ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱՆԱՀՆՈՅ ՎԱՆԻՑ

(ՍԱՆԱՀՆԻ ՔԼՕԹՈՒԿԸ)

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2007

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

СИНОДИК САНАИНСКОГО МОНАСТЫРЯ

I

Текст, исследование и приложения

ПАРУЙРА М. МУРАДЯНА

THE SYNODICON OF THE MONASTERY OF SANAHIN

I

by

PAROUYR M. MOURADYAN

ST. ETCHMIADZIN - 2007 - СВ. ЭЧМИАДЗИН

9(47.925)
3-60

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱՆԱՀՆՈՅ ՎԱՆԻՑ
(ՍԱՆԱՀՆԻ ՔԷՕԹՈՒԿԸ)

4015

Աշխատասիրութեամբ՝

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆԻ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2007

СИНОДИК САНАИНСКОГО МОНАСТЫРЯ

I

Текст, исследование и приложения

ПАРУЙРА М. МУРАДЯНА

THE SYNODICON OF THE MONASTERY OF SANAHIN

I

by

PAROUYR M. MOURADYAN

ST. ETCHMIADZIN - 2007 - СВ. ЭЧМИАДЗИН

9(47.925)
З-60

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ա

4015

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱՆԱՀՆՈՅ ՎԱՆԻՑ
(ՍԱՆԱՀՆԻ ՔԷՕԹՈՒԿԸ)

Աշխատասիրութեամբ՝

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆԻ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2007

ՀՏԴ 24
ԳՄԴ 86.3
Յ - 601

Խմբագրութեամբ
Գէորգ Տէր-Վարդանեանի

Յ-601 Յիշատակարան Սանահնոյ վանից: Աշխատասիրութեամբ Պարոյր Մ. Մուրադեանի: Խմբագրութեամբ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: - Ս. Էջմիածին, 2006, 336 էջ:

ԳՄԴ 86.3

Տպագրվում է մեկենասությամբ

«ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑՈՒ» ԱՆՎԱՆ
ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

ISBN 978-99930-75-62-2 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածուն ամփոփում է վանական այս կենտրոնին վերաբերող, նրա ներքին կեանքն ու արտաքին առընչութիւնները պարզաբանող այլազան նիւթեր՝ հարստացուած յաւելուածային օժանդակ նիւթերով: Առանձնակի կարեւորութիւն ունեն Հայաստանի ուշմիջնադարեան տնտեսական պատմութեանը վերաբերող վաւերագրերը՝ նուիրատուութիւններ, առուծախ եւ տնտեսական տարաբնոյթ յարաբերութիւններ արտացոլող փաստաթղթեր, Հայաստանի հիւսիսային գաւառների տեղանուանաբանութեանը վերաբերող վկայութիւններ, քաղաքական եւ մշակութային կացութեան անդրադարձներ:

Գիրքն այս կարգի ժողովածուներն ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու առաջնեկն է:

Հասցէագրւում է պատմաբաններին, բանասէր-լեզուաբաններին, միջնադարեան Հայաստանի վանական եւ տնտեսական կեանքով ու պատմութեամբ հետաքրքրուող մասնագէտներին:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Հայ միջնադարեան եպիսկոպոսական աթոռների, վանական ու ե-
կեղեցական հաստատութիւնների գունազարդուած ու առասպելա-
խառն պատմութիւնները տարբերւում են միմեանցից իրենց ծաւալով,
կառուցուածքով ու պարունակած նիւթերով,- գրում է մեզանում
«Վանական պատմութիւնները» առաջինը քննութեան նիւթ առած
հանգուցեալ ակադ. Լեւոն Խաչիկեանը եւ շարունակում.- Աւանդա-
կան «Կոնդակ վանից» կոչուող եւ նոյն կաղապարով ձուլուած ժապա-
ւէնաձեւ նմուշներին աւելի (այդպիսիք տարածուած են եղել յատ-
կապէս Վասպուրականի շրջաններում) ստեղծուել են նաեւ աւելի ըն-
դարձակ ու բովանդակալից «պատմութիւններ», որոնց մէջ տուեալ
հաստատութեան հիմնարկէքի շինծու պատմութեան հետ միասին
կարեւոր տեղ է յատկացուել նաեւ կեղծ, վաւերական ու արժէքաւոր
կալուածագրերի, նուիրաբերական արձանագրութիւնների եւ այլ փաս-
տաթղթերի (այդպիսին է, օրինակ, Սանահնի վանքի նշանաւոր «Քո-
թուկը»): Քիչ չեն նաեւ խաչափայտի մասունքների եւ այլ «սրբութ-
իւնների» յերիւրուած պատմութիւնները, որոնք եւս վերջին հաշուով
շրջանառութեան մէջ են դրուել վանական հաստատութիւնների կող-
մից՝ իրենց հեղինակութիւնը բարձրացնելու, ուխտաւորներ շահելու,
նոր շարժական ու անշարժ կալուածքներ ձեռ բերելու յոյս-նպատա-
կով»[1]:

Անկախ ժամանակի կեցուածքով թելադրուած մի քանի որակում-
ներից, գիտնականը ճիշտ է նկատել նման պատմութիւնների գոյաց-
ման շարժառիթներն ու նրանց շարքում Սանահնի «Քէօթուկի» նշա-
նաւոր լինելը: Կարելի է մէկ տասնեակից աւելի հրապարակումներ
թուարկել, որոնք չէ թէ յիշատակւում, այլ նաեւ քաղումներ են կատա-
րում վանական այդ պատմութիւնից, բայց չեն մտնում այն գիտական
հրատարակութեան ենթարկելու բեռի տակ:

Դարձեալ նոյն Լ. Խաչիկեանն էր, որ Հայաստանի «Տնտեսական
պատմութեան վաւերագրեր» մատենաշար ձեռնարկելիս «Երկու խօս-
քի» մէջ չմոռացաւ յիշատակել Սանահնի վանքի «Քոթուկ կոչուող
նշանաւոր մատեանի» բովանդակած նիւթերի կարեւորութիւնը եւ
հրատարակման անհրաժեշտութիւնը[2], սակայն ձեռնարկողի վաղահաս

[1] Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հատոր Ա., Երեւան, 1995, էջ 110:
[2] Տե՛ս Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան Ջուղայեցու Հաշուետումարը, Երեւան, 1984, էջ 6:

մահը (1982 թ.) եւ այլեւայլ պարագաների շարքում՝ մատենաշարի
խմբագրութեան կազմի կամայական փոփոխութիւնը շուրջ երեք տաս-
նամեակով յետաձգեցին պատրաստուած բնագիրը հրատարակութեան
յանձնելու կարելիութիւնը:

«Քէօթուկ», «Քէօթուգ», «Քիւթիւկ», «Քօթուգ», «Քոթուկ» այ-
լագրութիւններով եզրը ուշմիջնադարեան փոխառեալ նորաբանու-
թիւն է թիւրքերէն ködük (գործ, արարմունք) բառի՝ մասամբ նոր ի-
մաստաւորմամբ (մայր գիրք, արմատ գիրք): Նոր առումը, թերեւս,
պայմանաւորուած է «Հաւատարմատ», «Արմատ հաւատոյ» խորագրա-
յին բառաբարդումներով, որ միանգամայն ուրիշ բովանդակութիւն
ունէին: «Սանահնի քէօթուկի» բնոյթի ժողովածուները վանական
միաբանութիւններում ընդունուած էր կոչել ’Αγάπη (սէր, აღაპ-ი),
«Հոգւոց գիրք» (სულთა მატიანე), «Կոնդակ» (յորդորակ, փաթոյթ),
σύν-οδος (СИНОДИК) եւ այլն: Թէ ե՞րբ է հին թիւրքերէն եզրը սկսել
գործածուել մեր մատենագրութեան մէջ՝ պարզելիք խնդիր է: Ճիշտ է,
1652 թ. Սանահնի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսին Վրաց թա-
գաւոր Ռոստոմի (1632-1658) տուած նորոգութեան գրում մեզ հե-
տաքրքրող բառը գործածուած ենք գտնում («ընդ նորոգումն հնա-
գոյն գրեանցն եւ քօթուգացն սրբոյ վանից, եւ տեսաք ի նոյն գրեանս
ձեր...»՝ ձեռ. Հմր 3031, 47r), սակայն վստահ չենք, թէ նոյնն է եղել
վրացերէն բնագրում, որի հայերէն թարգմանութիւնը կատարուել է,
հակառակ գրչութեան հնաւանդութեան, 1797 թ. ո՛չ առաջ, քանի որ
նոյն ձեռքով է գրուած Հերակլ Բ.-ի հաստատութեան մակագրութիւ-
նը: Այդ նոյն թուականին է Յովսէփ Արղութեանցը տեսել այս ժողովա-
ծուն եւ իր յիշատակութեան մէջ այն կոչել «Քէօթուկ գիրք» (էջ 1v):

Մանագիտական գրականութեան մէջ «Քիւթիւկ» անունով է
վկայակոչւում Կուտինայի Ս. Աստուածածին եկեղեցու «Կուտինահայ
ժամանակագրութիւն» ժողովածուն, որը 1960 թուականից սկսեց
տպուել «Հանդէս ամսօրեայ» վիեննական պաշտօնաթերթի մէջ, Համ-
բարձում Զօրթեանի հոգողութեամբ, իսկ ապա լոյս տեսաւ առանձին
հատորով (1960)[1]: Բուն մայր օրինակը, ըստ յիշատակարանի, գրուած
է եղել 1445 թուականին, ունեցել 474 էջ եւ սկզբնական բնագրում՝
կրել է «Կոնդակ» վերտառութիւնը («Այս է կոնդակ Ս. Աստուածածնոյ

[1] Այս եւ այլ տեղեկութիւնների վերաբերմամբ տես Ա. Ալպօյաճեանի «Ս. Աս-
տուածածին եկեղեցիին պատմական Յիշատակարանը կամ Քիւթուկը» (Արշակ
Ալպօյաճեան, Յուշամատեան Կուտինահայերու, Պէյրութ, 1961, էջ 185-196):
Հմմտ. «Կուտինահայ ժամանակագրութիւն», հրատարակեց Հ. Պ. Զօրթեան,
Վիեննա, 1960:

եկեղեցւոյ»): 1716 թ. նորոգութեանը վերաբերող տեղեկութեան տեքս-
տում ժողովածուն կոչուած է «Յիշատակարան» («Նորոգեցաւ Յիշա-
տակարանս ձեռամբ անարժան Տէր Անտոնին թվն. ՌՃԿԵ.»), սակայն
սկզբնագրի վերաբերմամբ նկատելով, թէ «եւոյ կոնդակն հնացեալ էր
եւ գիրն ծանր էր կարդալու...»: Հետաքրքիր է Վահրամ եպիսկոպոս
Մանկունու օրագրութեան մէջ (1882 թ.) եղած ծանօթագրութիւնը.
«ընկալայ այսօր զպատճէն պատմական մասին Քիւթիւկ անուանեալ յիշա-
տակարանին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց Կուտինայու (Քէօթա-
հիա) ի ձեռն Գէորգ վարդապետի Դերձակեան՝ առաքեալ ի Քէօթա-
հիայէ վերջին թղթաբերաւ: Էին ի միջի տեղեկութիւնք սակաւ, թէեւ
հետաքրքրականք: Օրինակեալ էր ի նմին եւ մաս մի ի Մտածութեանց
գրոյն»: Հարկաւ, Մանկունին բուն ձեռագրի ընթերցման հիմամբ է
«Քիւթիւկը» Յիշատակարան կոչում. այնտեղ գրուած է. «Այլ եւս
պարտ է մեզ գիտել, թէ վասն է՞ր հաստատեցաւ յիշատակարանս:
Նաեւ զի ցոյց տացէ զթիւն եւ զժամանակն եւ զօրպիսութիւն նորին»[1]:

Գրեթէ նոյն ժամանակներին է վերաբերում Անկիւրիոյ Ս. Աս-
տուածածին վանքի (Կարմիր վանք) յիշատակագիրքը, որի մասին ու-
նենք այս տեղեկութիւնը. «Անկիւրիոյ պարծանք եւ միաբանութեանս
բազմարդիւն եւ սրբակեաց անդամներէն մին՝ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան,
իր Գեր. Ստեփանոս եղբօրէն առնելով բերած է ի Ս. Ղազար Անկիւ-
րիոյ Ս. Աստուածածնի վանաց նուիրատուաց յիշատակագիր մը 152
էջով: Այս յիշատակագրի մեծ մասն բռնում են նոյն վանաց նուիրա-
տուաց անուանք եւ նուիրաց քանակն եւ նկարագիրն: Պատմական եւ
կարեւոր կտոր մըն ալ կայ, որով կը յայտնի, թէ վանքս հաստատողն
եղած է ոմն ի Հայոց Տէր Ներսէս, զոր ապա հայկական ՋԺԸ. (1469)
թուին, իր հարազատ եղբայրը՝ Տէր Նիկողայոս արքեպիսկոպոս՝ աւելի
կարգաւորած եւ շէնցուցած է»[2]:

Այսպիսով՝ եկեղեցու կամ վանական հաստատութեան պատմու-
թիւնը, ունեցուածքը, նուիրատուութիւնները, նուիրատուները, առու-
ծախը եւ այլ պարագաներ բովանդակող ժողովածուները նախապէս
կրել են «Կոնդակ» անունը եւ ապա, ընդարձակուելով, կոչուել են
«Յիշատակարան», «Յիշատակագիր» կամ անգամ՝ «Արձանագրու-

[1] ՀԱ, 1960, Հմր 1-3, էջ 47:
[2] Պատմագիրք Անկիւրիոյ եւ Ստանոզի Հայոց. Աշխատասիրեց Ալիս Օտեան Գաս-
թարեան, Պէյրութ-Լիբանան, 1968, էջ 26: Վերջերս տեղեկացանք, թէ «Յիշա-
տակագիրը» հրատարակութեան է պատրաստում գրքիս խմբագիր Գէորգ Տէր-
Վարդանեանը [Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ Հմր 1103. 17,8x13 չափսի 84
թերթ, թուղթ, միասիւն, բոլորգիր եւ նոտրգիր: 1ա՝ «Յիշատակագիր Անկիւրիոյ
վանաց, զոր առեալ Հ. Մկրտչի Աւգերեան յեղբօրէ իւրմէ Ստեփաննոս եպիսկո-
պոսէ, եբեր ի վանս 1810» - Գ. Տ-Վ.]:

թեանց գիրք»: Եւ արդարեւ, կոնդակների ու կալուածագրերի համանման ժողովածու է ունեցել Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ «Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները» խորագրով հրատարակել է Հ. Համազասպ Ոսկեանը[1]:

Այնուամենայնիւ, յիշեալ կարգի մատեանները իբրեւ կանոն «Քէօթուկ» անունով են յաճախ հոլովւում, ինչպէս, օրինակ, Հաղբատավանքի գրառումների ժողովածուն, որի գոյութիւնը վկայում է Յովհ. Ղրիմեցին[2], Ակոռիի Ս. Յակոբայ վանքի 1663-1671 թուականներից յետոյ գրառուած ժողովածուն[3]: Պայմանականօրէն «Քէօթուկ» են կոչում նաեւ Ստ. Օրբելեանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական»-ի հնագոյն ձեռագրի (Հմր 6271) վերջում (էջ 337v-383v) Տաթեւի վանքապատկան կալուածքներից ստացուող եկամուտների ու գործարքների ցանկ-ժողովածուն[4]:

Մեր այս անցողակի քննութիւնից պարզ է երկու բան. մէկը՝ «Քէօթուկ» կամ բառիս միւս այլագրութիւններով յայտնի ժողովածուները միջնադարյան հայոց մատենագրութեան մի առանձին տեսակ են

[1] «Հանդէս Ամսօրեայ», 1941, Հմր 7-12, էջ 230-243, 1942, Հմր 1-6, էջ 83-128 (նոյնը տե՛ս Հ. Հ. Ոսկեան, Մաղարթայ Նախավկայի վանքի կոնդակները.- Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ. մաս (Ազգային մատենադարան, ՃԾԱ., Վիեննա, 1942, էջ 577-672»): Կոնդակների քանակը 27 է. հնագոյնը վերագրւում է Խաչիկ Ա. Արշակունի կաթողիկոսին (972-992) եւ Աշոտ Ողորմածին, գրուած ՆԻԵ. (976 թ.), որ կասկածելի է (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, 516, ծան. 1):

[2] Տե՛ս նրա՝ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատոյ Ս. Նշանի, Վիեննա, 1965, էջ 128: «Բազումք են յոյժ գիւղօրեայք այսպիսիք եւ կալուածք, զորս ունէր առաջին ժամանակս այս ուխտ հռչակաւոր, որոց իւրաքանչիւրոցն անուանք եւ հանգամանք եւ տեղիք հանդերձ անուամբք անձնիւր ընծայողաց նոցին թագաւորաց Հայոց եւ իշխանաց յոլովից, որպէս եւ արքայից Վրաց, եւս եւ պատճէնք հրովարտակացն եւ ձեռագրաց իւրաքանչիւրոց նոցա գտանին արձանագրեալ մի առ մի որոշակի ի հնագոյն ստուար մատեանն յիշատակարանաց այսր մենաստանի ըստ վկայելոց ծերունեաց ոմանց, որոց տեսեալ է զայն մատեան, որ արդիս չէ ի միջի: Բայց մեք զորս միանգամ գտաք յարձանագիրս, գայնս եւեթ ունիմք նշանակել աստէն ըստ կարգի դարուց եւ թուականաց արձանագրութեանցն իւրաքանչիւր» (նշ. աշխ., էջ 34): Զաալ (Զալըէկ) Բարաթաշվիլու դէմ բողոքելիս Հաղբատի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը դիմում է Թիֆլիսի դատաւորին եւ ի պատասխան «ցուցանել զգիր ինչ վկայութեան» պահանջի ասում է. «Զվկայութիւն գրաւոր չունիմ ցուցանել, զի յարշաւանս անդ Մահմատայ արքային Պարսից ի Վրաստանի գերել նորա զՏփղիս, ոչ միայն գրութիւնք եւ մատեանք յիշատակարանաց վանացն, այլեւ բովանդակ անօթք եւ կայք նորա ի քաղաքի աստ գոլով՝ համայնգամայն յափշտակեալ կորան, եւ սակայն կարեմ, ասէ, կենդանի վկայս ի մէջ մատուցանել, որք հաւատարմաբար վկայեսցեն» (նոյն տեղում, էջ 46):

[3] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 10573, հմմտ. «Բանբեր Մատենադարանի», Հմր 12 (1977), էջ 191-215:

[4] Իր ունեցած յիշատակարան-յիշատակագրութիւններով փաստօրէն «Քէօթուկի» դեր է կատարել նաեւ Կ. Պոլսի Գարթալը կղզու հայոց Ս. Նշան եկեղեցում պահուող Աւետարանը, գրուած Կ. Պոլսում 1691 թ., պատմական կարեւոր յիշատակարաններով (տես ՀԱ, 1936, Հմր 10-12, էջ 488-493):

ներկայացնում՝ իրենց մէջ ներառելով պատմողական, ժամանակագրական, վաւերագրական, վիմագրական, յիշատակարանային ու յիշատակագրական նիւթեր, որոնց փոխադարձ միակ առնչակցութիւնը վանական նոյն հաստատութեանը վերաբերելն է, եւ ապա՝ գրաւոր ժառանգութեան այս կարգի ժողովածուները միջնադարում ընկալուել ու բնութագրուել են իբրեւ յիշատակարաններ:

Ճիշտ է, յիշեալ եզրը նորօրեայ մասնագիտական գրականութեան մէջ խիստ որոշակի կիրառութիւն ունի՝ վերաբերում է ձեռագրական միաւորի հեղինակի, պատուիրատուի, գրչի ու կազմողի թողած գրառմանը, առանձնանալով նոյնիսկ նոյն ձեռագրում առկայ հետագայ բոլոր գրառումներից, որոնք սովորաբար ներկայացւում են «Յիշատակագրութիւն» եզրով, այնուամենայնիւ նախընտրելի ենք համարում «Քէօթուկի» փոխարէն գործածել նախնեաց սովոր «Յիշատակարանը»[1]:

*Մեզ զբաղեցնող «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից»-«Քէօթուկը» միջին մեծութեան կաշեկազմ ձեռագիր է՝ 19,8x14,5 չափսի, բոլորգիր, նոտրգիր եւ շղագիր միասին գրչութեան: Թէ ով է եղել վանագիր, նոտրգիր... *

հօր յանձնարարութիւնը կատարող առաջին գրիչը, որին պարտական ենք սկզբի 44 թերթերի բոլորգիր ընդօրինակութեան համար, յայտնի չէ: Պարզ է, սակայն, թէ ժողովածուի կազմութեանը նա ձեռնմուխ է եղել մինչեւ 1697 թուականը, երբ Սանահին է այցելել Էջմիածնի նուիրակ Վարդան վարդապետը եւ ձեռագրի առաջին իսկ էջին, գրչագրողի աղօթք-բանաձեւումի տակ («Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա՛յ մեզ, Տէ՛ր», «Զգործս ձեռաց մերոց աջողեա՛ ի մեզ») արձանագրել իր ժամանումը («յաւուրս Բ. (2) հայրապետացն՝ Նահապետին եւ Ստեփանոսի, որ եա (եւ՞) կայր ի կալանս Դ. (4) վարդապետաք յԵրեւան «Յիշատակաքաղաքի»): Եղիազար կաթողիկոսից (1681-1691) առաջ «Յիշատակարանի» գոյութիւնը հաստատ է նաեւ կաթողիկոսական կարմրադեղ կնիքի առկայութեամբ (էջ 75v, 126r), որին օրինակել է յաջորդը՝ Նահապետ Ա. Եդեսիացին (1691-1705)՝ էջ 139r:

Եթէ գրիչների քանակը փորձենք որոշել ըստ գրչութեան տարբերութեան, ապա կարելի է տասից աւելի գրիչ հաշուել: Նրանց թւում են յիշատակագիրներ Ղորղանի որդի Տէր Զաքարիան (էջ 45r), Յովսէփ Արղութեանցը (էջ 1v, 267v), Մովսէս աւագ քահանայ Սայաթնեանցը, Յարութիւն քահ. Սուզանանցը (266v), Յովսէփ վարդապետը

[1] Գրքիս խմբագրի եւ այլ գրչակից բարեկամների յուշմամբ ու խորհրդով փորձեցինք «Յիշատակարանի» փոխարէն կոչել «Յիշատակագիրք» կամ «Մատեան յիշատակի», բայց երկուսն էլ կարծես մերժենում են «Յուշամատեան» վերտառութեան սահմաններին, որ մեզանում միանգամայն այլ բովանդակութիւն ունի:

*(վեհապետի սպասաւոր, էջ 266r), Մուղնու Տէր Շմայոնը (267r) եւ
այլք:*

*Սանահնին վերաբերող թագաւորական ու իշխանական հրովար-
տակների ընդօրինակութիւնը շարունակելու համար գրիչը բաւական
թուով էջեր առանց գրութեան է թողել (էջ 49v-65v, 142r-147v, 237r-
262r): Լրացումները կատարուել են երբեմն տեղում՝ այցելութեան
պատեհութեամբ, երբեմն էլ գրչագիրը Սանահնի վանքից այլուր տա-
նելով: Նահապետ կաթողիկոսի կոնդակը, օրինակ, բնագրի վկայու-
թեամբ «Գրեցաւ հաստատուն կոնտակգիրս ի թուին ՌՃԽԱ.
(1141/1696), ապրիլի Բ. (2), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի», ուստի սկզբնա-
մասում կաթողիկոսական կնիքից բացի ունի վայելուչ ձեւաւորում
(զարդագիր, աւանդական «է» եւ խորանազարդ՝ էջ 139r): Ձեռագիրը
Մայր Աթոռի հաւաքածոյ մուծող[1] անձը առանձին թղթի վրայ փորձել
է նկարագրել ու գնահատել այն. «Հմր 146. Օրինակ արձանագրու-
թեանց Հաղբատայ եւ Սանահնի վանից, քառածալ, գրեալ ի թղթի.
խառն նօտրագիր, շաղագիր եւ բոլորագիր գրչութեամբ, յորում պա-
րունակին եւ կալուածաթուղթք նոցին՝ գրեալ զանազան ժամանակս,
եւս եւ սրբատառ օրհնութեան կոնդակք հայրապետաց ազգիս առ հա-
մօրէն իշխանս եւ քահանայս գիւղօրէից Հաղբատայ եւ Սանահնոյ,
այն է՝ Նահապետի, Ղուկասու, Եղիազարու, Յակովբու, Դանիէլի եւն
եւն, եւ կալուածաթուղթ նոցին նշանաւոր ուխտաւորաց: Ի սկիզբն ու-
նի զՊատմութիւն տանն Ռուբինեանց (sic- Գ. Մ.) սկսեալ յԱշոտոյ ար-
քայէ: Ջունի յիշատակարան: 4 թերթ մագաղաթեայ պահպանակ»: Ձե-
ռագիրը աչքի է անցկացրել նաեւ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսի-
սեանը եւ ժամանակագրել «ԺԷ-ԺԹ. դարերով» (էջ 1r):*

*Կարելի է ենթադրել, թէ ժողովածոյի առաջին («Նախադրութիւն»)
բնագիրը կազմող եւ ընդօրինակող գրիչը 23v եւ 24r էջերի միջեւ ու-
նեցել է ընդարձակ յիշատակարան, որի առաջին տողը պահպանուել է
23v էջի վերջում՝ «Շնորհիւ ողորմութեամբ Տեառն* ըսկսայ *եւ աւգնու-
թեամբ նորին կա[տարեցա]...»: Թէ ինչ դրդապատճառով է այս մա-
սում 4 թերթ կորուած՝ դժուարանում ենք ասել (թերեւս վկայութեան
պէ՞տքն է այդ թելադրել, մանաւանդ որ վանական կենտրոնները յա-
ճախ էին վէճերի մէջ քաշւում): Եւ սակայն մեր այս անանուն գրիչ-
կազմողը ազգային մատենագրութեանը բաւական ծանօթ անձնաւո-
րութիւն է եղել, որի ապացոյցը Ասողիկի ու Գանձակեցու պատմու-*

*1 Այն մեր ձեռագրերի մայր հաւաքածու է մտել «1890-1900 թթ. ընթացքում».
տե՛ս Օ. Եգանեան, Սանահնի գրատան հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն.-
Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1970, Հմր 3, էջ 292-294:*

*թիւններից Սանահնին վերաբերող տեղեկութիւնների քաղումն ու մա-
նաւանդ Սանահնում 972 ընդօրինակուած՝ Բարսեղ Կեսարացու «Յա-
ղագս ճգնաւորաց» աշխատութեան Սիմէոն գրչի յիշատակարանի ամ-
բողջական վկայակոչումն է, որի շնորհիւ ստուգապէս գիտենք վանքի
հիմնարկութեան տարին («որ էր վանիցս շինութիւնն ամք Զ.»), ասել
է թէ ՆԻԱ. (972) - Զ. (6) = 966 թ., իսկ այդ ՆԻԱ.-ն միաժամանակ
«Խաչիկ արժանաւոր վերադիտողի հայրապետութեան» առաջին տա-
րին էր, գիտենք նաեւ վանահայր Յովհաննէսի եւ Տաշիր գաւառի
Գրիգոր եպիսկոպոսի անունները[1]:*

*Բնական է ենթադրել, թէ Սանահնի տնտեսական, շինարարական
ու մշակութային առօրեան արտացոլող նիւթերի ժողովածոն պիտի
պահպանուէր վանքում, վանահօր հսկողութեամբ լրացումներ ստա-
նար ու անհրաժեշտութեան պարագային իբրեւ ապացոյց վկայակո-
չուէր: Սակայն, ինչպէս նրանում եղած գրառումներն են արձանագը-
րում, վանքը յաճախ յարձակումների էր ենթարկւում, իսկ նրանում
պահպանուող արժէքները, որոնց թւում եւ ձեռագրերը՝ թալանւում:*

*Յովհաննէս Սարկաւագի ընթերցասիրութեան մասին պատմող ա-
ւանդութիւնից արդէն յայտնի է, որ Հաղբատի ու Սանահնի մօտակայ-
քում գտնուող՝ օտարին անմատչելի քարայրներում նաեւ ձեռագրեր
էին պահւում: Եւ ահա, Յովսէփ արքեպ. Արղութեանցի յիշատակու-
թիւնից յայտնի է դառնում, որ Թիֆլիսի 1795 թ. աւերումից յետոյ
ռուսաց զօրքի հետ հայրենի երկիր ժամանած արքեպիսկոպոսը ու-
ղարկել է «զսանահնեցի Մուրադենց Առաքել վարդապետն ի Սանա-
հին՝ վասն որոնելոյ գրեանց ի յայրս նորին» (էջ 1v): Յովսէփ Արղու-
թեանցն, անշուշտ, տեղում շրջանառող աւանդապատումներից գիտէր
Հաղբատի ու Սանահնի ձորերի այրերում գրադարանների (աւելի
ստոյգ՝ գրապահոցների) երբեմնի գոյութեան մասին[2]: Եւ ահա՝ «բա-*

*1 Սարգիս Ջալալեանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի Ա. մա-
սում (Տփղիս, 1842, էջ 42-43) «Քէօթուկից» ընդօրինակելով տպագրուած է Սի-
մէօնի այս յիշատակարանը, այստեղից են քաղուած «Արարատ» (1901, էջ 272)
հանդէսում առկայ եւ Գ. Յովսէփեանի (Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր
Ա., Ե. դարից մինչեւ 1250 թ., Անթիլիաս, 1951, էջ 125-126) վերատպութիւննե-
րը: Սոյն ձեռագրի 19v-21r էջերից քաղուած յիշատակարանը տպագրուած է
նաեւ Ա. Մաթեւոսեանի կազմած «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-
ԺԲ. դարեր» գրքում (Երեւան, 1988, էջ 60-61):*

*2 Այս պարագան շեշտում ենք, որովհետեւ Յ. Արղութեանցի ժամանելուց տասնա-
մեակներ առաջ վրաց պատմաբան-աշխարհագէտ Վախուշտին արդէն յիշատա-
կել է այրերում գրապահոցների առկայութիւնը (տես Պրոֆ. Լ. Մ. Մելիքսեթ-
Բէկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հատ. Գ., Երեւան,
1955, էջ 79. նոյն տեղում, էջ 89, ծան. 16 տե՛ս մատենագիտութիւն քարայրնե-
րի մասին):*

ցեալ Աչառանց այրն՝ ընդ բազում գրեանց եւ զանկակայ գտեալ էր եւ այս Քեօթուկ գիրքս, *որ ունի զօրինակս ամենայն հարկաւոր թղթոցն նոյնոյ վանիցն» (անդ)*[1]*:*

---

[1] *1798 թ. յունուարին Սանկտ-Պետերբուրգից Տէր Ստեփաննոս քահանային հասցէագրած նամակում Յովսէփ Արղութեանցը կրկին յիշել է իր՝ Սանահին գնալը. «Գնացի եւ ի Սանահին եւ ի Հաղբատ եւ տեսեալ մորմոքեցայ, զտի զբազում գրեանս ի յԱչառանց այրն մեր, եւ զայլ գրեանս ի գերութեանց թափեցի» («Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Թ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանց. Մասն առաջին. Յաւելուածներով եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակեց Գիւտ Ա. քահ. Աղանեանց», Թիֆլիս, 1911, էջ 243): Ըստ Գ. Աղանեանցի՝ Յովսէփ Արղութեանցը «հանել է այնտեղից շատ ձեռագիրներ»:*

Այր-պահոցների մասին կարեւոր տեղեկութիւններ է յայտնում այս միջավայրը լաւ ճանաչող Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանը: Հաղբատը տեղագրելիս մասնաւորեցնում է. «Քաջայայտ երեւի, թէ ի հին ժամանակս ժողովեալ եւ պահպանեալ կային ի սմին (իմա՛ Հաղբատի – Պ. Մ.) գրատան բազում մատեանք պատմաբանականք եւ եկեղեցականք, ըստ որում ի բազում արձանս նոքա նշանակեալ են, թէ ո՞վ եւ զքանի՞ մատեանս ընծայեաց այնմ գրատան. սակայն ի յետին դառն ժամանակս յահէ թշնամեաց՝ հանեալ աստի եւ թագուցեալ են ի յայրս եւ ի ծերպս վիմաց, ուր փտեալ գճգճեալ անյայտ եղեն: Այսպիսի կորստեան յայտնի ապացոյցք են դիպուածոյ գիւտք ինչ-ինչ մատենից, զի որպէս ի ՌՄԺ. (1761) ամին ի պարեխ վիմին Աչառանց ի Սանահին, նոյնպէս եւ ի ՌՄԽ. (1800) ի Հաղբատ գտեալ եղեն ի տաւարածից բազում մեծադիր մատեանք ի պարեխ վիմին Ջարեհ (Ջառնի) այրի, զորս ցուցեալ են տաւարածքն ուրումն անցորդ անուն կարդացողի, որ ոչ կարացեալ ընթեռնուլ զհին երկաթագիրս, ասացեալ է զոլ յունարէն, ուստի եւ նոքա անընտրող խոհականութեամբ հրոյ ճարակեալ են զայնոսիկ մատեանս, բաց ի միոյ Գանձարանէ, գրեցելոյ ի Ջ. (1451) թուին նոտր գրով ի վերայ մագաղաթի եւ ի միոյ կիսամեռ Յայսմաւուրքէ, զի անգէտ կարդացողն զայն եւ եթ ծանուցեալ է լինել հայերէն: Այս գործ նոցա ըստ ռամկական կարծեաց բազմաց է նշան մեծի յարգանաց առ որբազան մատեանս: Նմանապէս պատմեն, թէ յաւուրս առաջնորդութեան Արսրբազան մատեանս: Նմանապէս պատմեն, թէ յաւուրս առաջնորդութեան Արքահամ վարդապետի, զուգէ եպիսկոպոսի Թէքիրդաղցւոյ (1780) աշակերտ նորա Պետրոս անուն ի ծերունեաց տեղւոյս իրազեկ եղեալ պահարանի այրին, եւ ի Տփխիսայ հնարագէտ հիւսան ածեալ պէսպէս մեքենայաւոր գործեօք ելին ի դժուարամատոյց պարեխ վիմին եւ բացեալ զդուռն այրին գտին ի նմա բազմութիւն երկաթագիր մատենից, բայց առհասարակ եղծեալ եւ խանգարեալ, մինչ զայնչափ բազմութենէ մատենից միայն գտին անարատ զերդ երգոց մեկնութիւն Գրիգորի Նիւսացւոյն՝ գրեալ ի Տարօն ի թուականիս հայոց Ն. (951), զԿարմիր կոչեցեալ Աւետարանն ականակապ եւ զՄեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին: Ծերունազարդ Զաքարիա վարդապետն պատմեաց, թէ բազում աւօք յառաջ կային ի զգեստատան խորանի մեծի եկեղեցւոյն բազում գրչագիր մատեանք, գրեալ հին գրով, զորս ապա խոնաւութեան աղագաւ փոխադրեցին ի Տփխիս զառաջնորդարանն Հաղբատայ վանից ի Բերդի Կաթողիկէ եկեղեցին եւ աստի յաւուրս պէս-պէս պատերազմաց անկան ի ձեռս այլոց խպառ ի յաւիտենական կորուստ: Այսօրինակ դիպուածովք թափուր եղեալ է հին ամենատեսակ մատենիւք հարուստ գրատուն Հաղբատայ: Պ. Աղէքսանդր Երիցեանց Սանահնեցի ի 1873 ամի հետաքրքրութեամբ եւ մեծաջան աշխատութեամբ եհան ի ծակ քարայրէն Ջառնի բազում հնաձեռագիր մատեանս, զորս եցոյց ինձ ի 1875 ամի, բայց ափսոս ի հնութենէ ժամանակին գճգճեալ եւ ի խոնաւութենէ անձրեւածեծ եւ կրաշաղախ տեղւոյն աղիւսանման քարացեալ էին անգին մատեանքն եւ մնացին մեզ խպառ անվերծանելիք» – Ռոստոմ-Բէկ Երզնկեանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ.- «Արարատ», 1887, էջ 68-69:

Գ. Աղանեանցը նաեւ հաղորդում է, թէ Ս. Ջալալեանից ու Ա. Երիցեանից յետոյ «վերջինը ինձ վիճակուեց 1900 թուին քննութեան ենթարկել այդ (Աչառի – Պ. Մ.) այրը, եւ մէջից հանեցի բազմաթիւ գրչագրերի կտորտանքներ...

Ինչպէս վերեւում նշեցինք, յայտնաբերուելուց յետոյ մի քանի տասնամեակ «Քէօթուկ գիրքը» պահուելիս է եղել Թիֆլիսում՝ Արղութեան գերդաստանի ժառանգների ընտանիքում, ապա տրուել է հայոց եկեղեցիներին (Մուղնի, Նորաշէն) ի պահպանութիւն՝ ինչպէս կարելի է տեղեկանալ ձեռագրի 266rv, 267r էջերի գրառումներից[1]*:*

Վերեւում զանազան առիթներով խօսք եղաւ ձեռագրիս բովանդակած նիւթերի մասին՝ թէկուզ մասնակի, բայց քանի որ մեր ձեռնարկած հրատարակութիւնն արուած է տեսակային-ժամանակագրական վերադասաւորումով (ժողովածուն վերակազմաւորել ենք ըստ թեմատիկ եւ ժանրային նկարագրի), որով հիմնովին խախտւում է բնագրերի՝ ձեռագրում ունեցած յաջորդականութիւնը, անհրաժեշտ ենք նկատում ձեռագրի բովանդակութիւնը ներկայացնել զբաղեցրած էջերի բնագրային յաջորդականութեամբ: Այս պարագան միայն նկարագրութեան աւանդոյթով չէ թելադրուած, այլ նաեւ կարող է նպաստաւոր լինել նիւթերի ժամանակագրութիւնը ու գրչութիւնը սահմանելիս, միաբանողների յաջորդականութիւնը քննարկելիս ու ձեռագրի ընդօրինակութիւնների յարաբերակցութիւնը որոշելիս: Այսպէս, ուրեմն, ձեռագիրը բովանդակում է[2]*.*

1. *Յիշատակագրութիւն Վարդան վարդապետի, կրկնուող մակագրութիւններ, գրառումներ ոմն Էդիշէլի,* Давид Меликов*-ի, ինչպես նաեւ Մեսրոպ եպիսկ. Տէր-Մովսիսեանի նշումը՝ «ԺԷ-ԺԸ. [դարեր]», զանազան գրչափորձեր – 1r:*

2/168. Յովսէփ Արղութեան Սանահնեցու յիշատակագրութիւնը Սանահին այցելելու եւ Աչառանց այրում ի թիւս այլ ձեռագրերի «այս Քէօթուկ գիրքս» գտնելու մասին – 1v:

որոնց մասին մանրամասն զեկուցում տուի «Լումայի» համարներում» («Դիւան Հայոց պատմութեան», Գիրք Թ., էջ 510):

Ի դէպ՝ Հաղբատի եւ Սանահնի շրջակայ քարայրներում հնագրագիտական (արխէոգրաֆիկ) պրպտումների մի վերջին փորձ էլ 1959 թ. սեպտեմբերին կատարուել է Մատենադարանի տնօրինութեան նախաձեռնութեամբ: Արշաւախմբի ղեկավար հայագէտ Ս. Քոլանջեանի հրապարակած տեղեկութեամբ «Արշաւախումբը առաջին հերթին նախնական որոնումներ կատարեց Սանահնի մօտ գտնուող անմատչելի Աչառանց այրում, որը գտնւում է ձորից մինչեւ քարագլուխ 100 մետր բարձրութիւն ունեցող մի ժայռի վրայ: Քարայրում յայտնաբերուեց մի կարաս՝ մէջը մոխրով լեցուն. Նրա մէջ եւ քարայրի յատակին կային նաեւ վառուած թղթի հետքեր: Անցեալում այստեղ գտնուել են բազմաթիւ ձեռագրեր, զանգեր ու գործուածքների կտորներ» («Բանբեր Մատենադարանի», Հմր 5, 1960, էջ 535-536):

[1] *Ձեռագրի 2r-122r էջերի ստորին լուսանցներում շարունակաբար, ամէն էջում մէկ բառով կամ վանկով գրուած է 1838 թ. յիշատակագրութիւնը (տե՛ս Հմր 174):*

[2] *Թուարկման կարգային (հերթական) համարներին յաջորդող թեքերից՝ / յետոյ գրուած են բնագրային միաւորների՝ գրքիս մէջ ստացած համարները:*

3/1. *[Նախադրութիւն]. պարզունակ կրօնա-դաւանական դատողութիւններ եւ Հայոց դարձից յետոյ կատարուած եղելութիւնների քաղուածոյ վերապատմում՝ մինչեւ Հաղբատի ու Սանահնի հիմնադրումը եւ Աշոտի որդի Սմբատի ու Գուրգէնի նուիրագրի հրապարակումը - 2r-23r:*

4. *Սմբատ Աշոտոյ որդու տուած «Կոնդակ եւ արձան յաւիտենական»ի սկիզբը (թերթերը կորուած լինելու պատճառով շարունակութիւնը չի պահպանուել) - 23v:*

5/11. *Սմբատ Աշոտոյ որդու հրովարտակը՝ Սանահնի վանքի վիճակն ընդարձակելու եւ նոր կալուածներ նուիրելու մասին - 24r-26r:*

6/10. *«Պատմութիւն ջահից Կաթուղիկէին» - Գուրգէն Աշոտոյ որդու նուիրագիրը - 26r-27v:*

7/3. *«Վասն սքանչելեաց Սբ. Աստուածածնին» - դրուագ Յովհ. Սարկաւագի Պատմութիւնից - 27v-28v:*

8/13. *Մանդատուրթուխուցէս, ամիրսպասալար Զաքարիայի եւ նրա եղբայր Աթաբէկ Իվանէի «սիկիլը», տրուած Գրիգոր Աբասայ որդու առաջնորդութեան օրօք, «ի թուականիս Հայոց ՈԼԳ.» (!) - 29r-31v:*

9/14. *Շահնշահ Զաքարէի նուիրագիրը՝ հօր շնորհած բնակավայրերը հաստատելու եւ նոր կալուածներ նուիրելու մասին, գրուած «Օւքբոպիլ սարկաւաքի ձեռամբս» - 32r-35r:*

10/50. *Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի յիշատակարանը Ամիր Քրդի օրօք ու օգնութեամբ գաւիթն «ի հիմանց շինելու» մասին - 35v-36v:*

11/48. *Արքայադուստր Մարիամ Բագրատունու յիշատակարան-արձանագրութիւնը «զսիւնս այս կանգնելու» եւ այլ իրեր նուիրելու մասին - 36v:*

12/48ա. *Արքայադուստր Բորենայի յիշատակարան-արձանագրութիւնը «զսիւնս կանգնելու» առթիվ - 37r:*

13/48բ. *Արքայադուստր Ռուսուդանի (Յռուսուքնայ) նոյնանիշ յիշատակարան-արձանագրութիւնը - 37r:*

14/65. *Կուճիպարկի թոռ եւ Բէկի ու Խութլուի որդոց նուիրագիրը՝ իրենց որդի Վարդանի միջոցով Սբ. Աստուածածնին 100 լիտր ձէթ նուիրելու մասին - 37v-38r:*

15/68. *Ամիր Բահապի եւ նրա մայր «պարոն Խութլղանի» միաբանագիրը - 38r-39r:*

16/77. *Ամիր Բհաբի որդիներ Բարիոքի, Աշրափի ու նրանց եղբօրորդի Ղորխմազի գրութիւնը իրենց «այգին ընձանովն եւ իւր Դ. (4) կապարովն» Սանահնին վախմ տալու մասին՝ առաջնորդ Բարսեղ*

եպս.-ի օրոք - 39r-40r:

17/82. *Ամիր Բհապի եւ նրա որդիներ Խոճամիրի, Ուրքումի, Բարիօքի եւ Աշրափի գրութիւնը՝ «զմէր տնկած նորգն, որ [...] վախմ տվաք Սանահնու» - 40v-42r:*

18/39. *Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի «կտակը» Կորիկատափի այգին «չինելու» եւ Ս. Աստուածածնին «վախմ հաստատելու» առթիւ - 42rv:*

19/70. *Ջամէլի որդի պրն. Ջոհրապի, նրա եղբօր եւ հօրեղբայրների գիրը՝ Կեչուտն ու Ծոքը Սանահնի վանքին ծախելու մասին - 42v-44r:*

20/23. *Միքայէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների կոնդակը, տրուած պրն. Մելիք Ամիրջանի եւ Մելիք Դաւթի անունով՝ Ծոփը, Քարինջքը, Մարձը եւ այլն Սանահնի թեմին վերահաստատելու մասին - 44rv:*

21/136. *Ղորղանի որդի Զաքարիայի յիշատակագրութիւնը ՌՃԽԶ. թուին իր վարդապետ ձեռնադրուելու պարագաների մասին - 45r:*

22/136 *(մասն). Նոյն յիշատակագրութիւնը՝ վրացերէն - 45r:*

23/169. *Յովսէփ Արղութեանի յիշատակարանը 1797 թ. Սանահին այցելելու եւ Կամրջի խաչքարը կոտրուած տեսնելու մասին: Ընդօրինակում է արձանագրութիւնը - 45v:*

24/51. *«Սանահնու Սբ. Աստուածածնայ մեծ տաճարի դրան արձանն» - 46rv:*

25/12. *Վրաց եւ Կախից արքայից արքայ Ռոստոմի, թագուհի Մարիամի եւ արքայազն Լուարսաբի հրովարտակը Սանահնի վիճակը ըստ «հնագոյն գրեանցն եւ քօթուգացն» վերահաստատելու եւ «ի հաշուագիր մուծանելուց» ու «արքունական հարկս խնդրելուց» ձեռնպահ մնալու մասին - 47r-49r:*

- [49v-65v էջերն ազատ են]:

26/79. *Մանթաշի որդիներ պրն. Յամիրջանի եւ պրն. Դաւթի հաշտութեան գիրը, տրուած պարոնտէր Ղուկասին, ՌՄԻԷ. թուականին - 66r-67r:*

27/2. *Ժամանակագրութիւն՝ հայ առաջին Արշակունիներից սկսած մինչեւ Լաշա Գէորգիի թագաւորութիւնը, մինչեւ «թաթարն երեկ» - 67r-69r:*

28/117. *Սամծերեցիների պայմանադրութեան գիրը, տրուած Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ ՌՃԼԲ. թուին - 69v-70r:*

29/30. *Յակոբ կաթողիկոսի «գիր հոգեւորական հրամանին» Սանահնի աթոռին եւ «ամենայն սահմանեալ վիճակի դորա» Բարսեղ եպիսկոպոսին Սանահնի առաջնորդ կարգելու առթիւ, ՌՃԻՁ. թվին-70v-75v:*

30/31. Եղիազար կաթողիկոսի կոնդակը՝ Յակոբ Ջուղայեցու կատարած նշանակումը հաստատուն պահելու մասին - 75v-77r:

31/4. Աշոտ Ողորմածի որդու կողմից Սանահնին տրուած վիճակը հաստատուն պահելու գիր - 77v:

32/15. Գրիգորիոս կաթողիկոսի «գիր հոգեւոր հրամանին»՝ նախորդ եպիսկոպոս Յովհաննէսին հոգաբարձութիւնից ազատելու եւ Յովհաննէս Սանահնեցի եպիսկոպոսին նշանակելու մասին, ՆՃԽԷ. թուին - 78r-84r:

33/69. Վարդանանց թոռներ Դաւթի, Մաշթարի եւ ուրիշների գիրը Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի օրօք Խոշոռնու ձորը Սանահնին ու Հաղբատին գիջելու մասին, ՈԻԵ. թուին 84v-86r:

34/16. Գրիգոր կաթողիկոսի՝ Բարսեղ Սանահնեցուն առաջնորդ կարգելու կոնդակը, ՌԴՃԿԵ. թուին - 86r-90r:

35/18. Բարսեղ կաթողիկոսի օրհնութեան գիրը «ի վերայ մայրաքաղաքին Տփղիսու եւ Փաշիվանիցն» եւ ծանուցում, որ Փաշիվանն ու շրջակայ գիւղերը այլեւս Սանահնի թեմ ու վիճակ են՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի վերադիտութեամբ - 90r-92v:

36/17. Գրիգոր կաթողիկոսի ծանուցումը «ի վերայ Կլտիկարայ երկրի գեղօրէից, Ախըլքալաքայ, Թրիալեթու երկրից, քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ», որ նրանք բոլորը Սանահնի թեմ ու վիճակ են հաստատւում՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ - 93rv:

3/7. Թադէոս եւ Գրիգորիոս կաթողիկոսների օրհնութեան գիրը Սանահնի վիճակը վերահաստատելու մասին, ՌԼԵ. թուին - 94r-95r:

38/21. Միքայէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների շրջաբերականը Բամբակաձորի քահանաներին ու տանուտէրերին՝ Համզաչիմանու երկրն եւ այլն վերստին Սանահնի վիճակ հաստատելու մասին, ՌԵ. թուին 95r-96r:

39/20. Միաքյէլ եւ Ստեփանոս կաթողիկոսների շրջաբերականը «ի վերայ Լաւռու գեղարէնցդ, յՈւձնայ... ի Վրաստանայ գեղաւրէից...»՝ հաք ու իրավունք, պտուղ ու սրբադրամ Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու յորդոր, գրուած ՌԵ.-ին - 96v-98r:

40/24. Առաքել կաթողիկոսի օրհնութեան գիրը «ի վերայ Տաշրայ երկրին եւ Դ. սահրատին» Սանահնի վիճակ հաստատելու եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ կարգելու առթիւ, գրուած ՌԻՁ. թուականին - 98v-99v:

41/36. Բարսեղ եպիսկոպոսի գիրը՝ Սամծերու, Տալաւերու, Խոշոռնու ձորի եւ այլ այգիներ ու կառոյցներ Սանահին վախմ տալու կապակցութեամբ - 100r-101r:

42/137. Ումեկի որդի Համզէի գրութիւնը՝ չորս օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101r:

43/138. Տեփրցի Ամիրհասանի որդի Էվանէսի գրութիւնը տարբեր հողակտորներ Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101r:

44/139. Շահրիմահի որդի Էվանէսի գրութիւնը՝ երկու օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101rv:

45/140. Անտոնի որդի Մարտիրոսի գրութիւնը՝ երեք օրավար հող Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101v:

46/141. Օլքէի եւ Շախուխէի գրութիւնը՝ Տեփրայ դիմաց իրենց հողը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101v:

47/72. Փիրազիզի եւ Վարդեւանի գրութիւնը՝ Ջրախառնութի իրենց հողը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 101v-102r:

48/73. Իսկանդարի որդիներ Հանէսի եւ Վարդանի գրութիւնը՝ Տեփրադիմաց եւ Դարայըլքի հողերը Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 102r:

49/74. Ղուզիկի որդի Քեղուբաթի գրութիւնը «խմհատն՝ բացածն ու բացուելուն» Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 102rv:

50/75. Կաղ Միրաքի որդի Խոճազիզ Հոռոմայրեցու գրութիւնը՝ իր բաժին այգին Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 102v-103v:

51/81. Ծոփցի Մարկոս երէցի գիրը, տրուած «Ղուկաս եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն»՝ տարեկան «Ը. կուժ գինի Աստուածածնի դուռն տանին» - 103r:

52/58. Շոդրկայ որդի Դաւիթ իշխանի գրութիւնը՝ Սանահնին հող, շինական ու չուրջառ նուիրելու մասին, ՌՀԱ. թուին - 103v:

53/63. Վաչուտի որդի Վաչէտի գրութիւնը՝ Շենգաւթի իր դրամագին այգին Սանահնին նուիրելու մասին, Յովհաննէս առաջնորդի օրօք - 104r:

54/61. Վարդի [որդի] Աբրահամի գրութիւնը՝ մեծածախ պահարանով սբ. Նշանը Գրիգոր վարդապետի օրօք Սանահնի գրատանը նուիրելու մասին, ՌՁԳ. թուին - 104r:

55/64. Շահնշահի որդի Մխարգրձելի արձանագիրը՝ Սանահնի «այս չափ եկեղեցիք ամէն հարկէ ազատելու» մասին - 104v-105v:

56/59. Հասան եւ Վախախ ամուսինների նուիրագիրը - 105v:

57/56. Սմբատի որդի Վասակի նուիրագիրը - 106r:

58/56. Վասակ եւ Խաթուն ամուսինների նուիրագիրը - 106rv:

59/71. Դանէլանց Մելիքէ նուիրագիրը - 106v:

60/60. Սմբատի որդի Համլիկ Համազասպանցի նուիրագիրը ՌՀԸ. թուականին - 107r:

61/55. Աշոտի որդի Գրիգորի նուիրագիրը - 107rv:

62/49. «Թամար մայր Թագոյհոյ» հորաքոյր Յուդնայի շինարարական յիշատակարան-նուիրագիրը՝ գրուած ՆՃՀԵ. թուականին -107v (կից՝ Դաւիթ Վասակայ Թոռան նուիրագիրը՝ գրքիս Հմր 67):

63/57. Ոհանէս Խաչենցու շինարարական հիշատակարան-նուիրագիրը, ՋՃՀԱ. թուականին - 107v-108r:

64/47. Դաւիթ արքայի դուստր Անուշ Թագուհու շինարարական-նուիրատուական յիշատակարանը, գրուած ՇԺԲ. թուականին - 108rv:

65/52. Գրիգոր վարդապետ Տուտէորդու տապանագիր-յիշատակարանը, ՋՃԼԳ. թուականին - 108v-109r:

66/46. Պահլաւունի Գարբանէլի որդի Շապոյհի իշխանի նուիրագիրը, ՇԺ. թուականին - 109rv:

67/66. Սմբատ եւ Աղուտ ամուսինների յիշատակարան-նուիրագիրը, ՈԿԴ. թուականին - 109v-110r:

68/66 (մասն). Սանահնի վանահայր Գրիգոր վարդապետի եւ միաբանների գիրը՝ Սմբատի եւ Սարգսի յիշատակին պատարագ սահմանելու մասին (նախորդի շարունակութիւն) - 110rv:

69/54. Գրիգոր վարդապետ Աբասայ որդու նուիրագիրը - 110rv:

70/62. Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէսի միաբանութեան եւ նուիրատուութեան յիշատակութիւնը - 110v-111r:

71/53. Սմբատի Քուրթ, Համազասպ եւ Սարգիս որդիների նուիրագիրը՝ առնելիք պատարագով - 111r:

72/116. Միհանայի որդի Խաչատուրի նուիրագիրը՝ Յովհաննէսի վանահայրութեան օրօք, առնելիք պատարագով - 111v:

73/76. Տալաւերեցի Թումանի եւ նրա որդի Թաղրիվերմիշի գիրը՝ իրենց այգին Բարսեղ եպս. պարոնտէրին ծախելու մասին - 111v-112r:

74/132. Պարոն Սարգսի, նրա որդի Միտիչի եւ Թոռ Մարգարէ Շահիջանի գիրը՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին «Ը. առու ծախելու» մասին - 112rv:

75/122. Առաքել երէց Սամծերեցու, նրա եղբայր Բեչկէնի եւ որդոց գիրը՝ իրենց այգին Բարսեղ եպս. պարոնտէրին տալու մասին - 112v-113r:

76/142. Պարոն Շանչէի, նրա որդիներ պարոն Փարսադանի ու պարոն Միրզէի գրութիւնը՝ իրենց այգին Ս. Աստուածածնին վախում տալու առթիվ - 113rv:

77/143. Բէչկէնի եւ նրա եղբայր Առաքելի գիրը՝ «ձեռագործ այգին» Աստուածածնին վախմ տալու մասին, նաեւ՝ Փառաշ երէցի գիրը՝ այգին փոխելու վերաբերեալ - 113v-114r:

78/144. Գուլազիզի, Երազիզի եւ Սարգսի գիրը՝ իրենց Ե. օրավար հողը Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ Ս. Աստուածածնին վախմ տալու մասին - 114r:

79/22. Միքայէլ կաթողիկոսի շրջաբերականը՝ ուղղուած Ուռաբերդի, Ղալթախչու, Զընըխչու, Գորանու, Բուլախլուի եւ այլ բնակավայրերի քահանաներին, տանուտէրերին եւ բնակչութեանը՝ Սանահնի վիճակ վերահաստատելու մասին, ՌԾԹ. թուականին - 114v-116v:

80/5. Ջաղաթայի բռնաւորների կողմից Սանահնի երեք կրօնաւորների եւ տասներկու սարկաւագների սպանութեան, եկեղեցու կառոյցները քանդել սկսելու եւ տարաձայնութեան պատճառով միմեանց սրախող անելու պատմութիւնը - 117r-118v:

81/6. Ղուկաս եպս. պարոնտէրի առաջնորդութեան տարիներին Հայաստանում ու Վրաստանում տեղի ունեցող կարեւորագոյն անցքերի պատմութիւն (վրաց Սիմէոն Թագաւորի անհնազանդութիւնը, Արղութեան տոհմի զարմիկների քաջութիւնները, Աբասի բռնութիւնները եւ այլն) - 119r-124r:

82/35. Գրիգոր վարդապետ Աբասայ որդու գիրը՝ Աստուածածնին «մեծ պահարան», «երկու տէրունական սբ. Նշան եւ ինն փերթ գիրք» վախմ տալու մասին - 125v:

83/32. Եղիազար կաթողիկոսի յորդորական կոնդակը Սանահնի վիճակի բոլոր բնակիչներին՝ Բարսեղ եպս. պարոնտէրին խոնարհութեամբ ծառայելու, հարկերը անտրտունջ վճարելու եւ երկիրը բարեշէն դարձնելու կոչով. տրուած է ՌՄԼԶ. թուականին եւ կնքուած հայրապետական կնիքով - 126r-129r:

84/40. Բարսեղ եպիսկոպոսի «պատմաբանութիւնը» իր՝ Սանահնի առաջնորդ նշանակուելու հանգամանքների, կատարած բարի գործերի ու յիշատակների մասին («նամակը» գաղափարագրել է Սարգիս քահանան) - 129v-135r:

85/42. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը Մալում Տաշտաձորեցուց հինգ օրավար հող գնելու, Աստուածածնին վախմ տալու, կամրջանորոգութիւն կատարելու եւ այլ նուէրներ տալու վերաբերեալ -135v-136v:

86/41. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը պարսից Շահ Սուլէյմանի եւ վրաց Նազարալիխանի բռնակալութեան տարիներին Սամեբու եկեղեցին նորոգելու, Աստուածածնին Սբ. Նշան, այգի, ձեռագրեր եւ այլն նուիրելու վերաբերեալ - 137r-138r:

87/43. Բարսեղ եպիսկոպոսի գրառումը այլեւայլ տեղերում հողակտորներ. խոտհարքեր եւ այլն գնելու եւ Սբ. Աստուածածնին վախմ

տալու վերաբերեալ, ՌՃԽԳ. թուականին - 138rv:

88/33. Նահապետ կաթողիկոսի շրջաբերականը եւ օրհնութեան գիրը՝ իր նախորդներ Յակոբ եւ Եղիազար կաթողիկոսների՝ Բարսեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ հաստատող կոնդակները հաստատուն պահելու կոչով: Բնագիրը՝ հայրապետական կնիքով, ՌՃԽԱ.թվականին - 139r-141v:

- [142r-147v էջերը դատարկ են]:

89/25. Փիլիպոս կաթողիկոսի «գիր հոգեւորականի հրամանին» ուղղուած Սանահնի վանքի վիճակին՝ հանգուցեալ Ղուկաս եպիսկոպոսի տեղը Սարգիս եպիսկոպոսին առաջնորդ նշանակելու առթիւ, գրուած ՌՁԲ. թուականին - 148r-152v:

90/26. Փիլիպոս կաթողէկսի կարգաւորութեան գիրը՝ Մամխուտ եւ Տալաւէր գիւղերը Սանահնին թողնելու եւ Սանահնի եւ Հաղբատի առաջնորդների միջեւ խաղաղութիւն հաստատելու յորդորով: Համցէագրուած է «Արղութեցոց ջամիաթին» - 152v-157r:

91/27. Յակոբ կաթողիկոսի «գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան», ուղղուած Տաշրայ երկրի քահանաներին, «դաւլաթաւորաց», «ամենայն ժողովրդոց» Սանահնի եւ Հաղբատի միջեւ ծայր առած սահմանային վէճերի առթիւ, գրուած ՌՃԵ. թուականին - 157r-160v:

92/28. Յակոբ կաթողիկոսի շրջաբերականը՝ հանգուցեալ Ղուկաս եպիսկոպոսի փոխարէն Սարգիս եպիսկոպոսին Սանահնի վիճակի առաջնորդ նշանակելու առթիւ եւ յորդոր, գրուած ՌՃԺ. թուականին - 161r-166r:

93/38. Պարոն Բէբէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի գրառումը իր առաջնորդութեան տարիներին կատարած շինարարութիւնների, նորոգումների, նուիրատուութիւնների եւ միւս ձեռնարկումների համառօտ թուարկումով - 166v-170r:

94/37. Պարոն Բէբէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոս Արղութեցու յիշատակարանը ՌՃԱ. թուականին կատարած նորոգչական աշխատանքների մասին - 170rv:

95/97. Զագարէի եւ Հախնազարի գրութիւնը այն մասին, որ առանց նրանց համաձայնութեան հողի առուծախ է տեղի ունեցել: Վիճարկել են պարոնտէր Սարգսի հետ եւ «խալաթագին» ստացել - 170v-172v:

96/99. Հախնազարի եւ նրա որդոց գրութիւնը՝ Ընկզեց փոսի հողը Սարգիս պարոնտէրից առնելու եւ «էլ ետ տալու» մասին - 172v-173r:

97/78. Արղութեցոց ջամահաթի գիրը՝ Ռոնակ գիւղը Շահ-Աբասի համաձայնութեամբ ետ առնելու եւ կրկին Սանահնին վախմ տալու առթիվ - 173r-174r:

98/85. Թաթարի որդիներ Բաբանի, Օթանդիլի եւ Զագարէի գիրն այն մասին, որ «իրենց ծիլ» որոշ հողեր ծախել են «ի վերայ Սարգիս պարոնտրին», ՌՃԲ. թուականին - 174r-175r:

99/87. Ղարախանի որդի Ատիբէկի եւ նրա եղբօրորդիների գիրը՝ «հայրական ծիլ» Քիստում տունն ու «իր առաջի կալն հաւասար» ծախելու առթիւ - ՌՃԷ. թուականին - 175rv:

100/89. Նոյն Ատիբէկի եւ եղբօրորդոց գիրը Սարգիս եպիսկոպոսին՝ «Նշխարախցի տակի մեծ բաղչէն», որ հայրը ետ էր խլել, կրկին Աստուածածնին վախմ տալու կապակցութեամբ - 176r-177r:

101/83. Ղարախանի որդիների գիրը՝ խլած «մատնարկը» նորից Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՂԷ. թուականին - 177r-178r:

102/90. Ղարախանի որդիների գիրը՝ մէկ օրավար հող Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 178rv:

103/91. Ռամազի, Ատիբէկի եւ նրանց որդիների գիրը՝ «հասարակաց հողի առուտուր» անելու եւ պարոնտէր Սարգսին տալու մասին - 178v-179v:

104/86. Գասպարի եւ նրա զաւակների գիրը՝ «Քրտնքանոց տունն իր մառանովն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԷ. թուականին - 179v-180r:

105/92. Հախնազարի եւ նրա որդիների գիրը՝ «ռահաթի կամակցութեամբ» Ունանանց հողը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 180rv:

106/93. Պարոն Մանուչարի գիրը՝ «Միտիչի տունն իր սրահովն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին 180v-181r:

107/94. Պարոն Աթաբէկի որդի պարոն Մելիք Ղորխմազ-բէկի «արձանն ու սիգելը» մի քանի ընտանիքներ իրենց հող ու ջրով Սանահնին վախմ տալու վերաբերեալ - 181v-182r:

108/94 (մասն). Նոյն Ղորխմազ-բէկի գիրը Սանահին այցելելու «Հաբակովի հողերն» նորից վանքին հաստատելու, «դիւան անելու» մասին - 182r-183r:

109/95. Պարոն Ղափարի, Եկանի, Թամազի եւ Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի միաբանագիրը՝ «Ղուզանի գեղի եւ Եպիսկոպոսի գեղի սնուռն» հաստատելու վճռով - 183r-184r:

110/96. Նոյն անձանց միաբանագիրը՝ Վասակի եւ Եպիսկոպոսի «գեղերի սնուռն» որոշելու վճռով - 184r-186r:

111/100. Թահմազ-բէկ չօրխանցու գիրը՝ տրուած Շերմազանի որդի Մուրատի եւ այլոց ներկայութեամբ՝ իր ճորտ Սուլխանին Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 186v-187r:

112/101. Շատպէրի որդի Պապունայի մասնակցութեամբ «Ամիլախորի ազնի որդի Իւանի Բէժինէի» տուած գիրը՝ իր ճորտ Մախարոյին պարոնտէր Սարգսին ծախելու մասին - 187v-188v:

113/102. Շանշի որդի պարոն Գորգու, նրա եղբօր ու որդու գիրը՝ իրենց Սամծերու այգին Սանահնին վախմ տալու առթիւ: Նրանց հետեւել են նաեւ Գոգաբի որդիք - 188v-189r:

114/103. Մարտիրոսի, Էվանէսի, Ակօբի եւ Զագի գիրը՝ իրենց գոմը եւ շրջակայքը Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 189v-190r:

115/104. Միրզայի որդիներ Հասանի եւ Այվազի գիրը՝ պարոնտէրի մառանում եղած կարասի շուրջ այլեւս «դաւի» չունենալու կապակցութեամբ - 190rv:

116/88. Փարսադանի որդիներ Խոստրովի, Պապիի եւ Ղուզանի հաւաստիացումն առ այն, որ իրենք պարոնտէր Սարգսից առել են Քարատակի այգին եւ դիմացը այլ հողեր տուել, ՌԾ. Թուականին - 190v-191v:

117/105. Պարոն Շահվերդին ու այլոք գիր են տալիս՝ երկու օրավար հող Սամեբուն եւ Աստուածածնին վախմ անելու առթիւ - 192rv:

118/106. Տիրոսը, Ամիրխանը եւ Ալիխանը գիր են տալիս Սարգիս պարոնտէրին՝ իրենց կատարած փոխանակութեան շուրջ վէճ չունենալու առթիւ - 192v-193v:

119/107. Աղեկցի Մուրատի գիրը՝ Աստուածածնին տարին 3 լիտր ձէթ տալու խոստումով - 193v-194r:

120/115. Մուրաչի որդի Գրիգորն ու իր զաւակները գիր են տալիս Սարգիս պարոնտէրին՝ Տեփրադիմաց հողը ծախելու մասին - 194rv:

121/80. Միտիչի որդի Ամիրը գիր է տալիս, որ ինքը այլեւս վէճ չունի, եւ այգին «Աստուած հալալ անէ Սբ. Աստուածածնի իգուն», ՌՂԲ. Թուականին - 194v-195r:

122/157. Ղարախանի որդիներ Խանին, Ղազարոսը եւ միւսները գիր են տալիս՝ իրենց «Մարչիլի յիգին» ծախելու մասին - 195rv:

123/160. Խանինի որդիների գիրը՝ իրենց «Հօր ծիլը» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու առթիւ - 195v-196r:

124/161. Զորակարանց Երազն ու նրա որդիք իրենց Տաշտաձորա այգին ծախում են Սարգիս պարոնտէրին - 196v:

125/145. Փանոսի եւ Դոլաթիարի գիրը իրենց հողի կէսը ծախելու եւ կէսը վախմ տալու մասին - 197r-198r:

126/135. Եղիշէի, նրա եղբօր ու որդոց գիրը՝ Տաշտաձորի «Ծալի հողը գնելու» եւ պարոնտէր Սարգսին ծախելու մասին, ՌՂԵ. Թուականին - 198r-199r:

127/146. Պարոն Դոնմազի որդի Սարուխանի, Քամալի որդի Պապիի եւ այլոց գիրը՝ իրենց Դարպասի այգին Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 199rv:

128/84. Դարպասեցի Աւագի որդիների գիրը՝ իրենց հայրենական այգին Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՂԹ. Թուականին - 200rv:

129/123. Դարպասու տանուտէր Դաւթի, Կարապետի եւ այլոց գիրը՝ «Դրաբուլի տակն զամենն» Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին ծախելու մասին - 200v-201r:

130/124. Տիրատուրի եւ Ամիրխանի գիրը՝ Սարգիս պարոնտէրին հողակտորներ ծախելու մասին - 201rv:

131/108. Թամազի որդի պարոն Մուչեղի եւ Յուզբաշու գիրը՝ իրենց «Ոռնակայ ծիլն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌԾԺԱ. Թուականին - 201v-203r:

132/125. Հախնազարի եւ նրա որդիների գիրը՝ Ոռնակայ 7 օրավար հողը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 203rv:

133/126. Պարոն Ատի-բէկի, պարոն Ղարախանի ու Դուրմիշխանի գիրը՝ իրենց «Ոռնակայ ծիլ շինական հող ու ջուրն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 203v-204r:

134/109. Ատիբէկի, Ղարախանի գիրը՝ Ոռնակայ իրենց հողաբաժնի կէսը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌԾԺԲ. Թուականին - 204v-205v:

135/29. Յակոբ կաթողիկոսի վկայագիրը առ այն, որ իր ներկայութեամբ «իղրար արին», թէ Ոռնակայ շինականներին իրենց հող ու ջրով «յօժար կամօք» են ծախել Սարգիս եպիսկոպոսին, ՌԾԺԳ. Թուականին - 205v-206r:

136/110. Պարոն Էլիզբարի եւ նրա որդիների գիրը՝ Ոռնակայ իրենց ծիլն Սարգիս պարոնտէրին ծախելու եւ վճռին հաստատուն մնալու խոստման մասին, ՌԾԺԲ. Թուականին - 206v-208r:

137/110 (մասն). Զալբէկի որդի Գասպարի եւ նրա որդիների գիրը՝ իրենց հասանելիք ոռնակցի շինականներին հող ու ջրով Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 208r-209r:

138/128. Թաթարի որդիներ Ալիբէկի եւ Աւթանդիլի գիրը՝ իրենց «Ոռ-

նակայ էլիցն Սեւ Խէչիկի տունն ու տեղն, կալ ու մարաքն...» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 209v-210v:

139/111. Արղութեցոնց ջամիաթի ներկայացուցիչներ Սարուխան-բէկի, Ատի-բէկի, Ուսուփի, Փարազալիի, Էլիզպարի, Զուրապի եւ այլոց գրութիւնը՝ «Թուրքերի տները» վերստին վախմ տալու մասին, ՌՃԺԴ. թուականին - 210v:

140/129. Հախնազարի որդի Մանթաշխանի գիրը՝ Ոռնակայ «Թնդոցի հողն» պարոնտէրին ծախելու մասին - 211r:

141/167. Թամազխան-բէկի գիրը՝ Սանահնում կայացած «Հաղիղաթին» մասնակցելու եւ «Թուրքերի տները» վանքին վախմ տալու մասին - 211r:

142/112. Հախնազարի որդիներ Մանթաշի, Դուրայխանի, Ասլամազի գիրը՝ «Թնդոցի հողի կէսը» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 211v:

143/113. Հախնազարի որդի Դուրախանի գիրը՝ իր ճորտ «Խէչէրեսի տղի խմահատն, Ոռնասարի ախպրի տակն...» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԻԳ. թուականին - 211v:

144/130. Թահմազի տղայ Մուշեղի գիրը՝ իրենց «ծիլ» «Սաղու ձորի իգատեղն» Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 212r:

145/166. Ատիբէկի, Մուշեղի եւ այլոց գիրը՝ «Բովէր» հողը առնելու եւ Ս. Աստուածածնին տալու մասին - 212r:

146/131. Հախնազարի որդիների գիրը՝ իրենց պատկանող հողերը Սարգիս պարոնտէրին ծախելու մասին - 212v-213r:

147/154. Համզանց Մխիթի թոռներ Յովհաննէսի եւ Մխիթարի գիրը՝ Սաղուձորի այգին Գասպարին ու որդոց տալու եւ վերջիններիս կողմից Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին - 213rv:

148/153. Հախնազարի որդիների գիրը՝ Ունանանց «խուցն իր մահլովն» եւ այլն Սարգիս ու Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին - 213v:

149/152. Հախնազարի որդիների գիրը՝ իրենց աղբինը Սանահնին վախմ տալու մասին - 214r:

150/156. Հախնազարի որդիների գիրը՝ Ոռնակում ունեցած իրենց «ծիլը» Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտէրերին ծախելու մասին - 214v-215r:

151/155. Գասպարի եւ որդիների գիրը՝ Համազանց տուն ու տեղը, Սաղուձորի այգետեղը Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին տալու մասին - 215r:

152/158. Քուրդիկի որդի Զուրապի եւ եղբայրների գիրը՝ Շալվիասնց տուն ու տեղն եւ այլն Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտէրերին ծախելու մասին - 215v:

153/118. Սմբատի, Պալօյի գիրը՝ Մուրատանց Սաղուձորի «Հալվերիկը» Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու եւ առնելու մասին, ՌՃԼԲ. թուականին - 216rv:

154/119. Գասպարի որդիներ Գօգիի, Տէր Բարսեղի եւ միւսների գիրը՝ «Համզանց խուց իր մառանով, իր դռնառաջով...» Ս. Աստվածածնին ծախելու մասին, ՌՃԼԸ. թուականին - 216v-217r:

155/147. Ատիբէկի որդի Ալայվերտու գիրը՝ ոռնակեցի Ծատուրին իր «հողովն ու ջրով», ի հաստատումն հօր վճռի, Աստուածածնին տալու մասին - 217v:

156/159. Ղարախանի որդի Ասլանի գիրը՝ Ոռնակայ իր «ծիլ բովր հողը» Բարսեղ եպիսկոպոսին տալու մասին - 218r:

157/148. Մուշեղի որդիներ Շէրմալանի, Դուրայխանի, Յուրամի եւ Սուրիկի գիրը Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ իրենց «ծիլը» գնելու եւ Աստուածածնին վախմ տալու կապակցութեամբ - 218v:

158/120. Ուլուխանի որդի Լեւանի գիրը՝ «Փոխոտաց տուն ու մառան ու բակն ու սրահն ու կալն» Բարսեղ եպիսկոպոսին ծախելու մասին, ՌՃԼԲ. թուականին - 219rv:

159/149. Զուրաբի ու Շէրմազանի համաձայնագիրը՝ «Աղունկայ ծովի հողն» Ոռնակայ ձորի այգուն «բադալ» անելու առթիւ - 220r:

160/44. Սանահնի առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոսի «Թուղթ յիշատակութեանը»՝ մօր ու կողակցի առած այգին նրանց մահուանից յետոյ վանքի այգուն միացնելու մասին, 1813 թ. - 220v-221r:

161/121. Զումանց Թամազի որդի Պապէի գիրը՝ Բարսեղ պարոնտէրին «արխի տեղ տալու» եւ փոխարէնն ստանալու մասին, ՌՃԽԲ. թուականին - 221v-222v:

162/45. Սարգիս եպիսկոպոսի յիշատակագրութիւնը՝ 1897 թ. - 222v:

- [223r-225r թերթերն ազատ են]:

163/150. Ռոստոմի կողակից Խանումի նուիրագիրը՝ «մէկ լաւ սեղանի ծածկոց» Սանահնին տալու առթիւ, ՌՃԾ. թուին - 225v:

164/163. Ղորղանենց Լէլէի գիրը՝ Աստուածածնին բեմածածկոց, վարագոյր, շուրջառ վախմ տալու մասին - 226r-227r:

165/160 (մասն). Յաւանգուլենց հարս Քեթեւանի գիրը՝ Սանահնին տարին 1 լիտր մոմ տալու խոստմամբ - 227r:

166/133. Սմբատի որդի Յեարալու գիրը՝ իրենց պատկանող Գուլեբանցի հողը Բարսեղ պարոնտէրին ծախելու մասին, ՌՃԼԸ. թուականին - 227v:

167/134. Ղարիբի որդի Կիրակոսի գիրը՝ «վանքի ճալի այգոյ տակի երկու օրավար հողն» ծախելու մասին, ՌՃԼԹ. թուականին - 228rv:

168/151. Ղարայխան-բէկի որդի Ասլանբէկի գիրը՝ «Մլայ փոսի Ագիբէկանց հողը» Սանահնի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսին տալու մասին, ՌՃԿԳ. թուականին - 229r:

169/34. Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակը Սանահնի եւ Հաղբատի վէճերի առնչութեամբ, Սանահնի թեմի եւ վիճակի վերահաստատումը, տրուած ՌՄԾԷ. թուականին - 229v-235v:

170/34 (մասն). Տէր Սիմէոն Տէր-Յովսէփեանի յիշատակագրութիւնը՝ Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակը «անսղալ օրինակելու» մասին - 235v:

171/165. Կնեազ Ղահրաման Դաւթեան Երկայնաբազուկ Արղութեանցի գիրը՝ Սանահնի Ս. Աստուածածնին իր սեփական այգետեղին նուիրելու մասին, 1856 թ. - 236rv:

- [237r-259r էջերն ազատ են]:

172/114. Չէկէլի որդի Ղազարի, Մամոյի գիրը՝ «Գոգու բաց յիգու կէսն» Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսներին ծախելու մասին, ՌՃԻՋ. թուականին - 259v-260v:

- [261r-262r էջերն ազատ են]:

173/164. Արղութեանց-Քրթանց Ջիմշիդի որդի Աւթանդիլի գիրը՝ Ս. Աստուածածնին կէս օրավար հող նուիրելու մասին, ՌՄԿՐ. թուականին - 262v-263r:

174/161 (մասն). Փարսադան Արղութիցկու (!) վրացերէն վկայագիրը - 263r:

175/162. Զիթախինց Թաղիի եւ Մողնու Տէր Աբրահամի որդի Աւետիքի գիրը՝ «մարդս մէկ լիտր մոմ» տալու խոստումով - 263v:

176/170. Յովսէփ Արղութեանի յիշատակագրութիւնները եւ կատարած արձանագրական ընդօրինակութիւնները - 263v-265r:

177/173. Յովսէփ վարդապետի յիշատակագրութիւնը՝ գրուած 1826 թուականին - 266r:

178/175. Ձեռագիրը ստուգող-համարակալողների յիշատակագրութիւնը, 1871 թուականին - 266v:

179/7. Շահ Թամազից սկսուող կարճառօտ ժամանակագրութիւն - 267r:

180/9. Մուղնու Տէր Շմայոնի յիշատակագրութիւնը՝ ՌՃԿԴ. թուականին - 267r:

181/172. Սանահնի եկեղեցիների թուարկում-նկարագրութիւն՝ գրուած Յովսէփ Արղութեանի ձեռքով - 267v:

* * *

Ձեռագիրը կազմելիս իբրեւ պահպանակներ օգտագործուել է անցման շրջանի (ԺԱ-ԺԲ. դարերի) երկաթագիր գրչութեան մեծադիր գրչագրի երկու թերթ: Պահպանակները կարուել են բնագրի յարաբերութեամբ շրջուած վիճակում, նշանակալի չափով վնասելով սիւնակներից մէկը: Միջին ու եզրային լուսանցներում կան ուշ շրջանի գրչափորձեր, որոնք, սակայն չեն խաթարել բուն տեքստը:

ՍԿԶԲԻ ՊԱՀՊԱՆԱԿ

Ներքին բացուածք

...]ՊԷՍ ՔԱՐՈԶԵՑԻՆ ՀՈԳԷԿՐԱՑ
...]ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒՆ ԽՈՐ-
...]ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԵՒ ԱԻՐՀ-
...]ՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԿՈՒՍԻՆ ՄԱՐԻԱ-
...]ՍԷՓ Ի ՀՈԳԵԿԻՐ ԾԵՐՈՅՆ ՍԻ-
ՄԵՈՎՆԷ:
...]ՍԵԱՑ ԶՆՈՍԱ ՍԻՄԵՈՎՆ ԵՒ
...]ԻԱՄ. ՎԱՍՆ ՀՐԱՇԱՓԱՌ
...]Ն ԾՆՆԴԵԱՆՆ, ՈՐ ԾՆԱՒ Ի
...]ԱՇԽԱՐՀԻ. ԵՒ ԼՈՅՍ ԽԱՒԱՐ-
...]ԵՒ ԶՅՈՎՍԷՓ. ԶԻ ԱՆՃԱՌ
...]ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՂԵՒ ՍՊԱՍԱՒ-
...]ՄԱԾՈՒ:
[..]
[..]

ՆՈՒԱՂ ՏԱՐԱԿՈՒՍԱՆՔՆ. ԶԻ ԱՐԴ ԿԱՅ
Ի ՆՈՅՆ ԻՍԿ ՅԱՆԿՈՒՄՆ ԵՒ Ի ԿԱՆԳ-
ՆՈՒՄՆ. ԵՒ ԶԻ՛ՆՋ ՆՇԱՆ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹԵ(ԱՆ)
ԵՒ ԵՐՐՈՐԴ. ԶԻ՛ ԱՐԴ ԸՆԴ ՄԱՐԻԱՄԱՅ
ԻՍԿ ԱՆՁՆՆ ԱՆՑՑԷ ՍՈՒՐ.
ԹՈՒԻ ԻՆՁ ՅԱՆԿՈՒՄՆ ԵՒ Ի ԳԼՈՐՈՒ-
ՄՆ ԳՈԼ ԱՍԵԼ ԶՏ(Է)ՐՆ. Ո՛Զ ԱՅԼՈՑ ԱՆ-
ԿԵԼՈՑ. ԵՒ ԱՅԼՈՑ ԿԱՆԳՆԵԼՈՑ, ԱՅԼ
ՄԵՐ ՎԱՏԹԱՐԱՑՆ Ի ՎԱ՛ՅՐ ԱՆԿԵԼՈՑ
ԵՒ ԸՆԴ ԱՅՆ ԿԱՆԳՆԵԼՈՑ. ՔԱՆ ԶԻ
ՄԱՔՐԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆ ՄԱՐՄՆԱ-
ԿԱՆ ԱԽՏԻՑՍ ՄԵՐՈՑ, Տ(ԵԱՌ)ՆՆ ՅԱՅՏՆՈՒ-
ԹԻՒՆՆ ՅԱՐՈՒՑԱՆԵԼ Ի ՀՈԳԻՈՅՆ [...]
[..]
[..]

Արտաքին բացուածք

ՎԱՐՈՒՑ ՄԱՐՄՆԱՒՈՐԱՑ ԵՒ ԶՀՈԳԻ-
ՈՅ ԶՀԵՏ ԵՐԹԱԼ, ԶԻ ՈՐՔ ՀՈԳԻՈՎ Ա(ՍՏՈՒ-
ԾՈ)Յ
ՎԱՐԻՆ. ՆՈՔԱ՛ ԵՆ ՈԴԻՔ ԼՈՒՍՈՅ ԵՒ ՈՐ-
ԴԻՔ ՏՈՒՆՋԵԱՆ*:

ՏՆԱՒՐԷՆՈՒԹԵԱՆՆ. ԵՒ Զ[...]
ՏԷ ԱՍԵԼ ՅԱՂԱԳՍ ԱՆ-
ՀԱ՛ՍՏՆ[...]
ԹԵԱՆՆ ԵՒ ԱՆՃԱՌ ԽՈՆԱՐ[...]
ԱՒԾԵԼՈՅՆ.

* *Ա. Թեսաղ., Ե. 5:*

ԵՒ ՓԱՌՔ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՔՈՒՄ:
ԶԻ ՆՈՅԱ՛ Է ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆ [Ա]ԻՐ-
ԷՆՔՆ. ՆՈՅԱ ԵՒ ԱՒԵՏԻ՛ՔՆ. [Ի ՆՈ]ՅԱ-
ՆԷ՛ ԵՒ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԸՍՏ ՄԱՐՄՆՈՅ. ՈՐ [Ի Վ]Ե-
ՐԱՅ
ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԱՒՐՀՆԵԱԼ
ՅԱՒ[ԻՏ]ԵԱՆՍ
ԵՒ ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՅԺՄ. ՅԻ(ՍՐԱՅ)ԵՂԷ Փ[ԱՌՍ]
ՔԱՐ-
ՈԶԻՆ. Ա՛ՅԼ ՅԱՅԼՄԷ ԵՐԵՒՄԱՆ [Ժ]ՈՂՈ-
ՎԵԼՈՅ Ի ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆՆ, ՈՒՍ-
[...] ՅԱՒՐԻՆԱՑՆ. Ի [...]ՐԳԱ-
[..]
[..]

ՎԱՍՆ ԱՅՍՈՐԻԿ Ա(ՏՈՒԱ)Ծ Ի
ՄԱՐ [...]
ԶԻ ԱՊԱԿԱՆԵՑԵԼՈՅ ՄԱՐՄՆՈ
[...]
ՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՇՆՈՐՀԵԱ[Ց..]
ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՍՈՐԻԿ ԲԱՆՆ[...]
ՂԵՒ ԵՒ ԲՆԱԿԵԱՑ Ի ՄԵԶ. Ը[...]
ՀԱԿԱԼՍՍ ԲԱՐԵԳՈՐԾՆ. ԸՆ[...]
ՆԱՑՈՒՍՍ ԱՆԱՊԱԿԱՆՆ. [...]
ԵԱԼՍՍ ԱԶԱՏԵՑՈՒՑԻ՛ՉՆ. [...]
ՍՍ Ի ԽԱՒԱՐԻ ԱՐԵԳԱԿՆ Ա[...]

ՎԵՐՁԻ ՊԱՀՊԱՆԱԿ

Ներքին բացուածք

...]ՍԻ ԲԱՆՔՆ ԱՌ ՄԱՐԻԱՄ
...]Ն ԱՍԱՑԵԱԼ. Ո՛Չ ԻՆՉ
...]ԱՆՍ ԵՒ ԽՈՐԻՆՍ.
...]ԵԱ՛Ց ԶՆՈՍԱ ՍԻՄԵՈՎՆ
...]ԱՄ ՄԱՅՐ Տ(ԵԱՌ)Ն. ԱՀԱ
...]ՈՒՄՆ. ԵՒ Ի ԿԱՆԳՆՈՒ-
...]ՄԷՋ Ի(ՍՐԱՅԵ)ՂԻ. ԵՒ Ի ՆՇԱՆ
...]ԵԱՆ. ԵՒ ԸՆԴ ՔՈ ԻՍԿ
...]Է՛ ՍՈՒՐ. ԶԻ ՅԱՆՏՆԵՍ-
...]ՐՏԻՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴՔ:
...]Կ ՍՔԱՆՉԱՑԱՐ ԵՒ
...]ԶԻ՛ ԱՐԴ ԶՅԱՌԱՋԱ-
...]ԻԿ ԻԲՐԵՒ ԶՅԱՆՑ-
...]ԵՐ.
...]ՋՆԴ ԱՆՑՑԷ ՍՈՒՐ:
[..]

ԱՆՀԱՒԱՏՈՒԹԵԱՆՆ:
ԻՍԿ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՇՆՈՐՀԻՒՆ
ԵՒ ՍԿԻԶՆ ԱՌՆԵԼ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԵ-
ԱՆՑՆ ԿԱՄԵՑԵԱԼ. ՈՐ ԱՆԿԵԱԼՆ ԷՐ
Ի ՄԵՂՍ. ԿԱՆԳՆՈ՛ՒՄՆ ՅԱՐՈՒՑԵԱԼ.
ԵՒ ԱՊԱ ԿԵԱԼ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԶԻՒՐԱ-
ՔԱՆՉԻՒՐ ՄԵԶ ՇՆՈՐՀԵԼ. ԱՆԿՑԻ՛ ՎԱՏ-
ԹԱՐՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒ. Ի ՎԵՐ ՅԱՌՆԵԼ Ի
Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՐԿՈՒԹԻՒՆՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵԱԼ. Ե-
ԹԵ Ո՛Չ ԱՆՑՑԻ ԱՆՀԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆՆ
ՀԱՒԱՏՆ Ո՛Չ ԿԱՆԳՆԻ, ԵԹԵ ՈՉ ԹՈՂ-
ՑԻ ՊՈՌՆԿՈՒԹԻՒՆՆ, ՄԱՔՐՈՒԹԻՒՆՆ
Ո՞Չ ՆՈՐՈԳԻ. ԵՒ ԵԹԵ ՈՉ ԳԵՐԵՍՑԻ
ԱՆԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆ. ԽՈՀԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
Ի ՄԵԶ Ո՛Չ ԾԱՂԿԵՍՑԻ. Ա՛ՅԴՊԷՍ Ի ԳԼ-
ՈՐՈՒՄՆ Ի ԿԱՆԳՆՈՒՄՆ ԻՄԱՑԻՍ

Արտաքին բացուածք

ՄԱՆԱԼ ԵՒ Ո՛Չ ԶԱՒՐ[...]ՑԻ ՄԱՐԴ-
ԿԱՅԻՆ ՄԻՏՔ ԵՒ ԲԱՆ. Ո[Ր]ՊԷՍ ԶԻ
ԱՆՔՆՆԵԼԻ՛Ք ԵՆ ՏՆԱՒՐԻՆՈՒԹԵԱՆՆ
ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԱՆՀԵՏԱԶ[Ա]ԻՏԵԼԻՔ
Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՄԱՐՄՆԱՆԱԼՆ ՆԱ[Ե]Ի ՈՉ ՀՐՇՏ-
ԱԿԱ՛ՑՆ Է ԻՄԱՆԱԼ. ԹՈՂ [Թ]Ե ԶՄԱՐԴ
ԿԱՆ ԶՄՏԱՒ ԱԾԵԼՆ ԵՐԵՍ[...] ՀԱՍՈՒ
ԼԻՆԵԼ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼՈՅՆ:
ԶԻ ԵԹԵ ՄԱՅՐ ՆՈՐԱ ԶԱ[Տ]ԱՑԵԱԼ ԷՐ
ՈՐ ԾՆԱՒ ԵՒ ՍՆՈ՛ՅՑ. ԵՒ [ՍՔ]ԱՆՉԱ-
ՑԵԱԼ ԸՆԴ ԱՆՀԱՍՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐՀԸՐ-
ԴՈՅՆ ՍԽՐԱՆԱ՛ՅՐ. Ո՛Վ [ ]Ի ՄԱՐԴ-
ԿԱՆԷ ՀԱՄԱՐՁԱԿԵՍՑԻ [ԻՄ]ԱՆԱԼ ԻՆՉ
ԿԱՄ ԱՍԵԼ. ԶԻ Ո՞Վ ԳԻՏ[...] ԶՄԻՏՍ
Տ(ԵԱՌ)Ն ԿԱՄ ՈՎ ԵՂԵՒ ՆՄԱ [ԽՈ]ՐՀՐԴԱ-
ԿԻՑ. ԵՒ ՍՏՈՒԳԵԱՑ Զ[ԽՈՐՀ]ՈՒՐԴ

ՄԵԶ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹ[...]
ԱՅՍՊԷ՛Ս ԱՌ ՅՈՎՍԷՓ [...]
Ո՛Չ ԸՍՏ ԲՆՈՒԹԵԱՆ [...]
ՈՐՊԷՍ ԱՍԱՑԱ՛Ք. ԸՆԴ [...]
ԸՆԴ ՆՈՍԻՆ ՀԱՆԴԻՍԱՑ[...]
ԾՈՒԹԵԱՄԲ. ԵՒ ԽՆԱ[...]
ԵՒ ՍՊԱՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՄ[Բ]
ԵՒ ՄԱՒՐ ՆՈ[...]
ԹԵՊԵՏ ԵՒ ԱՆՈՒԱ[...]
ՄԱՅՐ. ԳՈ՛Յ ԵՒ ԱՅԼ Պ[...]
ՈՐՊԷՍ ԵՒ ԶԲԱՂՈՒՄ[...]
ԵՒ ՄԱՅՐ ԱՆՈՒԱՆԵՑԱ[...]
ՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՆՉ Խ[...]
ՈՒՐԴՆ ՅԱՐԵՍՑԷ ԶԱ[...]
ՓՐԿԱԿԱՆ ԾՆՆԴԵԼ [...]

Պատառիկն ակնհայտօրէն արձագանքում է Ղուկասի Աւետարանի այն համարներին, ուր Սիմէոն Ծերունու մասին է խօսւում, երբ մանուկ Քրիստոսին գրկած, տիրոջից արձակումն է խնդրում. «Եւ իբրեւ ածին ծնաւղքն զմանուկն Յիսուս՝ առնել նոցա ըստ սովորութեան աւրինացն ի վերայ նորա, եւ նա առ ընկալաւ զնա ի գիրկս իւր, եւ աւրհնեաց զԱստուած եւ ասէ. Արդ՝ արձակես զծառայս քո, Տէ՛ր, ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, զոր պատրաստեցեր առաջի ամենայն ժողովրդոց: Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց, եւ փառս ժողովրդեան քում Իսրայէլի: Եւ էին հայրն եւ մայր նորա զարմացեալ ի վերայ բանիցն, որ խաւսէին զնմանէ: Եւ աւրհնեաց զնոսա Սիմէովն եւ ասէ ցՄարիամ մայրն նորա. Ահա սա կայ՝ ի գլորումն եւ ի կանգնումն բազմաց ի մէջ Իսրայէլի եւ ի նշան հակառակութեան: Եւ ընդ քո իսկ անձն անցցէ սուր, զի յայտնեսցին ի բազում սրտից խորհուրդք» (Ղուկ., Բ. 27-35):

Որ պատառիկը սոյն դրուագի մեկնաբանութեանն է վերաբերում՝ պարզ է նրանում եղած հարցումներից եւ շարադրանքի բնոյթից, այդ է մատնացուցում նաեւ «Թուի ինձ» վերապահութիւնը (թէեւ այդպիսիք խորթ չեն նաեւ առաքելական թղթերին, օրինակ Պօղոսի Առ Հռոմայեցիս թղթին՝ Ը. 18, բայց այս կարգի նիւթերն էլ Աւետարանի իւրովսանն մեկնութիւններ են): Հարցն այն է, թէ պատառիկով ներկայացւող դրուագը ինքնակայ միաւո՞ր է, թէ թարգմանական երկի մի հատուած: Եթէ առաջնորդուենք ազգային մեկնողական գրականութեան մատենագիտական տեղեկանքով, մեզանում Ղուկասի Աւետարանի երեք մեկնութիւն է յիշատակւում՝ Իգնատիոս Սեւլեռնցու (1090՞-1160՞), Սարգիս Կունդի (1153-1198) եւ Մատթէոս Ջուղայեցու (1352՞-1412՞)[1]: Այս վերջին անունը պիտի բացառել, քանի որ մեր երկաթագիր պատառիկը նրա ժամանակից աւելի վաղ է գրուած: Սարգիս Կունդի մեկնութիւնը վերջերս տպագրուեց: Ղուկ. Բ. 27-35 համարների մեկնութեանը նուիրուած դրուագում մեր պատառիկի նոյնականութիւն փաստող հիմքեր չկան[2]: Նոյնը վերաբերում է նաեւ Իգնատիոս Սեւլեռնցու աշխատութեանը[3]: Եթէ մեր տպաւորութիւնը մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ հաստատուի, ապա կարելի է ենթադրել, որ թուարկած երեք հայ մատենագիրներից բացի եղել է չորրորդը, որի մեկնութեան ամբողջական բնագիրը որոնելի է եւ կարօտ ճանաչման: Կարծում ենք՝ պատառիկի հրապարակումը այդ ճանապարհի առաջին քայլն է:

* * *

«Սանահնոյ վանից յիշատակարանը» ներկայացուած է ու պահպանուել է երկրորդ գրչագրով եւս՝ «Քօթուկ կամ Յիշատակարան տանն Արղութեանց» վերտառութեամբ (Մատենադարանի ձեռ. Հ^{մր} 8150): Այն ընդօրինակել եւ յիշատակարան-առաջաբանով է օժտել Տէր Մելքիսեդէկ քհնյ Թիֆլիսեցին՝ Տէր Առաքել աւագ քհնյի որդին. «Ք[է]օթուգ՝ որ ասի Յիշատակարան, *որոյ նախագաղափարն ընդ այլ բազում գրեանց եւ զանգակաց գտեալ եղեւ ի գերահռչակ սուրբ վանքն Սանահին, ի յայրն նորին, որ գեղջուկ բառիւ ասի* Աչառանց *այր, Յամի տեառն մերոյ 1797 եւ ի թուականութեանն Հայոց ՌՄԽԶ. ապրիլ ամսոյ Ը., ի հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի տեառն Ղուկասու երիցս երանեալ սրբազնասուրբ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Հրամանաւ նորին բարձր սրբազնութեան Տեառն Յովսէփայ իշխանազուն եւ կայսերապսակ արհւոյ եպիսկոպոսի ամենայն Հայոց ազգին Ռուսաստանեաց Երկայնաբազուկ Արղութեանց, արտագրեալ եւ օրինակեցեալ համեմատ ընդ իւրում նախատպին ի Տէր Մելքիսէթ ամենանուաստ քահանայէ Թիլֆիզցւոյ՝ որդւոյ Տեառն Առաքելոյ աւագ քահանայի Տէր-Մելիքսէթեան (sic – Պ.Մ.), ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ եկեղեցւոյս մերոյ, որ կոչի Կամակատար Սբ. Աստուածածնի ի Թիլֆիզ» (էջ 9r):*

Ձեռագրի 10r-40r էջերը ընդօրինակելուց յետոյ, մինչեւ «կոնդակներին» անցնելը, գրիչը անհրաժեշտ է նկատել գրել եւս մէկ յիշատակարան. «Ի յիշատակարանի անդ, յորմէ զայս օրինակեցաք, էին եւ այլ ինչ գրութիւնք կոնդակաց երանելի եւ սրբազան կաթողիկոսացն մերոց վասն թէմից եւ վիճակաց սրբոյ վանիցն Սանահնու, որոց իւրաքանչիւրսն գտանի այժմ ի տան նորին բարձր սրբազնութեանն եւս՝ որոյ եղբօր որդի պայծառ իշխանազուն եւ իշխան, մինբաշի քնեազ Սօլոմօն Երկայնաբազուկն Արղութեան զերծուցեալ էր զայնս ընդ այլ բազում գրեանց, սրբոց մասանց եւ վանքական իրաց յետ աւերմանն Տփխիզ մայրաքաղաքի մերոյ, որ ի Պարսից Ղաջար Աղա-Մահմադխան ներքինւոյն, ի թիւն 1797 (sic –Պ. Մ.), ի սեպտեմբերի 11: Ուստի այժմ զզօրութիւն նոյն կոնդակացն համառօտելով ասէն չարակարգեմք ընդ թուով:

Ամենանուաստ Տէր Մելքիսեդէկ
Տեառն Առաքելոյ Տէր-Մելքիսէթեան» (էջ 41r):

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, թէ Սողոմոն Արղութեանցի տանը պահպանուելիս են եղել Սանահնին վերաբերող կաթողիկոսական կոնդակների բնագրերը, որոնցից եւ Տէր Մելքիսեդէկը քաղել է իր կազմած ամփոփումները: Կարծում ենք, սակայն, որ նա այդ բնագրերը կարդացել է «Սանահնոյ վանից յիշատակարանի» գաղափար օրի-

[1] *Տե՛ս Սուրբ գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, պատրաստեցին՝* Եզնիկ եպս. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան, *2002, էջ 90-92:*
[2] Սարգիս Կունդ *(ԺԲ. դ.) Մեկնութիւն Աւետարանին Ղուկասու: Աշխատասիրութեամբ* Եզնիկ եպիսկոպոս Պետրոսեանի *(դոկտոր աստուածաբանութեան), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2005, էջ 91-104:*
[3] *Հմմտ. Մատենադարանի ձեռ. Հ^{մր} 1332, էջ 42v-46v:*

նակում եւ ըստ այնմ համառօտել: Այսպէս, օրինակ, Թադէոս եւ Գրիգորիս կաթողիկոսների կոնդակը Մելքիսեդէկը թուագրել է ՈԻԵ. (625/1176) (էջ 41v), ինչպէս այն ընթերցել է գաղափար օրինակի գրիչը (էջ 95r), մինչդեռ կոնդակի մայր օրինակի վրայ պիտի ունենայինք ՌԻԵ. (1576 թ.): Դարձեալ՝ մայր օրինակի 1797 թ. յիշատակարանների տպաւորութեան տակ գրիչը Աղա-Մահմադ-խանի կատարած Թիֆլիսի աւերումը (1795 թ.) վերագրում է 1797-ին:

Խոստովանելու է, այնուամենայնիւ, որ համառօտումները կատարուած են ընդգծելի հմտութեամբ՝ զանց առնելով դարերով իրար կրկնող բանաձեւումները եւ պահպանելով բուն ասելիքը:

Գաղափար օրինակին հետեւելով թէ ինքնաբերաբար՝ այս ձեռագրում եւս բաւական թուով ազատ թողած էջեր կան (2v-7v, 51v-55v, 60r-106r): Ի տարբերութիւն նախորդի, Մելիքսեդէկը փորձել է ազատ էջերից մի քանիսը լրացնել միանգամայն այլ նիւթերով, ինչպէս, օրինակ, Մաշտոց ժողովածուի՝ «Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթողիկոսի՝ Հիմնարկութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ» ծանօթ կանոնով (էջ 56r-59v), լրացուած ընթերցուածներով:

Քանի որ Հմր 8150 ձեռագրում չի ներկայացուած մայր օրինակում կաթողիկոսների կոնդակների շարքը փակող՝ Դանիէլ կաթողիկոսի 1808 յունուարի վերջին տուած կոնդակը, ուրեմն ընդօրինակութիւնը կատարուել է 1797-1807 թուականների միջոցին, հաւանաբար Թիֆլիսում, ուր ծառայում էր Մելիքսեդէկ քահանան: Ընդօրինակուելուց յետոյ ձեռագիրը որոշ ժամանակ պատկանել է Դաւիթ քահանայ Շահինեանցին (էջ 9v), որը եւ այն 1895 թ. նուիրել է Խ. Քուչիկ-Յովհաննիսեանցին (էջ 2r)[1]:

«Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածոյի երրորդ օրինակ ժամանակին եղել է Սանասարեան վարժարանի այն ձեռագրերի թւում, որոնք Պետերբուրգում պահպանութեան էին տրուած հայագէտ Կարապետ Եզեանին: 1903 թ. այդ հաւաքածոն տպագիր գրականութեան (4348 միաւոր) հետ միասին հրդեհի զոհ դարձաւ: Մեզ հետաքրքրող յուշարձանի այս երրորդ ձեռագրի գոյութեան մասին գիտենք Մեսրոպ Մագիստրոսի 1901 թ. կազմած ցուցակից. նկարագրութեան մէջ ընդօրինակուած է գրչի յիշատակարանը, ըստ որի «ի վերն յիշեալ Տէր Մելքիսեդէկ խաչապսակ աւագ քահանայի ձեռագրէն օրինակեցի զայս Յիշատակարան նուաստ դպիր Հայրապետ Գէորգ-Աւագսարկաւագեան Սուքիասեանց ի Սանկտ-Բետրբուրգ, յամի 1843, փետրվարի 13»[1]:

Բարեբախտաբար՝ այս եւ նախորդ ընդօրինակութիւնների մայր օրինակը պահպանուել եւ հասել է մեզ, ըստ որի եւ կատարւում է սոյն հրատարակութիւնը:

***

Դժուար է մատնացոյց անել միջնադարեան մէկ այլ յուշարձան, որը Հայաստանի տնտեսական պատմութեան համար բովանդակէր այնքան տեղեկութիւններ, որքան մէկտեղուած գտնում ենք «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից» ժողովածուի մէջ: Յիրաւի, ԺԱ-ԺԸ. դդ. ձեռագրական Յիշատակարան-յիշատակագրութիւններում, Լ. Խաչիկեանի նախնական հաշւումներով, գրառուել ու պահպանուել է տնտեսական գործառոյթներ, նուիրատուութիւններ, առ ու ծախ ներկայացնող «300ից աւելի վաւերագրեր», մինչդեռ մեր ժողովածու մուծուածների թիւը անցնում է այդ գումարի կէսից՝ եթէ անգամ զանց առնենք տասնեակ այլ գրութիւններում եղած տեղեկութիւնները:

Բնաւ ենթադրելի չէ, թէ «Յիշատակարանը» կազմող-լրացնողներին յաջողուել է գտնել ու ընդօրինակել Սանահնի վանքին վերաբերող այդ կարգի բոլոր նիւթերը, ուստի լիակատարութեան հասնելու համար պիտի շարունակել ձեռագրերի էջերից ու ձեռագրացուցակներից Սանահնի տնտեսական ու մշակութային անցեալին վերաբերող տեղեկութիւնների պրպտումը: Ասուածը փաստելու համար ստորեւ բերում ենք ձեռագրական այդպիսի մէկ օրինակ. Կարնոյ Թուանճ գիւղում 1592 թ. կազմուած կամ ընդօրինակուած ժողովածուի նիւթերի մէջ պահպանուել է Սանահնին առնչուող այսպիսի գրութիւն «Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Պօղոսի որդի Արագս, իմ եղբայր Պօղոսս, իմ հօրեղբօր թոռն Խէչատուրս եւ մեր որդիքս գիր տվինք առաջի Աստուծոյ, որ մեր նախնիքն մէկ աւրաչվար հող իւրեանց հոգոյն հ[ա]մար

[1] Հետագայում այն անցել է ակադ. Յովսէփ Օրբէլուն, նրանից՝ Երեւանի Գրական թանգարանին, այստեղից էլ 1938 թ. փոխանցուել է Մատենադարան. տե՛ս Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները.- Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հատոր Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, Խմբագրութեամբ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, սիւն 163:

[1] Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. Հ. Վարդանեան [իմա՛ Գ. Տէր-Վարդանեան], Վենետիկ, 1901, էջ 70. Սանասարեան Հմր 136, ցուցակի Հմր 71:

տվել էին Անդրիասանց Սարգիսին. յետոյ Սարգիսն անյիշատակ էլաւ, մեր տված հողն անտէր մնաց. մենք էլ պարոնիցն հողն ճարեցինք, մէկ աւրավար հող էլ մենք վրէն հաստատեցինք՝ Բ. (2) աւրավար հող տվինք վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին: Ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ Ե. (5) ծիլ վարողն տանի, մէկ ծիլ ղրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն, մեր ննջեցելոցն Քրիստոս որդի ասենք...»[1]:

Անժառանգ մահացած Սարգսի սեփականութեան տնօրինման իրաւունքը Սանահնի առաջնորդին պիտի պատկանէր՝ եթէ այն սկզբնապէս Պօղոսի որդի Արազի եւ միւսների նախնիները որեւէ պայմանով «իւրեանց հոգոյն համար» Սարգսին տուած չլինէին, այսինքն՝ այդ մէկ օրավար հողը չի դիտուել իբրեւ Սարգսի սեփականութիւն, ուստի այն ետ ստանալու համար նախկին տէրերի ժառանգները ստիպուած են եղել դիմել գիւղական համայնքի տանուտիրոջը (պարոնին) եւ նրանից ետ ստացել («մենք էլ պարոնիցն հողն ճարեցինք»), մէկ օրավար էլ աւելացրել են եւ վախմ տուել Ս. Աստուածածնին: Այս պարագայում վանքը այն օտարելու իրաւունք չունի, այլ կարող է վարձակալութեան տալ՝ արդիւնքի մէկ վեցերորդ մասը ստանալու պայմանով (ծիլը մաս, բաժին *բառն է, որ բազմիցս վկայուած է մեր աղբիւրում):*

Այստեղ վախմի (ունի զանազան այլագրութիւններ) գրեթէ բոլոր տեսակներն են ներկայացուած՝ նուիրում են անշարժ կալուածք (այգի, տուն, արտ, ջրաղաց եւն), նրա դիմաց սահմանել տալով համապատասխան արժողութեան պատարագ, մէկ այլ խումբ վաւերագրերում նուիրաբերումը (վախմը) վերաբերում է կալուածքից ստացուող եկամտի սահմանուող մասին, ինչպէս վերեւում բերուած օրինակում էր (1/6): Արդարացիօրէն նկատուած է, թէ այս պարագայում վախմ տրուած հողային միաւորը գիւղական համայնքի հիմնաբաժնից չի օտարւում, քանի որ վանքին յանձնուողը եկամուտի մասն է:

Ներկայացուող վաւերագրերում կան եւ վարձակալման եղանակներին ու հողատիրոջը վճարելիք չափերին վերաբերող զանազան տեղեկութիւններ: Այսպէս, Բարսեղ առաջնորդի օրօք կազմուած մի վաւերագրում (Հմր 77) նուիրատուները վանքին վախմ են տալիս իրենց «այգին իր ընձանովն եւ իւր Դ. (4) կոպարովն», որի դիմաց վանա-

[1] *Մատենադարանի ձեռ. Հմր 3050, էջ 273v: Հմմտ. Լեոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հատ. Բ., Երեւան 1999, էջ 319:*

հայրն ու միաբանները նուիրատուներին «հէնց գիր տվին, որ մեզանէ էլ բազմական չուզեն»: Պիտի ենթադրել, թէ «բազմականը» այլուստ մեզ յայտնի գորգը կամ տաբաստը չէ[1]*, այլ եկեղեցու օգտին սահմանուած հարկատեսակ, ասենք օրինակ՝ աթոռահարկ, որ համայնքի հողատէր անդամները վճարում էին եպիսկոպոսանիստ առաջնորդարանին: Այս դէպքում, ուրեմն, վախմ տալու պայմանը նուիրատուի՝ վճարելիքից ազատուելն է, ապահարկութեան մի եղանակ, որ աղբիւրներում հազուադէպ է արձանագրուած*[2]:

Հրապարակուող փաստաթղթերում բաւական նշանակալի թիւ են կազմում վանքի կամ վանահօր հետ ունեցած պատկանելութեան շուրջ եղած վէճերի աւարտին վերաբերողները: Հմր 79 վաւերագրերում Մանթաշի որդիների գերդաստանները վէճ են ունեցել վանքի հետ, եկել են Սանահին եւ համաձայնութեան հասել. «իւրեանց կամաւ սուրբ Ոհանայ տվին Բ. (2) գեղ՝ Լուսայգին, Լէջէնուքէն ի Ագարակն» եւ դիմացն ստացել այլեւս պահանջ չունենալու գիր: Միտիչի որդի Ամիրը (Հմր 80) վէճ է ունեցել «Հասարակաց իգու դիմաց ճաղակի» (կղզիացած տեղ, տարածք) շուրջ: «Դաւի անողը» իր կամքով վէճից դուրս է եկել եւ առանց որեւէ հատուցման զիջել այն վանքին: Ամիր Բհապն ու իր որդիները իրենց տնկած նորոգը (նոր այգին) վախմ են տուել Ս. Աստուածածնին՝ իրենց եւ ծնողների հոգու համար, սակայն եթէ փոքր եղբայրները մեծանալով վախմի շուրջ վէճ յարուցեն՝ «ես իմ բաժին հէրէնիքէն տամ ու չթողնում, որ հետ վանացն դաւի անեն» (Հմր 82):

Կարելի է չկասկածել, որ սոյն հրատարակութեամբ լոյս աշխարհ եկող այս նիւթերը մասնագիտական քննութեան ենթարկելիս ի զօրու են պատասխանելու տնտեսութեան ու իրաւունքի պատմութեան, տեղագրութեան բազմաթիւ հարցադրումների: Նրանցում տեղեկութիւններ կան նաեւ հողազաւթումների, ապօրինի տիրացումների եւ նրանց շուրջ ծաւալուած վէճերի ու վճիռների մասին: 1638 թ.

[1] *«Կանոնագիրք Հայոց»-ում առկայ «բազմական»ը «հացի նստել» «բազմել» իմաստն ունի (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա., Աշխատասիրութեամբ* Վազգէն Յակոբեանի, *Երեւան, 1964, էջ 701 «Առարկայական ցանկ»ում):*

[2] *Հայագէտ* Ս. *Աւագեանը «աթոռահարկը» նոյնացնում է «պտուղ» կամ «պտղի» հարկի հետ* (Ս. Ա. Աւագեան, Վիմական *արձանագրութիւնների բառաքննութիւն, Երեւան, 1978, էջ 14-18): «Բազմականի» մեկնաբանումն իբրեւ «աթոռահարկ» երկու հիմնաւորում ունի՝ այն տրւում է միաբանութեանը, ուստի գիր տուողը վանահայրն է եւ միաբանութիւնը միաժամանակ, երկրորդ հիմնաւորումը բովանդակային-ստուգաբանական է՝ կապուած* բազմել, աթոռին նստել *իմաստին:*

Ղարախանի որդիները մի ժամանակ վանքին վախմ տուած մատնարկը (Նորատունկ այգին) զաւթել են եւ տեղում ճանճանոց շինել, տունկ ու այգի ձգել, սակայն տեսնելով, որ վախմ էր՝ «այլվի յետ տվինք յիգայտեղն իր Դ. (4) կոպարովն, մեր ճանճանոցովն, իւր բրհարովն, իր ջրովն տվինք, Սարգիս պարոնտրին վերայ ծախեցինք, մեր ամակագինն հախ առանք...»: Ուրեմն զաւթ արածը նորից վանքին են վերադարձրել, բայց ծախել եւ ստացել են այն ամէնի գինը, ինչ զաւթելուց յետոյ իրենք շինել աւելացրել են: Մէկ այլ վաւերագրում դարձեալ Ղարախան անունը կրողի որդին եւ զարմիկները իրենց շինականի «մեծ բաղչէն» ծախել են. Բարսեղ նուիրակը գինը տուել եւ գնել է, Ս. Աստուածածնին վախմ տուել: Յետոյ «վանքէն խլել» են, զաւթել: Կաթողիկոսը (հոգեւոր տէրը) իմացել է եւ «աւրհնութեան թուխտ» ուղարկել, որից յետոյ կրկին վախմ են վերադարձրել, սակայն գին առնելով «Բ. (2) եզն, մին կտաւ ու կէս, մին նոհ, Ե. (5) ապագի փող, որ Քիստումի մահուան թաղման է եւ պաշտամուց տվին» (Հմր 89): Ահա եւ տնտեսագէտի ու իրաւաբանի համար առեղծւելու մի ողջ հանգոյց. ի՞նչ երկարութիւն կամ քաշ ունի «մին կտաւ ու կէսը», ի՞նչ է «նոհը» (սփռո՞ց), թաղումն ու «պաշտամուցը» 5 ապասի, ուրեմն ի՞նչ արժեն նրանք առանձին-առանձին:

Առուծախի մասին խօսելիս յատուկ կարեւորութիւն ունեն Սանահնի առաջնորդների գրութիւնները: Նրանք բաւարար մանրամասնութեամբ են ներկայացնում վանական կենտրոնների կրած դժուարութիւններն ու առաջնորդների գործադրած հնարքները՝ միաբանութեան կենսագործունէութիւնը շարունակական պահելու համար: Նախ նկատենք, որ վանահայրերը վանքի համար չէին խնայում իրենց տոհմական սեփականութիւնը, մանաւանդ եթէ օտար իշխեցողներից փորձում էին ազատ կամ ապահարկ պահել տոհմապատկան անշարժ գոյքը: Այս պարագայում այն գրեթէ ամբողջութեամբ իբրեւ վախմ նուիրում էին վանական հաստատութեանը եւ շատ յաճախ կալուածքների նախկին տէրերն էլ հոգեւորական ձեռնադրութիւն ստանալով՝ պարոնտէր դառնում: Անցուդարձը պատկերացնելու համար այստեղ բերում ենք մի քանի վկայակոչութիւն: Փիլիպոս կաթողիկոսի հրամանով Սանահնի առաջնորդական աթոռին է նստում պարոն Բէբէքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը, «բայց պակասութիւն վանիցս յոյժ տարակուսանք եղեւ մեզ, որ գրկած եւ յափշտակուած էր ի վանից մուլքս եւ հայրենիքս,

զոր բազում աշխատութեամբ ջանացաք առաջի մեծաց եւ իշխանաց ոմանց կաշառաւք, ոմանց գնելով, բայց շատ մնաց, որ ոչ եղաք ձեռնահաս». եւ թուարկում է «ձեռնահաս եղածները»: Նոյնպիսի ջանադրութիւն է ցուցաբերում Սարգսի զարմիկ Բարսեղ Արղութեանցը. նա եւս բազում գնումներ է կատարում եւ վախմ տալիս Աթոռին. «Իսկ ի մէջ թէմիցն Սամծերու զէկէլանց Ղազարէն այգին գնեցի ընդ հին յայգուն խառնեցի, նոր հնծան շինեցի՝ քարն եւ փայտն Եպիսկոպոսի գեղումն Շաքարու ազնաորդոցէն ԻԵ. (25) օրավար հող գնեցի եւ արարի վախմ: Դարապասու այգին, Սամեպու տներն եւ հողերն, որ Սարգիս եպիսկոպոսն գնեալ էր, քաթալիկոսն Վրաց ի յինքն գրաւեաց կենդանութեամբ Սարգիս պարոնտէրին: Իսկ զկնի պարոնտէրին՝ ես անարժանս բազում նեղութեամբ եւ յոլով կաշառօք յետ առի ի նմանէ. իմ խառճս շատ գնաց, քան տեառն իմոյ, որ յառաջմէ գնեալ էր...»: Ընդ որում՝ նեղութիւն պատճառները միայն օտարները չեն եղել: Ահա նոյն գրութիւնից քաղուած մէկ այլ դրուագ. «Մեր ազգական ազնաորդիքն չարութիւն արարին. Թահմազ Ղուլի-խանին խլել ետուն, որ նստէր ի բերդն Լոռէ, այլ մեր Սանահին գեղումն ինչ հող ու ջուր որ ունէաք՝ զամէնն ղումսութեամբ (մատնութեամբ - Պ. Մ.) խանին գրաւել ետուն: Բազում կաշառօք եւ պէսպէս փէշքաշօք թափեցի, շատ բան ծախեցի (իմա՛ ծախսեցի - Պ. Մ.) ի դրունս խանին եւ մեծամեծացն՝ հազիւ ի մեր կողմն արարի: Համարեսջիք թէ վերստին գնեցի եւ արարի վախմ»:

Առաջնորդը լիովին գիտակցում է իր կատարածի անհրաժեշտութիւնը, ուստի արձանագրում է. «Դարձեալ կրկին անգամ զեկուցումն լիցի ներկայիս, ապառնեաց սրբայնուէր եւ յիսուսակիր անձանց, զի թէպէտ բազում արդիւն արարաք Սուրբ Տանս, զայն ոչ ի թիւ արկանելն բաւն վարկաք, այլ միայն այն, որ գնոց գնեցաք կամ գրաւեցաք, կամ կաշառօք թափեցաք, կամ պարգեւօք ըստացաք, կամ բռամբ տիրեցանք, զի հոգիս իմ զրկեցի եւ Սուրբ Աթոռս ծաղկափթիթ զարդարեցի»:

* * *

«Յիշատակարանում», ինչպէս քանիցս նշեցինք, ի մի են ժողովուած Սանահնի վանքին, միաբանութեանը, Աթոռի սահմաններում եղած բնակավայրերին, նուիրատուութիւններին, առուծախին, վէճերին ու սահմանումներին վերաբերող տեղեկութիւնները, ուստի նրանցում

կուտակուած է տեղագրական հսկայական նիւթ: Միջնադարեան ոչ մէկ պատմիչ իրէն պարտաւորուած չի համարում ճանաչելու ներկայացուող տեղանքը այնպէս, ինչպէս կայ այն իրականում՝ իր սարուձորով, արտով ու այգով, գետ ու կամուրջով, բնակչութեան շրջանում ունեցած անուանական ճանաչումով (միկրոտոպոնիմով), սահմանակցութեամբ, ինչպէս դրանք ներկայացւում են այստեղ ժողովուած վաւերագրերում: Պատկերացնելու համար, թէ տեղեկութիւնների ինչ գումար է ժողովածուն ամփոփում, կարելի է դիմել առաջնորդական այս կարճառօտ գրութեանը (Հմր 36). «Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, թոռն պարոն Արղութին, որդի պարոն Վասակին տվի վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին Սամծերու *Բ(2) իգին իր ընձանովն, իր մառանովն,* Տալաւերու *իգին իր ընձանովն,* Ջխոշոռնու ձորի *Բ. (2) այգին եւ Ծ (50) աւրավար հող,* Բրտաձորու *այգին իր ընձանովն,* Կոշաձորի *Բ. (2) ջաղացն ու այգին իր ընձանովն,* Քարայտակի *այգին իր ընձանովն,* Ուտայ բերթ *իր երկրովն, վաշն (՞) եւ գվաշխս սեռնովն,* Ջիթահանուց *ձորն,* Մամխուտն, Մըղարթն, Բորթկայ *Բ. (2) ջաղացն,* Ղըզըլաւրանի *ձիթահանքն,* Աւգարվայ *ձորու Բ. (2) այգին,* Եպիսկոպոսի *գեղն,* Սամէքու *տուն ու տեղն, մառանն եւ գշրջապատն,* Սանահնու *վերի մառանն,* Աւգարվայ *ձորու կարմունջն,* Ջրանցի *կարմունջն,* Բրբչանի *կարմունջն,* զԴարբ գեղն, զՆորաշէն, Վերի Ծերաքա *ձիթայհանքն, խաչ, ըսկի, շուրջառ եւ եկեղեցւոյ անաւթ, գրիանք: ՋԾ (950/1501) թվին»:*

Այստեղ թուարկուած երկու տասնեակ տեղանուններից (բնակավայրեր եւ միկրոտոպոնիմներ) կէսից աւելին այլ աղբիւրներում յիշատակութիւն չեն գտել եւ այսօր այլեւս գործածական չեն, ուստի նրանց տեղորոշումն ու ստուգագրումը մերօրեայ համապատասխան մասնագէտների խնդիրն է:

Առանձին դէպքերում, երբ խօսքը թեմի սահմաններին ու եկամտի աղբիւրներին է վերաբերում, աշխարհագրական ծանօթութիւններն աւելի հեռանում ու ծանրակշիռ են դառնում: Ահաւասիկ մէկ օրինակ. պատմողական կամ վիմագիր այլեւայլ աղբիւրներից գիտէինք, որ հայ-վրացական էթնիկական սահմանային գօտում (Ջաւախք, Կղեկարի, Թռեղք), անկախ վարչաքաղաքական պատկանելութիւնից, կային հայաբնակ գիւղեր ու աւաններ, որոնց բնակիչները հարազատ էին նախնեաց աւանդներին՝ միաբնակ էին, բայց թէ եռմոնղոլական շրջա-

նում նրանք ո՛ւմ էին վճարում եկեղեցուն հասանելիք պտուղն ու սրբագրամը, իրենց հոգու բաժինը՝ յայտնի չէր: «Յիշատակարանում» պահպանուած Գրիգոր կաթողիկոսի (1445-1465) կոնդակից պարզւում է, որ նրանք Սանահնի եպիսկոպոսական Աթոռին են պատկանել. «Աւրհնութեամբ ծանիք Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախալքալաքայ եւ Թրիալեթու երկրի ժողովուրդ, Բարէթու (rep. Բարալէթու - *Պ. Մ.*) եւ Կարծարծախ (resp. Կարծախո՞ւ) ժողովուրդք, *զձեզ ամէն շնորհեցաք եւ տվաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին թէմ եւ վիճակ»: Սանահնին են պատկանել նաեւ Քարթլիի ու Կախէթի գիւղերում՝ Կումիս, Վաշլէվան, Դապախմելա, Դիղոմի, Վարդխուբան, Կիկէթի, Տագնայ, Լիսի, Թէլէթի եւ այլուր հաստատուած հայոց համայնքների եկեղեցիները: Բարսեղ կաթողիկոսի (՞) անունը կրող կոնդակում սանահնապատկան է յայտարարւում նոյնիսկ Թիֆլիսի եպիսկոպոսանիստ Փաշիվանից (յայտնի Վանքի) տաճարն ու թեմը (այստեղ ինչ-որ շփոթ կայ. Սանահնի առաջնորդի Բարսեղ անունը շփոթուած է կաթողիկոսի հետ, Թիֆլիսում չի յիշատակուած Սանահնի վանատունը՝ Բերդի Փոքր եկեղեցին (Հրեշտակապետաց), եպիսկոպոսանիստ Վանքի տաճարը այլեւս առաջնորդարան չէ եւ այլն): Այս ամէնը նոր ու հանգամանալի ուսումնասիրութեան խնդիրներ են, որ պիտի կատարուեն այս ու միւս աղբիւրների գիտական հրատարակութիւնից յետոյ:*

Ժողովածուի մէջ եղած առուծախի նիւթերը կարեւոր տեղեկութիւններ են բովանդակում ուշմիջնադարեան Հայաստանում ճորտի եւ ճորտատիրոջ յարաբերակցութեան վերաբերեալ, որպիսիք աղբիւրներում շատ չեն: Գուցէ մասամբ էլ պատճառն այն է, որ վրաց իրականութեան հետ անմիջականօրէն կապուած Հիւսիսային Հայաստանում ճորտացումը նոյնքան համատարած էր, ինչպէս բուն Վրաց թագաւորութիւնում: Գոհանանք մէկ վկայակոչութեամբ. «Աստուծոյ ողորմութեամբն, Ռոստոմ խանի (Քարթլիի Ռոստոմ թագաւորի՝ 1632-1658 թթ. - Պ. Մ.) դավլաթովն, ես՝ Խուրդայ-Ղուլու որդի Թահմազ-բէկս, չորխանըցի Շերմազանի որդի Մուրատովն, բալիչեցի Խոջումովն եկի Սանահին, Արղութի որդոցն ի մաւտ, իմ ճորտ Սուլխանն գթայ. կուզէի տարել էի, Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն մէջ մտաւ ինձանից գնեց. ես իմ կամաւ ծախեցի Բ. (2) որդովն, Ա. (1) աղջիկանովն ծախեցի մի դեհարի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Բագրատունեցոնց արէնտէր ըլի, ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ գայ մեզանից ուզէ, մենք մեր

հալալ սրտիւ ծախէցի, հախն առայ, այլ ոչ ում դաւի չկայ: Վկայ են այս բանիս Արղութի որդի Սարուխանն, հաղբատեցի Տէր Ովանէսն, Տէր Վարդանն. Աստուած էլ վկայ. Ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ գայ ինձ հետ դաւի անէ»:

«Իմ ճորտ Սուլխանին գթայ» արտայայտութիւնը թոյլ է տալիս կռահել, որ ճորտը աննկատ հեռացել է տիրոջից, փախել եւ վրացական աղբիւրների ասած «խիզան» է դարձել ու ապաստանել Արղութեանների մօտ: Սարգիս եպիսկոպոսը ճանաչել է ճորտատիրոջ՝ ճորտին վերադարձնելու իրավունքը, ուստի «մէջ է մտել» ու գնել «մի դեհարի»: Պարզելիք է, թե այդ դրամական միաւորի տակ ինչ արժէք պէտք է տեսնել, որի դիմաց չորս անձ (հայրը, երկու որդին եւ դուստրը) ազատութիւն են ստանում[1]: Ուշագրաւ է վանահայր Սարգիս եպիսկոպոսի շարայարած գրութիւնը. «Ես՝ Սարգիս եպիսկոպոս գնեցի Սուլխանն իր Բ. (2) որդովն, մէկ դստրովն. ապա թէ Սանահին կենան վանքին ղուլուխ անեն, օչ ում հետ բան չունին, թէ գնան՝ ազատ եմ արել, դորն որ գնան, աւչ ով հետն հանց բան չունի, Աստուած իրանց բանն աջողէ. ամէն»:

Որ վանական տնտեսութիւնը ճորտեր կարող էր պահել՝ ուշ միջնադարի համար նորութիւն չէ, բայց որ «վանքին ղուլուխ անելու (իմա՛ ծառայելու)» համար գնուած ճորտական ընտանիքը կարող էր նաեւ իրեն ազատ զգալ՝ «դորն որ գնան՝ աւչ ով հետն հանց բան չունի», ճորտատիրական հասարակարգի բացատրութեան կարօտ դրսեւորումներից է, մանաւանդ վանական միաբանութեան համար:

Աւելորդ չէ յիշեցնել, որ այս վաւերագրերը հիմնականում արձանագրում են հայոց լեզուի առօրեայ խօսակցական վիճակը, ունեն միջին հայերէնի բառարաններին յայտնի ու անյայտ բազում բառային միաւորներ, ոճեր ու արտայայտութիւններ: Թէկուզ միայն այս վերջին գրութեան մէջ «Արղութի որդոցն ի մաւտ», «Սուլխանն գթայ», «կուգէի տարել էի», «արնէտէր ըլի», «դեաւեքար ըլի», «այլ աւչ ում դաւի չկայ» եւ այլ ոճերի ու խօսուածքային միաւորների ներկայութիւնը

[1] «Դեհարը» չփոթելու չէ ժամանակի առուծախի կալուածագրերում յաճախ յիշատակուող «դիան»-ի հետ, որի 10000-ը հաւասար էր մէկ թումանի: Թերեւս այն «դահեկան» - «դեկանի» կամ «դինարի» այլագրութիւնն է: Վերջինս, եթէ Թաւրիզեան դրամին է վերաբերում, կարող էր լինել «ոսկի» կամ «սպիտակ» (իմա՛ արծաթ):

վկայում են, որ գործ ունենք լեզուի պատմութեան համար կարեւոր աղբիւրի հետ:

* * *

*«Յիշատակարանը» հրատարակութեան պատրաստելիս անհրաժեշտ զգացուեց վանական կացութիւնը, նրա առօրեան եւ յարաբերութիւնները լիարժէք ներկայացնելու համար նկատի առնել եւ այն նիւթերը, որոնք «Յիշատակարան» չեն մուծուել (ձեռքի տակ չլինելու կամ անմիջականօրէն Սանահնի վանքին չառընչուելու պատճառով), բայց օգտակար են ընդհանուր միջավայրը պատկերացնելու եւ Հայոց եկեղեցու իւրայատկութիւնները ակներեւ դարձնելու համար: Փաստօրէն վանական տնտեսութիւնը մեկուսի չէ այս կամ այն համայնքի, լայն առումով՝ գաւառի ու երկրի տնտեսավարական կացութիւնից, հարկային համակարգից, քաղաքական իշխանութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնից: «*Հայոց եկեղեցին,- *Մ. Օրմանեանի «Հայոց եկեղեցին» ներկայացնելիս նկատել է առաջաբանի հեղինակ Բերթրան Բաբէյլը,-* կազմակերպութեան եւ պահպանութեան զարմանալի սկզբունք մը ունեցաւ: Հայը, իր եկեղեցւոյն ապաւինելով, ոչ միայն միաւորութեան եւ կապակցութեան կեդրոն մը գտաւ անոր մէջ, այլեւ փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց ինչ որ զինք անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ ու սովորութիւններ, լեզու եւ գրականութիւն: Առանց երկբայութեան, այդ շահերու սերտ կապակցութեան եւ նոյնութեան, եւ աշխարհական տարրին հետ զգացումներու համաձայնութեան շնորհիւ է, որ Հայ եկեղեցին պահած է ներողամտութեան եւ ազատամտութեան սկզբունքները: Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտելիք»[1]*:*

Ծիշտ այդ «խորունկ պատճառները» դիտելի դարձնելուն է միտում սկզբնաղբիւրի եւ լրացուցիչ նիւթերի մեր հրատարակութիւնը: Մեր պատմիչները քիչ առիթներ են ունեցել հասարակութեան ներքին կեանքը տարեգրելու՝ քանի որ երկրի քաղաքական իրավիճակը, իրար յաջորդող օտար իշխեցողներն ու նրանց սանձազերծած պատերազմներն ու հալածանքները բռնացել են նրանց ուշադրութեանը, ժամ չեն տուել ներկայացնելու համայնքի, առաւել եւս վանական միաբանութեան ներքին կացութեան ծալքերը: Սպասելի էր, որ այդ «մանրա-

[1] Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին եւ իւր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 10-11:*

մասնութիւնները» արտացոլում կգտնէին տեղական նշանակութեան այլազան գրառումներում, փաստաթղթերում, սահմանումներում ու վճիռներում, որպիսիք, ցաւօք, Հարկադրական աստանդակութեան պարագայում քիչ են պահպանուել: Եւ այդ քչերից մէկը, թերեւս առաւել ծանրակշիռը, ճիշտ այս յաւելուածներով ու լրացումներով Հրատարակուող «Յիշատակարան Սանահնոյ վանիցն» է:

Հ. Համազասպ Ոսկեանի «Գուգարքի վանքերը» աշխատութեան Սանահնին վերաբերող դրուագը անհամեմատ աւելի հարուստ կլինէր, եթէ երախտաւոր Հեղինակը իր ձեռքի տակ ունենար այս գրքով լոյս աշխարհ բերուող աղբիւրները[1]: Այդ պարագային, կարծում ենք, նա չէր գոհանայ գերազանցապէս Յովհ. Ղրիմեցու եւ Սարգիս Ջալալեանցի տուած տեղեկութիւններով ու բազում մասնաւորեցումներ կկատարէր: Խնդիրն այն է, որ վանական միաբանութեան կենսագործունէութիւնը նկատելի խտացումներով արտացոլում է Հայոց միջնադարեան Հասարակութեան Հետ կապուած գրեթէ բոլոր վերուվարումները, անցուդարձերի անդրադարձը:

Սանահնի առաջնորդների դիւանագիտական առաքելութիւններն ու գործադրած Հնարամտութիւնները լաւագոյնս արտացոլում են սեփական պետականութիւնից զրկուած Հայոց Համայնքի ու վանական Հաստատութեան ապրած բարոյական ու նիւթական դժուարութիւնները, երբ Հոգեւոր պետերը ստիպուած էին փոխարինել աշխարհական իշխանութիւններին եւ անգամ մեղք գործելու յանդգնութեամբ օտար իշխեցողներից զիջումներ կորզել: Առանձին դէպքերում նրանք ստիպուած էին օտարին ծառայագրուած իւրայինների մասնութիւնները դիմագրաւել: Տեղին է մտաբերել ԺԸ. դարի մեր ազգային խոշորագոյն գործիչներից մէկի՝ Սիմէոն կաթողիկոսի Թիֆլիսի Հայութեանը Հասցէագրած կոնդակի (1779 թ.) բանաձեւումները. Հայոց կաթողիկոսի ազգախնամ Հիմնական պարտաւորութիւնները թուարկելուց յետոյ նա գրում է. «Բայց այս կանոնաւորեալ հոգացողութիւնս այնքան տեւեաց ի մեզ, որքան տեւեաց եւ շուտաթառամ եւ վաղամեռ թագաւորութիւնն մեր, զի ի յայն ժամանակսն կաթուղիկոսքն ինքնին շրջէին յամենայն ազգսն մեր եւ ականատես լինէին. զթիւրսն ուղղէին, զանհնազանդսն կշտամբէին, զյուսահատսն յուսադրէին, եւ իւրաքանչիւրոցն տայինն զշահաւէտ դեղս՝ ոմանց հոգեւորական իշխանութեամբ եւ ոմանց՝ ի ձեռն մարմնաւորաց: Եւ յամենայն քաղաքս եւ յեկեղեցիս

---

[1] Դկտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 85-163:

զփորձեալ եւ զարժանաւոր առաջնորդս եւ քահանայս կացուցանէին տեսուչ ժողովրդեանն. եւ թէ ոք ի նոցանէ անարժան եւ թիւրընթաց գտանիր՝ հրաժարեցուցանէին, եւ ի տեղին զլաւն կացուցանէին... իսկ ի բառնալ թագաւորութեանն մերոյ եւ ի ցրուիլն ազգիս մերոյ ի սփիւռս տիեզերաց եւ յամենայն իշխանութեանս, ապա որպէս թէ անկարելի եղեւ կաթողիկոսին ինքնին ի տես ելանել ազգիս, որպէս եւ յայտ է: Եւ մանաւանդ՝ մինչ տկարացաւ հոգեւոր իշխանութիւնն բեկմամբ միոյ բնոյ, այսինքն՝ մարմնաւոր իշխանութեան (որ ոչ սակաւ օգնական եւ պարիսպ էր հոգեւոր իշխանութեանն), այնուհետեւ որպէս թէ ինքնագլխացան ոմանք տեղեաց առաջնորդ եւ քահանայք, եւ ժողովուրդքն մեր ի նոսա մնացին ապաստան, զի այնպիսեաց ժողովրդոց բազմաց զորպէսն կաթողիկոսն ոչ գիտէր, եւ թէ կամիցի եւս գիտել՝ ոչ կարէ...»[1]:

Ամփոփելու Համար ասենք, որ այդ նոյն պարագաների, եւ յատկապէս աղբիւրների սակաւութեան, իսկ յաճախ՝ չգոյութեան պատճառով մենք՝ գիտութեան սպասաւոր միջնադարագէտներս, նոյնպէս ազգային պատմութեան շատ դրուագներ «ոչ գիտեմք», եւ թէ կամիցիմք «եւս գիտել՝ ոչ կարեմք...»:

Ժողովածուիս Հիմք-ձեռագրի մասին առաւել պատկերացում տալու նպատակով, նաեւ՝ որպէս նրա մէջ առկայ գրչութիւնների նմուշներ, գրքիս մէջ զետեղել ենք «Յիշատակարանի» ձեռագրի տասնմէկ տարբեր էջերի եւ պատառիկ-պահպանակների ներքին բացուածքների լուսանկարները:

Հաճելի պարտք ենք Համարում անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելու գրքիս Հմուտ խմբագիր, աղբիւրագէտ Գէորգ Տէր-Վարդանեանին՝ գործս զգալիօրէն դիւրացնելու, նաեւ՝ Եզնիկ և Աստղիկ սրբազաններին՝ աշխատութեանս Հրատարակութիւնը քաջալերելու Համար[2]:

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

---

[1] Մատենադարան, Կաթ. դիւան, թղթ. 243, վաւ. 43:
[2] Գրքի նախնական (մասնական) սարուածքի Համար աշխատասիրողը պարտական է Երեւանի Ամերիկեան Համալսարանի Թուային գրադարանին Մ. Կարապետեանի վերադիտութեամբ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ ԱՆՑԻՑ

1

[ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ]

A 2r-23v

B 10r-16v

Փառք Հաւր անհասի եւ միածնի իւրում Բանի եւ սուրբ Հոգւոյն անկ[1] բղխաւղի, որոյ էութիւն անհաս եւ կարողութիւնն անչափ եւ իմաստութիւն անքանակ, նաեւ ողորմութիւն աննուազ եւ գթութիւն անընդհատ. խոր է մեծութիւն եւ առանց քննելոց են դատաստանք[2] նորա: Յառաջ քան զհաստումն եւ զլինելն յանգոյութենէ զարարածս՝ ինքն ինքեան բնութեամբ միով եւ անձամբք երիւք անզննելի իշխանական զաւրութեամբ ի փառս անպատումս հրճուէր եւ ի պատիւս անճառս խնդայր Հայրն բազմագութ ընդ Որդւոյն միածնի եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն ճշմարտի: Եւ Որդին՝ մարդասէր ընդ Հաւր ամենակալի եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն կենարարի, նաեւ Հոգին սուրբ՝ նորոգաւղ ընդ Հաւր բազմագեղի եւ ընդ իւրում կենակցին միածնին Բանին, եւ հաճութեամբ Հաւր ի լինելութիւն եկեալ ստեղծուածոցս եւ կամաւք Որդւոյն բաժանեալ եւ սուրբ Հոգւոյն ախորժակութեամբն զարդարեալ:

Այս գործ ի սկզբանէ անբաւ ողորմութեամբ եւ գթութեամբ Տեառն եղեալ, քանզի անզրաւ բարութիւն ոչ կամեցաւ վայելել միայն, այլ հաճեցաւ առնել զարարածս՝ զի եւ զոսսա հաղորդ եւ կցորդ բարութեանն իւրոյ արասցէ: Վասն որոյ նմին աւրհնութիւն՝ անլռելի ձայնիւ եւ գովութիւն մշտալիր բարբառով, բարեբանութիւն՝ ցանկատուր հնչմամբ, քանզի համայն արարածք իբրեւ զկաթիլ մի ի դուլէ են առաջի նորա, եւ իբրեւ զմէտ մի ի կշռոց, եւ ըստ իւրաքանչիւր գործոց յիւրաքանչիւր դարս եւ ամանակս եւ հատուցանողական եւ արդարակշիռ բաժակս լի գինեաւ հատուցեալ է առանց ակնառու-

[1] B յանկ:
[2] A դատաստան:

թեան, եւ հատուցանէ մինչ ցյաւիտեան անաչառութեամբ՝ զոմանս բարձրացուցանելով եւ զոմանս խոնարհեցուցանելով, որպէս պատմի ի Գիրս սուրբ մտադիւր ընթերցողաց եւ ի հանճարեղ արանց հնչի յունկն լսողաց:

Եւ որք աներկիւղութեամբ ամբարտաւանին առ նա եւ փքացեալ սրտիւ զընդդէմ կամաց նորա զինին՝ զնոսին ի բաց թողու երթալ զհետ կամաց սրտից իւրեանց եւ զնախախնամութիւն իւր ոչ եւս հեղգայ ի նոսայ: Յայնժամ իսկոյն փորձութիւնք անհնարին եւ խռովութիւն անդառնալի տիրէ նոցա եւ ի կեանս կրկնակի, կրկնակի մարդով մաշեցին եւ իբրեւ զծով՝ անխաղաղ ծփեցին եւ երբէք հանգիստ ոչ գտցեն, որպէս պատահեաց նախկին չարեաց սադայելեան դասուց՝ Փարաւոնի, Ամաղեկայ, Գողիադու եւ Յուլիանոսի եւ այլ չար թագաւորաց եւ ամենայն զաւրաց հետեւողաց նոցին:

Իսկ որք երկիւղած են եղեալ Աստուծոյ եւ խոնարհ եւ յամենայն յաւժարութենէ զկամս նորին կատարեալ՝ եւ զայնպիսիսն ընդ թեւաւք իւրովք խնամեալ է որպէս հաւ զձագս, հովուեալ է որպէս հովիւ զհաւտս իւր՝ անսասան յամենայն յորոգայթից, եւ միշտ հեղեալ է ի նոսա զողորմութիւն իւր, որպէս ասի ի Գիրս սուրբս եւ Աստուածաշունչս վասն Նոյեայ նահապետին եւ հաւատոյ հաւրն Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակովբայ, եւ երկոտասան ցեղապետից, Մովսէսի եւ Դաւթի եւ այլոցն, եւ որք յետ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բարեպաշտ թագաւորք են կեցեալ յաշխարհի: Այսպէս ուղիղ դատաստանու վարի անցն իւրսն՝ տալով զշնորհս խոնարհաց եւ հակառակ կալով ամբարտաւանից:

Եւ արդ, թէպէտ յիւրաքանչիւր դարս բազում եւ յոլովք հզաւրք եւ քաջազգոյնք թագաւորք եւ նախարարք եղեն յազգէ մերմէ Հայկազունեայց, տիրելով ազգաց եւ ազանց մերոց, այլ սակայն ամենեքեան միաբան կռապաշտք եւ դիւամոլք՝ մինչեւ ի ժամանակս Աբգարու բարեպաշտին: Եւ զայնու ժամանակաւ եւս դուզնաքեայ աւուրս պայծառու հաւատ քրիստոնեութեան՝ մինչ էրն կենդանի, եւ յետ մահուան նորա բարի հաւատով, յորժամ անանուն որդին նստաւ յառաջին փոխածն ի նախնիսն իւր՝ դարձաւ ի կռապաշտութիւնս, եւ եկաց աշխարհս մեր ի խաւարի անգիտութեան մինչեւ ի սուրբ Գրիգորս Լուսաւորիչն, որոյ չարչարանաւքն լուսաւորեցան բնաւ ազգք մեր եւ սուրբ թագաւորն Տրդատիոս: Եւ ի ժամանակս սորա եւս կաղացան ազգք մեր [ի] գնացս իւրեանց առ աւրէնս Աստուծոյ եւ այնքան յիմարեալ, մինչ զի խոցե-

ցին զսուրբն Տրթատիոս *կարէվիր եւ յետ այնորիկ արբուցին նմա դեղ մահու, եւ սա եւս առ անձկալին*[1] *իւր* Քրիստոս *փոխեցաւ:*

Եւ յետ այնորիկ ամ յամէ սկսան յայտնի գթել եւ թիւր շաւղաւք գնալ թագաւորք եւ նախարարք մեր՝ հակառակ կանոնական աւրինացն Քրիստոսի *մինչեւ ի ժամանակս սրբոյն* Ներսէսի[2]*: Եւ երանելիս այս թէ որքան երկունք եւ ցաւք յաղագս սոցա կրէր ի հոգին՝ ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել: Եւ սոքա՝ անհաւանք եւ յամառեալք ի մեղս անդարձն, որոց զսիրտս խստացոյց Աստուած եւ ետ ըմպել նոցա գինի յիմարութեան, ուսեալք ի չար հաւրէն իւրեանց սատանայի՝ քաջ հովուին իւրեանց*[3] *եւս արբուցին մահադեղս, որոյ ի վախճանելն իսկոյն համբարձ զսուրբ ձեռս իւր առ Աստուած, անիծելով զթագաւորս եւ զթագաւորութիւն նոցա, որում լուաւ Աստուած եւ եբարձ*[4] *զթագաւորութիւնս ի ցեղէ* Արշակունեաց, *որ ոչ ⸢էին արժանի այնմ մեծի գահի, բարձիթողի արար զամենայն ազգս Հայկազեանց⸣*[5]*: Եւ ի նոյն հետայն բռնաւորք հզօրք եւ թագաւորք աճարկուք յարեւելից ասեմ եւ յարեւմտից յարձակեցան զայրագին սրտիւք իբրեւ զառիւծ եւ սրտմտեցան որպէս ինձն, որք ի բազում ժամանակաց ծարաւէին արեանց մերային ազանց՝ եկին տիրեցին եւ բռնացան ի վերայ անտէրունչ ազգիս, որպէս գազան անհովիւ խաշանց՝ ցիր եւ ցան արարին, եւ իւրաքանչիւր թագաւոր յիւր յազգս տարեալ՝ բնակեցոյց, եւ զմիաբանութիւն ազգիս յերկուս բաժանելով՝ կործանումն եղեւ յոյժ. եւ որպէս մարգարէացաւ սուրբն* Ներսէս *ի վերայ՛ ազգիս՝ վասն բառնալոյ թագաւորութեան եւ հայրապետութեան, եւ* Մովսէս *քաջ հռետորն ասաց ողբական բանս՝ կատարեցաւ, ի լրումն էառ բանք նոցին: Ի հայրապետաց սրբոց եւ քաջաց հովուաց անդաստիարակ մնացին, որք միշտ ընդ անմարմին թշնամիսն մեր մարտնչէին եւ յաղթարելով զնոսա՝ ազատս սորին զմեզ պահէին, եւ ի բարեպաշտաւն թագաւորաց անմխիթար մնացաք*[6]*, որք ցանկ ընդ երեւելի բռնաւորս պատերազմէին եւ, հալածելով զնոսա, անոտունելի կենաւք խնամարկէին նոսին զմեզ: Եւ յայն ժամ ոչ*

[1] *Բնագրում՝ «անծկալին»:*
[2] *A Ներսես:*
[3] *Նախապէս գրուած է եղել այլ բառ, թերեւս «զթագաւորս», ապա ջնջած եւ ուշ գրչութեամբ փոխարինուած առկայ ընթերցումով:*
[4] *Բնագրում՝ «եբարց»:*
[5] *Բնագիրը վերահամեմատող մէկը այլ գրչութեամբ բացթողումը լրացրել է լուսանցում (p. 6v):*
[6] *A մնացանք:*

գոյին այնպիսի մխիթարիչք եւ սփոփիչք, որովք ուրախանային ի սիրտս իւրեանց, քանզի ըստ առաքելոյ՝ ի ներքուստ մարտք էր եւ յարտաքուստ արհաւիրք[1] *հնոյն* Իսրայէլի, *⸢որ էր յայնմ ժամու ամենայն գլուխ ի ցաւս, ողբս դառնագինս⸣*[2] *ի վերայ նորոյս* Իսրայէլի, *եւ ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն ոտից մինչեւ ցգլուխ. ոչ ոք էր առողջ, որ ապահով լինէր նոցա:*

Եւ արդ, թէպէտ վասն մեղաց մերոց Աստուած էհար զմեզ, այլ ոչ իսպառ բարկացաւ եւ թէպէտ մատնեաց զմեզ ի ձեռս նեղչաց մերոց անաւրինաց խստաց[3] *եւ ապստամբողաց եւ արար նախատինս դրանացեաց ծաղր եւ այպն կատա[կա]նաց, այլ ոչ իսպառ խստացոյց զբարկութիւնն իւր եւ մեկնեցաւ ի մէնջ: Այլ յիշեաց զուխտ իւր եւ զղջացաւ ըստ բազում ողորմութեան իւրում եւ գթութեամբ իւրով ընկալաւ զմեզ, յաւիտեան պահեաց առ մեզ զողորմութիւնն իւր եւ հաւատարիմ ուխտն իւր ընդ մեզ: Ծագեաց այնուհետեւ զեղջիւր փրկութեան ի տանէ* Դաւթի *ծառայի իւրոյ վասն* Հայաստան *ազանց, այսինքն՝ զերանելին ասեմ, եւ* զՔրիստոս *ասէր բարեպաշտաւն զթագաւորն՝* Աշոտ *յարիական ցեղէ* Բագրատունեաց, *որ արդար եւ զարմ եւ զաւակ է մարգարէին* Դաւթի, *որպէս խոստացաւ*[4] *Աստուած ի վերայ ժառանգի նորուն՝ պահել յաւիտեան զողորմութիւնն իւր, կատարեցաւ ի վերայ սորա: Եւ բարձրեալոյն ձեռն ընկալաւ զսա, եւ բազուկն հզաւրին զաւրացոյց զսա, ողորմութեամբ իւրով ճշմարտութեամբ գնաց առ սա, եւ անուամբ իւրով բարձր արար զեղջիւր սորա, առաջի սորա զթշնամիսն եւ զատելիս ի պարտութիւն մատնեաց:*

Եւ արդ, ի գալստենէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, *որ էր ամք ՊՁԸ. (887) եւ մերոյս թուականն ՅԼԶ. (336/887): Այս* Աշոտ *որդի* Սմբատայ *եւ սպարապետ* Հայոց *ի զաւակէ* Աբրահամու *եւ ի մարգարէին* Դաւթի, *որ ի ժամանակս*[5] *գերութեանն Բաբելացւոց ի Հայկազանց մեր պսակաւորաց խնդրեալ եղեն նախնիք սորին ի* Նաբուգոդոնոսորայ *արքայի Բաբելացւոց եւ յաւուրս* Վաղարշակայ Արշակունւոյ *զթագադիր ասպետութեան հաւատացան: Ի կռապաշտ թագաւորացն մերոց բա-*

[1] *Առ Կորնթ., Է. 6:*
[2] *Այս հատուածը բնագրում ընդգծուած է վրիպման նշաններով, առկայ է յուսանցագրութիւն «Ողբասաց մարգարէն Երեմիաս պիտէր առ նոսա, որ արձակէր ողբս դառնագինս»:*
[3] *Բառս յետոյ է աւելացուած:*
[4] *Նախապէս եղել է «խոստաց»:*
[5] *Բնագրում՝ «ժամանակա»:*

զումս չարչարեցան վասն աստուածպաշտութեան ըստ Մովսէսի Խորենացւոյն եւ լուսաւորական ժամանակիս ի վերայ մովսիսական ուրինացն զաւետարանականն ընկալան շնորհս ի Քրիստոս հաւատով: Եւ բազում անգամ զիշխանութիւն պետութեանս Հայոց առեալ՝ ի պարսկական կրակապաշտութեանցն եւ ապա ընդդէմ Տաճկաստանեայց զինեալ, որ եւ որդի ի հայրէ ծննդաբանեալ մինչեւ ցայս աւր Աշոտ: Սա նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակաւք իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց եւ յաղթաւղ ամենայն ազգաց շուրջանակի, պայծառացոյց զուխտս սրբոյ եկեղեցւոյ եւ զարդարեաց զեկեղեցիս Հայաստանեայց, զի էր այր քաղցր եւ հեզ, անարատ եւ անբամբաս կեանս ստացեալ եւ ոչ անաւրինեալ արտաքոյ աւրինացն Աստուծոյ. եւ բնաւին հաճոյ էր Աստուծոյ յամենայն վարս անբիծ:

Այս Աշոտ կեցեալ ամս ԻԱ. (21) եւ թագաւորեալ ամս Է. (7) փոխի մահուամբ առ Քրիստոս: Իսկ զկնի Աշոտոյ ՅԽ. (340/891) թվականին թագաւորէ Սմպատ որդին նորա, տիրելով բոլոր հայրենեաց իւրոց Հայոց եւ Վրաց եւ ժառանգելով զքաղաքս հակառակորդաց: Յաւուրս սորա [եւ] հօր իւրոյ ի խաղաղութեանն եւ ի շինութեան են եղեալ բնաւ աշխարհս Հայոց ըստ մարգարէութեանցն՝ հանգչել իւրաքանչիւր ընդ որդով իւրով եւ ընդ թզենեաւ[1], եւ այսպէս բազմամարդութեամբ եւ ընչեղութեամբ մինչեւ հովուաց եւ անդէորդեաց եւ[ս] մետաքսեայս զգենուլ պատմուճան: Սա շինեաց զԱմենափրկիչ[2] եկեղեցին յաւանին Շիրակայ, զմբէթայաւրեալ բարձրագոյն յաւրինուածով եւ կոփուածու քաղաքորմով: Եւ այլ բազում տեղիս եկեղեցիս եւ շինութիւնս արարեալ յիւրում ժամանակս. եւ ի պատերազմի քաջութիւն անթիւ երեւեցուցեալ՝ եթէ ընդ Պարսիկս եւ եթէ ընդ թագաւորս Եգիպտացւոց: Եւ յետ այնորիկ վասն բարերախտութեան եւ յաջողմանց սորին սատանայական նենգութեամբ մախացան շուրջ զիւրեաւ մեծամեծ նախարարք. ի Վրաց՝ Ատրներսեհ թագաւոր, եւ Գագիկ իշխան Վասպուրականի, որ էր քեռորդի Սմպատայ, եւ Աշոտ որդի Շապհոյ՝ եղբաւր Սմպատայ: Այսոքիկ ամենեքեան զաւրաւքն իւրեանց միաբանին ընդ Ուսուֆայ զաւրավարին Տաճկաց, ի բաց թողլով զթագաւորն Սմպատ, նախանձելով ընդ շինութիւն աշխարհիս, զոր իմացեալ թագաւորն Սմպատ զնենգաւոր խորհուրդս նոցայ՝ հանդերձ տերամբք Հայոց եւ ամենայն զաւ-

[1] Գ. Թագ., Դ. 25:
[2] Բնագրում՝ «զԱմենափըրկիչ»:

րաւք գնաց ի վերայ Տաշրա գաւառին եւ Տփխեաց յԱփխազո[ւ]ն: Եւ ի միւս տարւոյն դարձեալ անթիւ զաւր գումարեալ Ուսուֆայ գայ ի վերայ Սմպատա, եւ թէպէտ մարտիւ ընդ նմա[1] եւ այլ վասն սակաւութեան զաւրացն ոչ կարացին կալ ընդդէմ նորա, այլ ըմբռնեալ եղեւ ի նմանէ եւ տարեալ ի քաղաք Դվին՝ ընդ նմին եւ այլ ազատորդիք եւ ռամիկ արք ոչ սակաւ, որոց հրապոյր նենգութեան եղեալ կամէր ընչիւք դարձուցանել զնոսա ի հաւատոցն Քրիստոսի: Եւ ոչ հաւանելն նոցա՝ սուր ի վերայ եդեալ զամենեսեանս սրոյ ճարակ տայր: Եւ ի սոյն աւուրս էառ զանառիկ ամուրն Էրնջակայ եւ զորս ի նմա եգիտ տիկնայք ազատաց եւ այլ ժողովուրդք՝ զոմանս եսպան եւ զոմանս ի կախաղանս էարկ, որք ամենեքեան ուղիղ հաւատով կատարեցան ի Քրիստոս: Եւ այսպէս՝ Է. (7) ամ կացեալ ի Հայաստանս, խաւար էած սովով եւ գերութեամբ եւ չարչարանաւք: Եւ զերանելին Սմպատ եւ որվով եւ գերութեամբ եւ չարչարանաւք...

[1] Բնագրում «նմայ». այստեղ եւ այլուր յաւելեալ յ-ն չենք նշանակում:
[2] Լուսանցագրութիւն՝ «այնպէս ետ ի մահուն: Կատարեցան ի Քրիստոս»: Սմբատ Թագաւորի հետ կապուած ողջ դրուագը քաղուած է Ասողիկի Պատմութիւն տիեզերականից (Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161-165):
[3] Աւելացումը գրչինն է:
[4] Յաւելում է:

ղեալ աշխարհիս Հայաստանեայց՝ ըստ քաղցր բարուց իւրոց եւ ըստ քաջազաւր զաւրութեանն, որով յաղթող գտաւ քան զամենեսեան. զՎրաց եւ զՍարմատացւոց ասպատակն դարձոյց յաշխարհէս Հայոց, որ ի միում աւուր բազմախուռն[1] ամբոխիւք եւ բիւրաւոր զաւրաւք եկանէր Բէրն՝ բէլապէս ամբարտաւանութեամբ իշխանն Ափխազաց, անապատացուցանել կամելով զաշխարհս Հայոց: Եւ դեսպանս առաքէ առ Աբաս թագաւորն՝ մի՛ աւրհնել նմա զեկեղեցին ըստ ուղղադաւան հաւատոյ սրբոյն Գրիգորի, վասն զի իւր գալ կատարել քաղքեդոնական սահմանաւն, զի էր շինեալ թագաւորին զԿաթողիկէն սուրբ ի քաղաքն Կարուց վիմարդին, արձանաւք որձաքար, պողովատատաշ վիմաւք, բոլորապէս գմբէթաւորեալ, պայծառ զարդուք, երկնանման խորան: Եւ զայս պատգամս լուեալ թագաւորին՝ գումարտակ զաւրաց արարեալ այրուձիոյն Հայոց, հասանէ ի գետն Կուր, բանակի ընդդէմ բանակի, եւ ի միում աւուր սկսան զաւրացն Ափխազաց ասպատակ առնել, զոր իմացեալ զաւրացն Հայոց՝ յարձակեցան ի վերայ նոցա: Երկոքին կողմանքն պատրաստեցան ի մարտ պատերազմի: Եւ թագաւորն Աբաս զԱստուած իւր աւգնական կարդալով առեալ զանձամբն զզէնսն իւր եւ էհար զնոսա սաստիկ հալածելով: Եւ իբրեւ սկսան ի փախուստ դառնալ զաւրքն նոցա, յայն ժամ զաւրացն մերոց զհետամտեալ՝ զամենեսեան զնոսա սրոյ ճարակ տային եւ յաւարի առեալ զամենայն բանակս նոցա: Եւ զԲէրն անաւրէն ձերբակալ արարեալ ածին ի քաղաքն Կարուց, ասելով ցնա թագաւորին. Տեսցես զգեղեցկաշէն[2] եկեղեցիդ, զի այլ ոչ եւս տեսանելոց ես: Եւ իսկոյն հրամա[յ]եաց փորել զաչս նորա: Իսկ զխաւարեալ պատկերս նորա գնեցին արծաթով ազգ նորա, եւ ուխտ խաղաղութեան ընդ Հայս հաստատեցին երդմամբ՝ մի՛ այլ լինել պատերազմ ի մէջ նոցա: Եւ յաւուրս սորա փայլէին հովիւք բանաւոր հաւտին Քրիստոսի իբրեւ զարեգակն յամենայն տեղիս: Եւ պայծառացան ջահապէս հաւատ[ք] քրիստոնեական, եւ ի բազում տեղիս շինեցան յոլովածախ ընչիւք գեղեցկաշէն եւ գմբէթաւոր եկեղեցիք Քրիստոսի եւ վանորեայք քրիստոսակրաւն միաբանակեցաց, յորս Յ. (300) եւ ՃԾ. (150) եւ Ճ. (100) եւ յայլ բազում միայնարանս ըստ իւրաքանչիւր չափու ժողովեալ ի մի վայր, որ ամենեքեան առաջի ամենատես աչացն թուեալ են: Են որք երեւելի առնեն նշանագործութիւնք, եւ են

[1] Նախապէս եղել է՝ «բազմախառն»:
[2] A գեղեցկաշեն:

որք ծածկաբար պարապելով արիական զինուք՝ յաղաւթս երկարաձիգս առ ի պահպանութիւն եւ յաւգնութիւն կենաց թագաւորութեան բարեպաշտին Աբասայ: Եւ մեք սակաւ յիշատակութեամբ զանուանս հռչակեալ վանորէիցն արժանացուսցուք. առաջին վանքն Կարմրջաձորոյ եւ զԿապուտքարն ի գաւառին Արշակունեաց եւ զԴպրէվանքն ի Շիրակ գաւառի եւ զհռչականուն Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք. եւ զի կոչէին զերիցունս Հոռոմոց՝ վասն այնորիկ անուանեցաւ մինչեւ ցարդ Հոռոմոցի վանք: Յառաջնորդութեամբ Յովհաննէս արհեպիսկոպոսին շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լոռէ քաղաքին, որ էր գեղեցկայարմար եւ չքնաղատես կոփուածով[1] եւ պողովատաշ վիմաւք, գմբէթաւորեալ եւ երկնանման խորան կառուցեալ, ի վերայ գագաթան Նշանն ամենայաղթ առ ի պահպանութիւն յուսով ի նա դիմելոց եւ ի հերքումն մարդադաւան հերձուածողացն: Եւ կեցեալ բարւոք քաղաքավարութեամբ աստուածասէր թագաւորն Աբաս ի ՆԲ. (302/853) թվին փոխի աստի կենաց յերկիրն կենդանեաց, եւ որում ցանկայրն՝ միշտ հանգչի հոգւով առ նա[2]:

Եւ զկնի Աբաս[ա]յ թագաւորեաց Աշոտ, որդի նորա, որ եւ Շահնշահ կոչիւր, ամս ԻԵ. (25), եւ Մուշեղ եղբայր նորա առ նովաւ թագաւորեաց ի Կարս: Այս Աշոտ խաղաղասէր բարուք կալեալ զաշխարհս Հայոց՝ խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցոյց զամենեքումբք, վասն զի զգօ[ն]ջացեալսն, զկաղսն եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն եւ բարձակից ինքեան առնելով ի խրախճանութիւնսն. զոմանս ի նոցանէ իշխան եւ իշխանաց իշխան եւ կիւրապաղատս անուանէր եւ զբաւնոյր նոքաւք. զքօսն կարմիր եւ զվէրս նոցա առաջի աչաց իւրոց փոխանակ զարդուն եւ ական փայլելոյ համարէր[3], այլ եւ զբաժակն թագաւորական ըմպելեաւք մատուցանէր նոցա: Եւ յորժամ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինւոյն՝ յայնժամ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն ճաշակէր: Եւ այնքան առատաձեռնութեամբ բաշխէր տուրս կարաւտելոց, մինչեւ ի մահուն իւր ոչ լինէր դրամ գանձատան նորա, այլ եւ զկա-

[1] Բնագրում՝ «կոխուածով»:
[2] «ՆԲ. թւին»-ը կրկնուած է այլ գրչութեամբ: Աբասի թագաւորութեան տարիների եղելութիւնների շարադրանքը հմմտ. Ասողիկ, էջ 171-180:
[3] Բնագրում՝ «համարեր»:

պուտ զարդուցն եւ բազմականաց եւ որմոց տայր կարաւտելոց: Եւ քաւեաց զմեղս իւր ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց[1]:

Յաւուրս սորա ի բազում տեղիս շինեցան կրաւնաւորաց եւ ճգնաւորականաց տեղիք, նաեւ ի Սեաւորդեաց աշխարհի եւս՝ կամակցութեամբ թագաւորիս մեծամեծ արդեամբք եւ բազում ծախիւք բարեպաշտուհւոյս եւ տիկնաց տիկնայ Խոսրովանոյշ թագուհւոյս: Կառուցան մեծամեծ եւ հռչակաւոր ուխտք երկնանման եւ գմբէթաւոր խորանք, հաւասարակեաց եւ միաբանակեաց դադարք, աստուածաբանակաց եւ խաչաբարձից տեղիք գեղեցիկ յաւրինուածով[2] եւ կոփուածու պողովտատաշ քարով, յարմարանկար ձեւաւք եւ չքեղափայլ տեսլեամբ, որք եւ տեսողաց հիացումն եւ լսողաց զարմացումն. Խաչն տէրունական եւ Նշանն աստուածական հաստահեղուս կառուցեալ ի գլուխս նոցա՝ իբրեւ զթագ արքայական, որոց երկոցունց անուանք տեղեացն են այսոքիկ՝ Հաղբատ եւ Սանահին, հանդէպ միմեանց, եւ միակրաւնք ի տան Աստուծոյ արանց Շ.իւ (500) եւ Բ. (2) առաջնորդ՝ Հաղբատայ ճգնազգեաց Սիմէոն ծառայն Աստուծոյ, իսկ ա[ռաջնորդ] Սանահնայ՝ Յովհան[ն]էս գիտնական այրն Աստուծոյ[3], որ էր թվական Հայոց Նժ. (310/861):

Եւ արդ՝ բնակիչք եւ միայնաւորք, որք էին ի հռչակաւոր սուրբ մենաստան արդարացեալք՝ փայլէին խստակրաւն վարուք իւրեանց՝ իբրեւ զլուսափայլ ակունս ոսկէճաճանչ նշուլիւք ընդ ոսկւոյն կեփազեալ, հաստատելով ի գլուխս ծայրագոյն առաքինութեան մարգարիտն, ոչ ինչ այնուհետեւ փոյթ եւ հոգ մարմնական ունելով ի վերայ անձանց իւրեանց, քանզի բնաւ ծախք եւ պիտոյք սոցա յարքունուստ էր շնորհեալ առաւել քան զկարիս ագնուազնն եւ բարեպաշտուհի դշխոյն եւ բամբիշն ամենայն Հայկազեան զարմից Խոսրովանոյշն՝ առ ի պարապեցուցանել զնոսա յաղաւթս ձիգս եւ երկարս վասն կենաց արքային Աշոտոյ եւ ազատորդեաց նորա Սմբատայ եւ Գագկայ եւ Գուրգենայ:

Եւ արդ՝ այս արձան յաւիտենական եւ վկայ հաստատութեան շինուածոյս յարտացուցեալ եղեւ ի յԱստղնկա[4] պատմագրքէս, որ էր գրեալ Ստեփանոսի Տարաւնեցւոյ եւ ի Կիրակոս պատմագրքէ, եւ միւս եւս

[1] Ողջ պարբերութիւնը քաղուած է Ասողիկից (էջ 181):
[2] Նախապէս եղել է՝ «աւրինուածով»:
[3] Այս ընդարձակ հատուածը՝ «Եւ զկնի Աբասայ... այրն Աստուծոյ», քաղուած է Ասողիկից (1885 թ. հրատ., էջ 180-181), մասնակի ընդմիջարկումով:
[4] Կարդա՛ «յԱսողկայ»:

գոյր պատմագիրք, յորում գրեալ էր, զորոյ անուն ոչ կարացաք գիտել, որոյ վասն աղաչեմք ներել մեզ, քանզի կարի փտեալ էր, որոյ ոչ սկիզբն գոյր եւ ոչ վերջն, եւ այլ եւս բերից մեծապատիւ վկայ զՍիմէաւն քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զսրբուհւոյ Աստուածածնիս հիմնարկութեանն եւ աւարտմանն ականատես էր եղեալ, որ ի ժամուն յայնմիկ գրել զգիրս Բարսղի Կեսարացւոյ Յաղագս ճըգնաւորաց եւ նորուն յիշատակարանի գրեալ այսպէս. «Եւ անարժանս ի կրաւնաւորաց փցուն գրիչս Սիմէաւն ի թուականութեանս Հայոց ՆԻԱ. (421/972) ի նորաշէն վանքս կոչեցեալ Սանահին, հրամանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութիւնն ամք Զ. (6), զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանոյշ, ամուսինն Աշոտոյ Հայոց շահնշահի՝ որդի Սմբատա[յ] Բագրատունեաց Հայոց թագաւորի, եւ յառաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հաւրն հանուրց տեառն Խաչկայ արժանաւոր վերադիտողի եւ յեպիսկոպոսութեան մերումս նահանգի գաւառիս Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հաւատապետի, որ եւ նորա յառաջնորդութեան են ամք Բ. (2) ի թագաւորութիւն Աշոտոյ եւ նորին որդւոյ Սմբատայ. քաջք եւ յաղթողք թագաւորք Հայոց: Արդ, որք ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի բանիս գրոցս յայսմանէ յիշեսջիք ի մաքրամատոյց յաղաւթս ձեր զԱշոտ Շահնշահն եւ զշինաւղ սուրբ ուխտիս զբարեպաշտ եւ զաստուածասէր թագուհին եւ զիւրեանց որդեակսն՝ զարի եւ քաջ շինաւղն Հայոց թագաւորն Սմբատ եւ զեղբարս նորին զԳագիկն եւ զԳուրգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի համարեսջիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաւղիկարպոս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան եւ փոխեցաւ ի դասս անմարմնոցն, որոյ հանգստեան են ամք Բ. (2): Եւս առաւել յիշեսջիք զնորին փոխանորդ, զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր՝ մաքուր յոյժ եւ ամենայն առաքինի գործաւք լցեալ: Յիշեսջիք եւ զմիաբան ուխ[տ]ս մեր եղբայրութեանս, զի աղաւթիւք ամենայն սրբոց խաղաղացուսցէ Աստուած զկեանս մեր յամենայն վրդովմանց շարժման չարին՝ յերեւելեաց եւ յաներեւութից: Փառք Աստուծոյ յամենայն ժամ. ամէն: Աղաւթս արարեք եւ իմ անպիտանութեանս, որ ողորմի ինձ Աստուած յորժամ բանքն սպառին եւ գործք թագաւորին: Եւ որք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ Աստուծոյ աստ եւ ի վերջնումն ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք անզրաւ [յաւ]իտեանս. ամէն»[1]:

[1] Յիշատակարանը այստեղից քաղել եւ հրատարակել է հանգուցեալ ձեռագրագէտ Ա. Մաթեւոսեանը (տե՛ս «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ». Ե-ԺԲ. դարեր, Երեւան, 1988, էջ 60-61):

Եւ յետ ամաց ինչ անցելոց փոխի մահուամբ առ բաղձալին իւր Քրիստոս աւրհնեալն յԱստուծոյ եւ գովելին ամենայն սրբոց, քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ թագաւորն Աշոտ, որ մականուամբ Ողորմած կոչեցաւ, որ էր թուականն Հայոց ՆԻԶ. (426/977):

Եւ ի նոյն ամին թագաւորեաց Սմբատ որդի նորա՝ ամս ԺԳ. (13). սա լիալիր արկեալն պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անւոյ յԱխուրեան գետոյ մինչ ցձորն Ծաղկոցաց՝ կրովք եւ կիմովք մածուցեալ, մահարձանաւք բրգացն բարձաբերձ պարսպեալ, բա[րձր]ագոյն[1] քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին եւ մայրագերան դրամք եւ երկաթագամ, հաստահեղոյս, բեւեռապինդ ամրացուցեալ: Արկանէ եւ հիմն մեծաշէն եկեղեցւոյն Կաթողիկէ, որ այժմ ասի Երրորդութիւն ի նոյն քաղաքին Անւոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ կաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց: Եւ էր յայն ժամ խաղաղութիւն եւ շինութիւն աշխարհիս Հայոց[2]:

Եւ արդ, որպէս սովորութիւն է աշխարհակալ թագաւորաց եւ մեծամեծաց ի ժամանակաց ժամանակս գնեալ եւ զբաւանուլ շուրջ զհայրենեաւք եւ զաշխարհաւք եւ մանաւանդ ի տեսութիւն արեանառու ընտանեաց[3] եւ հարազատ եղբարց: Ի սոյն ժամանակս պատահէ եւ բարեպաշտ թագաւորիս[4] Սմբատայ երթեալ ի տեսութիւն եղբաւրն իւրում հարազատին Գուրգէնայ, որ էր յայն ժամ իշխան բնաւ երկրին Տաշրայ: Եւ ի բազում աւուրս կեցեալ առ միմեանս հանդերձ ամենայն ազատագունդ հայկազեան զաւրաւք, խնդան եւ ուրախանան ի մարմնական խրախճանութիւնս անպակաս ցնծութեամբ եւ յաւարտմանն յիշեն զհոգեւորանոց եւ զմիաբանակեցաց տեղիսն սրբոց, այնինքն՝ զՍանահնոյ սուրբ Աստուածածնի կաթողիկէս, որ էր հիմնարկեալ եւ աւարտեալ հաւրն եւ մաւրն իւրեանց աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորին Աշոտոյ եւ տիկնաց տիկնոյն Խոսրովանոյշն[5]: Եւ իբրեւ կատարին զուխտս իւրեանց, փափագեցան յայն ժամ եւ իւրն ունել ընտանի Երու-

[1] Բնագրում՝ «բացագոյն»:
[2] Հմմտ. Ասողիկ, էջ 187-188:
[3] Սկզբնապէս գրուած է «արեան աւուրն ընտանեաց», ապա ջնջուած է ու վերեւում նոր գրչութեամբ փոխարինուած ներկայ ընթերցումով:
[4] Բնագրում՝ «թագաւորես»:
[5] Բնագրում՝ «Խոսրովանուշն»:

սաղէմ[1] եւ զաւակ հոգեւոր ի տանս Աստուծոյ, գրէ կոնդակ եւ արձան յաւիտենական թագաւորական հրամանաւ՝ աւրինակ զայս [. . .][2]:

«Որ զաւրացոյց իմ տկարութիւնս սկիզբնաւորել եւ աւարտումն հասանել այսքան մեծագին մարգարտի աստուածընկալ կտակիս Քրիստոս Աստուած՝ նմա փառք ամենայն արարածոց այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Շնորհիւ ողորմութեամբ Տեառն ըսկըսայ եւ աւգնութեամբ նորին կա[տարեցի. . .]»[3]:

2

[ԿԱՐԳ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ][4]

A 67r-69r
B 20v-22r

...իսկ Հայկազունք ըսկիզբն առեալ յԱբեթէ, տիրեցին աշխարհիս՝ կարգ ըստ կարգի թագաւորեալ մինչ յԱրշակունիքն ամս ՎԿԱ. (3061) (sic!):

Թագաւորք Արշակունեաց. Վաղարշակ եղբայր Արշակայ Մեծի, որ եղեւ ըսկիզբն Արշակունեաց ամս ԻԲ. (22): Նորին որդի Արշակ՝ ամս ԺԳ. (13), Արտաշէս՝ ամս ԻԵ. (25), Տիգրան՝ ամս ԼԳ. (33), Արշամ՝ ամս Ի. (20), Աբգար՝ ամս ԼԸ. (38), Սանատրուկ՝ ամս Թ. (9), Երուանդ՝ ամս ԻԱ. (21), Արտաշէս՝ ամս ԽԱ. (41), Տիրան՝ ամս ԻԱ. (21), Տիգրան՝ ամս ԽԲ. (42), Վաղարշ՝ ամս Ի. (20), Խոսրով՝ ամս ԽԸ. (48), անիշխանութեանն՝ ամս ԻԷ. (27): Եւ ապա Տրդատ թագաւորեաց Հայոց եւ առաջնումն ամին սկիզբն արար չարչարանաց սրբոյն[5] Գրիգորի: Ի Դ.էք Ժ.անին (sic!) (14) սուրբ Հռիփսիմեանք ի Հայս եկին եւ ի ԵԺ.անին (15) մարտիրոսացան: Ժողովին ժամանակն յԱդամայ ամք ՐՇ. (5500) եւ ի Փրկչէն՝ ամք ՅԺԱ. (311): Տրդատ թագաւորէ ամս ԾԶ. (56), Խոսրով՝ ամս Թ. (9), Տիրան՝ ամս ԺԱ. (11), Արշակ՝ ամս Լ. (30), Պապ՝ ամս Ե. (5), Վարազդատ՝ ամս Դ. (4), Արշակ եւ Վաղարշակ՝ Ե. (5), Խոսրով՝ ամս Գ. (3),

[1] Նախապէս գրուած է եղել «ԵՄ», որ յետոյ ուշ գրչութեամբ ու ձեռքով փոխարինուել է «Եղէմ»-ի:
[2] 23r եւ 23v էջերում տաս տող բաց է թողած լրացնելու համար, որ այլեւս չի կատարուած:
[3] 4 թերթ կտրուած է: B-ն ընդօրինակելիս այդ թերթերն արդէն չեն եղել, ուստի գրիչը զանց է առել եւ սոյն հատուածը:
[4] A-ն խորագիր չունի, ընդօրինակուած է նախորդ բնագրից խիստ տարբերուող գրչութեամբ ու այլ գրչի ձեռքով:
[5] A -սբ բուն:

Վռամշապուհ՝ ամս ԺԷ. (17), նոյն Խոստրով՝ ամ մի: Անիշխանութեան՝ ամս ԺԱ. (11), Արտաշիր՝ ամս Զ. (6), Խոստրով՝ ամս ԼԱ. (31): Աստանօր է ըսկիզըն նորոյ տոմարիս, ըսկսեալ թագաւորութիւն Արշակունեաց: Ը. եւ ի Ժ.Ն (18) ամէ երկրորդէ Եգետիա Պտղոմեանց, թագաւոր[1] ի Եգիպտոսի, դադարէ ի ԻԴ. (24) ամն Թէոդոսի Փոքու, որք տիրեցին աշխարհիս Հայոց ամս Չ[Ծ]ԾԹ. (659): Ապայ մարզպանք՝ ամս ԾԼԷ. (135): Ի թուականութեան Յունաց ՅԴ. (304) եւ ծընընդանն Քրիստոսի Չ[Ծ]ԾԳ. (653) (sic!) կարգեցաւ թվական Հայոց:

ԹԱԳԱՒՈՐՔ ՎԵՐՋԻՆՔ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ[2]

Ի բառնալ Արշակունացն մինչեւ ի Բագրատունիքն ամք ՆԼԴ. (434) միջոցն: Յետ Վաչէի Կամսարականի Բագրատունիք եղեն իշխանք Հայոց: Առաջին իշխանն ի Բագրատունեաց Դաւիթ եղեւ, տիրեաց Հայոց ամս ԺԸ. (18) եւ ապա Սմբատ որդի իւր՝ ամս ԻԲ. (22) եւ ապա՝ Աշոտ Մսակեր ամս Ի. (20) եւ եւ սորա՝ որդի իւր Սմպատ, որ Աբլաբասն կոչիւր, ամս Լ. (30) եւ ապա Աշոտ որդի սորա յաւուրս Վասլի Յունաց թագաւորի[3] թագաւոր[ե]աց ամենայն Հայոց ամս Ե. (5) եւ նախ քան զթագաւորելն Հայոց եւ Վրաց իշխանաց իշխան կացուցեալ ամս Լ. (30), որ եւ առաւել բարէսէրն լինելոյ՝ Բարեպաշտ անուանեցաւ, եւ յետ սորա Սմբատ որդի նորա, զոր Տիէզերակալն անուանեն, թագաւոր ամս ԻԴ. (24): Ի սորա աւուրս եւ հաւր իւրոյ եղեւ խոր խաղաղութիւն Հայոց, եւ ՅԿ. (360) թուականին եկն Աբուսալայ որդին եւ աւեր[ե]աց զՀայս եւ կալեալ Սմբատ ի Դվին՝ ի փայտ հանէ, եւ Աշոտ որդի Շապոյ[ն]ոյ եղբօր Սմբատայ կացուցանէ ի տեղոջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ. (18), եւ ապա Աշոտ որդի Սմբատայ թագաւորեաց ամս Ը. (8). սա անվանեցաւ Յունաց թագաւորէն Շահնշահի եւ վասն անյաղթ քաջութեանն Երկաթ անուանեցաւ: Եւ յետ սորա եղբայր իւր Աբաս ամս ԻԴ. (24): Ի սորա յաւուրս եղեւ շինութիւն վանորէից. առաջինն Կարմնջայձորոյ եւ զԿապուտքարն ի գաւառին Արշակունեաց եւ զԴպրէվանքն ի Շիրակ գաւառի եւ զհռչականուն[4] Հոռմոսին կոչեցեալ վանք, եւ զի կոչէին զերիցունս Հոռմոց: Առաջնորդութեան Յովհաննէս արհեպիսկոպո-

[1] A թագաւոր:
[2] Սոյն բնագրի մէկ այլ տարբերակ ըստ Հմր 1737 գրչագրի տպագրուած է հանգուցեալ Վ. Յակոբեանի կազմած «Մանր ժամանակագրութիւնների» երկրորդ գրքում (Երեւան, 1956, էջ 501-502):
[3] A թագագաւորի:
[4] A հրչականուն

սին շինեցին եւ եկեղեցի մի յանուն ամենասրբուհոյ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին[1] ի սահմանս Լաւռէ քաղաքին. եւ թագաւորն փոխի աստի կենացս ՆԲ. (402/953) թվին: Եւ զկնի սորին Աշոտ որդի իւր ամս ԻԵ. (25) եւ զեղբայր իւր զՄուշեղ Կարուց կացուց թագաւոր. սա զգոճացեալսն իշխանաց իշխան կացուցանէր եւ առատաձեռն էր առ ամենայն կարաւտեալս: Յաւուրս սորա եւ ի ՆԺԵ. (415/966) թուականի ի Սեւորդիսն շինեցան Հաղբատ եւ Սանահին, Ժ. (10) ամաւ Հաղբատ յառաջ շինեաց կինն Աշոտոյ Խոսրովանո[յ]շ եւ ապա Սանահին՝ վասն արեւշատութեան որդոց իւրեանց Գուրգենայ, Սմբատայ եւ Գագկայ: Իսկ սոքա համակամ սիրով յերիս բաժանեն զթագաւորութիւն՝ Հայրագլուխ առնելով զՍմբատ, եւ Գուրգեն տիրէ Գոգարացւոց կողմանս, ըսկսեալ ի Գագայ Խառայ մինչեւ ի դուռն Տփխեաց: Եւ վարեաց սա զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ յոգնապատիկ բարէպաշտութեամբ եւ անուանի եղեալ, յոլովակի եղեալ արութեամբ՝ թագաւոտութեամբ եւ անուանի եղեալ, յոլովակի եղեալ արութեամբ՝ թագաւոբեաց ամս Ծ. (50) եւ կամայաւժար կրաւնաւորի ի վանսն Սանահնին ամս Ը. (8), որով եւ փոխի մահուամբ: Իսկ ի տեղի իւր կացուցանէր զէրէց որդի իւր զԴաւիթ, որ եւ նա բարէպաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեան[2]: Եւ ապա Կիւրիկէ որդի իւր զկնի նորա թագաւոր, յորոյ ժամանակս Ալփասլանն սուլթանն հնազանդէ զՎիրս եւ զՀայս եւ առնու զԱնի [ի] տաւնի Աստուածածնին եւ սրոյ ճարակ տայ զընակիչս քաղաքին: Իսկ Կիւրիկէ եւ թագաւորն Վրաց Գաւրգի հնազանդութեամբ երկուց տիէզերապետաց՝ Յունաց եւ Պարսից վարեն զիշխանութիւն իւրեանց, իսկ յետ Կիւրիկէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիք նորա ի հայրենեաց իւրեանց. աւր ըստ աւրէ նուազութեան հասանելոյ, եւ տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւթացիք Տաշրայ: Եւ ապա զաւրացեալն Աստուծով Դաւիթ թագաւորն Վրաց ընդ իւր նուաճէ զամենայն իշխանութիւնն Բագրատունեաց եւ բազում քաջութիւն յաղթութեան ընդդէմ Պարսից կատարէ, եւ զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Դէմէտրէ: Եւ յետ նորա կրսեր եղբայրն Գօրգի թագաւորէ եւ առնու զԱնի: Գաւրգի հայր է պարոն Թամարին, որ թագաւորեաց Վրաց-Հայոց՝ աւգնութեամբն Զագարէի եւ Իվանէի, եւ յետ նորա՝ Լաշա-

[1] Յաւելագրութիւն՝ «ԳՃԼ. (330/881) թվին»:
[2] Լուսանցագրութիւն Յովսէփ Արղութեանի ձեռքով՝ էջ 69r. «Որ թաղեալ կայ անդ ի վանքն Սանահին, որոյ գերեզմանն յայտնի է մինչեւ ցայսօր»:

Գօրգի: *Եւ այլ ոչ եմ տեղ[ե]ակ*[1]*, թէ ինչպէս եղեւ. թաթարն երեկ, չատ տեղ աւեր[ե]աց.* Մահմետի *ԿԸ. (68) թուականին երեւեցաւ*[2]*:*

3

ՎԱՍՆ ՍՔԱՆՉԵԼԵԱՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ

A 27v-28v

B 19r-19v

Էր եւ պատահումն ի վանսն Սանահին *կոչեցեալ, զոր տայ մեզ գրով իմաստուն պւէտիկոսն* Սարկաւագ *եւ ասէա[յ]սպէս, թէ՝ Յորում ամի թուականն Հայոց ՇԾԹ. (559/1110) էր աւգոստոս ամսոյ ԳԺ.անն (13), որ է նոյն ինքն Իղոս, միով աւուրբ յառաջ քան զտաւն Հանգստեան Աստուածածինն* Մարիամու, *յաւուր շաբաթու ընդ առաւաւտանալն, մինչ դեռ կային եղբայրքն ամենեքեան ի սուրբ պաշտմանն, եւ թագաւորն* Դաւիթ, *որդի* Կիւրիկէ[ի] *ընդ նոսա ի վանսն Աստուծոյ՝ կոչեցեալ* Սանահին, *ոչ ուրուք զգուշութիւն արարեալ եւ ոչ գուշակաւք ուստէք եղեալ, յանկարծակի յարեան եւ կալեալ զդուրս եւ զկողմանս աղաւթարանին՝ շուրջ պատեալ ամբարշտացն պարսկային Սկիւթացւոցն՝ մերկ զինուք պատրաստականաւք խժարան ձայնիւ զաղաղակ եդեալ, անզերծ զամենեսեան ի բուռն առնուլ եւ մանաւանդ զարքայն կարծէին, եւ չէր հնար բնաւ գտանելոյ փրկութեան եւ կամ թաքչել անդ ումեք: Յայնժամ աղաղակեն առ* Քրիստոս, *որ հաճեցաւ լինել մարդ՝ վասն մարդկան խնայեալ յեկեղեցի իւր՝ ապրեցուցանել զթագաւորն ամենեքումբք հանդերձ ի բարեխաւսութիւնն ծնաւղի իւրոյ սուրբ կուսին* Մարիամու: *Եւ ընդ մէջ նոցա անցեալ գնացին խաղաղութեամբ, որպէս եւ ինքն երբեմն ընդ մէջ Նազարացւոցն, բայց սակաւք ոմանք ըմբռնեցան յեղբարցն, երկուք ոմանք մեռան սրով*[3]*:*

[1] *«Եւ այլ ոչ եմ տեղեակ...» ամփոփումից կարելի է եզրակացնել, թէ այս կարճառօտ ժամանակագրութեան հեղինակը ապրել է ԺԳ. դարի 40-ական թուականներից առաջ:*
[2] *Նախադասութեան երկրորդ հատուածը B-ն չի ընդօրինակել:*
[3] *Յովհաննէս Սարկաւագի կորած «Պատմութեան» այս դրուագը ծանօթ է հայագիտութեանը (տե՛ս Ա. Գ.* Աբրահամեան, *Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւան, 1956, էջ 35. Կ.* Ղաֆադարեան, *Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 51): Հանգուցեալ կարգալոյծ եպիսկոպոս Վահան Տէրեանը տողերիս հեղինակին քանիցս խոստանում էր ցոյց տալ իր ձեռագրական հաւաքածոյում գտնուող այդ Պատմութիւնը: Թէ ինչ եղաւ հաւաքածոն եւ նրա մէջ արդեօք կա՞ր այդ պատմական երկը՝ ապագայի պարզելիք է:*

4

[ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ]

[981] A 77v

Ողորմած Աշոտոյ *որդին, որ* Վրաստան *թագաւորին հետ միաբանեցան,* Գօրգի *թագաւորն փէշքաշ ետուր* Վրաստան *թագաւորին* Իլուղարէն, Ղայղուլին, Մէփորայ *ձորն,* Կոխբայ *ձորն,* Ծօպայ *ձորն*[1], Տաշիր, Կանկառք, Գոեխձ[ո]րն, Պիծակ, Ջաւախք, Արտայհան Վրաստան *սինուռն՝ մինչեւ* Գօզարանց *սինուռն*[2]*, մինչեւ* Կարուց *սինուռն,* Անանիեայ Շիրակացու *վիճակն,* Մարմարաշինու *սինուռն,* Ղբչախայ *սինուռն:* Ողո[ր]մած Աշոտոյ *որդին փէշքաշ ետուր* Վրաստան *թագաւորին սինուռն՝* Աբդարայ ջուրն *իր սարովն,* Գօզարանց սարն, Ղարայխաչն *թէմ եւ վիճակ հաստատեցինք* Սանահնոյ *վանքին եւ մեր գերեզմանայտանն, որ* Բագրատունեաց *ազգայ: Ով որ մեր տված բանիս հակառակ լինի՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոցն անիծած լինի: Թուականութիւնն Հայոց ԳԾԼ. (330/881)*[3]*:*

5

A 117r-118v

B 28r-29r

Ի ժամանակս անաւրէն բռնաւորացն Ջաղաթայից, *զոր բոլոր աշխարհս տիրելով եւ աւերելով շրջէին, զաւրագլուխ մի զաւրաւք իւրովք եկեալ ի* Ձորն Սեւորդեաց *վասն աւերելոյ վանորէիցն* Հաղբատու *եւ* Սանահնոյ *եւ կարմունջէրացն քանդելոյ. ի նոյն զաւրացն յիսնապետ*[4] Սանահնոյ *եւ կարմունջէրացն քանդելոյ. ի նոյն զաւրացն յիսնապետ*[4] Սանահին *եւ կարմունջէրացն քանդելոյ. ի նոյն զաւրացն յիսնապետ*[4]

[1] *A սրբագրուած է՝ «Ծոփայ»:*
[2] *A սինուրն:*
[3] *A նախապէս գրուած է եղել «ՅԾԽ.», սակայն ջնջել եւ այլ գրչութեամբ աւելացրել են «ԳԾԼ.» (sic!): Ուղղելի է՝ ԴԾԼ. (981): «Ղբչախ» (իմա՛ Արուճ) տեղանունը ԺԳ. դարից ոչ շուտ խմբագրութիւն է մատնանշում:*
[4] *A յեսնապետ:*

ցին Գ. (3) կրաւնաւոր եւ ԲԺ.ան (12) սարկաւագ, եւ յետոյ առաջնորդք Գ. (3) խաչ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանացն, որ մինչեւ ցայժմ ասի Գ. (3) խաչ: Եւ ի նոյն ժամն ձաւրապետն անաստուած խորհուրդ արարեալ, եթէ անցնինք Աւագ կարմունջն զվանորանքն քանդենք եւ յետոյ զկարմունջն քանդենք: Հասանին սուրբ ուխտն Սանահին, այրեցին զփայտեղէն շէնքն եւ յետոյ ըսկլիզըն արարին ի հիւսիսոյ կողմն պարըսպէն. լախմով քանդեցին մինչեւ հասան ի Մեծ գաւիթն, զոր պատի մէկ երէսն քանդեալ են, կամէին զամեն եկեղեցիքն նոյն կերպովն քանդեն: Ողորմութեամբն Քրիստոսի եւ բարեխաւսութիւն սուրբ Աստուածածնին հասաւ ի սուրբ ուխտէն, զոր Բ. (2) բռնաւոր Ջաղաթայի զաւրացն հակառակ եղեն միմեանց, սուր եդեալ միմեանց կոտորեցին, զոր դիւանի կարիք եղեն, թողին զաւերութիւն[1] եւ քանդելն եկեղեցայց եւ ելան ի մեծն Ջաղաթայն, որ ի Վրաց դաշտին կայր, վասն գանգատի եւ դիւանի, եւ սուրբ վանորայքն ազատ մնացին շնորհաւքն Քրիստոսի այս աւրէ, զոր արար Տէր. եկայք ցնծասցուք եւ ուրախ եղիցուք ի սմա:

6

[1634]

A 119r-124r
B 29r-31r

Յետ Բարսեղի նստի Աթոռն Սանահին Ղուկաս եպիսկոպոսն, այր ընդիր եւ փառաւոր, որդի պարոն Ջումին, թոռն պարոն Վասակին: Ի սորա ժամանակն ոչ գոյր խաղաղութիւն երկրին Տայոց, Վրաց, Աղվանից եւ Հայոց, զի ազգն Իսմաելյացոց տիրեալ էին ի բերդորէից եւ ի քաղաքաց: Ի սոցա ժամանակս թագաւորն Վրաց Սիմէոն խանն իւր զաւրաւքն շրջէր ի մէջ Վրաց, որ ոչ հնազանդէր Իսմաէյլացոց ի Պարսից թագաւորի հրամանաւն: Եւ իւր քաջութեան զօռովն ոչ տայր հանգիստութիւն Իսմայելացոց[2]. ոչ բերդէ դուրս կարէին գալ եւ ոչ երկիրն կարէին շրջիլ ի ահէ Սիմէոն[3] խանին: Եւ ազգն Արղութէցիք ի գեւղն Սանահին ամրանային եւ ոչ հնազանդէին Իսմայելացոց, քանզի ի սկզբանէ հնազանդ եւ ծառայ էին Բագրատուն[ե]աց թագաւորացն, ոչ ելանէին ի ծառայութենէ նոցա: Իսկ Ղազախն, որ ի Լաւռի բերդն կային, չար նախանձու կամեցան աւերել զՍանահին. փաշի եղբայր Դաւնդար բէկն սրտմտեալ բարկութեամբ զաւրք գումարեալ, եկեալ ի վերայ Սանահնոյ, ա[յ]սր եւ անդր շրջեալ՝ ոչ կարէին պակասեցուցանել ինչ մի, բայց աւելոր միայն էին սպանել:

Իսկ այրքն Արղութեցիք՝ քաջազանգուր եւ աղեղնաւոր, մտեալ ի մարտ պատերազմի եւ տիրեալ ի կածան ճանապարհի, փախուցեալ զզաւրքն Ղազախի եւ զհետմտեալ՝ կոտորեալ որպէս արտ ոճորէից[1] ոչ միայն իւրեանց կարողութեամբն, այլ զաւրութեամբ սուրբ Աստուածածնին, քանզի յետ պատերազմին ազգն փաղչող Ղազախացն պատմէին այսպէս, թէ՝ Յորժամ բոլորէինք ի գեւղն Սանահին, կանանչ դրաւշ մի ելանէր եկեղեցուցն, փոքր ինչ զաւրաւք գայր ի վերայ մեր. երբեմն կերեւայր իբրեւ սրընթաց ձիաւոր ի վերայ երկրի, երբեմն երեւէր՝ թեւաւոր գային բարձր յաւթոյն: Յորժամ տեսանէինք այն սքանչելի դրաւշէն՝ նուաղէր սիրտ մեր, խաւարէր աչք մեր եւ թուլանայր բազուկ մեր, որ ոչ կարէինք աղեղ կամ սուր բռնել ընդդէմ թշնամեաց մերոց. եկեալ անխնայ կոտորէին զմեզ որպէս զոչխար ի սպանդանոցի:

Եղեւ ուրախութիւն քրիստոնէից: Յետ ժամանակ մի խաղաղութիւն ձգեալ Նազար փաշէն, եւ անհոգս եղեալ քրիստոնեայքս. Գ. (3) եւ Դ. (4) տարուց յետն եկեալ Նազար փաշէն որդովքն իւրովք Մահմատ փաշային գոռայր ահիծաբար եւ բարկութեամբ այլ ի վերայ Սանահնոյ. այսմ ժամանակի ոչ ունէին պատրաստութիւն՝ ոչ հոգեւոր եւ ոչ մարմնաւոր, որ ոչ արարին զԱստուած իւրեանց աւգնական: Եկեալ անաւրէնքն բոլորեցին. ոմանց բռնեցին, ոմանց՝ գերեցին, ոմանց սպանին, այլ զմնացեալքն եկեալ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին եւ զԱստուած իւրեանց աւգնութիւն կարդային, եւ փըխցկեալ սրտիւք հասան ի դուռն առաջի յաջողեալ տեղին. այրեցած սրտիւ սուր եւ նետն եւ թվանք արձակեցին ի միմեանց վերայ, ջարդեցին զփաշային տղայն Մահմատ փաշայն, բռնեցին այնպէս կոտորեցին, որ զտարած գերի կինն իւր բռնող թշնամիքն կալնէին կապէին, իւրեանքն զձին հեծնուլին այնպէս յետս դարձուցանէին:

[1] Բնագրում «զաւրութեան», ապա սրբագրուած «զաւերութեան»:
[2] A Իսմայելայելոց:
[3] A Սիմառն:

[1] Իմա՛ ծղօտի արտ:

Իսկ Նազար փաշէն ամաւթալի փախաւ եւ եթող որդին, եւ զէնք եւ զաւրք, ձի եւ ջորիք, որ ոչ գոյր թիւ աւուրցն[1]: Եւ փաշայի տղայն տան ի Վրաց թագաւորին. մօտ տարի մի անտ գերի եկաց, յետ նորա եկին Սիմ[է]ոն խանն բռնեցին տարան Ըստըմբաւլ: Եւ մնաց Մահմատ փաշէն ի ձեռն Բագրատ խանին, եւ Բագրատ խանն ազատեաց ի առ Հայրն իւր: Ժամանակ մի անցաւ՝ Շահ Ապազն էրեկ երեւան: Մահմատ փաշէն այլվի երեկ ի վերայ Սանահնու. իբր իւր արիւնն հարցանէր, հետեւակ զաւրքն ղրկեց ի վերայ Սանահնու եւ ինքն գնաց հանդէպ գեղորէնքն աւար առնելոյ: Այնժամ եւ Աստուծոյ կարող զաւրութեամբն այլ առաջի յաջողմամբն բոլորեցին զամէն ձերբայկալ արարին. ոմանց քրիստոնէից ազատ արին եւ այլն բոլորեցին, նման հօտի տարան ի վերայ հորի միոյ եւ իւրեանցէ մէկ տաճիկ ազատ արարին, որ այլոց գլուխն կտրատեց, մինչեւ ճԻ. (120) գլուխ ղրկեցին Սիմ[է]ոն խանին եւ լաշերն հորն լցին, եւ փախածք ամաւթայ լի դարձան ի տունն իւրեանց: Յետ այս ամի Շահ Ապազն աշխարհս տիրեց, եւ սով սաստիկ եղեւ, որ զմարդ, զշուն եւ զկատուսն անխնայ ուտէին: Եւ նախասացեալ Ղուկաս պարոնտէրն բազում գութ եւ սէր եցուց ի վերայ քրիստոնէից, որ աւրէն մէկ անգամ աղքատաց եւ կարաւտելոց հաց եւ ապուր հոգայր եւ իւր ձեռովն սպասաւորէր զաղքատսն եւ զկարաւտեալսն, նման Ողորմածին Աշոտոյ:

Յետ այսմ ժամանակիս Շահ Ապազն տիրեց աշխարհիս. Իսմայելացիքն դուրս հանեց, աշխարհիս խաղաղութիւն ձգեց, եւ Ղազախքն չահիսեւան դարձան, մհալ գտան, որ Արղութէցոնցէ եղբարց ի վերայ միմեանց կոտորեցին եւ բազում նեղութիւնս հասուցին: Եւ յորժամ լուաւ Շահ Ապազն, զՂազախն քշեց տարաւ դարագիրտ (sic!) եւ Արղութեցոնց Ժ. (10) գեղ ջիլտու էրետ: Այսուհետեւ կան Արղութէցիք չահիսեւան: Եւ նախասացեալ Ղուկաս պարոնտէրն գնաց Երուսաղէմ, Քրիստոսի լուսաբուխ գերեզմանն համբուրեց, յետ եկաւ Սանահին իւր տունն, իւր հայրենիքն հաստատեց զՍամծէրու զԳօրգու այգին, աւելոյց զԿոշայ ձորու մեծ այգին, յընձանէն ի վերն աւելոյց, եւ Եպիսկոպոսի գեղն, որ Բարսեղ եպիսկոպոսն առեալ էր զաւերակ, զսա շինեաց, Ե-Զ. (5-6) տուն յառհաւթ կարգեաց եւ ինքն բարի մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս:

[1] Ուղղելի՝ «աւարուցն»:

7

[1666] A267r

Շիխի զուռխաթն, որ թագաւորութիւն ա արել՝ Շահիսմէիլն ԻԴ. (24) տարի այ. Շահ Թամազն ԾԴ. (54) տարի ա[յ], Փոքրիկ շահն՝ Ա. (1) տարի, Խուդաբանդէն ԺԲ. (12) տարի, Շահ Աբազն՝ ԽԲ. (42), Շիխ-Սեփին՝ ԺԳ. (13) տարի, Շիխ Սէփու տղայ Շահ Այբազն՝ ԻԴ. (24) տարի, ապա Շահ Սուլէիմանն թախտն նլաւ: Թվին ՌՃԺԵ. (1115/1666):

8

[1694]

Շահ Սուլէիմանն ԻԸ. (28) տարի շահութիւն արավ: Շահ Սուլթան Հուսէինն թվին ՌՃԽԳ.ին (1143/1694) թախտն նլավ:

9

[1719] A267r

Ես՝ Մողնու Տէր Շմայոնս գրեցի: ՌՃԿԴ. (1164/1719):

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆՔ

10

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՋԱՀԻՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷԻՆ

[966-989]

A 26r-27v

B 16v-17r

Կամաւն ամենազաւրին Աստուծոյ, ես՝ Գաւրգէն *թագաւոր,* Շահնշահի *որդի* Աշոտոյ Ողորմածի *[յ]ազգէ* Բագրատունի, *յիշել զմեղս իմ եւ առաջի մտաց իմոց ունելով զահեղ դատաստանին եւ ետու առնել ի հալալ գոյից իմոց ջահ մի՝ ունելով յինքեան կանթեղս Ճ. (100) եւ երկոտասան, զի որպէս հոլովելով արեգակն ի ծիրանոյ յերկնից եւ զդէմս ի յերկիր ունելով եւ պայծառացուցանելով զսա ըստ նմին աւրինակի եւ ջահս այս ճախր առեալ ի գմբէթ կաթուղիկէիս եւ ոչ զդէմս ի վայր դարձուցանելով եւ կամ հեղլով զձէթն, այլ ի պայծառութիւն եւ ի լուսաւորութիւն սուրբ Կաթուղիկէիս: Եւ ապա չափաւոր ջահ մի այլ անուն սրբոյ քառասնիցն՝ ունելով յինքեան կանթեղս ըստ թվոյ նոցա:*

Եւ արդ, բերելով զնմանութիւն լուսնի, զի որպէս լուսինն ի գիշերի ծագէ եւ խոնաւ ճառագայթիւք իւրովք հասուցանէ զպտուղ երկրի, նաեւ[1] ուղեկցութիւն[2] ճանապարհորդացն, այլ եւ ի մխիթարութիւն այնոցիկ, որ թիաւարեն[3] ի վերայ ամեհի ալեաց ծովուն, այսպիսի աւրինակաւ եւ ջահս այս պայծառացուցանէ զաւիթ զսուրբ Աստուածածնիս եւ զսուրբ Կաթուղիկէիս Սանահնոյ՝ *ի ծնաւղաց իմոց գերեզմանատանս* Բագրատունեաց, *որ են տեղի՝ հասուն եւ կատարեալ առնելով զպտուղ հոգւոյն, այլ եւ ճանապարհ արարան ի վերին կայեանս եւ շաւիղ, որ անցուցանէ ընդ [յ]որդահոսան բռնութեան ալէկոծութեան գեհեննին:*

[1] *A նայ եւ:*
[2] *A ուղղեկցութիւն:*
[3] *A ձիաւարէն:*

Եւ արդ սոքա, որ վառեալ բորբոքին ի տանէ տերունականաց եւ յիշատակ ի սրբոց մարտիրոսաց՝ մինն ի ունջեան[1], ի ժամ սոսկալի պատարագին, եւ միւսն՝ ի մէջ գիշերի ի լուսաւորութիւն սրբոյս[2] եւ ի պայծառութիւն մանկանց նոր Սիովնի, *եւ* Քրիստոսի *փառք յաւիտեանս, ամէն:*

11

[ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ՍՄԲԱՏԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՒՈՅ՝ ՍԱԿՍ ԹԵՄԻՑ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱՑ ՍՐԲՈՅ ՎԱՆԻՑՆ ՍԱՆԱՀՆՈՅ][3]

979

A 24r-26r

B 17v-18r

Կամաւք ամենազաւրին Աստուծոյ Հաւր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն, ես՝ Սմբատ Բագրատունի *թագաւոր* Հայոց, *թոռն* Տիեզերակալ *եւ մեծ թագաւորին* Սմբատայ *որդւոյ թագաւորին* Աշոտոյ Ողորմածն *կոչեցելոյ, եկի ի տեսութիւն սուրբ ուխտիս* Սանահնիս, *զոր շինեալ էր թագաւորն* Աշոտ *եւ* Խոսրովանոյշ *թագուհին՝ հայրն եւ մայրն իմ: Եւ տեսի, զի աստուածաշէն եւ թագաւորաշէն էր, վասն որոյ եւ սիրեցի եւ սիրոյ նշան արարեալ՝ հաստատեցի զսա Աթոռ եպիսկոպոսութեան եւ սահմանեցի զվիճակ Սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ հայրս վանանց* զԵսայի *ետու առնել եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց* Խաչկայ *եւ անդառնալի հրամանաւ մերով եւ գրով ետու վիճակ եւ երկիրս զայս* Սանահնիս *զամենայն երկիրն* Տաշրաց՝ *զ*Վերին *եւ զ*Ներքին, *մինչ ի լեառն* Բազում, *յայսկոյս եւ յանկոյս, մինչեւ ի սահմանս* Գուգարաց *աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս* Տփխ[ե]աց *եւ* Վրաց, *եւ ի սահմանս* Նիգ *գաւառի եւ մինչեւ ի սահմանս* Կայենոյ, *եւ զսահմանս* Ծաղկոցաց, *մինչ ի սահմանս* Տան Շիրակայ:

[1] *Բնագրում՝ «տըւընջեան»:*
[2] *A սուրբ այս:*
[3] *A-ն անխորագիր է. B-ն ունի՝ «Հրովարտակ՝ շնորհեցեալ ի թագաւորէն մերմէ Աշոտոյ սակս թէմից եւ վիճակաց սրբոյ վանիցն Սանահնու եւ հաստատեալ այս յարքայէն մերմէ, ամենից Վրաց եւ Կախից, որոյ հաստատութեան բանքն արտաքոյ էջիս գրին՝ ի վրացերէնէն ի հայերէնն թարգմանութեամբ»: Հրովարտակի մագաղաթէ բնագիրը Արղութեանների տանը տեսել, պատճէնել եւ հրատարակել է Սարգիս վրդ. Ջալալեանցը (տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա., Տփղիս, 1842, էջ 43-44. վերահրատարակութիւնը տե՛ս «Բանասէր», հ. է. (1905), էջ 75-80): Նոյն՝ «իսկական ձեռագիր հրովարտակէն գրեալ ի մագաղաթի» օրինակուել եւ հրատարակուել է Գրիգոր ա. ք. Մանդակունու «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց» հանրագիտարանում (Թիֆլիս, 1912, չորրորդ տպագրութիւն, էջ 607-608). եղած տարընթերցումներն աննշան են:*

Ես՝ Սմբատ թագաւոր իմ թագաւորական իշխանութեամբն եւ կաթուղիկոսաց հրամանաւքն զԱթոռս զայս եւ զվիճակս հաստատեցի ի Սանահնիս սուրբ Աստուածածնիս, որ էր գերեզմանատուն նախնեաց մերոց, վասն յիշատակի հաւր իմոյ եւ մաւր՝ թագաւորին Աշոտոյ եւ թագուհւոյն Խոսրովանուշին, ինձ՝ կենաց եւ յետ մահու ի զարդ սուրբ Աստուածածնիս, որպէս զհայրն իմ եւ զմայրն նորոգել էին եւ զարդարեալ զարդարանաւք եւ յոլով գեաւղորէիւք եւ հայրենեօք, սարով եւ ձորով:

Եւ արդ, եթէ ոք իմ հրամանացս եւ տուեալ սիգիլիս հակառակի եւ կտրէ եւ խափանել ջանայ ի թագաւորաց կամ իշխանաց եւ ի կաթուղիկոսաց զիմ հաստատեալ վիճակի՝ թագաւորին Հայոց Սըմբատայ, երեք հարիւր տասն եւ ութ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ի թուականին Հայոց չորս հարիւր քսան եւ ութ (979):

* * *

Ի սոյն աւրինակաւս Դաւիթ թագաւորն եւ Դէոսկորոս կաթուղիկոսն եւ Միքայէլ կաթուղիկոսն կարգեալ եւ հաստատեալ, [ս]իգէլ արարեալ են, որ կայ հաստատուն անխափան:

Ծան. 1 B-ի ընդօրինակութիւնը կատարուած է հրովարտակի բնագրից, որին կից եղել են հետագայ դարերի հաստատագրեր, այդ թւում եւ վրացերէն: A-ն անծանօթ է այդ ամենին: Ստորեւ տալիս ենք այդ տարբերութիւնները.

Լուսանցագրութիւններ.

ա) «Մեք՝ ամենից Վրաց, Կախից եւ այլոց արքայ Հերակլ երկրորդ, տեսի զայս գիր երանելի նախնւոյն իմոյ թագաւորիս այս. ես եւս այսպէս հաստատեցի, զի լիցի անփոփոխ» (էջ 17v):

(Կնիքի առկայութիւն մատնացուցող շրջագիծ):

բ) «Ծառայ ծառայից Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Փիլիպոս, որ եւ ողորմութեամբն նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց, իմով ձեռամբս գրեցի. թուին ՌՂԸ,. (1088/1639) յունիսի Դ. (4) զկոնդակս նորոգեցի»: (էջ 18r)

(Կնիքի առկայութիւն մատնացուցող շրջագիծ)

Ծան. 2 B ձեռագրում Աշոտ արքայի հրովարտակին հետեւում են մի քանի ուրիշ վաւերագրեր, որոնք թերեւս բուն հրովարտակի վրայ են գրուած եղել: Դրանք են՝

ա) «Ողորմած Աշոտոյ որդին, որ ընդ Վրաստան թագաւորին միաբանեցաւ, Գորգի թագաւորն փէշքաշ ետ Վրաց տան թագաւորին՝ Եղուդարէն, Ղայիղուլին, Մէփուրայ ձորն, Կոխալայ ձորն, Ծոփայ ձորն, Տաշիր, Կանկառք, Գոեխձորն, Պեծակ, Ջաւախք, Արդահան Վրաց տան սինօռն՝ մինչեւ Գօգարանց սինօռն, մինչեւ Կարուց սինօռն[1], Անանիայ Շիրականցւոյ վիճակն, Մարմաշէնու սինօռն, Ղփչաղաց սինօռն:

Ողորմած Աշոտոյ որդին փէշքաշ ետ Վրաց տան թագաւորին. սինօռն[2] Աբդարայ ջուրն դար-սարովն, Գօգարանց սարն, Ղարախաչն. թէմ եւ վիճակ հաստատէինք Սանահնու վանքին եւ մեր գերեզմանատանն, որ Բագրատունեաց ազգին: Ով որ մեր տուած բանիս հակառակ լինի՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծեալ լինի: Ի թուականութեանն Հայոց ՆԼ. (430/981)» (էջ 18):

Ծան. A-ի (77v) համեմատութեամբ (տե՛ս այստեղ Հմր 4) կան տարընթերցումներ, ուստի անհրաժեշտ նկատեցինք կրկնել:

բ) «Ի թուին ՇԺ. (510/1061), ի թագաւորութեանն Կիւրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի եւ ի հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի ես՝ Շապուհի Արշաիշխանաց իշխան, որդի Գարբանիելի ի տոհմէ Պալհաւուն, յազգէ Արշակունեաց, իմ հալալ ընչիւք գնեցի զՈռնակն եռու մայրաքաղաք Սանահնու սուրբ Աստուածածնիս: Արդ, որ հանէ ի սմանէ մեր մեղացն պարտական լիցի» (էջ 18v):

գ) «Ի ՇԺԲ. (512/1063) թուին, ի հայրապետութեան տեառն Դէոսկորասի, ի թագաւորութեանն Կիւրիկէի եւ Սմպատայ, ես՝ Անուշ թագուհի, դուստր Դաւթի արքային, շինեցի զնշխարհատունս եւ զեկեղեցիս եւ եդուս գնորաշէնն ի Սանահնիս՝ վասն թողութեան մեղաց իմոց եւ իմ եղբարցն արեւշատութեան: Արդ, առաջնորդն Սանահնայ վանիս պարտական է առաջի Աստուծոյ, որ յամենայն եկեղեցիս ինձ ժամ առնիցէ: Ով խափանէ՝ ի երից սուրբ ժողովոյն անիծեալ եղիցի» (էջ 18v-19r):

12

[ԳԻՐ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՌՕՍՏՕՄ ԹԱԳԱՒՈՐԻ]

1652 A 47r-49r

[1] Բնագրում այսուհետ՝ սինօրն:
[2] Բնագրում՝ «սինօրն»:

Կամաւ եւ օգնականութեամբն Աստուծոյ, մեք՝ արքայից Վրաց եւ Կախից երկուց Աթոռոցն տիրապետող, արքայ արքայից Ռոստոմ եւ զուգակիցն մեր թագուհեաց թագուհի Մարիամ, անդրանիկ եւ սիրելի որդեակն մեր եւ ժառանգն Լուարսաբ ահա սոյն գիր ողորմութեան նորոգեալ շնորհեցաք գերահռչակ սրբոյ վանիցն Սանահնու առաջնորդ Սարգիս արհիեպիսկոպոսիդ, քանզի յառաջ քան զայս դիմեալ ձեր ի յարքունական դուռն մեր՝ ետուք հաճել մեզ ընդ նորոգումն հնագոյն գրեանցն եւ քօթուգացն սրբոյ վանից, եւ տեսաք ի նոյն գրեանս ձեր, զի արքայն Սմբատ՝ որդին արքային Աշոտոյ, ընծայեալ էր սրբոյ վանիցն Սանահնու թէմ եւ վիճակ բազում գեօղօրայք եւ տեղիք, որ յայնմ օրէ մինչ ցարդ անցանելով ամք ՀԱ. (71) (sic!)՝ ոչ ոք էր խափանեալ զայն, մինչեւ զի ի երանելի եւ երջանիկ նախնեաց մերոց արքայից եւս հաստատեցեալ էր եւ յաւելեալ, որոց զհրաքանչիւրցն զգիր ի ձեռս քոյ պատրաստի ունէիր, զորս տեսանելով՝ ահա մեք եւս շնորհեմք եւ հաստատեմք սոյն գրով զտեղիսն Սոմխէթու եւ Բարաթէցւոց մինչ ի քաղաքն Տփխիզ, որով կերպիւ մինչ ցարդ ունեցել էք ի կողմն Երեւանու Ծաղկոցաձորն մինչ ի սահմանս Աղիստէփու, Շիրակայ թէմն, Բամբակաձորն եւ Լոռու թէմն, որպէս եւ ի հնոց գրեալ ունիք՝ զԼոռու գեօղն եւ զՌոնակն, որոյ սահմանն է ի կողմն արեւելից՝ մինչ ի Ջաղացի ջուրն, եւ մի կողմն՝ ի Մխրիանու խաչն եւ ի Մեծ ջուրն: Իսկ ի կողմն արեւմտից՝ մինչ ի Նոր վանից ջուրն եւ միւս կողմն՝ ի Եղնախաղն: Նաեւ՝ Դարի գեօղն իւր սահմանաւն եւ զոր ինչ ի Լոռի. կամ այգի, կամ հող՝ գնոց առեալ եւ կամ առանց գնոյ, ջաղացք կամ ջուր, սար եւ կամ դաշտ ունէիք՝ մեք եւս հաստատելով շնորհեցաք: Այլ եւ ի Սոմխէթ աւերակ տեղի մի գոյր, երանելի եւ երջանիկ նախնեացն մերոց արքայից, յորում նախորդքն ձեր արհեպիսկոպոսքն սրբոյ վանիդ կառուցեալ էին զեկեղեցի, զոր ազատ պահելով մեր ի թագաւորական հարկապահանջութեանցն, մինչեւ ցարդ ոչ գոյ նշան[ակ]եալ ի հաշուագրի մերոյ, եւ ոչ թէ երբէք հարկ ինչ պահանջեցեալ, նմանապէս եւ այսուհետեւ ոչ ոք կարէ իշխել զայն ի հաշուագիր մուծանել եւ կամ զարքունական հարկս խնդրել: Նաեւ ի ձէնջ գնեալ եւ շինեալ Սամծէվրիսու այգին իւր մառանովն, Տալաւէրու այգին իւր սահմանաւն, Դարբասու այգին իւր մառանովն եւ տնէրովն, որք էին շնորհեալք եւ ընծայեալք սրբոյ վանիցն Սանահնու, ահա մեք եւս հաստատեալ նորոգեմք: Առ այս ոչ ոք կարէ վէճս առնել կամ խափանել եւ կամ պակասեցուցանել, ոչ ի յարքայից եւ ոչ ի թագուհեաց, ոչ ի մեծաց եւ ոչ ի փոքերց, զի մեք հաստատեալ եմք սակս յօժանդակութեան հոգւոյ մերոյ:

Վեհագունիցդ յայտ առնեմ եւ ստորնայնոցդ հրամայեմք. մերս արքունական դրան վէքիլ վէզիր, Լոռու սուլթան եւ գործակալք Սոմխէթու, տարուղայ եւ մէլիք, մեք այսպէս հաստատեցաք, եւ դուք եւս մի ջանայք առ ի խափանել, այլ լերուք օգնական եւ ձեռնտու:

Գրեցաւ սոյն այս գիր հաստատուն եւ անփոփոխ ի թվականութիւնն Հայոց ՌՃԱ. (1101/1652) եւ ի քննիկոն Վրաց ՃԽԵ. (145/1457)[1] ի թագաւորութեանն մերոյ քսան եւ մի երրորդի եւ ի ձեռն մերս արքունական դրան ատենադպեր Փիրալիին:

Սոյնս այս՝ այսպէս հաստատեմք ի ՌՃԸ. (1108/1659): Շահնաւազ եւ Մարիամ:

Զսոյն բարձր հրաման կատարեմք եւ մեք այսպէս, զոր յաւիտեան ոչ ոք կարէ եղծանել:

Գիօրգի, Լէվան

(կնիքի վրայ եղել է)

Սալթխուցես

Վախտանգ

Ցիցի

Մեք՝ արքայ ամենայն Վրաց, Կախից եւ այլոց Հերակլ երկրորդ, հաստատեմք զսոյն գիր ի թուին Հայոց ՌՄԽԶ. (1246/1797), ապրելի ԺԸ. (18):

Ծան. Վաւերագրի թարգմանութիւնը, հակառակ գրչութեան հնաւանդ ոճի, տեղի է ունեցել Հերակլ Բ.ի հաւրապարումից յետոյ (1797 թ.), քանի որ ամբողջութեամբ նոյն ձեռքով է ընդօրինակուած: Ռուսում թագաւորի այս նորոգութեան գիրը կամ հրովարտակը «Քէօթուկից» ընդօրինակելով հրապարակուել է «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց» հանրագիտարանում (Թիֆլիս, 1912, էջ 610-611): Նոյնը՝ Ս. Ջալալեանց, «Ճանապարհորդութիւն...», Ա., էջ 46-48:

[1] Վաւերագիրը թարգմանելիս թուականի փոխանցման վրիպում է տեղի ունեցել, սպասելի էր ՅԽ. (340):

ՆՈՒԻՐԱԳԻՐՔ ԻՇԽԱՆԱՑ

13

[ՆՈՒԻՐԱԳԻՐ ԶԱՔԱՐԷ ՇԱՀՆՇԱՀԻ][1]

1214

A 29r-31v
B 24r-25r

Անունն Աստուծոյ՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:

Ի ժամանակիս մեր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սանահնու *ամենայն լի շնորհաւք Աստուծոյ վարդապետն* Գրիգոր որդի Աբասայ, *զոր Հոգայր իմաստութեամբ զայր - այրականութիւն վանից, ես՝ մանտատուրթաւխուցէս ըսպասալար* Զագարէս, *եւ եղբայրս իմ աթաբակ* Իվանէս, *որդի[ք] բարի շառաւիղ* Սարգսի, *երկրպագութիւն [արարի] Սուրբ Աստուածածնիս եւ Կաթուղիկէիս. բերկրեցաւ սիրտ ամենեցուն, եւ մեր սիրտս այս էր, որպէս ասէ Տէրն [յ]Աւետարանն, թէ՝ Ուր[2] գանձք ձեր են, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին[3]: Կամք արարչին՝ սիրոյ ծնաւղաց Հանգստեանս միշտ, որ շինեցի զեկեղեցիս ի վերայ սոցայ արարի զգանձագին Հայրենիք մեր ի սուրբ ուխտիս ի* Սանահնիս: *Եւ շինեալ էր զթագաւորն մեր տիեզերական* Գաւրգէն *եւ* Խոսրովանուշ *թագուհինն, եւ ես այլ Հաստատեցի ընծայ, զոր* Դաւիթ *իշխան՝* որդի Ծողըոկայ *գնեալ էր* զՈրնակն *եւ տվեալ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս: Եւ ես մանտայ[տ]ուրթաւխուցէս ամիրսպասալար* Զագարէս *եւ աթաբակ* Իվանէս՝ *եղբայրս իմ, Հաստատեցաք անդառնալի Հրամանս.* զՈրնակն[4] *եւ* զՈրնակայ[5] *գոմն,* զՎաշխն *եւ* զՎաշխայ *սեռն,* զԴարքն *եւ* զՆորաշէնն *եւ* զՀալալաշէնն *ամենայն խարճէ ազատ ի պատրողական ցեղէ: Եւ տեսաք, զի աստուածաշէն էր եւ թագաւորաշէն, եւ բերկրեցաւ սիրտ մեր*

[1] *Նուիրագիրը լոյս է տեսել Կ. Ղաֆադարեանի ընթերցմամբ ու թուականի ճշգրտմամբ (տե՛ս նրա՝ Սանահնի վանքը..., էջ 55-56):*
[2] *A որ:*
[3] *Ղուկ. ԺԲ. 34:*
[4] *A զզՈռնակն:*
[5] *A զզՈռնակայ:*

վասն պատճառին Հմար (!), որ կու Հրամայէ Փրկիչն [յ]Աւետարանն. Երանի այնոցիկ, որ ունիցի յիշատակ ի Սիոն *եւ ընդանի վերինն* Երուսաղէմ[1]: *Աստուած շնորհաւոր անէ սուրբ Աստուածածնիս ի մեր գերեզմանատանս* զՈրնակն *եւ* զՈրնակայ գոմն *իւր Դ. (4) կոպարովն, սարովն եւ ձորովն, ջրովն եւ ջաղացովն,* զՎաշ[խ]ն *եւ* Վաշ[խ]այ *սեռն իր ամեն սաՀմանովն՝ սարովն եւ ձորովն, ջրովն եւ ջաղացովն, իր ամեն[2] Հորսագահովն,* զԴարքն *եւ* զՆորաշէն, Հալալաշէն *տվաք սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթողիկ[է]իս եւ մեր գերեզմանատանս անդառնալի Հրամանաւ մեր. չիշխէ ոք[3] Հակառակէք՝ ոչ իմոց եւ ոչ աւտարաց, ոչ ազատաց եւ ոչ ազատորդաց, [որ ոք] անտքնի ու Հակառակել կամենայ կամ իմոց կամ աւտարաց՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է եւ իմ մեղաց տէր է առաջի Աստուծոյ, եւ պատիժն* Կայենի *եւ վարձքն* Յուդայի *առնու, Հետ խաչ Հանողացն տանջեսցի, ի անշէջ գեհեանքն մաշեսցի,* Կորխայ *եւ* Բենեղզեբուղիցն[4] *լիցի մասնակից, յաւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած է, զպատիժն* Յուդայի *առցէ եւ ուրացողացն լինի դասակից եւ պսակակից: Կատարողքն յաղաչանացս աւրՀնին կամակցութեամբն Աստուծոյ, եւ Հակառակողքն պատիժս կրեսցեն:*

Այսպէս գրեցաւ Աւքրաւպիլ *սարգաւաքի ձեռամբս:*

Ես՝ մանտատուրթուխուցէս Համազասպ որդի Սարգսի, *տէրս* Աղէկու *վկայ պարոն* Շահանշահի *Հրամանացս:*

Ես՝ Բումբէս, *տէրս* Աւգաւրվայ *վկայ եմ այս Հաստատ սիկիլիս, որ էր պարոն* Շահնշահի *սուրբ Աստուածածնիս եւ իւր գերեզմանատանս:*

Ես՝ Մարզպանս, *տէրս* Ագարակու *վկայ եմ ի վերն գրածէ:*

Ես՝ Վասակ Կունիպարկս *վկայ եմ անդառնալի Հրամանացս պարոն Շահնշահի, զինչ ի վէրն գրած է:*

Ուձնա *տէր[5]* Կալխանուս *վկայ [եմ], զի անդառնալի Հրամանք է պարոն Շահնշահի:*

Ես՝ Գարգառուց *տէրս վկա[յ] եմ* Ղազիս, *որ գրեցաւ գիրս Հրամանաւ պարոն* Շահնշահի *եւ աթայբակ* Իւանէի *ի դրան սուրբ Աստուածածնիս*

[1] *Հմմտ. Եսայի, ԼԱ. 9:*
[2] *A Ամէն:*
[3] *A վանք:*
[4] *Բնագրում՝ «բեհեզիցն»:*
[5] *Բնագրում՝ «տես»:*

ծածնիս եւ առաջնորդութեանն Գրիգորի *վարդապետի* որդի Աբասայ *ի թվականիս Հայոց ՈԼԳ. (633/1184)*[1]*:*

14

[ՆՈՒԻՐԱԳԻՐ ՇԱՀՆՇԱՀ ՍՊԱՍԱԼԱՐԻ]

[1251-1259]

A 32r-35r

B 25r-26v

Շնորհիւ Տեառն եւ ողորմութեամբ նորին ես՝ Շահնշահ *որդի մեծին սպասալար* Զաքարիայի, *եկայք յերկրպագութիւն*[2] *սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթուղիկէիս, բերելով զխոստացեալ պարգեւս, եւ բերկրեցաւ սիրտ ամենեցուն, եւ մեր ս[ի]րտ այս է, որպէս ասէ Տէրն Աւետարանաւն, թէ՝ Ուր գանձք ձեր են, անդ եւ սիրտք ձեր եղիցին*[3]*:*

Կամաւք[4] *արարչին եւ հրամանաւ ծնողաց իմոց ամիրսպասալար* Զաքարէին, *աթաբակ* Իվանէի *արարի զգանձագին հայրենիքս մեր ի սուրբ ուխտիս* Սանահնիս, *զոր չինեալ էր տիեզերակալ թագաւորն մեր* Գուրգէն *եւ* Խոսրովանուշ *թագուհին: Եւ ես այլ հաստատեցի ընծայ* զՈրնակն[5] *ի վանքիս եւ զգանձագին հայրենիքն մեր, զոր նախնիքս մեր սպասալար* Զաքարէս *եւ աթաբակ* Իվանէս *հաստատեալ են անդառնալի հրամանաւ ամենայն խարճէ ազատ ի պատրողական ցեղէ, եւ ես այլ կրկին հաստատեցի զգանձագին հայրենիքն մեր, զոր տվեալ էին՝* զՆերքին Տաշիր, յՈւձուն *իւր ամեն բոլոր սահմանովն,* զԽոշոռնի *եւ* զԾոբ *իւր ամեն սահմանովն*[6] *մինչեւ* Ծոբրդա *լերամբ ի դրանս է Սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանատանս վասն պատճառին, որ կու հրամայէ Փրկիչն մեր Աւետարանն, թէ՝ Երանի այնոցիկ, որ ունիցի յիշատակ ի* Սիովնի *եւ ընդանիք վերին* Երուսաղէմի[7]*: Աստուած չնորհաւոր անէ* զՈրնակն *սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանատանս եւ ընդանիք վերին* Երուսաղէմի, զՆերքին Տաշիր՝ յՈւձուն, յԱմաւճ, զՀակու, զԽոշոռնի եւ զԾոբ, զՏէփուր, *զյամուրն* Ծոբրթայ, զՇուլաւեր, զԿատաւէթ *լերամբ եւ դաշտով, ջրով եւ ջաղացով տվաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ի*

---

[1] *Այս թուականի եւ գործածուող տիտղոսների միջեւ կան անհամաձայնութիւններ: Ոճական անհարթութիւնները ընդօրինակման արդիւնք են:*

[2] *A երկրպագութիւն*

[3] *Ղուկ., ԺԲ. 34:*

[4] *Բնագրում՝ «կամօք ձեր եղիցին». վերջին երկու բառի վրայ վրիպման նշաններ են:*

[5] *A զորն գեղնակն:*

[6] *A սահմանօն:*

[7] *Հմմտ. Եսայի, ԼԱ. 9:*

մեր գերեզմանատանս տվինք յՈւձուն *իւր ամեն բոլոր սահմանաւն,* զԽոշոռնի՝ *լերամբ եւ դաշտով իւր ամենայն սահմանովն ի* Ցոբրթայ, զՇուլաւէր *իւր ամեն սահմանաւն. չէ իշխել ոք՝ հակառ[ակ]ել անդառնալի հրամանաց մերոց՝ ոչ իմոց, ոչ աւտարաց, ոչ ազատաց եւ ոչ ազատորդաց: Ով ոք անտըքնի ու հակառակել սիրտ անէ՝ կամ իմ ազգէ կամ աւտարաց ի Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է եւ իմ մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ, եւ զպատիժն* Կայենին *եւ վարձքն* Յուդային *առնուն, հետ սատանայի տանջեսցի, ի անշէջ գեհեննեանքն մաշեսցի,* Կորխայ *եւ* Բեհղզեբուղի[1] *լիցի մասնակից, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած է եւ մասնակից խաչահանուցն եւ ուրացողացն լիցի դասակից եւ* ⌈*պահողքն սրբոցն լինին*⌉[2] *պսակակից: Կատարողք աղաչանաց մերոցս աւրհնին ի Աստուծոյ եւ հակառ[ակ]ողքն պատժին:*

Գրեցաւ Օւքրօպիլ *սարկաւաքի ձեռամբս:*

Ես՝ մանդաղուրթուխուցէս Համազասպ որդի Սարգսի, *տէրս* Աղեկու *վկայ եմ. պարոն* Շահնշահի *հրամանք է այս:*

Ես՝ Բումբես, *տէր* Աւգաւրվայ *վկայ եմ այս հաստատ սիգիլիս, որ ետ պարոն* Շահնշահն *սուրբ Աստուածածնիս եւ իւրեանց գերեզմանատանս:*

Ես՝ Մարզպանն, *տէր* Ագարակայ *վկայ եմ զինչ ի վերին գրած է:*

Ես՝ Վասակ Կուճիպարկս, *վկայ եմ անդառնալի հրամանացս. պարոն* Շահնշահի *հրամանք է զինչ ի վերն գրած է:*

Ես՝ Ումէկս, *տէրս* Կողէսանու *վկայ եմ, զի անդառնալի հրամանք է պարոն* Շահնշահի*:*

Ես՝ Ղուլիս, *տէրս* Գարգառոս *վկայ [եմ]:*

Գրեցաւ գիրս ի դրունս սուրբ Աստուածածնիս առաջնորդութեան Աւետիս վարդապետի*:* Քրիստոսի *փառք յաւիտեանս. ամէն:*

---

[1] *Բնագրում՝ «բեհեզի»:*

[2] *Յաւելում լուսանցքում:*

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆՔ

15

1298 A 78r-84r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարէյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էիցս համայնից ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս ի յինքագաւր պետութենէն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւն զաւրութեան: Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութիւն ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին Գրիգորիոս *ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետի* Մեծաց Հայոց *եւ կաթողիկոս Հայկազանց հանուրց, զոր գրեցաք ի յամէնաւրհնեալ եւ յաստուածայզարդ յԱթոռդ* Սանահնիդ *եւ յամենայն սահմանեալ վիճակ դորա ի վանքի, յանապատ եւ յագարակ, որոց այդոցիկ բնակչացդ առ հասարակ, պատուական եւ աստուածահաճոյ քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնաց, հոգեւոր տանուտերացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ողջոյն սիրոյ եւ աստուածային աւրհնութեան առաքեցաք ձեզ յառաքելական Աթոռոյս ի մերոյ սրբոց առաքելոցն* Թադէոսի *եւ* Բարթողոմէոսի *եւ ի հանուրց* Լուսաւորչին *եւ բազմաչարչար նահատ[ակ]ին սրբոյն* Գրիգորի *եւ սրբոց* Հռիփսիմեանց *եւ* Գայիանաց *եւ ամենայն բազմութեան սրբոցս, որ աստ են, որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ:*

[Գ]իտութիւն[1] լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, *որ վասն զի* Տէր Յոհաննէս, *որ նախ եպիսկոպոս էր, զնա* (sic!) *ի բաց[2] էր թողեալ զվերոյ անուանեալ քաղաքիդ հոգաբարձութիւնն եւ զձեռադրութիւն եւ զատեալ՝ ի վանս կեայր, եւ յաղագս այնոցիկ, որպէս ի բայց թողելով հովվին՝ գայլք ի վերայ վազեն եւ փողոտեն զհաւտսն, այսպէս եւ վաճառեալ էին անոպա[յ] արք անաստուածք զեկեղեցիդ, եւ զժողովուրդդ հանելով ի կապալ եւ ի մաքսաւորութիւն յամենայն ամի[3], զոր լսելով՝ մեք պատուէր տուաք նուիրականացն մերոց բազում անկամ գալ եւ զ*Տէր Յոհաննէս *ի քաղաքդ եւ ի վիճակդ իւր կոչել եւ բերել: Եւ նոքա եկեալ պատմեցին մեզ մի անգամ, երկիցս եւ երիցս յերկու եւ յերեք տարի, եթէ բազում անգամ առաքեցաք, կոչեցաք զնա, եւ ոչ եկն: Իսկ մեք կոչեցաք զնա առ մեզ՝ թերեւս եկեալ ինքն անձամբ առ մեզ ելք գտցուք վտանգին, եւ ոչ եկն: Յաղագս այնորիկ մեք ոչ կարացաք թողուլ այրի զեկեղեցին եւ զհաւտն Քրիստոսի ի ձեռս գայլոց: Այժմն յանձնեալ տուաք զձեզ ի* Տէր Յոհան[ն]էս Սանահնեցին, *զոր մեք ձեռնադրեալ էաք եպիսկոպոս եւ եդաք յիւր վերայ, որ զ*Տէր Յոհան[ն]էս *նախնին յիւր տնվին եւ յեկեղեցին թողու եւ իւր ինչ մի ապրելիք տա[յ] ի վիճակէն, եւ լաւ եւ հարկեւոր տեսանէ եւ սիրով, եւ ընդունի, եւ այնպէս միաբանութեամբ եւ խաղաղութեամբ փառաւորեն զԱստուած այսպիսի պայմանաւս: Կարգեցաք եւ հաստատեցաք զսրբազան արհիեպիսկոպոսդ զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ զ*Տէր Յոհաննէս *ձեզ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ աստուածապահ քաղաքիդ Տփխե[ա]ց, զի եկեալ գրաւորական հրամանաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում՝ աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ՝ տալով զանձինս իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով եւ լինել այցելու սրբոց, այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց. զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զզջացեալսն[4] եւ ընդունել պաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւագութեան եւ քահանայութեանն եւ ունել զիշխանութիւնն առաքելաբար, կապել եւ*

[1] *Բնագրում Գ-ն զարդագիր է եղել. գրիչը նրա առկայութիւնը չի կռահել կամ գիրը գիտակցաբար զարդագրելու համար բաց է թողել, որ մնացել է անկատար:*
[2] *Բնագրում՝ «բաւց»:*
[3] *Բնագրում՝ «ամ մի»:*
[4] *Բնագրում՝ «զըղջացեալսն»:*

*արձակել յերկինս եւ յերկրի: Դուք ամենեքեան, հոգեւոր որդիք մեր, զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ սրբազան արհեպիսկոպոսդ ձեր զ*Տէր Յոհաննէս*, զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ, սիրով ընկալարուք եւ մեծաւ պատուով՝ իբրեւ զհրեշտակ Աստուծոյ եւ իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ աւգուտ է ոգւոց ձերոց, հնազանդ եւ հըպատակ լերուք: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս զիրաւունս, նաեւ զհաստանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտնջման տուք ի ձեռս դորա՝ զւարթ եւ առատ սրտիւ, զի զտուրս զվարթառատս սիրէ Աստուած[1]: Եւ մի ոք հակառակող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, Զի մի պատժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ աւրհնեալք եղիցին Աստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջասցին: Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ հրամանիս մերոյ առ ձեզ իջցէ եւ շնորհք ողորմութեանն Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր. եւթնապատիկ բարձցէ ի ձէնջ եւ յաշխարհէդ ձերմէ յամենայն ցասումն եւ զպատահար: Տացէ ձեզ շինութիւնն, անդորրութիւնն եւ խաղաղութիւն, բուսաց եւ տընկոց աճողութիւն, պաճար[2] եղեն անասնոց ձերոց անսղխալ ծնընդականութիւն եւ ամենայն բարեաց լիութիւն եւ առատութիւն: Արասցէ եւ զբանաւոր երկիր ձեր գործնականս եւ արդիւնականս գործել զարդարութիւնն եւ զամենայն գովելի տեսակս առաքինութեան, եւ աւրհնեսցէ զձեզ զամենեսեան հոգւով եւ մարմնով, որպէսզի զառաւրեայս վայելելով եւ երկնից թագաւորութեանն եւ արքայութեան հասանիցէք ընդ ամենայն սուրբս ի* Քրիստոս Յիսուս *ի Տէր մեր:*

Շնորհեցաք եւ ի ձեռն դորա ձեզ զեւղն աւծութեան զսրբալոյս եւ զաստուածագործակ միռոնն՝ ի լուսաւորութիւն նորածնելոցն աւազանաւն յորդէգրութիւն Հաւրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի *յուսոյն մերոյ եւ Աստուծոյն աւրհնելոյն յաւիտեանս. ամէն:*

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի թվականութեանս Հայոց ԷՃԽԷ. (747/1298) ամսեանս յունվարի, որ աւր տասն եւ երկու էր, եւ յընտըրքինին ԺԱ. (11).

[1] Բ Կորնթ, Թ. 7:
[2] Կարդա՛ «պատճառ»՞:

Եւ վասն առաւել հաստատութեան ձեռնագրեցաւ մերով իսկ սովորական ձեռնագրաւս եւ կնքեցաւ տիրական մատանեաւս՝ կամաւք բարերար մարդասիրին Աստուծոյ:

***Ծան.** B-ում այս կոնդակը համառօտուած է եւ վերածուած բովանդակութիւնը յուշող ծանօթութեան (էջ 41v):*

16

1465 A 86r-90r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեան եւ բարեյորդ մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էից համայնից՝ իմանալեաց մշտաշարժից եւ ի [զ]գալեաց հոմասեռից:

Առաքեալ յընդհանուր ամենայն ծագս երկրի փառաւոր եւ յերջանիկ դիտապետէ նաեւ[1] ընդրեալ հայրապետէ, եպիսկոպոս եւ պատուիբարգ (sic!) Գրիգորիոս *կաթուղիկոս Հայոց: Գրեմք [յ]աստուածադիր սուրբ Աթոռոյս երկնան[ման] Կաթողիկէ սուրբ* Էջմիածնա[յ] *եւ յաստուածամուխ սուրբ Գեղարդէ եւ ի շնորհաբաշխ Աջէ սուրբ* Լուսաւորչէ *եւ կուսանաց գերեզմանաց* Հռիփսիմեանցս *եւ* Գայիանացս, *զոր հռչակաւոր վանքդ՝ սուրբ ուխտդ* Սանահնո[յ] *Աստուածածնի տաճարիտ, նախ հ[ա]րկօր եւ պատուելի ծերունիտ* Տէր Յովհաննէս *եւ այլ ամենայն միաբանքդ համաւրէն ժողովուրդ հոգեւոր որդիդ մէր:*

*Գիտութիւն լինի ձեզ ամենեցուն, զի սահմանէ մահկանացու բնութեանս մարդկան ամենայն հարազատ որդի ժառանգել զտուն[2] եւ զհայրենի հարց իւրեանց: Այսպէս եւ մեք, պատշաճ եւ իրաւունք համարեցաք զ*Տէր Բարսեղդ *լինել ձեզ եպիսկոպոս եւ[3] զի աւտարն վարձկան է եւ ոչ ճշմարիտ հովիւ, զի դա բնական մարդ է՝ սուրբ ուխտիդ ծնունդ եւ սնունդ եւ հարազատ տէր, վասն որոյ՝ ընդրութեամբն եւ հաճութեամբ եւ հաւանութեամբ ձեր եւ մեր ամենեցուն կամակցութեամբ, եւ կոչեցաք զդա ի կարգ եւ յաստիճան եպիսկոպոսութեան եւ առաջնորդութեան* Սանահնոյ *սուրբ ուխտիտ եւ աւրհնեցաք զդայ եպիսկոպոս եւ տէր ի վերայ ձեր ամենեցուն եւ պարգեւեցաք, եւ շնորհեցաք դորա թէմ եւ վիճակ* Խոշորնոյ *ձորն,* զԾոփ *գեղն եւ* զՏեփուր, *եւ* զԽազան *գումբէթն, եւ* Աղճաղալէն, զԴրսեղ *եւ* զՀոգէղեղն, զՔայինի *ա-*

[1] Բնագրում՝ «նայեւ»:
[2] Բնագրում՝ «զտաւն»:
[3] Բնագրում՝ «ոչղարտա ւտոք աք», բնագրից օտարելու նշանով:

դարակն, եւ Աշկոյ հանքն, եւ զՈվանիս գեղն լինել սեփհական վիճակ Սանահնոյ սուրբ ուխտին՝ անսղալ եւ անդառնալի հրամանաւ: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հակառակիլ դմա եւ բարձր հրամանի սուրբ Աթոռոյս կամ խոտեսցէ յիրաւանց դորա, կամ այլ ազգով ուժ հասուցանել դմա՝ ո՛չ ի եպիսկոպոսաց, ո՛չ ի վարդապետաց, ո՛չ ի քահանայից, ո՛չ յազգա[յնո]ց եւ ո՛չ յայլ մարդկանէ: Այնպիսիքն, որ հակառակին դմա՝ եղիցին ի ներքոյ դատապարտութեանն եւ բարկութեան Աստուծոյ եւ պատժոյ, յաւձէն մինչեւ ի Նեռն նզովեալ եղիցի՝ որք հակառակութիւն արասցէ դմա: Իսկ հնազանդեալ դորա եւ հրամանիս մեր՝ աւրհնեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ [ի] մէնջ. ամէն[1]: Իսկ կապեալք եւ բանադրեալքն ի դմանէ ի նմին մնասցեն մինչեւ հնազանդեսցին եւ ապա առցեն զարձակումն եւ զթողութիւն: Կամաւ եւ ոչ ի հարկէ կամ բռնութեամբ ի Տէր Բարսեղ եպիսկոպոս է տ[էր] ձեր, որով եւ դուք, ամենեքեան, սիրելի որդի՛ք մեր ի Քրիստոս, զառաքելաշնորհ նորընծայ եպիսկոպոսդ ձեր մեծաւ սիրով եւ յոյժ պատուով ընկալարուք, որպէս զսիրեցեալ որդի մեր եւ իբրեւ հրեշտակ Աստուծոյ, եւ զառաքեալ Քրիստոսի ի դրանէ սուրբ յԱթոռոյս առ ձեզ առաքեալ: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, զոր աւրինաւք եւ կանոնաւք պարտիք տալ Աստուծոյ բաժին՝ անթերի եւ առանց խոտելոյ տո՛ւք ի ձեռս դորա, Զի զտուրս զուարթառատս սիրէ Աստուած[2]: Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ բարձր հրամանիս մեր առ ձեզ ի յաշխարհդ ձեր՝ իջցէ շնորհք ողորմութեան Աստուծոյ յերկնից ի վերայ ձեր եաւթնապատիկ եւ լցուսցէ զձեզ ամենայն բարութեամբ, բարձցէ ի ձէնջ եւ յաշխարհէտ ձեր զամենայն ցասումն եւ զպատուհաս, զսով, զգերութիւն, զմահտարաժամ, զթրուք, զժանգ, զկարկուտ եւ զայլ ամենայն պատիժ եւ[3] պատուհասի, որ գան ի վերայ աշխարհի վասն մեղաց:

Շնորհեցաք ի ձեռն դորա ձեզ պատուական պարգեւս զսրբալոյս սուրբ մեռոն՝ զեւղն աւծութեանն:

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի մարդեղութենէն Քրիստոսի ՌԴՃԿԵ. (1465) ամի եւ ի մեր սուրբ Լուսաւորչէն՝ ՌՃԿԵ. (1165/1465) ամի, եւ մեր նստիլս ի սուրբ յԱթոռս, որ է ամ ԻԳ. (23) եւ ամիս Է. (7):

[1] Բնագրում՝ «մենջ, ամեն»:
[2] Բ Կորնթ. Թ. 7:
[3] Բնագրում՝ «ի»:

Գրիգորիոս ծառայ ծառայից Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու Սուրբ Միածնի:

Ծան. ա) B-ն վերածում է համառոտ տեղեկատվության (էջ 42r):

բ) Կարմրադեղ բնագրի վերջին բառից յետոյ A-ն ունի փակագիր, ուր առկայ են ս, ք, խ, գ գրերը:

17

A 93rv

[1445-1465]

Ի Տէր Գրիգոր կաթողիկոսէ եւ պատրիարք[է] Վաղարշապատու եւ աստուածազարթ եւ մեծապայծառ սուրբ Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնայ սիաստուածազարթ եւ մեծապայծառ սուրբ Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնայ սի-

Ի Տէր Գրիգոր կաթողիկոսէ եւ պատրիարք[է] Վաղարշապատու եւ սիաստուածազարթ եւ մեծապայծառ սուրբ Աթոռոյ Սուրբ Էջմիածնայ րով Աստուած Հոգւոյն ժամանեալ հասցէ ողջուն[1] եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախլքալաքայ, Թրիալէթու երկրիդ, քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ: Աւրհնութեամբ ծանիք Կլտիկարայ երկրի գեղորէից, Ախլքաղաքայ[2] եւ Թրիալէթու երկրի ժողովուրդք, Բարէթու[3] եւ Կարծարծախու ժողվուրդք, զձեզ ամէն շնորհեցաք եւ տվաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին թէմ եւ վիճակ. ձեր լի եւ անթեր պտուղն եւ հոգոյ բաժինն եւ սրբադրամն, զոր կարգեալ եւ սահմանեալ է հնոց, անխաբան տայք ի ձեռս Տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոսիդ, որ դայ տանի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնի, լուսն վառ պահէ, դուռն՝ բաց ու ժամայտեղն՝ հաստատաղաւթք, պաշտաւն եւ պատարագ լինի, ի նմանէ ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին պարգեւեսցէ. ամէն: Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնիք [յ]Աստուծոյ եւ հակառակորդք պատժին [յ]Աստուծոյ:

Ծան. ա) Բնագրի համառոտումը տե՛ս B 44r:

բ) Բնագրի սկզբում գրիչը սկսել է ընդօրինակել Ստեփանոս կաթողիկոսի կոնդակը, բայց կռահել է սխալը եւ մասամբ ջնջել է կաթողիկոսի կոնդակը, բայց Գրիգոր կաթողիկոսի եւ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի համաժամանակեայ յիշատակութիւնը թոյլ է տալիս կոնդակը թուագրել առաջինի կաթողիկոսութեան տարիներով:

[1] Բնագրում՝ «ողջուն»:
[2] Բնագրում՝ «Ախըլքաղկայ»:
[3] Բար[ալ]էթու (՞):

18

[ԺԵ. դար]

A 90r-92v

Ի Տէր Բարսեղ կաթողիկոսէ Հայոց եւ պատրիարք Վաղարշապատու Սուրբ Աթոռուս Էջմիածնայ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութեան եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ մայրաքաղաքին Տըփխիսու եւ Փաշիվանիցն եւ իւր բոլոր թէմին գեղանուն, որ է տէրունի սուրբ Էջմիածնայ՝ Կումիսու եւ Վաշլէվանու, Դապախմելիքու, եւ Դուղամու, եւ Վարտայսուպան, եւ Կիկեթու, եւ Տագնա գեղու, Լիսու, Թէլէթու եւ Փաշիվանից թէմին քահանայից եւ ժողովրդեան՝ մեծի եւ փոքու առ հասարակ ամենեցուն. ամէն: Զոր աւրհնութիւն աստուածային եւ բարէխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ աղաւթիւք սուրբ Լուսաւորչին միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեզ եւ ի վերայ զաւակաց ձերոց. ամէն: Զոր եւ բազկատարած մաղթանաւք եւ արտասուալից հառաչմամբ յուսամք եւ հայցեմք ամենաւրհնեալ կամացն Աստուծոյ, միջնորդ եւ բարեխաւս ունելով զամենասուրբս եւ զսիրելիս անուան իւրոյ, զի իւր աստուածային եւ արարչագործ եռանդն ա[ն]չարժ եւ նախախնամական սիրովն աւրհնեսցէ զձեզ եւ հայրական գըթովն գըթասցի [ի] վերայ ձեզ եւ ընթ հովանաւ ամենազաւր աջովն եւ բարձր բազկաւն պատսպարեալ՝ պահեսցէ զձեզ մեծաւ զաւրութեամբ եւ բարձր փառաւք, բարկայվաճառ ճոխութեամբ ի զաւրութենէ ի զաւրութիւն եւ փառաց ի փառս, եւ ամենայն որ ինչ ձեր է՝ աւրհնելով աւրհնեսցէ Տէր Աստուած եւ բազմեցուցանելով բազմեցուսցէ որպէս զաստեղս երկնից, եւ որպէս զաւազ առ ափն ծովուն, ի ծագել առաւաւտուն՝ իջցէ շնորհքն եւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ ձեզ եւ լցուսցէ զձեզ ամենայն բարութիւն հոգեկանաւք եւ մարմնայկանաւք, անտաստանաց ձերոց պտղայբերութիւն տացէ Տէր Աստուած, բուսուց եւ տնկոց ձերոց՝ առատութիւն արասցէ, որդւոց եւ դստերաց ձերոց՝ երկար կեանք եւ առողջութիւն պարգեւեսցէ Տէր Աստուած, ննջեցելոց ձերոց հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեսցէ Տէր Աստուած ամենայնի. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լինի ձեզ՝ Փաշիվանից քահանայք եւ ժողովուրդք եւ բոլոր գեղանուն վիճակին. դուք Էջմիածնայ տէրունի էիք, զձեզ տվի եւ շնորհեցի թէմ եւ վիճակ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, եւ Տէր Բարսեղ եպիսկոպոսն ձեզ վերայդէտ եւ հովիւ եւ առաջնորդ հաստատեցի: Տվի իշխանութիւն ի վերայ ձեզ կապելոյ եւ արձակելոյ. կապեալն ի ձեզանէ կապի եւ արձակեալն արձակեալ եղիցի: Ով դմա հնազանդ է՝ սուրբ Էջմիածնայ եւ մեզ է հնազանդ, ով դորա հակառակ է՝ սուրբ Էջմիածնայ եւ մեզ է հակառակ. հնազանդեալ[ք]ն աւրհնին Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց, եւ անհնազանդ[ք]ն պատժին եւ պատուհասին աւձէն մինչեւ ի Ներոն: Այլ Փաշիվանից իրիցանին հրամանք չունին, որ եպիսկոպոսական եւ Աթոռի հախ ուտեն. դոցա հախն իրիցութիւն է, որ ուտեն՝ անտգնին լըբութիւն անեն կամ թէ Աթոռի հախն մերձենան՝ կարքէն լուծած լինին, որոշած[1] ի փառաց Որդւ[ոյ] Աստուծոյ. ամէն: Փաշիվանքն իւր թէմովն եմ տվել, էլն Հախպատու է:

Ծան. *B-ն ունի համառոտ վերաշարադրանք (էջ 43v-44r): Վերադիր (առաջնորդ) Բարսեղի (Արղութեանց) եւ Փաշիվանքի (ապրում 1432-ից առաջ) յիշատակությունը թելադրում է կոնդակս թուագրել ԺԵ. դարով, ինչը վերահայտելի է դարձնում նրա պատկանելությունը Բարսեղ Ա. կաթողիկոսին (1105-1113):*

19

A 95r-96r

1556

Ի Տէր Միքա[յ]էլ կաթուղիկոս[է] եւ ի Տէր Ըստեփանոս կաթուղիկոս[է] ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյս էջմիածնա[յ] քրիստոսահիմն եւ լուսակառուց, աստուածաշէն յերկնահանգոյն, շնորհաբաշխ եւ մեծապայծառ տաճարի եւ փոխանակ սուրբ առաքելոցն Բարդուղիմոսի, Թադէոսի եւ ի յաջորդ սրբոյ Գրիգորի մեր Լուսաւորչին, յորմէ ժամանեալ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Բամբկու ձորին քահանայից եւ ձոտանուտէրացդ, Համզաչիմանիտ երկրին. Բաղաւպլիսին, Վիակնիու ձորիդ, Մարձայ գոմերն, Քարինջ, Առջասպ, Ծոփի, Ջիրիդ, Ագատակու ձորիդ, Մարձայ գոմերն... թուհանոց ձորիդ, Ակաւնիդ:

Ի զրաւել աւրհնութեանս ծանիք, մեր հոգեւորդիք, դուք բնական[2] Սանահնու թէմ եւ վիճակ էք եղեր, եւ մեք այլ վերստին հաստատեցաք եւ տվաք զձեզ Սուրբ Աստուածածնին եւ Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսին, եւ ձեր ամենայն հասք[3] եւ իրաւունք տայք ի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին:

[1] Բնագրում՝ «որոշաց»:
[2] Բնագրում՝ «բանական»:
[3] Բնագրում՝ «հասկ»:

Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնիք [յ]Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. բնական ձեր հոգւոյ տուն է, երթայ ձեր հոգոյ բաժինն ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին եւ բարեխաւս լինի ձեզ եւ ձեր որդւոցն եւ ձեր ծնաւղացն: Քանի վանից լոյսն պայծառ պահէ[ք]՝ Աստուած զձեզ պայծառացնէ եւ լուսաւորէ ձեր ծնաւղաց հոգւոյն. ամէն:

Գրեցաւ թվին Հայոց ՌԵ. (1005/1556):

Ծան. B-ն համառօտ վերապատմում է բովանդակութիւնը (էջ 41v-42r):

20

1556 A 96v-98r

Ի Տէր Միքայէլ կաթուղիկոսէ եւ ի Տէր Ստեփանոս կաթուղիկոսէ եւ ամենայն Հայոց պատրիարք[աց] Վաղարշապատու սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնայ քրիստոսայհիմն, լուսակառուց, աստուածաշէն երկնահանգւոյն, շնորհաբաշխ եւ մեծափառ սուրբ տաճարիս Էջմիածնայ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Լաւռու գեղա[ւ]րէնցդ՝ յՈւձնայ, յԱմաւճու, Հակուայ, Ծոբրդայ, ի Վրաստանայ գեղաւրէիցդ՝ Կատաւէթու եւ իւր բոլոր գեղաւրէիցն, Ծուլաւերու քահանայիցդ եւ տանուտրացդ եւ իւր բոլոր գեղաւրիցդ՝ Տալաւէրու եւ Մամխուտու եւ իւր բոլոր գեղաւրէիցն, Վերի գեղի քահանայիցդ եւ տանուտրացդ, զինչ որ Անդիկու առուն կտրէ՝ զամէն հաւասար:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիքդ մեր յՈւձուն, Ամաւճ, Հակու, Ծոբրդայ, Կատաւէթ, Տալաւէր, Մամխուտն եւ Ծուլաւէր, Վերի գեղն – ձեր ամեն գեղի բոլաւրէանքովդ տվինք Սանահնու սուրբ Աստուածածնին, որ ձեր ամէն հաւք ու իրաւունք, ձեր անթերի պտուղն, սրբայդրամն, անկարծամահին հոգոյ բաժին տվէք Տէր Բարսեղ արհեպիսկոպոսին, որ դայ տանի ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, լուսն վառ պահէ եւ ժամատեղն՝ հաստատ, որ ձեզ եւ ձեր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին լինի: [Կատարողք] հրամանց մերոց աւրհնին [յ]Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն. ամէն: Ով որ հակառակի ու զայս բանս խաքանէ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն անիծած լինի, Յուդայի ու Կայենի մասնակից լինի, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լինի, խաչահանողաց լինի դասակից եւ պսակակից, ուրացողացն լինի մասնակից:

Թագաւորութիւնն տաճկաց Շահ Թամազին, վրացուն՝ Լվարսափն, թվականիս Հայոց ՌԵ. (1005/1556) էր, ապրիլի ամսոյն ԺԲ. (12) այս թուխտս որ գրեցաւ սուրբ Էջմիածին էրեւանէցի Առուծի որդիքն՝ Տէր

Մարգարէն, Միր Վէլին, Վէլիջանն, Ապովն վկայ են, որ ճշմարիտ հաստատեցին այս չուրջաբերականս բաւ է իմաստնացն ամէն սրբոցն. ամէն:

Ծան. B-ն ունի կոնդակիս համառօտ բովանդակութիւնը: Թերեւս ընդօրինակութիւնը կատարուած է ոչ A-ից, քանի որ B-ի գրիչը ծանօթագրում է՝ «Այս եւս առանց թուոյ» (էջ 42v), մինչդեռ A-ն թուական ունի:

21

[1576] A 94r-95r

Ի Տէր Թաթէոս եւ ի Տէր Գրիգորիոս կաթուղիկոսէ ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարք Վաղարշապատու աստուածազարդ, քրիստոսայհիմն, լուսակառուց, երկնանման եւ վայելուչ տուն Աստուծոյ եւ պարծանք ամենայն հաւատացելոց սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնայ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վերայ Տաշրաց երկրին եւ իւր Դ. (4) կողման սահրատովն. Ա. (1) սահրատն Հին Լաւռին այ, միւն՝ Ծէկ բերթն այ, մէկն Լաճվարդն այ, մէկն Ճալէն այ, մէկն լէ՝ Ճենայ. մէկն Բերթն այ, Քէնի ագարակն, Դարմայ թաղն, Ծոճկան, Քուրտաքարն[1], Բաքաքարն, Ջանտարու ձորն մինչեւ ի Աճարա ձոր:

Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր, որ առաջի ժամանակն էտ տեղարէնք Սանահնոյ սուրբ Աստուածածնին էր եղել: Մեք էլ տեսաք, որ հաստատ բան էր՝ ժամանակաց տված էր, մեք այլ վերստին հաստատեցինք:

Ով ոք որ այս թէմս եւ վիճակս հանել ջանայ ի դրանէ Սուրբ Աստուածածնէս՝ ԳԺԸ. (318) հայրապետացն անիծած լինի, Յուդայի, Կայենի մասնակից լինի, Քրիստոսի ահեղ դատաստանին սեւերես լինի, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լինի:

Գրեցաւ գիրս ի թվականիս Հայոց ՌԻԵ. (625/1176):

Ծան. B-ն ծանուցում է համառօտ բովանդակութիւնը (էջ 41v): Թուականը վաւերական չէ եւ կարօտ է ճշգրտման: Էջմիածնից ուղարկելը եւ Լոռու լեզուաբանական ձեւերի առկայութիւնը բարբառին յատուկ բառերի եւ քերականական ձեւերի առկայութիւնը ...

[1] Բառիս առաջին կէսը աւելացուած է այլ ձեռքով:

22

[1570] A 114v-116v

Ի Տէր Միքայէլ *կաթուղիկոսէ ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *սուրբ Աթոռոյս* Էջմիածնէս, *քրիստոսահիմն եւ լուսակառուց, աստուածաշէն նայհանգոյն շնորհաբաշխ եւ մեծապայծառ տաճարիս եւ փոխանակ սուրբ առաքելոցն* Բարդողիմէոսի *եւ* Թադէոսի *եւ ի յաջորդ սրբոյն* Գրիգորի *մեր Լուսաւորչին: Սիրով աստուածհոգոյն ժամանեալ հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն, աստուածային արժանաւորաւթիւնն ի վերայ* Ուռայբերդու *երկրիդ, նախ* Ուռայբերդու *քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ,* Ղալթախչու *գեղի տանուտէրացդ եւ* Չընչխուտի *քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ,* Գառանու *քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ,* Բուլախլուի *տանուտէրացդ,* Ղըզլ Լաւրանի *քահանայիցդ եւ տանուտէրացդ: Զոր աւրհնութիւնն աստուածային եւ աղաւթք սուրբ* Լուսաւորչին *միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր եղիցի. ամէն: Այլ եւ աւրհնեսցէ Տէր Աստուած զձեզ յերկնէ եւ յերկրէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ, ի հրեշտակաց, ի մարդկանէ եւ ամենայն գոյականէ, յերկնից ձեզ ցաւղ տայ հանապազ եւ յերկրէ՝ պտուղ: Այլ եւ աջն անեղին, բազուկն հզաւրին ձեզ պահապան լինի ի սկզբանէ տարւոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն՝ ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել. եւ աւրհնեսցէ զձեզ այն աւրհնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ամէն:*

Եւ ընդ աւրհնութեամբս ծանիք, հոգեւոր որդիք մեր, որ մեք եկայք Թագաւորաշէն եւ աստուածաշէն վանքս Սանահին *եւ տեսաք առաջին Թագաւորացն եւ հայրապետացն հաստատեալ կոնդակն, սիկէլն եւ արձանն, որ սիննուռն էին կտրել.* Նքա տունն, Շիրակախոռն, *որ այժմ ասի* Աշոտայ, Կայէն-Կեծոն *մինչեւ ի* Տըփխիս, *անտի մինչեւ ի* Գոգարացիք*: Այս միջոցս տվել էին Սուրբ Աստուածածնին եւ հրաշափառ սուրբ Կաթուղիկէիս թէմ եւ վիճակ էին հաստատել եւ անիծօք փակել անդառնալի: Մեք զայն տեսաք եւ վերստին հաստատեցաք ձեզ թէմ եւ վիճակ* Սանահնու *Սուրբ Աստուածածնին. այլ չունի ոք իշխանութիւնն, որ հակառակի եւ ներհակութիւն անէ՝ ո՛չ հայրապետաց, ո՛չ եպիսկոպոսաց, ո՛չ ազատորդաց, ո՛չ տանուտէրաց, ո՛չ քահանայից, ո՛չ ռամկաց: Եթէ ոք անտգնի եւ խափանել ջանայ՝ նզովսն* Կայենի *առցէ, զվարձս* Յուդայի *եւ խաչահան վանաց առցէ, եւ ինքն ի կենաց գրոյն ջնջեսցի:*

Գրեցաւ թվականիս Հայոց ՌԾԹ. (1059/1610), նոյեմբերի ամսոյ Զ. (6):

Ծան. *B-ն վերապատմում է կոնդակի բովանդակութիւնը (էջ 42v-43r): Քանի որ կոնդակ տուողը Միքայէլ Ա. Սեբաստացի կաթողիկոսն է (1567-1576), ՌԾԹ. թուականը վրիպմամբ է ընդօրինակուած (այդպէս ունի եւ Bն): Սրբագրելի է ՌԺԹ. (1570):*

23

[1545-1576] A 44rv

Ի Տէր Միքայէլ *եւ* Տէր Ստեփանոս *կաթողիկոսէս եւ ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *սուրբ Աթոռոյն* Էջմիածնա[յ] *հասցէ ողջոյն եւ խաղաղութիւն եւ առաքելական աւրհնութիւն ի վեր[այ] պարոն մէլիք* Ամիրջանին, *պարոն մէլիք* Դաւթիդ*: Հարցանեմք զձեզ ի բերման ժաման[ակ]իս. ծանիք, պարոնայք, որ* Շոփի Քարինջք, Մարձայ *գոմէրն,* Առչասպն Սանահնու *սուրբ Աստուածածնին թէմ եւ վիճակ էր. վերստին հաստատեցաք* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնին:*

Օ*չ ում հրաման չկայ, որ մեր բարձր հրամանաց հակառակ լինի՝ կամ եպիսկոպոս, կամ մէլիք, կամ երէց: Ինչ մարդ որ այս բարձր հրամանաց հակառակ է՝ սուրբ* Էջմիածնայ *հակառակէ: Կատարիչք հրամանաց մերոց աւրհնին [յ]Աստուծոյ եւ ի մէնջ. ամէն: Եղիցի, եղիցի*[1]*:*

Ծան. *B-ն ունի կոնդակի համառօտ վերաշարադրանքը (42r-v), արձանագրելով կոնդակիս «թարց թուոց» լինելը:*

24

1577 A 98v-99v

Ի Տէր Առաքել *կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ* Վաղարշապատ[ու] *սուրբ Աթոռոյս* Էջմիածնայ *հասցէ գիր աւրհնութեան եւ պահպանութեան եւ առաքելական աւրհնութեան ի վերայ* Տաշրայ *երկրին եւ Դ. (4) սահրատին, որ է* Ջալալաղոյ *կարմունջն,* Չպուխլուն, Ղարախաչն, Փըդուկի *սարն,* Լաւքայ *բերթն,* Կաճաճկուտի *խոռն,* Ճալէն*: Եւ ընդ խաղաղական հոգեւոր ողջոյնիս ծանուցումն լինի ձեզ՝* Տաշրոյ *երկրի եւ բոլոր գաւառի քահանայք եւ տանուտէրք, դաւլվաթաւորք եւ ռամիկ ժողովուրդք, որ* Սուրբ Էջմիածնայ *բարձր հրամանաւն տե-*

[1] *Վերջին երկու բառը գրուած եւ ջնջուած է:*

սաք, որ զձեզ Տաշիրոյ *երկիրդ բոլոր բովանդակ զոր վերն գրած է, զսահրատներն, որ առաջին կաթողիկոսք գրել ին թէմ եւ սեփական վիճակ* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնին, եւ մեք վերստին հաստատեցաք զ*Տէր Բարսեղ *արհեպիսկոպոս զձեզ հովիւ եւ առաջնորդ տվայք: Եւ ով ոք հակառակի այս հրամանին՝ նզովեալ է յաւձէն մինչ ի Նեռն եւ յաւուրն յառաջին, միջին եւ վերջին: Զի գրեցաւ գիրս թվականիս Հայոց ՌԻԶ. (1026/1577) ամի, եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:*

Ծան. *Վերաշարադրանքը տե՛ս B 42v: Կոնդակ տվողը, անշուշտ, Առաքել աթոռակից կաթողիկոսն է (1566-1587):*

25

1633 A 148r-152v

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էից համայնից ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց համասեռից: Այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ յինքնազաւր պետութենէն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ յամենասուրբ Հոգոյն ի մի իշխանութիւն զաւրութեան:

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին՝ Փիլիպոս *ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ* Հայոց Մեծաց *եւ կաթողիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ յԱթոռդ* Սանահնիդ, *եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա՝ ի յաստուածապահ գաւառսդ* Սամխէթու, Լաւռու, Բամբկու ձորու, Տաշրա, Ուռա բերթու, Համզաչիմանու, Ջիթահանուց *սարին եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ, պատուական եւ սրբանւէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտերացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ յամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից: Ողջոյն սիրոյ հանդերձ աստուածային աւ[ր]հնութեամբ առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն* Թադէոսի *եւ* Բարդողիմէոսի *եւ մերոյ Լուսաւորչին եւ բազմաչար[չար] նահատակին սրբոյն* Գրիգորի *եւ ամենայն բազմութեան սրբոցս, որով կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ Սուրբ* Էջմիածինս, *ո-*

րոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, *զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ զ*Տէր Սարգիս *եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ* Սանահնու *յաջորդ եւ փոխանորդ*[1] *հանդուցելոյն առ Քրիստոս* Ղուկաս *եպիսկոպոսին: Եւ ձեզ ամենեսեան ի դայ յանձնեցաք հրամանաւ մերով, զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային սուրբ ողջունիւս խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ, գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով զանձն իւր աւրինակ բարեաց՝ ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով, եւ լինել այցելու որբոց, այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զզղջացեալսն ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւագութեան եւ քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի:*

*Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիեպիսկոպոսդ ձեր զ*Տէր Սարգիս՝ *հոգեւոր եւ զսիրելի որդիդ մեր, սիրով ընկալարուք եւ մեծաւ պատուով իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ յաւգուտ ոգոց ձերոց, հնազանդ եւ հպատակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնջ, զի եռափափաք սիրով աւգնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնջ ետես զկարգ ժամատեղաց եւ պայծառութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսջիք ըստ կամաց Տեառն յամենայն յաւրինուածովք, եւ զարժանապէս սպասաւորութիւն պաշտման Տեառն արիապէս միշտ մատուսջիք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ըստ գրեցելումն բանի, թէեւ՝ Ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած*[2], *զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ առանց տրտնջման տո՛ւք ի ձեռս դորա զուարթ եւ առատ սրտիւ: Եւ մի ոք հակառակող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի մի պատժեսցի [յ]Աստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ՝ աւրհնեալք եղիցին [յ]Աստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի*

---

[1] *Բնագրում՝ «փոփանորդ»:*
[2] *Եբր. ԺԳ. 16 «Զբարերարութիւն եւ զհաղորդութիւն մի՛ մոռանայք, զի ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած»:*

նմին մնասցեն մինչեւ զղջասցին, որով եւ զձեզ ամենեսեան արժանի արասցէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ գալստեանն իւրում զերանաւէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զանըսպառ յուրախութիւնսն[1]. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի թվականութեանս Հայոց ՌՁԲ. (1082/1633), յունվար ամսոյ ԺԴ. (14):

Ծան. B-ն համառոտագրում է բովանդակությունը (էջ 43r):

26

[1646-1655] A 152v-157r

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Փիլիպոս կաթուղիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ լուսանկար, երկնաքատակ եւ ադինասարաս, սրովբէաճեմ եւ հրեշտակապար աստուածազարդ Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան[2] եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային աւրհնութիւնն ի վերայ պայազատազարմ եւ ազնուատոհմ, պերճապատիւ եւ իշխանազուն, շքեղաշուք եւ բարգաւաճեալ, քաջազնատոհմ եւ վայելչաւէր, ճոխափառ եւ պերճապաճոյճ, տեառնազաւր եւ յիսուսասատար Քրիստոսիւ զաւրացելոցդ անմիջոց բարէկամացդ իմոց եւ հաւատարիմ սիրելեացդ, քաջուղէշ ազատորդացդ[3], պարոն մելիք Ղաւրխմազ-բէկին եւ քո ազատազունդ եւ հեծելազաւր ազատորդացդ, պարոն Վասակին, պարոն Ջուրապին, պարոն Սարուխանին, պարոն Ղարախանին, պարոն Հաղնազարին եւ ձեր ծաղկափթիթ[4] եւ սաղարթազարդ որդոցն եւ դստերացն, նաեւ բոլոր Արղութեցոց ջամիաթին՝ մեծի եւ փոքու առհասարակ եւ միահաղոյն ամենեցուն. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հաւրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ առատաձիր բարերարէ[5] եւ պարգեւատուէ. ամէն: Աւրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգով եւ մարմնով, տամբ եւ տեղեաւք, զարմաւք եւ զաւակաւք, որդովք եւ դստերաւք, ծառայիւք եւ աղախնաւք, սիրելեաւք եւ բարեկամաւք, ընչիւք եւ ապրանաւք, վարաւք եւ

¹ Մատթ. ԻԵ. 34:
² Բնագրում՝ «աւրհնութիւն»:
³ Բնագրում՝ «քաջաուղէշ ազատորդ որդացդ»:
⁴ Գրուած է՝ «ծաղկափթիփ»:
⁵ Բնագրում՝ «բարերարարարէ»:

վաստակաւք, այգեստանաւք եւ բուրաստանաւք եւ ամենայն գոյականաւք փարթամացուցեալ ճոխացուսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր:

Այլ եւ աւրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ նախախնամեալ պահեսցէ անխռով եւ անսասան կենաւք պտղալից բարութեամբ եւ ուռճալիր զուարթութեամբ, բերկրալից ցընծութեամբ, զուարթալից ուրախութեամբ եւ ամենայն իրողութիւնս աւգնական եւ պահապան լիցի ձեզ Տէր Աստուած մեր եւ ամենայն վտանգէ փրկեսցէ զձեզ, եւ ի պատերազմի եւ ի նեղութեան զաւրավիգ լիցի ձեզ, եւ սիրտ թագաւորաց եւ իշխանաց յարաժամ քաղցր պահեսցէ ի վերայ ձեր եւ զձեզ երեւելիս եւ պերճս արասցէ յամենայն տեղիս, որպէս զի զառաւրեայ կեանս ձեր բարւոք վայելեցէք՝ առողջ եւ ամբողջ մարմնով, պարագայց ամաւք եւ խաղաղական կենաւք, եւ յետ ատեացս զերկնից արքայութեանն արժանի արասցէ, հանդերձ ննջեցելովք ձերովք. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանուցումն լիցի սիրելեացդ իմոյ վերոյգրեալ ազատորդացդ, զի եկն առ մեզ հոգեւոր որդին մեր Սարգիս եպիսկոպոսն, բայց, սիրելի՛ք, իմ կամքն այն էր, որ Մինաս վարդապետն եւ Սարգիս եպիսկոպոսն ի միասին գային առ իս, նոցա բանն որպէս պատշաճն էր՝ այնպէս հոգայի, եւ զիւրեանքն ի խաղաղութիւն համոզէի, սակայն ո՛չ եղեւ, զի ի մ[ի]ում ժամանակի ո՛չ եկին երկուքն. յորժամ Մինաս վարդապետն տեղս էր, Սարգիս եպիսկոպոսն չէր աստ, իսկ այժմ Սարգիս եպիսկոպոսն եկն՝ նա չէ աստ: Բայց այնպէս սահմանեցի, զի ի գարունն Մինաս վարդապետն այլ, Սարգիս եպիսկոպոսն այլ ի միասին գան, որպէս ուղիղն է՝ այնպէս արասցուք: Բայց, սիրելի՛ք, մի՛ լիցի դուք այնպէս միտք անէք, իբր թէ Մինաս վարդապետն մեր որդի կու համարիմք, Սարգիս եպիսկոպոսն՝ ո՛չ, զոր քաւ եւ մի լիցի: Երկուքն այլ իմ որդի են՝ թէ՛ Մինաս վարդապետն եւ թէ՛ Սարգիս եպիսկոպոսն, որպէս որ[1] Մինաս վարդապետն իմ որդի է, Սարգիս եպիսկոպոսն այլ նոյնպէս իմ որդի է: Իմ կամքն այն է, որ նոքա սիրով եւ խաղաղութեամբ կենան եղբաւր պէս, նաեւ որպէս իւրեանքն իմ անընդմիջ որդիք են, նոյնպէս այլ վանքերն ինձ միապէս են. չէ թէ կամենամ Սանահնոյ թէմն կտրել Հաղբատայ տալ, կամ Հաղբատանն Սանահնոյ տալ, զոր մի՛ ա[րա]սցէ ամենազաւրն, այլ որպէս առաջին սուրբ հայրապետացն հաստատած է, ես այլ զնոյն կամիմ հաստատել:

¹ Բնագրում՝ «որի»:

Դարձեալ՝ վասն այն երկու գեղին, այսինքն՝ Մամխուտ *եւ* Տալավէր, *որպէս յառաջմէ* Սանահնոյ *վանիցն թէմ է եղեալ, մեք այլ կրկին հաստատեցաք. ո՛չ ոք խաւսող չլինի կամ բան ասող: Իսկ* Մինաս *վարդապետն եւ* Սարգիս *եպիսկոպոս որպէս եղբայր սիրով եւ խաղաղութեամբ կացցեն անվրդով վասն* Նախադրանն, *եւ ի գարուն* Մինաս *վարդապետն այլ,* Սարգիս *եպիսկոպոսն այլ իւրեա[ն]ց կոնտակներն առնուն գան ի տեղս՝ դատաստան արասցուք. ում որ անկանի՝* Նախադուռն *այնոր լիցի: Բայց յաղագս* Մամխուտոյ *եւ* Տալավէրու՝ *ինչպէս յառաջմէ* Սանահնոյ *վանիցն էր թէմ՝ եւս կրկին հաստատեցաք: Ոչ ոք խաւսող չ[լ]ինի՝ թէ՛ ի մեծաց եւ թէ՛ ի փոքանց:*

Ծան. *B-ն համառօտելով վերապատմում է բովանդակութիւնը (էջ 43rv): Թուականը որոշում ենք ըստ Սարգիս արքեպս. Արղութեանցի առաջնորդութեան առաջին յիշատակութեան եւ Փիլիպոս կաթողիկոսի աթոռակալութեան վերջին տարուայ:*

27

1656 — A 157r-160v

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ *կաթուղիկոս Հայոց եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *լուսակառոյց եւ գերագիտակ, արփիաքատակ եւ արեգակնանման Սուրբ Աթոռս* Էջմիածնի, *յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան՝ շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ աւրհնութիւնն ի վերայ տիրապահ եւ քրիստոսախնամ* Տաշրա *երկրիդ քահանայիցդ, դաւլվաթաւորաց, տանուտեարց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդոց՝ մեծի եւ փոքու. ամէն:*

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւնն յԱստուծոյ՝ Հաւրէ եւ ի Տեառնէ մերմէ ամենակալէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգոյն կենարարէ եւ բարերարէ եւ ամենազաւրէ. ամէն: Զոր աւրհնութիւնն[1] *աստուածային եւ աղաւթք սուրբ* Լուսաւորչին *եւ սուրբ* Կարապետին *եւ սրբոյն* Ստեփանոսի Նախավկային *եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց եկեսցէ առատապէս ծաւալմամբ եւ հանգիցէ միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր եւ աւր ըստ աւրէ լցուսցէ զձեզ փառաւք, պատուաւք եւ արգասալիր ճոխութեամբ՝ իբրեւ զորթս եւ որպէս զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենաւք եւ պարագայց ամաւք մինչեւ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:*

[1] *Գրուած է՝ «աւրհնութինն»:*

Այլ եւ աւրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեաւք, զարմաւք եւ զաւակաւք, որդւովք եւ դստերաւք, սիրելեաւք եւ բարեկամաւք, ընչիւք եւ ապրանաւք, վարաւք եւ վաստակաւք, այգեստանաւք եւ բուրաստանաւք եւ ամենայն գոյականաւք. աւրհնեսցէ զձեզ եւ պահեսցէ ընդ երկնաւորս. ամէն:

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանուցումն լիցի առ հասարակ սիրելի որդոցդ մերոց, զի տեսաք մեք, որ սակս այդ երկրիդ թէմի եւ ժողովրդեանն ի մէջ Սանահնոյ *եւ* Հաղբատայ *երկոցունց վանորէիցն չփոթ եւ աղմուկ եւ դաւի կայր, բայց գտաք մեք հաւաստեաւ ի կոնդակաց առաջնոց թագաւորացն՝ թէ՛ քրիստոնէից, թէ՛ այլազգեաց, մանաւանդ ի հրամանաց եւ ի թխթոց կարգելոց եւ սահմանադրութեանց առաջին կաթուղիկոսացն եւ հայրապետացն, որ ի* Ղարախաչէն *գայ հիւսիսայկողմն* Փընդուկի *սարն,* Լաւքա *բերդն,* Կաճաճկուտի խոռնճալէն, Դալբանդլուն, Հայտարբէկն, Պալուղայէն, Ղարաքիլիսէն, *շրջապատն իւր բոլոր սահմանովն մինչեւ* Փնդուկի *սարն. այս միջոցս՝* Լաճվարդն, Ծէկբերդն *մինչեւ* Ղարախաչի *ջուրն որ օրան (sic!)* Լոռվն *կանցնի գայ* Թէպէտայ՝ *տված էր* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնին: Հիւսիսային կողմն, որպէս գրեցաք վերագոյն, զոր եւ մեք եւս հրամանաւ մերով եւ իշխանութեամբ հաշտեցուցաք զնոսայ ընդ միմեանս եւ վերըստին բաժանողութեան եւ կարգելոյ առաջնոցն՝ որպէս գրեցաքն մի ըստ միոջէ յանուանէ զայսոսիկ առ հասարակ տուաք* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնին սեպհական թէմ եւ վիճակ եւ կալուած ժառանգութեան ինքեանց:*

Այսուհետեւ թէ ոք հակառակի ընդդիմանալով հրամանաց առաջնոցն եւ մեր բաժանել կամ հանել կամ խափանել զայս սահմանադրութիւնս՝ ինքն լիցի դատապարտեալ ի հրամանէն Աստուծոյ եւ տացէ պատասխանի առաջի ահեղ ատենին, բայց կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականութեանն Հայոց ՌԾ. եւ Ե. (1105/1656), ի նոյեմբերի ամսոյ ԺԶ. (16) ի դրան Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի:

Ծան. *B-ն վերապատմում է կոնդակի բովանդակութիւնը (էջ 44rv):*

28

1661

A 161r-166r

Շնորհօք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաս[տ]ողին էիցս համայնից, ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ յամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ ինքնազաւր պետութենէն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւնն զաւրութեան:

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան՝ ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին, Յակոբ ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ Հայոց Մեծաց եւ կաթուղիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ յԱթոռդ Սանահնիդ եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա ի յաստուածապահ գաւառդ՝ Սոմխէթու ձորի, Մոխրաղանու ձորի, Չիտալազու ձորի, Տալաւէրու ձորի, ի Տաշրայ յերկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ եւ Ղաւշայ եկեղեցւոյ եւ իւր շրջակայ գիւղորէից, Լաւքայ յերկիրդ, յԱղէկու Մղարդէ մինչեւ Տաշրա սինուռն, ի Վհակնու ձորի, ի Դսեղ գեղի եւ իւր Ագարակի սահմանաց, ի Մարձու ձորի, ի Խոշորնու ձորի մինչեւ Ահարաձորն եւ Ջանդարու ձորն, ի Բամբկու ձորի, Ղարայքիլիսէն իւր ամէն սահմանքովն, Որդնավայ ձորի, Ուռա բերդու երկրի, Համզաչիմանի եւ Ջիթահանուց սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր յերկրի եւ սահմանաց եւ որոց այտոցիկ բնակչացդ առհասարակ: Պատուական եւ սրբանուէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտէրացդ, իմաստուն վաճառականացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ողջոյն սիրոյ՝ հանդերձ աստուածային աւրհնութեամբն առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մերոյ Լուսաւորչին եւ բազմաչարչար նահատակին սրբոյն Գրիգորի եւ յամենայն բազմութիւն սրբոցս, որովք կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածինս, որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկէսջիք յամենայն վտանգից՝ յերեւելեաց եւ յաներեւութից հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ՝ զՏէր Սարգիս եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ Սանահնու յաջորդ եւ փոխանորդ հանգուցելոյն առ Քրիստոս Ղուկաս եպիսկոպոսին, եւ զձեզ զամենեսեան ի դա յանձնեցաք հրամանաւ մերով, զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով՝ շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ, խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի, իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ՝ գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով զանձն իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանելով, եւ լինել այցելու որբոց այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմեղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զղջացեալսն ընդունել ապաշխարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւագութեան եւ քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ արձակել յերկինս եւ յերկրի:

Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիեպիսկոպոսդ ձեր զՏէր Սարգիս՝ զհոգեւոր եւ զսիրելի որդիդ մեր, սիրով ընկալարո՛ւք եւ մեծաւ պատուով իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական խրատու դորա, որ ի շահ եւ յօգուտ ոգւոց ձերոց՝ հնազանդ եւ հպատակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնջ, զի եռափափագ սիրով աւգնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնջ ետես զկարգ ժամատեղեաց եւ զպայծառութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսջիք ըստ կամաց Տեառն յամենայն յաւրինուածովք, եւ զարժանապէս սպասաւորութիւն պաշտաման Տեառն արիապէս միշտ մատուսջիք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ըստ գրեցելումն բանի, թէ եւ՝ Ընդ այնպիսի պատարագս հաճի Աստուած[1], զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից: Այլ եւ զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանայից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց եւ զտեառնականսն անթերի եւ աւանց տրտնջման տո՛ւք ի ձեռս դորա զուարթ եւ առատ սրտիւ: Եւ մի՛ ոք հակառ[ակ]ող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի մի՛ պատժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ՝ աւրհնեալք եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնասցեն մինչեւ զղջասցին: Որով զձեզ զամենեսան արժանի արասցէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ գալստեանն իւրում զերա-

[1] Եբր. ԺԳ. 16:

նուէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զանսպառ յուրախութիւնս[1]*. ամէն:*

Հայր մէր, որ յերկինս...:

Գրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ ի թուականութիւնս Հայոց ՌՃԺ. (1110/1661), մայիսի ամսոյ ԺԵ. (15):

Ծան. *B-ն վերապատրում է (էջ 44v): Յակոբ Ջուղայեցու այս կոնդակը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է Փիլիպոս կաթողիկոսի 1633 թ. կոնդակի բնագիրը (տե՛ս № 25):*

29

1664 A 205v-206r

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակոբ *կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի թվին հազար հարիւր ԺԳ. (1664), նոյեմբեր ամսո մէկն, որ* Յերուսաղէմ *գնա[ց]աք վասն ուխտ անելոյ վանորէից, եկաք* Սանահնոյ *վանքն.* Արղութէցոց *ջամիաթն ամենեքեան, որ այս սանատներոյս մէջն գրած կան, եւ այլքն իւրեանց բերանով իղրար արին ինձ մաւտ, թէ մեր յօժար կամօք* Ոռնակա *շինականքն իւրեանց հողովն-ջրովն ծախեցինք* Սարգիս *եպիսկոպոսին, որ մեք այլ այսուհետ եւ ո՛չ խարճի, ո՛չ կոռի եւ ո՛չ հեծելի բան չունինք: Ես այլ վերահասու եղա, որ* Սարգիս *եպիսկոպոսն* Արղութեցոց *վերոյ գրեալ ջամիաթիցն նոյն գիւղի շինականքն գնովն առեր էր իւր կամաւք յաւժարութեամբ. վախմ արար* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնին, եւ ո՛չ ոք՝ ո՛չ ազգական եւ ո՛չ օտարի ամենեւին բան չունի, իսկ սակս հաստատութեան գրոյս պարսից գրով եւ լեզուով ե՛ւ գրեցի, ե՛ւ մհրեցի, եւ քալանթար* Քարախոստրով-բեկն *վկայ:*

Ծան. *Բովանդակութիւնը հմմտ. B-45r:*

30

1677 A 70v-75v

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ բարեյորդ, մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաս[տ]ողին էիցս համայնից՝ ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ յամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ ինքազաւր պետութենէն Հաւր եւ Որդւոյ եւ ամենասուրբ Հոգւոյն ի մի իշխանութիւնն զաւրութեան:

[1] *Մատթ. ԻԵ. 34:*

Այս գիր մեր հոգեւորական հրամանի աւրհնութեան՝ ներընկալեալ ի պարգեւաց նորին, Յակոբ *ծառայ Քրիստոսի Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ եւ ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոսապետ* Հայոց Մեծաց *եւ կաթողիկոս Հայկազեան հանուրց, զոր գրեցաք ի յամենաւրհնեալ եւ յաստուածազարդ սուրբ Աթոռդ* Սանահնիդ *եւ յամենայն սահմանեալ վիճակի դորա ի յաստուածապահ գաւառդ՝* Սոմխէթու *ձորի,* Մոխրադանու *ձորի,* Չիտալազու *ձորի,* Տալաւէրու *ձորի, ի* Տաշրայ *յերկրի,* Հայտարբէկու *ձորի,* Կարմիր եկեղեցւոյ *եւ* Ղաւշայ *եկեղեցւոյ եւ իւր շրջակայ գիւղորէից,* Լաւքայ *երկիրդ,* յԱղէկու Մղարդէ *մինչեւ* Տաշրա[յ] *սինուռն, ի* Վճակնու *ձորի, ի* Դսեղ *գեղի եւ իւր ագարակի սահմանաց, ի* Մարձու *ձորի, ի* Խոշորնու *ձորի մինչեւ* Աճարաձորն *եւ* Ջանդարու *ձորն, ի* Բամբկու *ձորի* Ղարայքիլիսէն *իւր ամէն սահմանքովն,* Որդնավայ *ձորի,* Ուռա *բերդու երկրի,* Սարույերի *ձորի,* Ղայղուլու *երկիրն իւր ամէն սահմանքովն,* Համզաչիմանի *եւ* Ջիթահանուց *սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի* Լեղվարայ *չորս բոլոր յերկրի եւ սահմանաց եւ որոց այտոցիկ բնակչացդ առ հասարակ: Պատուական եւ սրբանուէր քահանայիցդ, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոնացդ, մեծահաւատ տանուտէրացդ, ձեռնահմուտ արուեստաւորացդ, աշխատասէր հողագործացդ եւ ամենայն հայասեռ քրիստոսադաւան մերոց ժողովրդականացդ՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից - ողջոյն սիրոյ՝ հանդերձ աստուածային աւրհնութեամբն առաքեցաք առ ձեզ հրամանաւ առաքելական Աթոռոյս եւ մերոց առաքելոցն* Թադէոսի *եւ* Բարդուղիմէոսի *եւ մերոյ* Լուսաւորչին *եւ բազմաչարչար նահատակին սրբոյն* Գրիգորի *եւ յամենայն բազմութիւն սրբոցս, որովք կառուցեալ կայ մայրս լուսոյ* Սուրբ Էջմիածին, *որոց արագահաս կարող զաւրութեամբն պահպանեալ փրկեսջիք յամենայն վտանգից՝ յերեւելեաց եւ յաներեւութից, հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:*

Գիտութիւն լիցի ձեզ, հոգեւոր որդիք մեր՝ բազմաչարչար երկամբք ծնունդք սրբոյն Գրիգորի, *զի զմեր հոգեւոր եւ յոյժ սիրելի որդիդ՝* զՏէր Բարսեղ *եպիսկոպոսդ հաստատեցաք ի սուրբ Աթոռդ* Սանահնու *յառաջնորդ եւ զձեզ զամենեսեան ի դա յանձնեցաք հրամանաւ մերով. զի եկեալ առ ձեզ գրաւորական նամակաւս մերով, շրջեսցի ի միջի ձերում աստուածային եւ սուրբ ողջունիւ, խրատել զձեզ եւ ուսուցանել ի տուէ եւ ի գիշերի՝ իբրեւ զքաջ հովիւ եւ առաջնորդ, գնալով յաւրէնս եւ ի պատուիրանս Տեառն անարատութեամբ, տալով*

զանձն իւր աւրինակ բարեաց ամենեցուն ձեզ առնելով եւ ուսուցանե-
լով: Եւ լինել այցելու որբոց այրեաց, տնանկաց եւ աղքատաց, զմե-
ղուցեալսն կշտամբել եւ յանդիմանել եւ զզջացեալսն ընդունել ապաշ-
խարութեամբ, զարժանաւորսն կոչել ի կարգ սարկաւագութեան եւ
քահանայութեան եւ ունել իշխանութիւն առաքելաբար՝ կապել եւ ար-
ձակել յերկինս եւ յերկրի:

Այլ եւ դուք, հոգեւոր որդիք մեր, զարհիեպիսկոպոսդ ձեր զՏէր
Բարսեղ՝ զհոգեւոր եւ զսիրելի որդին մեր, սիրով ընկալարո՛ւք եւ մե-
ծաւ պատուով՝ իբրեւ զառաքելական այր եւ ամենայն հոգեւորական
խրատու դորա, որ ի շահ եւ յօգուտ ոգւոց ձերոց, հնազանդ եւ հպա-
տակ լերո՛ւք: Այլ եւ զայս պահանջեմք ի ձէնջ, զի եռափափագ սիրով
աւգնական լինիք դմա, զի զոր ի մէնջ ետես զկարգ ժամատեղաց եւ
զպայծառութիւն եկեղեցւոյ՝ եւ ի մէջ ձեր կարգաւորեսջիք ըստ կամաց
Տեառն յամենայն յաւրինուածովք եւ զարժանապէս սպասաւորու-
թիւնն պաշտման Տեառն արիապէս միշտ մատուսջիք Տեառն մերոյ Յի-
սուսի Քրիստոսի՝ ըստ գրեցելումն բանի, թէ եւ Ընդ այնպիսի պատա-
րագս հաճի Աստուած[1], զոր պահանջէ ամենայն քրիստոնէից, այլ եւ
զամենայն կանոնեալ հաս եւ զիրաւունս, նաեւ զհաս տանց քահանա-
յից եւ զերախայրիս կալոց եւ հնձանաց, եւ զտեառնականսն անթերի
եւ առանց տրտնջման տո՛ւք ի ձեռս դորա՝ զուարթ եւ առատ սրտիւ:
Եւ մի՛ ոք հակառող կամ դիմադարձ լիցի հրամանաց մերոց, զի պատ-
ժեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, որով աւրհնեալքն ի դմանէ աւրհնեալք
եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէնջ, կապեալքն եւ որոշեալքն՝ ի նմին մնաս-
ցեն մինչեւ զղջասցին: Որով զձեզ զամենեսեան արժանի արասցէ Տէրն
մեր Յիսուս Քրիստոս ի միւս անգամ գալըստեանն իւրում, զերանա-
ւէտ բարբառոյն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք
զանըսպառ յուրախութիւնսն[2]. ամէն: Հայր մեր, որ յերկինս...

Գրեցաւ գիր հրամանքս մերոյ ի թուականութիւնս Հայոց ՌՃԻԶ.
(1126/1677), օգոստոսի ամսոյ Ե. (5):

Ծան. *Բովանդակութեան համառօտութիւնը տե՛ս B 45r-v:*

Փաստօրէն նախորդ (№ 28) կոնդակի կրկնութիւնն է՝ տրուած Բար-
սեղ եպիսկոպոսին առաջնորդ նշանակելու կապակցութեամբ:

---

[1] *Եբր. ԺԳ. 16:*
[2] *Մատթ. ԻԵ. 34:*

31

1684 A 75v-77r

Ընդ որս եւ ես՝ նուաստ ծառայ Քրիստոսի Եղիազար *կաթուղիկոս*
ընդհանուր ազանց Հայկազունեաց *եւ սեռից* Արամեան*, որ ըստ տուչու-*
թեան Հոգւոյն սրբոյ պատրիարգ անուանեալ եւ դիտապետ կարգեալ
առաքելական Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի*, որ ի* Վաղարշապատ *քաղաքի,*
եւ փոխանորդ լեալ սրբոյն Գրիգորի *մերոյ Լուսաւորչին, զկնի* Յակոբայ
կաթուղիկոսի Ջուղացւոյ*, որոյ հրա[մա]նաւ եւ ձեռնադրութեամբ կար-*
գեալ էր հովիւ եւ առաջնորդ սիրելի որդեակն մեր Տէր Բարսեղ *պարոն-*
տէրն Սանահնու *արքեպիսկոպոսարանի: Եւ զի հարկ է որդւոց չքակել*
զցանկ հայրենի, տեսեալ զթուղթս նախնեաց՝ եւ մեք նոյն գունակ ոչ
կամեցաք ջրել եւ քայքայել զսահմանս յաւիտենականս, զի մի՛ փոխա-
րէն ժառանգեսցուք զանէծս, այլ վերստին հաստատեցաք եւ կարգե-
ցաք զսիրելի եւ զհարազատ որդեակն զԲարսեղ *պարոնտէրն առաջ-*
նորդ եւ հոգաբարձու Աթոռոյն Սանահնու*, յաղագս որոյ պատուիրեմ*
ամենեցունց եղելոց թէմի եւ վիճակի դորին. քահանայից, երեսփոխա-
նաց, իշխանաց եւ իշխեցելոց, ազատաց եւ ռամկաց, մելիքներաց եւ
տանուտեարց, տօլվաթաւորաց եւ առհասարակ ժողովրդականաց, զի
ամենայնի հլու եւ հնազանդ լինել առաջնորդի ձերոյ Բարսեղ *պարոն-*
տիրին, եւ տալ զամենայն ի սուրբ Լուսաւորչէն *կարգեալ հաս եւ զի-*
րաւունս անթերի եւ անպակաս, զոր ինչ կայ ի լիակատար գիրս կանո-
նաց: Այլ եւ ոք մի՛ իշխեսցէ ձեռնամուխ հասի եւ իրաւանց Աթոռոյդ
լինել, եւ մանաւանդ անտաստանաց նորին՝ ծախել կամ գրավել բնա-
կանացն եւ ըստացելոցն ընչիւք եւ դրամով, որք ըստացեալ են առաջ-
նորդք վանիցն՝ թէ՛ առաջինքն եւ թէ՛ Բարսեղ *պարոնտէրն, եւ ոյք*
ստանան զկնի սորին՝ ոչ ոք չունի հրաման եւ իշխանութիւն մերձե-
նալ, որպէս հաստատեցաք հրամանաւ եւ բարձր իշխանութեամբ
Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի *եւ աստուածաէջ սուրբ Կաթուղիկէի, որոյ*
կամք ի սպասաւորութեան սորին:

Եւ եթէ ոյք յանդգնին՝ զանց առնելով հրամանաւ մերով եւ չդնե-
լով ունկն եւ չկատարելով զխոսս մեր, դատապարտեսցին յԱստուծոյ,
իսկ կատարօղք զհրամանս մեր եւ լսողք խոսից մերոց աւրհնեսցին
յԱստուծոյ եւ սրբոց նորա եւ ի մէնջ:

Հայր մեր որ յերկինս...

Գրեցաւ նամակս հաստատութեան ի թուահաշութեան Արամազնեայց հազարերորդի հարիւրերրորդի երեսներորդի երրորդի, յամսեանն հռոմայեցւոց ԻԴ. (24) օրաթուի՝ յուլիսի, յԷջմիածին:

Ծան. ա) Սկզբում կաթողիկոսի կարմրադեղ կլոր կնիքն է, որի վրա կարդացվում է. «ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՂ[ԻԱ]Զ[Ա]Ր Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ» (75v):

բ) B-ն համառոտակի վերապատմում է շարադրանքը (էջ 45v):

32

1687

A 126r-129r

Քրիստոսի ծառայ Եղիազար կաթուղիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու[1] երկնահանգէտ եւ ադինասարաս սրովբէայ-ճե[մ քե]րովբէապար սրբոյ եւ մեծի Աթոռոյս Էջմիածնի: Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն ի վերայ սեփհական թեմի եւ վիճակի Սանահնու վանից օրհնեալ նահանգացդ Սոմխէթու ձորի, Կեռատու գիւղի, Մոխրաղանու ձորի, Չիտալազու ձորի, Տալաւերու ձորի, Տաշրայ երկրի, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ եւ Ղօշա եկեղեցւոյ եւ իւր շրջակայ գիւղօրէից, Լաւքայ երկրիդ, Յաղէկու Մղարդէ մինչեւ ի Տաշրայ սինօռն, Վհակնու ձորի, Դսեղ գիւղի եւ իւր ագարակի սահմանաց, Մարցու ձորի, Խոշորնու ձորի մինչեւ Աճարաձորն եւ Ջանդարու ձորն, Բամբակու ձորի Ղարայքիլիսէն իւր ամէն սահմանօքն, Որդնայվայ ձորի, Ուռաբերդու երկրի, Սարուէրի ձորի, Ղայղուլու երկիրն իւր ամէն սահմանօքն, Համզաչիմանի եւ Ջիթահանուց սարի գիւղօրէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր երկրի եւ սահմանաց, եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ՝ քահանայից, երեսփոխանաց, պարոնաց, մելիքներաց, տանուտեարց, դօվաթաւորաց, արուեստաւորաց, հողագործաց եւ առ հասարակ ժողովրդոցդ՝ մեծի եւ փոքու, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս՝ յոյսն բնաւից ազանց եւ սեռից ամենայն Հայկազունեաց. ամէն:

---

[1] Մինչեւ այստեղ կարմիր թանաքով, կնիքի աջ եզրից (էջ 126r): Կաթողիկոսական կարմրադեղ կնիքի վրայ կարդացւում է «ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՂԻ[Ա]Զ[Ա]Ր Կ[Ա]Թ[ՈՒ]Ղ[Ի]ԿՈՍ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ»: Կենտրոնի պատկերի տակ՝ «Թվ. ՌՃէ.» (1107/1658):

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յառատածաւալ պարգեւատուէ եւ շնորհաբաշխ բարերարէ եւ յամենազօր մարդասիրէ. ամէն:

Աւրհնութիւն Հօր, պահպանութիւնն Որդւոյ եւ նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ պտուօք, փառօք եւ արգասալից ճոխութեամբ իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց՝ կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայծ ամօք մինչեւ ի խորին ծերութիւնն ձերովք ամենեքումբք. ամէն:

Աւրհնեսցէ զձեզ Տէր մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղօք, զարմօք եւ զաւակօք, որդովք եւ դստերօք, սիրելեօք եւ բարեկամօք, ընչիւք եւ ապրանօք, վարօք եւ վաստակօք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք եւ ամենայն գոյականօք, եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր յերկնէ եւ յերկրէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ եւ յամենայն գոյականէ հոգւոյ եւ մարմնոյ. ամէն:

Այլ եւ փրկեսցէ եւ ազատեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր յամենայն փորձանաց երեւելեաց եւ աներեւութից, յանօրինաց, յանիրաւաց, ի չարաց, ի պատրանաց, ի հերձուածողաց, ի կեղծաւորաց, ի մարդադէմ գազանաց, ի քարասիրտ բռնաւորաց, ի անիրաւ պահանջողաց, ի սուտ եղբարց, ի սուտ ընկերաց եւ ամենայն յորոգայթից. ա[մէն]:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեանս ծաներո՛ւք, հոգեւոր որդիք մեր ի Տէր եւ լուսածնունդ զաւակք մօրս լուսոյ Սրբոյ Էջմիածնի, զի որպէս զսիրելի որդիդ մեր զԲարսեղ պարոնտէրդ հովիւ կացուցեալ էր եւ առաջնորդ կարգեալ ի վերայ Սանահնու Աթոռիդ ի Յակոբ կաթողիկոսէն, որ էր նախքան զմեզ, եւ մեր տեսեալ զթուղթ նորին՝ կրկին եւ վերըստին հաստատեցաք եւ կարգեցաք ի տեղի իւր հոգաբարձու վանիցն եւ առաջնորդ ձեզ՝ վերագրելոց ժողովրդեանդ, եւ առաքեցաք առ ձեզ բարձր հրամանաւ եւ ճոխ իշխանութեամբն առ ի վերակացու լինել ձեզ եւ հովուել զհօտ Տեառն բարւոք քաղաքաւարութեամբ, եւ եդաք իբրեւ զճրագ ի վերայ աշտանակի՝ լուսատու լինել ամենեցուն, եւ առանց աչառութեան խրատել զստահակս, ուղղութեանն ածել զյանցաւորս, հաստա-

տել զգայթակղեալն, կանգնել զգլորեալսն, յանդիմանել զոչեկեալն յօրէնս Տեառն եւ առաքելաբար ունել իշխանութիւնն կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ հրամանին Քրիստոսի, որով տուաք իշխանութիւն եւ հրաման առնել զամենայն աներկիւղ եւ անկասկած: Վասն որոյ պատուիրեմ սիրելի որդոցդ մերոց, զի ի գալ դորա առ ձեզ ընկալարո՛ւք զդա բազում սիրով եւ մեծաւ ընդունելութեամբ իբրեւ զսիրտ մեր եւ զաղիս, եւ դուք զամենայն հաս եւ զիրաւունս սուրբ Աթոռոյն ձերոյ անթերի եւ անպակաս, զկանօնեալն ի սրբոյ Լուսաւորչէն, այսինքն՝ զսրբադրամն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զտէրունականն, զդխազարդն, զկողոպուտն[1], այլեւ տունք քահանայից, տունք երեսփոխանաց, տունք տանուտեարց, տունք գզրաց, տունք աղատաց, տունք եկամտաց, տունք յանկարծամահից զամենայն առաջնորդին է եւ վանիցն, զոր եւ առանց պատճառանաց խմիք լի եւ անթերի հասուցանել պարտիք ի ձեռն առաջնորդին ձերոյ եւ սիրելի որդւոյն մերոյ Բարսեղ *տանուտիրին, որպէսզի տարեալ՝ զԱթոռն ձեր չէն եւ պայծառ պահեսցէ, զի լուսաւորութեամբ Աթոռոյն ձերոյ լուսաւորեսցին լապտերք հոգւոց ձերոց, եւ մի՛ ոք իցէ, որ ընդդիմակ եւ հակառակ երեւեսցի դմա, հնազանդք դմա՝ մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս են հնազանդք, եւ հակառակքն նոյնպէս մեզ եւ Քրիստոսի հրամանին եւ սուրբ Աթոռոյս են հակառակք: Կապեալն ի դմանէ՝ կապեալ եղիցի, եւ արձակեալն՝ արձակեալ:*

Խնդրեմ ի ձէնջ, սիրելիք, ամենայնի եւ ամենայն հլու եւ հնազանդ լինիք որպէս հօր հոգեւորի, եւ մի՛ այլոց նման ունիցիք զդա, այլ իբրեւ հարազատ հօր հնազանդութիւնն ցուցանէք դմա, եւ զամենայն խօսից եւ խրատուց դորին ունկնդիր լերուք աներկբայ, եւ ուրախ սրտիւ եւ զուարթ երեսօք զտուրս ձեր հասուցէ՛ք ի ձեռն դորին, քանզի «զտուրս զուարթ եւ առատս սիրէ Աստուած»[2], այլեւ՝ «որով չափէք՝ չափեսցի ձեզ»[3]: Եւ զի ոչ եթէ այլոց տայք նուէրս ձեր, այլ Սանահնու *ձերոյ եւ Աթոռոյն տայք, զոր ինչ եւ իցէ՝ ուստի պարտիք առատաձեռն տրիւք օգնական լինել Աթոռոյդ ձերոյ, զի զարդարեալ եւ պայծառացեալ մնասցէ զԱթոռդ ձեր, զի ի տեսանել ձեր զնոյն ուրախութեամբն՝ ուրախ լինիջիք ի փառս եւ ի պատիւ անուան Տեառն*

[1] *Բնագրում՝ «զկողոպուրտն»:*
[2] *Բ. Կորնթ. Թ. 7:*
[3] *Մատթ., Է. 2:*

մեծի եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ անզրաւ յաւիտենիւ յաւիտեանս:

Եւ քանզի հնագոյն արձանագրով եւ նախնեաց հայրապետաց կոնդակով հաստատեալ էր զգրեալս աստի զամենայն, զոր եւ զնա եւս տեսեալ եւ հաստատութեանն նորին սակս կնքեցաք հաճութեամբն:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնեսցին յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ ի թուին Հայոց ՌճԼՋ. (1136/1687), յամսեանն յուլիսի ԺԲ. (12), ի դրան Սրբոյ Էջմիածնի*:*

Ծան. *B-ն վերարտադրում է բովանդակությունը, փոխում թուականը՝ ՌՄԼՋ. (1236/1787) (էջ 45v-46r):*

33

A 139r-141v

1692

Կնիք[1]

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Նահապետ *կաթուղիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *լուսանըկար եւ երկնահանգէտ, մեծապայծառ եւ սրբոյ Աթոռոյս* Էջմիածնի, *որմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական հանդերձ աստուածային բազմապատիկ օրհնութեամբն եւ նախախնամական գրութեամբն ի վերայ աստուածախնամ* Սանահնու *վանից Սուրբ Աստուածածնի բոլոր թէմի եւ վիճակի սեպհական նահանգաց, գաւառաց եւ գիւղօրէից՝* Սօմէխէթու, Կետաու *գիւղի,* Մոխրաղաճու *ձորի,* Չիտալազու *ձորի,* Տալաւերու *ձորի,* Տաշրայ *երկրի,* Հայտարբէկու *ձորի,* Կարմիր *եկեղեցւոյ եւ* Ղօշայ *եկեղեցւոյ եւ իւրեանց չրջակայ գիւղօրէից.* Լօքայ *երկրիդ,* Յաղէկու Մղարդէ *մինչեւ ի* Տաշրայ *սինօռն,* Վըճակնու *ձորի,* Դըսեղու *գիւղի եւ իւր ագարակի սահմանաց,* Բաբանանայ *ձորի,* Մարցու *ձորի,* Խոշորնու *ձորի մինչեւ յ*Աճարայ *ձորն, եւ* Ջանդարու *ձորի,* Բամբկու *ձորի,* Ղարաքիլիսու *իւր ամէն սահմանօքն,* Խաչերեսի *ձորի,* Որդնաւայ *ձորի,* Ուռաբերդու *երկրի,* Սարվէրու *ձորի,* Ղայղուլու *երկրի իւր ամէն սահմանօքն,* Համզաչիմանի *եւ* Ջիթահանուց *սարի գիւղօրէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի* Լեղվարայ *չորս բոլոր երկրի եւ սահմանաց եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առ հասարակ. սրբանուէր քահանա-*

[1] *«Է: ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ՆԱՀԱՊԵՏ ԿԱԹ[ՈՒ]ՂԻԿՈՍ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ»: Կնիքը եւ սկզբնատողը՝ կարմիր թանաքով:*

յից, պերճապատիւ մէլիքներաց, ազնուամեծար ազատորդեաց, իրաւասէր տանուտեարց, բարեպաշտօն երեսփոխաց, փարթամայոյզ ղօլվաթաւորաց, վայելչագործ արուեստաւորաց, արդարավաստակ երկրագործաց եւ առհասարակ ամենայն ժողովրդականաց՝ մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու եւ հասակի հաւատացելոց ի Տէր. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ ողորմութիւն եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ՝ Հօրէ ամենակալէ եւ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ. ամէն:

Զօր օրհնութիւն աստուածային եւ աղօթք սուրբ Լուսաւորչին *եւ սրբոյն* Ստեփաննոսի Նախավկային *եւ* Յովհաննու Կարապետին *եւ ամենօրհնեալ սրբոյ կուսին* Մարիամու Աստուածածնին *եւ այլ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց՝ միշտ եւ հանապազ եկեսցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր ի տուէ եւ ի գիշերի, ի նստիլ ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել, ի վարել եւ ի վաստակել, ի սերմանել եւ ի հնձել, ի շինել եւ ի տնկել, ի գնել եւ ի վաճառել, ի սկիզբն տարւոյն մինչեւ ի կատարած տարւոյն, լի ամենայն բարութեամբ. ամէն:*

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի հոգեւոր որդեացդ մերոց, զի որպէս զսիրելի որդիդ մեր զԲարսեղ *պարոնտէրդ հովիւ կացուցեալ էր եւ առաջնորդ կարգեալ ի վերայ* Սանահնոյ *սուրբ Աթոռիդ ի լուսահոգի* Յակոբ *եւ ի* յԵղիազար *կաթուղիկոսացն, որք էին յառաջ քան զմեզ: Եւ մեք տեսեալ զկոնտակ նոցին, կրկին եւ վերստին կարգեցաք եւ հաստատեցաք ի տեղի իւր հոգաբարձու վանիցն եւ առաջնորդ ձեզ՝ վերոյգրելոց ժողովրդեանդ եւ առաքեցաք առ ձեզ բարձր հրամանաւ եւ ճոխ իշխանութեամբ առ ի վերակացու լինել ձեզ եւ հովուել զհօտդ Տեառն բարւոք քաղաքավարութեամբ, եւ եդաք իբրեւ զճրագ ի վերայ աշտանակի՝ լուսատու լինիլ ամենեցուն՝ որք կարօտին, եւ առաջնորդել՝ որոց պիտոյանայ, եւ առանց աչառութեան խրատել զստահակս, յուղղութիւն ածել զյանցաւորս, հաստատել զգայթակղեալսն[1], կանգնել զգլորեալսն, յանդիմանել զոչեկեալսն յօրէնս Տեառն, եւ առաքելաբար ունել իշխանութիւն կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ հրամանին Քրիստոսի, որով տուաք իշխանութիւն եւ հրաման առնել զամենայն աներկիւղ եւ անկասկած: Վասն որոյ պատուիրեմ հոգեւոր որդեացդ մերոց, զի ի գալն դորա առ ձեզ ընկալարո՛ւք*

---

[1] *Բնագրում «զգայթագղեալսն»:*

զդա բազում սիրով եւ մեծաւ ընդունելութեամբ, իբրեւ զսիրտ մեր եւ զաղխ: Այլեւ զամենայն հասս եւ զիրաւունս սրբոյ Աթոռոյն ձերոյ անթերի եւ անպակաս զկանոնեալն ի սուրբ Լուսաւորչէն, *այս ինքն՝ զսրբադրամն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զտերունականն, զդիազարդն, զկողոպուտն, այլ եւ տունք քահանայից, տունք մէլիքաց, տունք տանուտեարց, տունք երեսփոխաց, տունք ազատաց*[1]*, տունք եկամտից, տունք ժամկոչաց, տունք գզրաց, տունք յանկարծամահից, տունք պոռնկաց զամենայն առաջնորդին է եւ վանիցն: Զորս եւ առանց պատճառանաց իմիք լի եւ անթերի հասուցանել պարտիք ի ձեռն առաջնորդին ձերոյ եւ սիրելի որդւոյն մերոյ* Բարսեղ *պարոնտէրին, որպէսզի տարեալ զԱթոռն ձեր շէն եւ պայծառ պահեսցէ, զի լուսաւորութեամբ Աթոռոյն ձերոյ լուսաւորեսցին լապտերք հոգւոց ձերոց:*

Եւ մի՛ ոք իցէ, որ ընդդիմակ եւ հակառակ երեւեսցի դմա, հնազանդքն դմա՝ մեզ եւ սուրբ Աթոռոյս են հնազանդք, եւ հակառակքն նոյնպէս մեզ եւ Քրիստոսի հրամանին եւ սուրբ Աթոռոյս են հակառակք: Կապեալն ի դմանէ՝ կապեալ եղիցի, արձակեալն՝ արձակեալ:

Պատուիրեմ սիրելի որդւոցդ մերոց, զի ամենայնի հլու եւ հնազանդ լինիք դմա որպէս հօր հոգեւորի, եւ մի՛ այլոց նման ունիցիք զդա, այլ իբրեւ հարազատ հօր՝ հնազանդութիւն ցուցէ՛ք դմա, եւ միայն խօսից եւ խրատուց դորին ունկնդիր լինիցիք աներկբայ, եւ ուրախ սրտիւ եւ զւարթ երեսօք զտուրս ձեր հասուցէ՛ք ի ձեռն դորին, քանզի «Զտուրս զուարթ եւ առատս սիրէ Աստուած»[2]*, այլ եւ «Որով չափով չափէք՝ չափեսցի ձեզ»*[3]*: Եւ զի ո՛չ եթէ այլոց տայք զնուէրս ձեր, այլ* Սանահնոյ *վանից Սուրբ Աստուածածնին եւ Աթոռոյն ձերոյ տայք զինչ եւ իցէ: Ուստի պարտիք առատաձեռն տուեալ օգնական լինիլ Աթոռոյն ձերոյ, զի զարդարեալ եւ պայծառացեալ մնասցէ զԱթոռն ձեր, զի ի տեսանելն ձեր՝ զնոյն ուրախութեամբն ուրախ լինիջիք ի փառս եւ ի պատիւ անուան մեծի Տեառն եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ անզրաւ յաւիտենիւ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:*

Եւ քանզի հնագոյն արձանագրով եւ նախնեաց հայրապետաց կոնտակով հաստատեալ էր զգրեալս աստի զամենայն, զորս եւ առա-

---

[1] *Կրկնված է:*
[2] *Բ Կորնթ., Թ. 7*
[3] *Մատթ., Է. 2:*

չին կաթուղիկոսքն տեսեալ, եւ հաստատութեան նոցին սակս կնքեցաք եւ մեք հաճութեամբ:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. ամէն: Հայր մեր...

Գրեցաւ հաստատուն կոնտակագիրս ի թուին ՌՃԽԱ. (1141/1692), ապրիլի Բ. (2), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի:

Ծան. *Վերաշարադրանքը ըստ B 46v: Ֆիննականում պատճենում է նախորդ կաթողիկոսների կոնդակները (հմմտ. № 32):*

34

1808

A 229v-235v

Է

Կնիք

հայրապետական[1]

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Դանիէլ *կաթուղիկոս եւ ծայրագոյն պատրիարգ ամենայն Հայոց առաքելականի եկեղեցւոյս Քրիստոսի, փոխանորդ սրբազանից առաքելոցն* Թադէոսի *եւ* Բարդուղիմէոսի *եւ յաջորդի նոցին սրբոյն* Գրիգորի Լուսաւորչին *մերոյ, որ եւ հայրապետ եւ հոգաբարձու լուսանկար եւ բարձրագահ մեծի Աթոռոյս* Հայկազնեաց Սրբոյ Էջմիածնի, *հրաշակերտեցելոյ ի* Վաղարշապատ:

Յորմէ ժամանեսցէ թուղթ սիրոյ ողջունի եւ օրհնութեան հանդերձ պահպանողական շնորհօք եւ զօրութեամբք սրբոյ Իջման տեղւոյս Քրիստոսի եւ համայն սքանչելագործ սրբութեանցն աստէն եղելոց՝ ի վերայ սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ լուսածնունդ հարազատ զաւակացդ սրբոյ Աթոռոյս, հայկասէր եւ լուսաւորչակրօն հաւատացելոցդ ի Քրիստոս, որք կայք բնակեալ ի յամենայն գաւառս եւ ի նահանգս սեփական թէմից եւ վիճակաց գերահռչակ եւ հրաշազարդ վանիցն Սանահնու, *կառուցելոյ յանուն Սուրբ Աստուածածնի, այսինքն՝ ի բոլոր երկիրդ* Սոմխէթու, Լոռոյ, Բամբակաձորոյ, Տաշիրու, Ղայղուլու, Համզաչիմանու, Ջիթհանից *սարու եւ ի մէջ դոցա եղեալ համայն գիւղօրէից, սրբանուէր քահանայից, պատուելի մէլիքներաց, ազնուազարմ աղատաց եւ ազատորդեաց, իրաւասէր տանուտերց, բարեպաշտօն իշխա-*

[1] *Իսկագրից ընդօրինակելիս գրիչը արձանագրել է հայրապետական կնիքի առկայութիւնը:*

նաց, հաւատարիմ երիցփոխաց, արդարավաստակ հողագործաց եւ բնաւից քրիստոսասէր օրհնեալ ժողովրդականացդ խմբից՝ առ հասարակ մեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, եւ ամենայն չափու եւ հասակի: Խնդալ ի Տէր յարաժամ:

Շնորհք, սէր, ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ իջեալ հանգիցէ ի վերայ ձեր ամենեցուն եւ ընդ ձեզ բնակեսցի եւ զարդարեալ պայծառասցուսցէ զձեզ հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեօք, ընչիւք եւ ապրանօք եւ ամենայն բարութեամբք. ամէն:

Եւ ընդ ողջունի եւ օրհնութեանս գիտասջիք, սիրելի եւ հոգեւոր որդիք մեր եւ հարազատ զաւակունք սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի, *զի ի վերայ թէմից եւ վիճակաց* Հախպատու *եւ* Սանահնու *սրբոց վանիցն, որ գոյր վէճ ինչ եւ խօսակցութիւն, վասն այսր քանի ամիս է, որ ահա սիրելին մեր եւ առաջնորդն ձեր* Առաքել *արհիեպիսկոպոսն եկեալ էր աստ ի սուրբ Աթոռս, առ մեզ բերելով ընդ իւր զամենայն կոնդակս նախնի սրբազան հայրապետացն եւ զթուղթսն բարեպաշտ թագաւորացն, զորս շնորհեալ են ընդ ժամանակս ժամանակս յանուն սրբոյ վանիցն* Սանահնու, *եւ լաւապէս յատկացուցեալ զամենայն թէմս եւ զվիճակս նորին: Եւ ի գալն իւր՝ գրեալ էր եւս առ* Հախպատու *առաջնորդ* Սարգիս *արքեպիսկոպսն՝ գալ ի սուրբ Աթոռս եւ բերել ընդ իւր զամենայն գրեանս՝ զունեցեալսն յանուն սրբոյ վանիցն* Հախպատու, *որպէսզի երկոքեանն ի միասին ընկալցին ի մէնջ զհաստատուն իմն վճռահատութիւն: Այլ սակայն, որովհետեւ ո՛չ եկն նա մինչեւ ցարդ, եւ սա այլ ո՛չ եւս կարացեալ համբերել՝ աղաչէր բազմիցս յետս առաքել զինքն, զի մի՛ յամելովն իւր աստ ընդ երկար՝ աւերեսցի եւ սուրբ վանքն ձեր, եւ դուք սիրելիքդ եւս ըստ որում մնացիք առանց հոգեւոր կառավարչի յայսքան ժամանակս, վասն որոյ եւ մեք, խնայեալ ի ձեզ եւ ի սուրբ վանքն ձեր, յետս դարձուցաք ահա, շնորհելով ինքեան զայս կոնդակ առաջնորդական եւ վերահաստատութեան սեփհական թէմից եւ վիճակաց սուրբ վանիցն ձեր, քանզի մինչ տեսաք, թէ նախնի սրբազան հայրապետքն մեր եւ երանելի բարեպաշտ թագաւորքն ի յամենայն կոնդակսն եւ ի թուղթսն իւրեանց զվերոյգրեալ թէմսն եւ զվիճակսն ամենայն յատկացուցեալ էին յանուն սուրբ վանիցն* Սանահնու, *մեք եւս, հետեւելով ճշմարիտ եւ անսայթաք շաւղաց նոցին, վերահաստատեցաք յանուն նմին սուրբ վանացն: Իսկ որ զկնի նախնի հայրապե-*

տացն սրբոց՝ Հոգելոյս Ղազար *կաթուղիկոսն ի ՌՃՁԷ. (1197/1748) թուին Հայոց կոնդակ է տուեալ յանուն սրբոյ վանիցն* Հաղպատու, *նորին պատճենն՝ այսինքն սուրաթն, սատ գոլով, տեսաք, որ բաց ի* Բամբակաձորոյ, *զամենայն վերոյգրեալ թէման յանուն* Հաղպատու *վանիցն էր յատկացուցեալ, եւ վանքն* Սանահնու *զրկեալ իսպառ: Ուստի Հոգելոյս* Սիմէօն *սրբազան կաթուղիկոսն յետկոյս նոյն կոնդակի սուրաթին իւր իսկ ձեռամբն գրեալ եւ կնքեալ վկայեալ էր այսպէս՝ ի գիտութիւն ճշմարտութեան յապայ տեսողաց.*

«Ի ՌՄԺԲ. (1212/1763) թուին մերոյ, յորժամ նստաւ անարժանութիւնս մեր Հայրապետ ի սուրբ Աթոռոջս Էջմիածնի, *զայս կոնդակս (որ է իբ[ր]ու* Ղազար *կաթուղիկոսի կոնդակի երեսն),* Հերակլ *արքայն ի լուսանցն գրեալ՝ իբր թէ իսկն տեսի եւ զսուրաթս կնքեցի, մեզ էր առաքեալ, խնդրելով զի եւ մեք սոյնանման կոնդակ տայցեմք. մեք եւս նոր նստեալ եւ ոչ* Սանահնու *եւ* Հախպատու *կոնդակսն տեսեալ եւ թէմից նորին տեղեկացեալ, հաւատալով սորին՝ կոնդակ գրեալ յղեցաք առ ինքն: Բայց եւ ամաց ինչ՝ ի տեսանելն մեր զկոնդակսն* Սանահնու, *տեսաք զի շատքն ի թէմիցս այսոցիկ* Սանահնու *եւ* Աղարծնու *վանիցն են, եւ ոչ* Հախպատու, *եւ զի նոքա զմեզ խաբեցին, վասն որոյ զայսքանս գրեցի ես* Սիմէօն *կաթուղիկոսս իմով ձեռամբ եւ կնքեցի, զի յապայ տեսօղքդ գիտասջիք, զի սուտ է թէ՛ իմ տուեալ կոնդակն եւ թէ՛ իմապիսեաց տուեալ կոնդակքն վասն* Հախպատու *վանից վիճակացն սոյն օրինակաւ: Ի ՌՄԻԱ. (1221/1772) թուոջն եւ ի հոկտեմբերի Է. (7)»:*

Արդ, սիրելիք մեր ի Տէր, *յորժամ զայս եւս գտեալ տեսաք, որ* Սիմէօն *կաթուղիկոսն խղճահարեալ կնքեալ էր եւ ձեռագրեալ ի վերայ զայսքան վկայութիւնս, եւ ստեալ մինչ իսպառ թէ զիւրն տուեալ կոնդակն եւ թէ* զՂազար *կաթուղիկոսինն, առաւել եւս ճշմարտեցան հին կոնդակքն եւ թուղթքն նախնի հայրապետացն եւ թագաւորացն, զորս շնորհեալ են յանուն սրբոյ վանիցն* Սանահնու, *վասն որոյ մեք եւս խղճահարեալ հայելով թէ՛ ի կոնդակսն եւ ի թուղթսն երանելի նախնեացն եւ թէ՛ ի ճշմարիտ եւ յանստելի վկայութիւնս յայս, զամենայն վերոյիշեալ թէման եւ զվիճակսն յատկացուցաք յանուն սրբոյ վանիցն* Սանահնու, *զորս եւ այսու կոնդակաւ վերահաստատեցաք իսկ: Եւ զնոյն կոնդակի սուրաթն, յորոյ վերայ ձեռագրեալ եւ կնքեալ կայր այնքան ճշմարիտ վկայութիւնն* Սիմէօն *կաթուղիկոսին, տուաք առաջնորդին ձերոյ* Առաքել *արհիեպիսկոպոսին՝ ի հաստատութիւն կոնդակ-*

կիս եւ ի տեսութիւն համայն ճշմարտասիրաց: Իսկ ի վերոյիշեալ թէմիցն եւ վիճակացն, որ բազումք ի ժողովրդոց գնացեալ բնակեալ են ի կողմունս Քարթլայ *եւ* Կախէթու, *վասն այսր Հոգելոյս* Ղուկաս *կաթուղիկոսն, որ կոնդակ էր շնորհեալ առաջնորդին ձերոյ եւ յանուն սուրբ վանիցն ձեր հաստատեալ եւ յատկացուցեալ, մեք չգրեցաք ինչ աստէն, այլ թողաք այնպէս, մինչեւ երկուքեանն ի միասին՝ առաջնորդն ձեր եւ առաջնորդն* Հախպատու, *եկեսցեն ի սուրբ Աթոռս, զի յայնժամ քննեալ՝ արդարապէս զխնդութիւն իւրին տացուք զհաստատուն վճռահատութիւն, եթէ ողջ մնասցուք Աստուծով: Բայց եթէ առաջնորդն* Հախպատու *վերստին ընդդէմ կացեալ՝ ոչ եկեսցէ ի սուրբ Աթոռս, զոր ինչ արասցուք նմա, ինքն լիցի պարտաւոր, եւ մեք՝ անպարտ, եւ* զՂուկաս *կաթուղիկոսի կոնդակն եւս, զշնորհեալն վասն սրբոյ վանիցն ձեր վասն ի* Քարթլ *եւ ի* Կախէթ *բնակեալ ժողովրդոցն* Սոմխէթու, *ունիմք հաստատել յայնժամ իրաւամբ եւ արդարութեամբ:*

Այլ եւ զայս գիտասջիք, սիրելի՛ք, զի յաւիտենական եւ երկնային փառաց արժանի երանելի արքայն Հերակլէս՝ *ըստ մեծագոյն բարեպաշտութեանն իւր* զՓոքր բերդի *եկեղեցին՝ զկառուցեալն ի* Թիֆլիզ *յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց, որ շնորհեալ էր հաստատուն գրով սուրբ վանիցն* Սանահնու, *մեք եւս հայելով ի հռչակաւոր եւ յերեւելի գոլն նոյն սրբոյ վանիցն՝ պատշաճ համարեալ շնորհեցաք եւ հաստատեցաք թէմ եւ վիճակ լինիլ նմին, որպէս զի յորժամ դէպ լիցի առաջնորդին ձերոյ գնալ ի* Թիֆլիզ, *ունիցի անտանօր զարժանաւոր տեղի իջեւանի եւ մի՛ մնասցէ ի դրունս այլոց, որ ո՛չ է վայել այնպիսի երեւելի եւ հռչակաւոր սուրբ վանքին ձերոյ:*

Ահա այսպիսի բարեմտութեամբ վերահաստատեալ զամենայն վերոյգրեալ թէման եւ զվիճակսն եւ զսուրբ եկեղեցին Հրեշտակապետաց յանուն սուրբ վանիցն Սանահնու, *շնորհեցաք զայս կոնդակ առաջնորդին ձերոյ* Առաքել *արհիեպիսկոպոսին, թողեալ միայն զվէճն, որ վասն ի* Քարթլ *եւ ի* Կախէթ *բնակեալ ժողովրդոցն* Սոմխէթու:

Արդ, ուրեմն, պատուիրեմք սիրելեացդ մերոց ամենից՝ քահանայիցդ եւ ժողովրդոցդ առ հասարակ, զի զսիրելի եւ զհոգեւոր որդիդ մեր եւ զարժանապատիւ առաջնորդ ձեր զՏէր Առաքել *հանճարունակ արհիեպիսկոպոսդ առընկալեալ մեծաւ սիրով եւ իւրավայելուչ պարհիեպիսկոպոսդ առընկալեալ մեծաւ սիրով եւ իւրավայելուչ պատուով, նախ՝ ըստ առաքելական հրամանին ունկնդիր լիջիք ամենայն ոգեշահ բանից դորին եւ հպատակ կացջիք յամենայնի, զի եւ դա տքնելով միշտ առ պահպանութիւն հոգւոց ձերոց՝ հովուեսցէ զձեզ*

խնդութեամբ եւ մի՛ յոգւոց հանելով: Երկրորդ՝ յամենայն հաճելի գործս իւր օգնական եւ ձեռնտու լիջիք դմա վասն օգտի եւ շինութեան սուրբ վանիցն ձերոց, եւ մի՛ ոք ի ձէնջ հակառակ երեւեսցի դմա յիւրապատկան արարողութիւնս իւր եւ արտաքոյ կամաց դորին ձեռնամուխ լիցի ի գործս ինչ հոգեւոր օրինաց եւ եկեղեցւոյ, զի ամենայն բանք ձեր հաւատոյ եւ կանոնաց՝ պարտին գիտութեամբ եւ հրամանաւ դորին կատարիլ: Եւ երրորդ՝ զամենայն առաջնորդական եւ զվանքական հասոյթս եւ զիրաւունս ձեր ի ձեռս դորին հասուսջիք անպակաս, այսինքն՝ զսրբադրամն, զաթոռահասն, զպտղին, զքառասնիցն, զհոգեբաժինն, զկողոպուտն, զդիազարդն, զտէրունականն, զխաչօրհնէքն, զառաջնորդական թապաղն, զմատաղն, զվանից գանձանակն եւ զայլս՝ զորս դուք ունիք ի միջի ձերում զնախնական բարի աւանդութիւնս եւ զսովորութիւնս: Այլ եւ՝ տէրունիք եւս պարտին դմա հասանիլ, որք են աւուրք հինգ տաղաւարացն, տունք քահանայից, երիցփոխաց, ագատաց, եկամտից, յանկարծամահից, անհաղորդից, անյիշատակաց, ժամկոչաց, գզրաց, պռնկաց եւ այլ այսպիսեաց, որք ամենեքեան առաջնորդինն են կանոնական հրամանաւ, զորս պարտիք լիովին դմա հասուցանել, զի կարողասցի եւ դա օր քան զօր պայծառացուցանել շինութեամբ եւ ամենայն բարեկարգութեամբք զսուրբ վանքն ձեր՝ զյատկապէս տունն հոգւոց ձերոց ի փառս Աստուծոյ եւ ի հոգեւոր պարծանս ձեր եւ ի մխիթարութիւն, որ յիրաւի մեզ եւս ո՛չ սակաւ խնդութեան լինի պատճառ: Եւ կատարողքդ այսմ հոգեչահ հրամանիս մերում եղիջիք յօրհնեալք յԱստուծոյ, յամենայն սրբոց նորին եւ ի մէնջ յարաժամ. ամէն:

Գրեցաւ ի ՌՄԾԷ. (1257/1808) թուոջս մերում, ի յունվարի ել, ի լուսակառոյց եւ ի բարձրագահ Մայր Աթոռս ամենայն Հայոց ի Սուրբ Էջմիածին:

Իւրոյ իսկ ձեռամբն ստորագրեալ էր՝

«Դանիէլ կաթուղիկոս Հայոց եւ պատրիարգ սրբոյ Էջմիածնի»:

* * *

Երանելի եւ հոգելոյս հայրապետին Դանիէլի շնորհեցեալ կոնդակս սոյն դաւթարիս մէջն անսղալ օրինակեցի ամենանուաստ մահտեսի Տէր Սիմէոն Տէր-Յովսէփեան, լուսարար Մօղնու եկեղեցւոյ, որ ի Թիֆլիզ:

Ծան. B-ն չունի այս կոնդակի համառօտումը, քանի որ, ինչպէս երեւում է, ընդօրինակուած է մինչեւ նրա հրապարակումը:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ

35

1217 A 125v

Ի թվիս Հայոց ՈԿԶ. (666/1217):

Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, որդի Աբասայ [...][1] եւ ետու վախմն ի գերեզմանացս մերոյ Աստուածածնու մեծ պահարան եւ երկու տերունական սուրբ նշանն եւ ինն փերթ գիրք: Ինչ առաջնորդի ժամանակի որ այս սրբոց մասունքս տեղիցս հանօղ ըլի, այն առաջնորդն սոցա վերայ վրէժխնդիր հըլի. եթէ տեղիցս տանին այլ ետ տեղս չբերէ՝ մասն Յուդայի եւ Կայենի առցէ:

36

1501 A 100r-101r

Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, թոռն պարոն Արղութին, որդի պարոն Վասակին տվի վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին Սամծերու Բ. (2) իգին իր ընձանովն, իր մառանովն, Տալաւէրու իգին իր ընձանովն, զԽոշոոնու ձորի Բ. (2) այգին եւ Ծ. (50) Կոշաձորի Բ. (2) ջաւրավար հող, Բրտաձորու այգին իր ընձանովն[2], Ուռայ[3] ղացն ու այգին իր ընձանովն, Քարայտակի այգին իր ընձանովն, Ջիթահանուց ձորն, բերթ իր յերկրովն, վաշ[խ]ն[4] եւ զվաշխա սեռնովն, Ղըզըլաւրանի ձիթա- Մամխուտն, Մըղարթն, Բորթկայ Բ. (2) ջաղացն, հանքն, Աւգաւրվայ ձորու Բ. (2) այգին, Եպիսկոպոսի գեղն, Սամէբու տուն ու տեղն, մառանն եւ զշրջապատն, Սանահնու վէրի մառանն, Աւգաւրվայ ձորու կարմունջն, Ջրանցի կարմունջն, Բրբըչանի կարմունջն, զԴարբ գեղն, զՆորաշէն, Վէրի Ծերաքա ձիթայհանքն, խաչ, ըսկի շուրջառ եւ եկեղեցւոյ անաւթ, գրիանք: ՋԾ. (950/1501) թվին:

---

[1] Բնագիրը թերի է: Թերեւս այժմ չպահպանուած վիմագրից է ընդօրինակուած:
[2] Բնագրում՝ «յընձանովն»:
[3] Բնագրում՝ «Ուռայ»:
[4] Թերեւս՝ «վարձն» (՞):

Ծան. Թուականը աւելացւում է այլ գրչութեամբ, այն կարելի է կարդալ նաեւ՝ ՋԺ., ՌԺ.:

37

1652 A 170rv

Ի ՌՃԱ. (1101/1652) թւին ի թագաւորութիւն երկրորդ Շահ-Ապազի եւ Վրաց Բագրատունի Ռստամ շահնշահի եւ Հայրապետութեան տեառն Փիլիպոսի եւ Յակոբայ եւ ամիրայութեանն մէլիք Ղորխմազին[1] ես՝ Սարգիս եպիսկոպոս, որդի պարոն Բէքէքին, ազգաւ Արղութէցի, նորոգեցի Ամենայփրկիչ կաթողիկէն եւ զԱստուածածինն, զանկակատունն, զՍուրբ Գրիգորն եւ զնշխարախուցն եւ զՄեծ դարպասն եւ զսկսայ[2] զՄեծ գաւիթն սուրբ առաքելյն:

Եւ եթէ իմ մեղացէս այլ երկարիմ, զմնացեալսն եւս կամիմ հոգալ: Եւ եթէ ոչ՝ կամք Տեառն ալրհնեալ եղիցի:

38

[1646-1681] A 166v-170r
B 31v-32v

Յետ Ղուկաս եպիսկոպոսի ես՝ ծառայից ծառայ նուաստ Սարգիս եպիսկոպոս, որդի պարոն Բէքէքին, թոռն պարոն Ջումին, հրամանաւ տեառն Փիլիպոսի նստանք ի յԱթոռս Սանահնիս, բայց պակասութիւն վանիցս յոյժ տարակուսանք եղեւ մեզ, որ զրկած եւ յափշտակ[ած] էր ի վանից մուլքս եւ հայրենիքս, զոր բազում աշխատութեամբ ջանացաք առաջի մեծաց եւ իշխանաց ոմանց կաշառաւք, ոմանց գնելով, բայց շատ մնաց, որ ոչ եղաք ձեռնահաս: Եւ այս են մնացած եւ հաստատածն՝ զԿոշա ձորու մեծ այգին եւ իւր ներքեւն ճալէն, Էրատակի այգոյ տեղն, Կորիկատափ յայգոյ տեղն, Սաղուձորի Բ. (2) յայգոյ տեղն եւ հողն, ջաղացն եւ Կարմունջայ խելի ջաղացն, Ճալէն իր բոլոր սահմանքն, Ջրանցի Բ. (2) հողն իւր սահմանաւն, Քարագլխի մեծ հողն, Ընկզէց փոսի Մեծ աղբինքն եւ զՓոքր աղբինքն, որ Շհառի Բ. (2) դեհն է, եւ զԽոտարքի հողն եւ զՎէրի մառանն. այս հաստատ կայր ի հնոց, եւ ես շինեցի Ջրանցի ջաղացն եւ հանեցի զԿիտի նաւի առուն եւ սահմանեցի զՋրապատի տեղն եւ եկեղեցոյ դռներն, խաչկալք եւ փանջարայք,

---

[1] Բնագրում՝ «Զորխմազին»:
[2] Բնագրում՝ «զսկսայ»:

եւ վարգուրք, եւ շուրջառք, եւ այլ ըսպասք բազումք, եւ խախտեալ սկիհք, եւ խաչերք նորոգեցին, եւ Մովսէս գիրք, եւ Յովհաննէս գիրք, Միխայել գիրք, Վարդան, Ստեփանոս, Ռըստակէս, Կիրակոս գիրք, Բ. (2) Կանոնք, Աւետարանի լուծմունք, Շարակնոց, Աղթարացուց: Գնեցի այստնօքիք եւ ետու Սուրբ Աստուածածնի դուռն վախմ եւ այլ Բուն Սաղմոսարան եւ այլ ժամագիրք գնեցի եւ այլ հին գրեանք նորոգել տվի, որ ոչ գոյ համար, եւ Բ. (2) սուրբ Նշան պատուական եւ թագաւորական, եւ զՌոնակ գեղն, որ առաջի թագաւորաց հաստատած էր եւ յետոյ Պարսից իշխանութեամբն խլած էր, եւ ես բազում աշխատանաւք եւ աղաչանաւք հաստատեցի, ժամանակ ինչ այլ ոչ եղեւ հաստատութիւն, բայց յետոյ գնեցի զՌոնակն եւ ետու վախմ Սուրբ Աստուածածնին. զԴարքն ղատիմի կայր եւ Պարսից խլած եւ զԵպիսկոպոսի գեղն, որ հաստ կայր նախնեաց մերոց, եւ ես կրկին հաստատեցի եւ ամենայն խարճէ ազատեցի եւ զեկեղեցին շինեցի եւ Բ. (2) մեծ հող խմհատ աբարի, եւ Սանահին կարմունջի ներքեւ հողն այգի տնկեցի զՄատնարկն, ի վերի գլխի հողն գնեցի, զՄեծ բաղչէն հետ մատնարկին խլած էր, այն եւս գնեցի, Ընկզէց փոսի բարակ հողն եւ ձորի ճամփէն գնեցի, Հաւմիտիչի տուն ու տեղն Մանուչարէն գնեցի, Քրտընկանց տուն ու տեղն ի Գասպարէն գնեցի, Քիստումի տուն ու կալն Ատիբէկէն եւ Ղարախանէն գնեցի, այլ եւ զհին մարագն փոխեցի, Թավլի տակի Բ. (2) բակն եւ Շալվանց բակերն եւ զամենայն փայտեղէն տներն ըստ պատշաճին զամէն նորեցի եւ Խ. (40) բեռէն նոր կարաս հաստատեցի: ԶՍամէբու դռանն արձանաքար կանգնացուցի, զՏաշտաձոր Գ. (3) մեծ հող գնեցի, զԳիլագտակին Ա. (1) հող Շահվերտուցն վախմ արարինք, Քարայտակի յիգին տվինք, Գ. (3) հող Փարսատանիցն առանք. մէկն յետ ծախէցինք, Բ. (2) հողն Շահվէրտու հողովն տվինք Դարպասի գլխի մեծ խմհատն Տիրոսիցն առանք՝ բացածն ու բացուէլուն: Քարկապի փոքրն հողն առանք, Դարպասի մեծ այգին, Ջումի ծիլն եւ զՄորանց ծիլն ճալէնովն գնեցինք եւ զՍամծերու Գոգիպանց ծիլ այգին առանք եւ վախմ հաստատեցինք, եւ զմառանն նորոգեցինք եւ հաստատեցինք եւ ամենայն դաւուց ազատեցինք, եւ զՄարտիրոսի գոմն գնեցի մէզրին տուն շինեցի, եւ զՏալաւէրու այգին Ղարայխանի տղայ Խանինի ծիլն գնեցի եւ ամենայն թէմ եւ վիճակ, հին եւ նոր երկիր եւ գեղորէք թագաւորաց եւ հայրապետաց մհրով եւ կնքով հաստատեցի:

39

[1681°]

A 42rv

Անունն Աստուծոյ, ես՝ Հայր Յովհաննէս, *առաջնորդ սուրբ ուխտիս* Սանահնոյ, *մեծաւ աշխատութեամբ շինեցի* զԿորիկատափայ *այգին, որ* Աւետիս *վարդապետի խաչն մէջն է, եւ Հաստատեցի վախմ Սուրբ Աստուածածնին եւ կանգնեցի Սուրբ Աստուածածին անուամբ խաչս, որ ընդ Հովանեաւ Սուրբ* Սարգսին *կայ: Եւ գրեցի կտակս այս, որ ով որ* Կորիկատափի *յայգին բանացնէ, նորա Հասիլէն մեծ մառանի աւագ կարասն լցնէ, Վարդավառին բերէ սուրբ խաչիս մօտ ուխտ կատարէ: Կատարողք Հրամանաց մերոց աւրՀնին [յ]Աստուծոյ. ամէն:*

40

1687

A 129v-135r
B 35r-38v

Ի թուականութեանս Արամեան *տոհմի եւ Հայկական զարմի Հազարյերորդ[ի] ինսուներորդի եւ երեք աւելորդի յաջորդեաց ի մեծափառ ուխտն* Սանահին *կոչեցեալ* Սարգիս *ոմն՝ եպիսկոպոս լեալ ի ցեղէն* Արղութեանց, *ի սեռէն* Վասակեանց *որդի* Բէբէքին, *այր ջատագով եւ կորովի, Հմուտ նըրբից եւ արտաքնոց, տեղեակ խաղից եւ երաժշտական եղանակաց: Մինչ ի սա, ի* յԱրղութական *տոհմէն յեօթ եպիսկոպոսունք յաջորդեալք էին, սայ ութերորդ պարոնտէր նստաւ այսմ մեծի գահի:*

Արդ, ես՝ նուաստս եւ Հոյսկն յամենից եւ տկար տրուպս յառաջնորդաց Բարսեղ, *որ եմ որդի եղբօր մեծի Հեղինակիս վերոյգրեալ* Սարգսի՝ Թէմուր *կոչեցելոյ: Իբրեւ էՀաս Հավն իմ* Սարգիս *ՌՃԺԶ. (1116/1667) թուականն, արար զիս՝ Հէքս կուսակրօն քահանա: Զկնի Հինգ ամաց ետ ձեռնադրել զիս եպիսկոպոս ի սուրբ Աթոռն* Էջմիածին՝ *ձեռամբ սրբազան Հայրապետին* Յակոբայ: *Եւ արար զիս ժառանգ մեծի Աթոռոյն* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնիս, եւ իմ՝ ոչ գիտելով տաժանմունս եւ բազմադէմ վիշտս Հոգաբարձութեանն:*

Արդ, եթէ կամօք եւ թէ թարց կամաց եղէ վերայտեսուչ եւ խնամատար այսմ Աթոռոյս Թ. (9) ամ կենդանութեան տեառն իմոյ Հոգտարեալ Հովեցի զժողովուրդ վանացս: Իսկ զկնի մահվան տեառն իմոյ եղէ ինքնագլուխ առաջնորդ:

Արդ, զչարիքս իմ, որ գործեալ իցեմ ընդ վանացս՝ թող այլք պատմաբանեսցեն: Նաեւ բոլորն գիտէ Քրիստոս, որ այս կողմանէս առանց

խղճմտանաց եմ: Իսկ զարդիւնս եւ զբարիս, որ Հասուցի վանացս՝ ես ինքնին ի թիւ արկից. նախ քան զամենայն յեկեղեցական կահս եւ անօթս եւ սրբութիւնսն թվեցից. մէկ Աւետարան, մէկ Մաշտոց, մէկ Շարակնոց, մէկ Ատենի, մին Առաքել *պատմագիրք՝ բասմա, երէք Սաղմոսարան: Գրեանք այս էր: Արծաթեղէնսն այս է.* Լուսաւորչի *աջոյն մասն կայր ի վաղընջուց, զայն արծաթապատ ետու առնել գեղեցկադիր յօրինուածով ոսկով ելուզեալ, երկու շար ակամբ պաճուճեալ մատանիի մատն եւ գիր ի վերայն, մէկ արծաթէ վարշամակ՝ այլվի պատկերօք եւ ոսկէջրով, մէկ փոքր սուրբ Նշան, մէկ այլ խաչ՝ բազմախուռն ակամբ եւ քանդակով, մէկ արծաթէ* փուռվառ, *գագաթն* Թօմա[յ]ի *սուրբ առաքելոյն, որ կայր աստ ի նախնեաց, զայն եւս ետու արծաթապատ առնել, ծախքն մասն ինչ ես Հոգացի եւ մասն ինչ ետու Հոգալ Հօրաքեռ դստերն իմոյ, որում անունն* Լէլի *ճանաչիւր, մէկ ազնիւ սաղավարդ այլվի արծաթի յելտուզած, Հանդերձ պատկերօք երկու շար մարգանօք՝ խաչ ի գլուխն: Զայս* Գօրկի *խանն ետուր նուէրք սուրբ վանացս եւ ընծա ինձ, քանզի ես կրկնապատիկ առաքեալ էի նմա աղերս, վասն որոյ Հատոյց մասն ինչ յետս: Խանս այս* Գօրկի *որդի է խանին* Տպխեանց, *որում անունն էր* Շահնվազ, *որ զկնի մահվան Հօրն ինքն գրավեաց զխանութիւնն: Շորեղէն՝ երեք զառ շուռջառ, ԺԲ. (12) շապի[կ]ք, պղինձ մին ջուխտ ծնծղայ, երկու հատ զանկակ, Դ. (4) մաղաշ, այլեւ Հինգ Հողոթափ, մէկ զառ զունար ազնիւ մեծագնոյ, երէք այլ ուրիշ[1] զունար, մին Հաղորդատուփ: Մնա[յ] ասել բրդեղէնսն, ապիկեղէնսն, երկաթեղէնսն եւ այլն յամենայն ի մէջ եկեղեցոյս եւ արտաքինս, զի այն յամենայն Քրիստոս գրեսցէ եւ մի՛ մոռասցի: Զի այս յամենայն վասն յուսոյ արքայութեան անէ, իսկ զարտաքին ջանն մեր այս է. ի մէջ վանացս ինչ փայտեղէնք կայր զամէն անպիտանացեալ էր եւ խարխալեալ, բովանդակն քակեցի եւ նոր նորոգեցի գեղեցիկ[2] քան զոր էրն: Այլ եւ նոր շինվացք եւս զոր չէր լեալ բնաւ. ի ձորն մեր նոր Հնձան եւ գոմ շինեցի, երկու օրավար այլ առ ի կա[յ], մերձ Ներքի յայգոյն. եթէ Աստուած կամակցի՝ կամիմ միացուցանել ընդ յայգուն:*

Իսկ ի մէջ թէմիցն Սամծերու զէկէլանց Ղազարէն *այգին գնեցի ընդ Հին յայգուն խառնեցի, նոր Հնձան շինեցի՝ քարն եւ փայտն.* Եպիսկոպոսի *գեղումն* Ծարքարու *ազնաորդոցէն Իե. (25) օրավար Հող գնեցի եւ*

[1] *Բնագրում՝ «որիշ»:*
[2] *Բնագրում՝ «գեղեցիք»:*

արարի վախմ: Դարապասու այգին, Սամեպու տներն եւ հողերն, որ Սարգիս եպիսկոպոսն գնեալ էր, քաթալիկոսն Վրաց ի յինքն գրաւեաց կենդանութեամբ Սարգիս պարոնտէրին: Իսկ զկնի մահվան պարոնտէրին ես անարժանս բազում նեղութեամբ եւ յոլով կաշառօք յետ առի ի նմանէ. իմ խառճս շատ գնաց, քան տեառն իմոյ, որ յառաջմէ գնեալ էր: Եպիսկոպոսի գեղի եւ Չխչօպանու սինուռումն կարմունճի ջէրկա հողերն իմացուցի, զի հըլխչօպանցիք դավի առնէին, որ եւ Գօրկի խանին ծանուցաք, դիվան Ռըստէվանն եկն բանիւ խանին, սինուռ էհատ, զամէնն ի մեզ դարձոյց: Մեր էր եւ մեզ արար, եւ ես հաստատեցի վանացս: Տալավերու հնծանն նոր շինեցի՝ քարն, կիրն եւ փայտն: Յոռնակ գեղի կէս շինականն Սարգիս եպիսկոպոսի գնած էր եւ վախմն էր արարեալ վանացս: Մեր ազգական ազնաորդիքն չարութիւն արարին. Թահմազ Ղուլի-խանին խլել ետուն, որ նստէր ի բերդն Լոռէ, այլ մեր Սանահին գեղումս ինչ հող ու ջուր որ ունէաք՝ զամէնն ղումսութեամբ խանին գրավել ետուն: Բազում կաշառօք եւ պէսպէս փէշքաշօք թափեցի, շատ բան ծախեցի ի դրունս խանին եւ մեծամեծացն՝ հազիւ ի մեր կողմն արարի: Համարեսջիք թէ վերստին գնեցի եւ արարի վախմ: Յեօթնասուն կարաս մառան ձգեցի՝ յերեսուն ի Սումխէթ եւ քառասուն ի վանքս: Այսոքիկ թէմ նոր հաստատեցի վանիցս. թէպէտ յառաջմէ մեր էին լեալք եւ ժամանակ ինչ անմարդաբնակ եւ ամայի էին եղեալք: Նաժմոյս (sic!) շնորհիւն Քրիստոսի շինութիւն եղեւ, եւ մեք մերն ի մեզ տուաք սահմանել, հաստատուն եւ անջինջ կոնտակ առաք ի սրբազան հայրապետէն մերմէ՝ յԵղիազար կաթողիկոսէն: Վերոյգրեալ թէմքն են այսոքիկ. Ջիլղու գետի յայն կողմն, Չիպուղլուի ձորովն, Յերգատուկին վերայ Սարույերն, Ղայղուլին, Ցելու դարէն մինչ ի Ղարսա եւ Ջավախէթու սինուռն հաստատեցաք սուրբ տանս: Ով ոք հանել ջանա[յ]՝ միայն իմ մեղացս տէր կենա[յ] եւ ոչ բազում մեղաց, քանզի ես միայն այսքան մրձեցա[յ] մինչեւ զամենայն փտեալս, բեկեալս, կորեալս, յափըշտակեալս վերստին նորոգեցի եւ վախմ արարի Սանահնու Սուրբ Աստուածածնիս, քանզի սորա էր սեփական եւ սորա եղեւ վերստին սեփական:

Ով սրբազան հայրք եւ եղբայրք, որ զկնի մեր գայք յաջորդէք եւ վայելէք, յիշեսջիք զիս՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, զհոգեւոր ծնօղն իմ Սարգիս հանգուցեալ եպիսկոպոսն, զմարմնաւոր ծնօղսն իմ հանդերձ իւրայնօքն յամենեքումբ: Նաեւ՝ հոգեւոր եւ հարազատ մեր Վարդան

քրիստոսաքարոզ եւ տիեզերալոյր վարդապետն, որ է սիրելի մեր եւ ցավակից սուրբ տանս, զի է մեծ միաբանից գլուխն եւ զոր ինչ բարիք որ արարաք վանացս՝ նա ընդ մեզ էր եւ աւելի ջանք եւ հոգ տարաւ քան զիս, որոյ Տէր լիցի վարձատրիչ: Այլ եւ յիշեսջիք զկուսակրօն միաբանք վանացս զԲարսեղ եւ զԽաչատուր եւ զմիւս Բարսեղ, զՄարտիրոս, զԴաւիթ քահանայքս, նաեւ՝ [զ]Բայրամ հօրեղբայրն իմ, որ է հոգաբարձու տանս, այլ եւ Էտիշէլ սարկաւագ, որ է մերձաւոր մեր, որ բազում աշխատանս առնէ վանացս՝ յարաժամ շրջելով ի թէմս մեր՝ սակս օգտի տանս. ի Տեառնէ առցէ զվարձս: Այլ եւ Ոսկան փակակալ յիշեսջիք: Բովանդակ միաբանք էին Խ. (40)՝ աբեղայք, մոնթք, տնտեսք, ծառայք եւ այլն յամենայն:

Արդ, զերեսս իմ ի գետնի եդեալ արտասվայգոջ մախթմամբ զամենեսեանդ ի գութ արկանեմ, որ առ ապա գալոց էք, միով ողորմեա[յ]իւ յիշել զհավն եւ զհոգեւոր ծնօղն իմ զՍարգիս եպիսկոպոսն. թերեւս Տէր թողցէ զանցանս նորա եւ զիս՝ հոյսքս յամենից, զի ներումն շնորհեսցէ Քրիստոս աններելի յանցանաց իմոց՝ հանդերձ իմայնօքն յամենեքումբ, զի եւ դուք յիշեալ լիջիք ամէնունակ նորին շնորհացն, քանզի առատ է եւ ձրի պարգեւէ ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս, զցօղ արեան իւրոյ կաթեցուսցէ ի հոգիս հաւատացելոց իւրոց Քրիստոս Աստուածն մեր. նմա փառք հանդերձ հարբ եւ ամենասուրբ հոգովն՝ այժմ եւ յարակայ. ամէն:

Արդ, ծրագրեալ եղեւ կոնդակս ի թվականութեանն Հայոց ՌՃԼԶ. (1136/1687) ամի, ի թագաւորութեանն պարսից Շահ Սուլէմանին, ի Հայրապետութեանն Սուրբ Էջմիածնի տեառն Եղիազարու սրբազան Հեղինակի եւ յաջորդութեանն սուրբ վանացս Սանահնոյ վերոյգրեալ անարժանիս՝ Բարսեղ եպիսկոպոսին, Խ եւ Բ. (42) ամաց կենաց իմոց եղեւ այս: Դարձեալ կրկին անգամ զեկուցումն լիցի ներկա[յ]իս ապառնեաց սրբայնուէր եւ յիսուսակիր անձանց, զի թէպէտ բազում արդիւն արարաք սուրբ տանս, զայն ոչ ի թիւ արկանելն բաւն[1] վարկաք, այլ միայն այն, որ գնոց գնեցաք կամ գրաւեցաք, կամ կաշառօք թափեցաք, կամ պարգեւօք ըստացաք, կամ բռամբ տիրեցաք, զի հոգիս իմ զրկեցի եւ սուրբ Աթոռս ծաղկափթիթ զարդարեցի:

Արդ, ով ոք որ նենգութիւնն արասցէ իմ ըստացեալ իրացն, զոր յիշատակ եդի Սուրբ Աստուածածնիս, անէծք ոչ կարդամ, այլ Քրիստո-

[1] Բնագրում՝ «բօն»:

սի սոսկալի դատաստանին դատախազ եմ նորա, իսկ որք անխնամ պահեն՝ իւրեանք եւ իւրեանց խղճմտանքն: Եւ որք խնամօք պահեն՝ պատուեալ եւ պսակեալ լինին ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ, որ է օրհնեալ անկէտ յաւիտենիւ. ամէն[1]:

41

1691

A 137r-138r
B 40r-40v

Ի Թվաբերութեանս Հայկազ[ե]ան տօմարի ՌՃԽ.երրորդի (1140/1691), ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէմանին, ի բռնակալութեան տանս Վրաց, որ ի քաղաքին Թիլվիզ, Նազարալի խանին, որ է թոռն Թամուրազ թագաւորին Կախէթու:

Ես՝ վերոյգրեցեալ Բարսեղ եպիսկոպոս, յառաջնորդ սրբոյ ուխտին Սանահնոյ, որ եմ եղբօրորդի մեծի եպիսկոպոսին Սարգսի, ընդ բազում արդեանցն, որ արարի ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս, այլ եւ նոր նորոյգեցի Սամէպու Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցու խաղտեալ տեղիքն կոփվածօք վիմօք, նաեւ պարիսպն եւ պատշաճ տներ, քանզի նա ի բնէ կացարան եւ ապա հօվարան է սուրբ վանացս: Այլ եւ գնեցի արծաթի սուրբ Նշան մի մարգարտաշար, ականակուռ եւ ելուզեալ, եւտու վախմ Սուրբ Աստուածածնիս: Այլ եւ իմ հօրոքոր որդին Շիօշն պատվական զարպաւ շուռջառ մի ետ յիշատակ Սուրբ Աստուածածնիս իմ յառաջնորդութեամբն: Այլ եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, գնեցի Սամծէր Քավքընանց Նաւասարդէն եւ իւր եղբայր Խէչըկէն եւ նոցին որդոցէն այգի մի, որ վանից այգու կից էր, եւ կոպար ընդ նմա խառնեցի ի մի ընդ մեր յայգուն եւ եւտու յիշատակ Սուրբ Աստուածածնիս: Այլ եւ Բ. (2) արծաթի թաս եւ մին ծեռաց սուրբ Նշան, Բ. (2) Շարակնոց գրօվի, Բ. (2) Քարոզգիրք, Բ. (2) Մաշտոց գրօվի. Ա. (1)՝ Բուն Ա. (1)՝ ձեռաց ետու յիշատակ սուրբ վանացս վասն յուսոյ արքա[յ]ութեանն, Զ. (6) խալի յկեղեցուն, Լ. (30) խալի դուրսն ի ըսպասու երդեւեկաց՝ ի պարծան Սուրբ Աստուածածնիս:

Որք հանդիպիք՝ մեղաց թողութիւն խնդրեցէ՛ք ի դիւրալուր Տեառնէ զիմն եւ զիմոցն, զի եւ ձերն թողցէ Քրիստոս Աստուածն համայնից, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

[1] Յիշատակարան գրչի. «Գաղափարօղ նամակիս Սարգիս գեղջուկ նորաբողբոջ քահանայ յիշեսջիք»:

42

[1672-1712]

A 135v-136v
B 38v-39r

Արդ, ես՝ տրուպս քան զամենեսեան զվերոյգրեալ Բարսեղ եպիսկոպոս, յաջորդ Սանահնո եւ եւս ընդ յոգնակի արբեանց իմոց, զոր արարի ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, գնեցի հինկ օրավար հող Տաշտարենցի Մալումիցն եւ եթի վախմ եւ յիշատակ ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, ընդ սմին եւ նորոյգեցի զձորի Մեծ քարեա կամրճի հիմն աբեւմտեան կողմանէն, զոր շինեալ էին մեծայհաւատ իշխանքն՝ սպարապետն Զաքարիայ եւ եղբայր իւր Իվանէ, որ եւ ընդ բազմաժամանակեա գոլոյն եւ յոգնագնաց հեղեղացն քակեալ եւ փլփլեալ էր հիմն, զոր եթեալ էին թրծեալ աղիւս ճարտարքն յառաջինք՝ ոչ գիտեմք գիտութենէ, թէ անգիտութենէ: Ուստի խոռոչս եւ ծերպս արարեալ, ջրոյն մտաք ի ներս, եւ էր վիհ մեծ ըստ նմանութեան յայրի, որ եւ բազմաջան երկամբ եւ յոլովատաժան կրիւք նորոգեցաք վերստին ապառաժ եւ անհեթեթ վիմօք եւ բռամած պնդութեամբ[1]:

Նաեւ արծաթեա գօտի մի ժամարարի ետու առնել, զոր քամար յորջորջեն: Այլեւ ընդ ժամանակս իշխանութեան իմոյ հօրաքեռ դուստրն իմ Լէլի կոչեցեալ, զոր եւ վերոյգրեալ ճառին յիշեցաք, սակս արդեանցն ետ վերստին զառ շուռջառ մին, ընդ նմին՝ գեղապաճոյճ վզուրար մի ժամարարի մարգարտաշար եզերօք, կենդանանկար պատկերօք եւ ոսկէթել յօրինվածով, այլ եւ վարշամակ մի եւս մարգարտաշար յօրինվածօք յիշատակ ետ ի դրունս Սուրբ Աստուածածնիս, որ եւ զորիտուրն ամենապարգեւ Փրկչէն ընկալցի եւ յիշատակ նորին օրհնութեամբ լիցի, եւ մեզ մասն ընդ նմին եղիցի, եւ մերայնոցն նշուլ ինչ լիցի եւ խնամողացն մեղաց թողու թողութիւն լիցի ի Քրիստոսէ, որ է օրհնեալ հանդերձ հարբն եւ ամենասուրբ հօգօվն անզրավ յավիտենիվ. ամէն:

43

A 138rv

1694

Ի թուին ՌՃԽԳ. (1143/1694) ի թագաւորութեանն Պարսից Շահ Սուլէմանի որդոյն եւ Վրաց թագաւորութեանն Նազարալի խանին, որ թոռն էր Թամուրազին:

[1] B-ն այլեւս չի շարունակում:

Եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, որ եմ առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին, գնեցի Բէկումեանց յայգին եւ յիւր հընձանովն եւ գոմովն եւ յիւր գլխի հողերովն, խոտանոցի ձորովն եւ յիւր Բիր հարքովն: Կամակցութեամբ ետ պարոն Ուզբաշովն եւ յիր որդի Թամազովն եւ մեր ճորտ Ուլուխանն:

Թէ յետ եւ յառաջ տայ այս բանիս՝ նա ԺԲ. (12) թուման ջուրում տըւօղ լինի հէքիմին:

Եւ քուլ մեք՝ Արղութի որդիքս, մեծ եւ փոքրս, վկայ եմք այսմ բանիս: Եւ զայս յայգիս խառնեցի Կոշաձորոյ մեծ յայգին:

Դարձեալ եւ զայս թուիս, որ է ՌՃԽԳ. (1143/1694), եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոսս, գնեցի Ջօրինի որդի Օղուզիցն վանից մեծ յայգոյ գլխին որ հող կայր Մելքիսեդինն էր, որ Օղուզին փայ էր ընկել, որ մէկ ծայրն իշանոցն էր դիպել, զայն գնեցի Օղուզիցն եւ վախմն արարի Սուրբ Աստուածածնիս Սանահնոյ:

Եւ դարձեալ՝ վերըստին գնեցի Մանուչարիցն եւ յիւր որդի Փարսադանիցն Բօվի յետեւի Խոտանց հողն եւ վախմն արարի ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս:

Եւ դարձեալ՝ ի մերում ժամանակիս Շամշի որդիք՝ Բէժանն, Փարէմուզն, Գունիէն եւ Գօտերցին եւ մէկ ձեռք պատարագի ըսգեստ վախմն արարին ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս իւր եղբօր՝ Բայինդուրի հոգոյն. եւ իւրեանց յիշատակն ա[ւր]հնութեամբ եղիցի. ամէն:

44

1813 — A 220v-221v

Ես՝ ներքոյ ստորագրեալս Սանահնայ վանից առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոսս, զայս թուղթ յիշատակութեան գրեալ եւ ստորագրեալ կնքեմ ի մատենագիրս սուրբ վանից մերոց այսու բանիւ, որ հանգուցեալ մայրն իմ Խանումն եւ կողակից Մարմարն ի կենդանութեան իւրեանց, ի վայելումն յետագայ որդւոց եւ զաւակաց իւրեանց՝ հալալ արդեամբ եւ աշխատանօք իւրեանց առեալ էին Ղուկասանց երկու եղբօր՝ Աւետիսի եւ Սարգսի բաժին այգւոյ տեղն, որ է ի ներքոյ Սմբատանց այգւոյն եւ կից վանքի այգին, զոր ետ մահուան յիշեալ մօրն եւ կողակցւոյն իմոյ, զհոգեւոր յիշատակ նոցա առաւել համարելով, քան զմարմնաւորն, վասն որոյ զնոյն տեղին այգւոյ միացուցի ընդ վանքի այգին եւ մեծաւ աշխատանօք հոգ տարեալ՝ շինեցի, տնկեցի եւ արարի այգի պտղաբեր եւ, ի բաժին հոգւոց նոցա, ընծայեցի Սանահնայ սուրբ վանից՝ ի մշտնջենաւոր յիշատակ հոգւոց մօրն եւ կողակցւոյն իմոյ: Այսուհետեւ վանքն պարտ է վայելել զայն ընդ այգւոյ իւրոյ, եւ ոչ ոք ի սերնդոց իմոց կարողասցի մերժենալ եւ կամ տիրապետել զայն, զի այնպիսին դատապարտեալ գտանելոց է եւ հոգւով պարտական առաջի արդար դատաստանին Աստուծոյ:

Գրեցաւ յամի 1813, յօգոստոսի 13, ի Թիֆլիզ. Առաքել արքեպիսկոպոս՝ առաջնորդ սրբոյ վանիցն Սանահնայ:

45

1897 — A 222v

Երջանիկք դուք եւ աստուածասէր եւ կրօնասէր նախնիք, այժմ զարթի՛ք եւ տեսէ՛ք բաց աչօք, թէ յայդքան նուիրանաց եւ վախմից որքա՞ն մնան ի տիրապետութեան հռչակաւոր վանիցն Սանահնու:

1897 ամի:

Սարգիս եպիսկ.

Ի ՎԻՄԱԳՐԱՑ ՍԱՆԱՀՆՈՅ

46

1061

A 109rv

Թվխս ՇԺ. (510/1061)[1]*:*

Թագաւորութիւն Կիւրիկէի՝ *որդւոյ* Դաւթի *արքայի, Հայրապետութեան տեառն* Թէոդորոսի *ես*՝ Ծապոյճի *իշխանաց իշխան, որդի* Գարբանիելի *ի տոհմէ* Պալճաւունի, *[ի] ազգէ* Արշակունեաց, *իմ հալալ ընչիւք գնեցի* զԱրընթքայ տափ, *ետու մայրաքաղաք* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնիս:*

Արդ, որ սորանէ հանէ՝ մեր մեղացն պարտական լիցի:

Ծան. *Վիմագրի հրատ. տե՛ս Կ. Ղափադարեան, Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, № 105, էջ 147-148:*

47

1063

A 108rv

Ի ՇԺԲ. (512/1063) թվին: Ի Հայրապետութեան տեառն Դէոսկորոսի, *ի Թագաւորութեանն* Կիւրիկէի *եւ* Սմբատայ, *ես*՝ Անուշ *թագուհի, դուստր* Դաւթի *արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ եկեղեցիս եւ ետու զնորաշէնքն ի* Սանահնիս *վասն իմ մեղաց թողութեան եւ իմ եղբարցն արեւշատութեան:*

Արդ, առաջնորդ ի Սանահնիս *պարտական է առաջի Աստուծոյ, որ ամէն եկեղեցիս ինձ ժամ առնիցէ: Ով խափանէ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած լինիջի. ամէն*[2]*:*

Ծան. *Ընդօրինակուած է վիմագրից: Ժամանակին այն վերծանել եւ հրատարակել է Ս. Ջալալեանցը (էջ 32-33): Վերջին հրատ. տե՛ս Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. № 179, էջ 187:*

[1] *Լուսանցագրութիւն՝ «Էս սուրբ Գրիգորինն այ»:*
[2] *Լուսանցագրութիւն. «Էս վէրի խորանին այ»:*

48

[1181]

A 36v
B 20r-v

Ես՝ Մարիամ Բագրատունի, *դուստր արքային* Կիւրկի, *մեծաւ յուսով կանգնեցի զսիւնս այս եւ ետու իմ Հայրենի սուրբ նշան մեծայծախ պահարանաւք ի Սուրբ Աստուածածնիս, [սկեան] արծաթի եւ տաւնացո[ւ]ցաք: Պարտական են Գ. (3) Խ.ունս (քառասունս) եղբայր այժմ եւ զկնի վաղճանի իմոյ Նաւակատից աւրն, զՎարդավառն ինձ պատարագեն զՔրիստոս մինչ ի կատարած աշխարհի:*

Ծան. *Արձանագրութիւնը ընդօրինակուած է աղաւաղումներով: Բնագրի վերծանութիւնը եւ թուագրման հիմունքը տե՛ս Կ. Ղափադարեան, Սանահինի վանքը..., արձ. № 28, էջ 114:*

48ա

A 37r

Ես՝ Բօրենայ *եւ նոյն արքային դուստրն, քոյր* Մարիամայ *կանկնեցի զսիւնս. եւ զիս յիշեցէ՛ք ի* Քրիստոս*:*

Ծան. *Վերծանութիւնը տե՛ս նոյն տեղում, արձ. № 29, էջ 114:*

48բ

A 37r

Ես՝ Յոււսուքնայ *զնմին* (sic!) *արքային դուստր, կանգնեցի զսիւնս՝ լինել ինձ սիւն լուսոյ կենաց յաւիտենից:*

Ծան. *Վերծանութիւնը հմմտ. նոյն տեղում, արձ. № 30, էջ 115:*

48գ

A 37r

Ես՝ Ռուսուդանի *հօրաքոյր եւ* Թամար՝ *մայր թագուհեացդ զսիւնս կանգնեցաք. զմեզ յիշեցէ՛ք:*

Ծան. *ա) Ընդօրինակումը կատարուած է սեան վրայից եւ սխալաշատ է: A-ն չունի: Հմմտ. նոյն տեղում, արձ. № 31, էջ 115:*

բ) B-ի լուսանցներում նշումներ կան, թէ ուր են գտնւում սոյն վիմագիր արձանագրութիւնները: Դատելով B-ի ունեցած նշանակալի տարընթերցումներից ու տեղադրութեան նշումից՝ ընդօրինակողը վիմական բնագրերի սրբագրում-սրբագրումներ է կատարել: Թուագրումները ըստ շինարարական արձանագրութեան:

49

[1181]

A 107v

Ես՝ Ռուսուդանայ Հայրաքոյր Թամար, մայր Թագոյհոյ, սիւնս կանգնեցաք. զմեզ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

Ծան. Վիմագրում սղուգայէս գրուած է «Ես՝ Ռուսուդան, հաւրաքոր Թամարի, մայր թագուհեացդ զսիւնս կանգնեցաք, զմեզ յիշեցէք ի Քրիստոս» (տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 31, էջ 115): Թուագրումը՝ ըստ ժամանակի շինարարական արձանագրութեան:

50

1181

A 35v-36v

B 20r

Շնորհաւք ամենասուրբ Երրորդութեան եւ բարեյորդ մշտաբուխ, յարախնամ կերտողին եւ միահրաման հաստողին էիցս համայնից, ի յիմանալեաց մշտաշարժից եւ ի զգալեաց հոմասեռից, այլ եւ ամենայնի յաւրինողին տիրապէս եւ յինքնազաւր պետութենէն[1]:

Ի թվականութեանս ՉՁԼ. (630/1181), ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Գէորգայ եւ ամիր-խպասալարութեան[2] Սարգսի եւ որդւոյ իւրոյ Զագարիայի եւ Իվանի եւ ամիրաութեան Քրթի ես՝ Ովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, շինեցի զերփե[մ]ն լեալ զեկեղեցիս աւգնութեան Ամիր Քրթին եւ վարդապետի մեծի թագաւորին (sic!) եւ Քրիստոսի Աստուծոյ, որ զգաւիթս շինեցի [ի] հիմանց մեծաւ յուսով զաշարհակից եղբայրս եւ զհայրս Ովհաննէս, զարժանի ամենայն աւրհնութեամբ, զի աւուրս սոցա կրկին ազատեցաւ զեկեղեցիքս մեր ամենայն հարկէ: Յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

Ծան. Տեքստը ընդօրինակուած է Ամենափրկիչ եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի արձանագրութիւնից՝ աղաւաղումներով: Վիմագրի սղոյց վերծանութիւնն ու ծանօթագրումներ տե՛ս պրոֆ. Կ. Ղաֆադարեան, «Սանահնի վանքը... արձ. Հմր 12, էջ 104-105):

51

1183

A 46rv

Սանահնու Սուրբ Աստուածածնայ մեծ տաճարի դրան արձանն է.
ՈԼԲ. թուին (632/1183):

[1] B-ն այս հատուածը չունի: Այն չկայ եւ կառոյցի վրայ:
[2] B ամիրսպասալարութեան ի:

Ի թագաւորութեանն Վրաց Գէորգէի, ես՝ Օրբէլեան Իւանէ սպասալարս, թոռն Մեծին Իւանէ սպասալարին եւ որդի Սմբատայ սպասալարին, ըստ նախնեաց սովորութեանն եկի ուխտ Սանահին Սուրբ Աստուածածնիս: Ուխտիս առաջնորդն էր Տուտի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսն: Տեսի զյիշատակարանս նախնեաց մերոց, որ մեր ամենայն գաւառքն՝ թէ՛ քաղաք եւ թէ՛ գիւղք, ազատօք եւ շինականօք, յերանելի թագաւորաց եւ ի նախնեաց մերոց վախմ էր տված Սուրբ Աստուածածնիս եւ նզովիւք փակած էր: Մեք եւս՝ նախնեացն մերոց հետեւելով, մեր ամենայն գաւառքն՝ քաղաքօք, գիւղիւք, ազատօք եւ շինականօք վերստին վախմ տւաք Սուրբ Աստուածածնիս: Ով ոք յանդգնի եւ հանել ջանայ Սուրբ Աստուածածնէս մեր տվեալ վախմ՝ կամ թագաւորաց, կամ կաթողիկոսաց, կամ եպիսկոպոսաց, կամ իշխանաց, կամ ազգականաց, կամ ազատաց, կամ շինականաց, ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի, պատիժն Յուդայի եւ Կայէնի առցէ, Սուրբ Աստուածածնայ խոռեղիցի, պատիժն Յուդայի եւ Կայէնի առցէ, Սուրբ Աստուածածնայ խռովանքի գայ, յօճէն մինչեւ ի Նեռն անիծած է, Քրիստոսի դատաստանին մեզ պարտական լինի եւ սեւ երէս: Ով մեր յիշատակարանն ջնջէ՝ ջնջեալ լինի ի դպրութենէն կենաց. ամէն, եղիցի:

Սուրբ ուխտիս միաբանքն խոստացան տարէնն մէկ քառասունք պատարագ մատուցանել անխափան՝ վասն քաւութեան մեղաց մերոց:

Ծան. Ս. Ջալալեանցի ընդօրինակութիւնից քաղելով արձանագրութեան տեքստը, վերահրատարակել է Կ. Ղաֆադարեանը (նշուած աշխ., արձ. Հմր 184, էջ 189):

52

A 108v-109r

1184

Եւ յամին, յորում եղեւ [կատարումն] արքային վրաց Գէորգէ, ես՝ Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտէի Խաչենացոյ, բնակեալ ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնիս, կանգնեցի զխաչս ի վերայ հանգստարանիս իմոյ՝ ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս: Եւ արդ, անկեալ դնիմ առ ոտս քո, նշանտ Աստուծոյ, եւ աղաչեմ անբարբառ շրթամբ, զի մեծի երեւման քո լիցիս բարեխաւս անարժան ծառայիս Քրիստոսի:

Որք երկրպագէք՝ յիշեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս:

Կանգնեցաւ ի Հայրապետութիւնս Ովանիսի, որում ամի նորոգեցաւ Կաթուղիկէ սուրբ, թվիս ՉՁԼԳ. (633/1184). զՄխիթար կազմողս յիշեցէ՛ք:

Ծան. *Ընդօրինակուած է Տուտէորդու խաչքարի թիկունքի վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 169, էջ 180:*

53

[1191] A 111r

Թագաւորութիւն Վրաց Գաւրգէ, ամիրսպասալարութիւնն Զաքարէ եւ Իւանէ, ես՝ Քուրթ, Համազասպ, Սարգիս, որդի[ք] Սմբատայ, որդոյ Համազասպայ, տվաք Մաթիշու կէսն հայրենեաց ի մեր հողս ի Սանահինիս՝ մեր մեռելոյ հոգւոյն եւ մեզ արեւշատութեան:

Ընկալաք հայրս Ովանէս եւ միաբանքս, տվաք զհամբարձման ժամն զամենայն եկեղեցիք: Կատարիչք աւրհնին ի յԱստուծոյ:

Ծան. *Որոշ կրճատումներով ու աղաւաղումներով ընդօրինակուած է ժամատան վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 13, էջ 105-106:*

54

1217 A 110rv

Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, որդի Աբասայ, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնիս, ետու խաչ մի մեծ, ԺԳ. (13) գիրք: Գրեցաւ ինձ ամէն եկեղեցիքս Բարսեղի տաւնին ժամ առնեն մինչեւ կատարած աշխարհիս: Որք յաւժար կամաւք կատարեն՝ աւրհնին [յ]Աստուծոյ: Իցէ ոք խափանէ...

Ծան. *Ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի 1217 թ. վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 33, էջ 116:*

55

1217 A 107rv

Ի թվիս ՈԿԶ. (666/1217): Ես՝ Գրիգոր որդի Աշոտոյ, ետու իմ որդաւքս զիմ տուն հայրենիքն զԼորիսն իր ամէն շահու գենովն եւ այլ աւելի հողով Աստուածածինս, եւ իմ սարի խոտհարքի տեղն. եւ հաստատեցի ինձ Խաչգուտին տաւնն[1] զամէն եկեղեցիս մինչեւ կատարած աշխարհիս:

Արդ, ով որ իմ գրիցս խափանէ՝ Յուդայի, Կայենի մասնակից եղիցի:

[1] Բնագրում՝ «տունն»:

Ծան. *Ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի վիմագրից՝ համառօտումով ու աղաւաղութեամբ: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 49, էջ 128:*

56

[1214-1217] A 106r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Վասակ որդի Սմբատայ, ետու Աստուածածնին իմ ամուսնոյն հոգայփային ի Բերթիկ զՏիկնաքարին [այգին] եւ զՓոքր այգին, զԳոբոռնոնք գչինական, ազատ ի զաւրէ, Սալամանց հողն ամէն շահու գենովն: Ով իմ տվածն Աստուածածնուցն հանէ՝ Յուդայի [բաժին] եւ սուրբ հայրապետաց նզովք առցէ:

56ա

A 106rv

Եւս եւ զՎասակս եւ զամուսինս իմ զԽաթունն, տվաք Սուրբ Աստուածածնին մեր որդոյ Քուրդայշահին հոգւոյն զՄուսէս եւ զՄարգարին որդին իւր շահու գենովն եւ Ժ. (10) աւրավար հող լաւ աղբինքն, ազատ ամենայն հարկէ: Կատարողք ի հրամանաց մերոց աւրհնին ի Աստուծոյ:

Ծան. *Համառօտումով ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի միջին թաղի երկու վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 46, էջ 122-123: Արձանագրութիւնը թուագրելի է Գրիգորի առաջնորդութեամբ: Ուշագրաւ է «ազատ ի զաւրէ. Սալամանց հողն» ընթերցումը, որը չի նոյնանում Կ. Ղաֆադարեանի վերծանութեան հետ՝ «յազատ ի զԱբէսալոմանց հաւղն»:*

57

A 107v-108r

1222

Ես՝ հայր Ոհանէս, գաւառաւ Խաչենեցի, եկեալ բնակեցայ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ շինեցի զհիւրատունս վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ արեւշատութեան տէրանց մերոյ Զաքարէի եւ Իվանէի ետու ի հիւրատունս Կոշայձորոյ այգին, զՈռնակագոմն[1], զՋորի այգին, զտներն եւ զհրատուն, զհողն, որ վերի դեհն է. Թվիս ՈՀԱ. (671/1222):

[1] Բնագրում՝ «զզՈռնակագոմն»:

Ծան. *Համառօտմամբ եւ աղաւաղումներով ընդօրինակուած է Սանահին գիւղի այգիների մէջ գտնուող խաչքարի թիկունքի վիմագրից (1205 թ.): Հրատ. յեն Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 174, էջ 183-184:*

58

1222 A 103v

Ի թվիս ՈՀԱ. (671/1222):

Ես՝ Դաւիթ *իշխանս, որդի* Շողրկայ, *գնեցի* զՈռնակագոմի[1] *կէսն եւ շինական մի* Հալալաշինի, *մըշակն դմնացուխ*[2] *եւ սպիտակ սուրբ Նըշանն, եւ Բ. (2) շուրջառ, ընձայեցի Սուրբ Աստուածածնիս, եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս* Տէր Ոհանէս *միաբանքաւ տվի[ն] զսուրբ* Գրիգորի *տաւնն, որ հետ յեղիական շաբաթն եւ զկիրակէս եկեղեցիքս շաբաթ աւրն ինձ՝* Դաւթի *եւ* Կարճըկայ, *զկիրակի աւրն՝* Սարգսի *եւ* զՇերբարքին:

Արդ, որ զմեր ընծայս հանէ եւ ի սուրբ եկեղեցոյս՝ Յուդայի *եւ* Կայենի *նըզովք արցէ:*

Ծան. *Ընդօրինակուած է աղաւաղումներով, հրատ. յեն Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 15, էջ 108:*

59

1226 A 105v

Թվիս ՉԾՀԵ. (675/1226): Ես՝ Հասան *եւ* Վախախ *ամուսինն իմ տվաք* Սանահնուս *ի* Ծաթերու *ի* Շատարեանք *ամէն շահովն Ի. (20) աւրավար հող:*

Ես՝ Տէր Ոհանէս, *միաբանքս տվաք* Էրեւման *խաչին պատարագել: Կատարաւղք հրամանաց մերոց աւրհնին Աստուծոյ:*

Ծան. *Ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի հիւս. նաւի կամարի վիմագրից՝ խաթարումներով (դրանցից կարեւորը «մի»ն Ի. (20) կարդալն է): Վերծանութիւնը յեն Կ. Ղափադարեան, նշ. աշխ., արձ. Հմր 56, էջ 133:*

60

1229 A 107r

Ի թվիս ՈՀԸ. (678/1229): Անուամբն Աստուծոյ ես Համլիկ՝ *որդի* Սմբատայ, *ազգէ* Համազասպանց, *ետու մեծաւ յուսով Աստուածածնիս*

---

[1] *Բնագրում՝ «զզՈռնակագոմի»:*
[2] *Ուղղելի՝ «լմնածուխ»:*

զԿկվայշէն *իր յեռանդամն, Ա. (1) յարտ լիքն հող ի* Կարմիր քարն: *Ով զայս հանէ Սուրբ Աստուածածնէս՝* Յուդայի, Կայենի *նզովք առցէ:*

Ծան. *Կրճատումով ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի վիմագրից: Հրատ. յեն Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 52, էջ 130-131:*

61

A 104r

1234

Ի թվիս ՈՁԳ. (683/1234): Ես՝ Աբրահամ *վարդայ[պե]տ, աշակերտ Աստուածածնիս ետու իմ թագաւորական եւ տ[է]րուանակն սուրբ Նըշանս մեծածախ պահարանաւք եւ զիմ մատնարգս եւ բազում աշխատութեամբ շինեցի՝ ի գրատանս: Ընկալայ ես՝* Գրիգոր *վարդապետ, առաջնորդ* Սանահնիս, *ամեն մի[ա]բան[աւքս] հաստատեցաք սուրբ* Յակովբա *կիրակի տաւն սուրբ Նըշանիս եւ ամենայն եկեղեցիքս, որ պատարագն Աբրահամ վարդապետին առնէ՝ մինչ ի կատարած աշխարհիս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ: Ով որ զնշանս հանէ ի գրատանէս՝ նզովեալ եղիցի:*

Ծան. *Ընդօրինակուած է գրատան նախագաւթի պատի վիմագրից: Հմր 127, Սրբոյց վերծանութիւնը յեն Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. էջ 161-162:*

62

A 110v-111r

[1271]

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Տէր Յովանէս, *ծառայ ծառայից Աստուծոյ, ըստ նախնեաց իմոց մեծաւ յուառաջնորդ սուրբ ուխտին* Հաղբատայ, *եւ ետու կազմել մեծապահասով միաբանեցայ Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու Ը.ոց (8) վեցկի պատրաստութեամբ: Եղրան սուրբ նշան եւ ետու* Յովհաննու *Նաւասարդին եւ* Յինանցն *բարքս սահմանեալին ինձ տաւնս* Յովհաննու *իմ յանունս պատարագեն ի Քրիստոս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ:*

Ծան. *Մեծ ժամատան վիմագրից ընդօրինակուած է որոշ կրճատումներով: Հրատ. յեն Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 34, էջ 118:*

63

A 104r

[ԺԳ. դար]

Ես՝ Վաչէտ, *որդի Վաչուտին, ետու զիմ դրամագին զայգին՝* Բազալի *այգին ի* Օէնգաւիթս Սանահնու *Սուրբ Աստուածածնիս, եւ [ի] առաջ-*

նորդութեան Ոհանէսի միաբանքս հաստատեց[ին] զՓիլիպոս առաքելի տաւնն պատարագել զամենայն եկեղեցիս՝ Դաւթի եւ իմ եղբաւրն անխափան մինչ ի գալուստն Քրիստոսի:

Ծան. *Մասնակի փոփոխություններով ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի հարաւ. պատի վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 60, էջ 136:*

64

[ԺԳ. դար]

A 104v-105v

Ես՝ ամիրսպասալար Մախ[ա]րգրձել, որդի Շահնշահի, այս ժամս, զի սաւղրամիշ արար եւ զերկիրս աւեր տեսայ, եկի վանքս եւ տեղս անմարդ գտաք, որ իմ մհասիլած եւ՛ առաջնորդէ, եւ՛ այլ հարկէ աւիրած էր եւ զեկեղեցիքս փակած: Որ զայս աւեր տեսաք, մահու չափ տըրտմեցաք, որ Աւագ զատկին զզարդենիք[1] քաշին, շատ նախատինք արարին:

Ես՝ ամիրսպասալարս Մախարգրձելս եւ ամուսին իմ Վայնանի ուխտ դրաք Աստուածածնիս, եւ մեր պապանց գերեզմատանս այսչափ եկեղեցիք ամէն հարկէ ազատեցաք, որ այսմ հետէ ոչ մհասիլէ[2] եւ ոչ այլ հարկէ Սանահնիս միաբանից եւ միաբան ժողովեն, եւ հաստատեցաք, որ եւ մեր կամ եղբարց մերոց, կամ ազգականաց, կամ վանից հրամանք խափանել ջանայ՝ ի դաւանութենէն որոշեալ լինի, ընդ աւձի եւ ընդ Նեռին լիցի: Կատարողք հրամանաց աւրհնին Աստուծոյ:

Ծան. *Ընդօրինակուած է Մեծ գաւթի միջին նաւի թաղի վիմագրից՝ աղաւաղումներով: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 47, էջ 125-126:*

65

[ԺԳ-ԺԴ. դարեր]

A 37v-38r

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ որդիք Բէկին եւ Խութլուին, թոռն Կունիպարկին ընձայեցի Սուրբ Աստուածածնիս եւ իմ մաւրս գերեզմանաց զմեր որդին զՎարդանն, որ տայ Ճ. (100) լիտր ձէթ ի Սուրբ Աստուածածնիս. Ծ. (50) լիտրն Աստուածածնին եւ Ծ. (50) լիտրն իմ մաւր գերեզմանացն ամեն տարի անխափան: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ խափանել

[1] *Ուղղելի՝ «զվարդապետս»:*
[2] *Բնագրում՝ «մըհասիլէ»:*

զվերագրելոց իմոց կամ աւտարաց, որ գրեցաւ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս՝ ամէն միաբանուցս եւ վկայութեամբ մեծամեծացս ազատաց Տաշրա: Թէ ով յանդգնի խափանել զտուրս մեր՝ նզովք առցէ յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց:

Գրեցաւ գիրս յառաջնորդութեամբ Ովհանիսի եւ ի փակակալութիւն Սամուէլ վարդապետին ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան. ամէն:

Ծան. *Ընդօրինակուած է այժմ չպահպանուած վիմագրից: Կ. Ղաֆադարեանը բնագիրը քաղել է «Քէօթուկի» ձեռագրից եւ զետեղել է իր գրքում (արձ. Հմր 185, էջ 189):*

66

A 109v-110r

1315

Ի թվիս ՈԿԴ. (664/1215): Կանգնեցաւ խաչս Սարգսի որդոցն Սմբատայ, թոռն Համազասպանց, որ մեռաւ ի պատերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնիս, եւ որդի նորա Սմբատ եւ ամուսին Աղուտ ետու ի Մղարդն[1] զԱբուսաթանց հայրենիքն՝ ամէն շահու զեռովն Աստուածածնիս եւ Խ. (40) աւրավար հող:

Ով զայն հանէ Աստուածածնէս՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեսցի:

* * *

Ես՝ հայր վարդապէտ Գրիգոր, Վարդան եւ միաբանքս տվաք զամենայն եկեղեցիքս Քառասնից տաւնին Բ. (2) եկեղեցիս Սմբատայ եւ այլն Սարգսի: Ով խափանէ՝ վերագրեալ նզովք առնու Աստուծոյ:

Ծան. *Ընդօրինակուած է Վանքի բակում գտնուող՝ Սարգսի խաչքարի թիկունքի վիմագրից: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 155, էջ 174:*

67

A 107v

1326

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դաւիթ, թոռն Վասակայ, ետու իմ հալալ գանձագին հայրենաց Իգուհ[ա]նք, Լ. (30) աւրավար հող սուրբ խաչեբոյ մէջն է, թվին ԷՃՀԵ. (775/1326): Ով խափանէ՝ դատի Աստուծոյ:

[1] *Բնագրում՝ «իմղն»:*

Ծան. Ընդօրինակուած է Ներքին ժամատան վիմագրից: «Իգուհանք» աղաւաղման դիմաց վիմագիրն ունի «ի Կոհանքն» տեղանունը: Հրատ. տե՛ս Կ. Ղափադարեան, նշուած աշխ., արձ. Հմր 21, էջ 112:

68

1514

A 38r-39r

Ի թուականիս ՋԿԳ. (963/1514): Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես՝ ամիր Բահապս եւ մայրն իմ պարոն Խութլղան միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնին, տվաք զմեր ձեռացատունկ այգին՝ յիշատակ մեզ եւ եղբաւրն իմ Աստուածապովին, որ տարաժամ մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս: Եւ առաջնորդ[ք] սուրբ ուխտիս խոստացան տարին Գ. (3) պատարագ կատարեն ի տաւնի Ծրագալուցին, առաջնորդութեամբ Ղուկաս եպիսկոպոսին: Ով հանել ջանայ՝ իմոց կամ աւտարաց, եղբարց կամ եղբարորդաց, նա մեր մեղացն տէր լինի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լիցի: Կատարողքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ միաբանք սուրբ ուխտիս Գ. (3) պատարագ տաւնին Ծրագալուծին [կատարեն] անխափան: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ծան. Քաղուած պիտի լինի Սանահինի վիմագրերից: Բնագրի չգոյութեան պատճառով Կ. Ղափադարեանը ընդօրինակել է «Քէօթուկից» (նշուած աշխ., արձ. Հմր 186, էջ 190):

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՔ, ԱՌՔ ԵՒ ԾԱԽՔ

69

[1196]

A 84v-86r

Ի ժամանակս յաղթող զաւրաւորացն Սարգսի եւ որդւոցն Զաքարիայի եւ Իվանէի մեծք՝ Վարդանաց թոռներս Դաւիթս եւ Մաշթարս, Զաւտս, Կկըլայիճ[1] որդին Թուխանս, յայս ժամանակս, որ առաջնորդ էր զՍանահնիս Սուրբ Աստուածածնիս հայր Յովհանէս, որ գերեզմանատունս էր եւ այլ ի Սանաինս էրետ, մեք՝ ամէն մեծ եւ փոքր, այր եւ կին աւրաւրօցով եւ տղայով[2] առաք եւ գնացաք Սանահնեաց թափել յապ[...] եւ թանկաք[3] եւ ոչ այնց արարին մեզ հաս[4] եւ իրաւունք. յայն ժամն ի յիւրեանցս անկաք եւ ասացաք, թէ ով որ Խոշոռնու տէր լինի՝ կամ մեր որդի, կամ թոռն, մինչի Քրիստոսի գալուստն, եւ զայս գիրս ստէ կամ զԽոշոռնու ձորս ի Սանահնէս հանելոյ պատճառ լինի՝ զինչ աշխարհիս խաչ կայ եւ քրիստոնէութիւն, զայն մարդն նզովեսցէ, եւ խաչեալն Աստուած զայն մարդն նզովէ եւ ի խաչահանուացն Քրիստոսի արասցէ զայն մարդն եւ Յուդայի աստուածասպանին մեղացն Տէր արասցէ: Եւ զինչ յաշխարհս որ արժանաւոր մարդ է եկեալ եւ զինչ յԵրուսաղէմս մինչեւ յայս պատարագ է մատուցած ի Քրիստոս՝ այն մարդոյն, որ այս սրբոցս հակառակ կայ՝ խռով արասցէ Աստուած եւ ի Սանահնէս եւ ի Հաղբատայ նըզոված է այն մարդն ի մահ եւ ի կեանք:

Հաստատէ այս գիրս ամէն սահմանքով Սանահնու Սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կաթուղիկէիս վկայութեամբ Խոշոռնու ձորու տանուտէրացս, որոց անուանքն գրած է ի գիրս, թէ Աստուած կամի:

---

[1] Բնագրում այսպէս է:
[2] Բնագրում՝ «տըղայով»:
[3] Նախօրինակից այսպէս է օրինակուել:
[4] Բնագրում՝ «հասկ»:

Գրեցաւ գիրս ի Թուիս Հայոց ՈԻԵ. (625/1176): Հաստատ է կամաւն Աստուծոյ: Հաստատած է ամիրսպասալար Զաքարէի իր գանձագին հայրենիքս սուրբ Աստուածածնիս: Կատարիչք աւրհնին [յ]Աստուծոյ[1]:

70

[1229-1240]

A 42v-44r

Անուն ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, ես, Ջամէլէ որդիքս՝ պարոն Ջօհրապս եւ իմ եղբարս եւ իմ հօրեղբայր Գաբրիէլս, Շալվէս եւ Թեւդօրէս ծախեցինք զԿեչեւուտն, զՇոբն ի վերայ Սանահնու վանքին. այն ժամանակն Գրիգոր վարդապետն՝ Աբաս Թագաւորի որդին, առաջնորդ էր ի Թագաւորութեան Լաշային՝ որդի Թամար դիղօփալին, եւ իշխանութեամբ հարազատ եղբարցն Զաքարի եւ Իւանէի, մեր կամաւ ծախեցինք Խ. (40) դահեկանի: Զայս գիրս եւ վճիռս հաստատեցաք, որ որդէց որդիք եւ պապէց պապ ով զայս գիրս խափանէ՝ իմ ազգէ կամ այլոց, նզովս Աստուծոյ առցէ եւ ամենայն սրբոց:

Վկայ գրիս[2] Աստուած եւ մարդ.

Աբլաբասին որդին Սարուտն,

Վրաց իրիցի որդի Միգէլ էրէցն:

Վկայ է այս գրիս Պօղոսի որդին էրէցն եւ Լուչինի որդին եւ Սարգիսն Արտաւազայ որդին, եւ Տէփրայ Գրիգոր էրէց եւ Վաչէ:

Եւ մենք՝ Ջամէլէ որդիքս զայս հաստատեցինք այսուհետեւ Սուրբ Աստուածածնին Սանահնու:

Ով զայս գիրս խափանէ[3] ՝ նզովս առցէ Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն եւ տուքանք Ճ. (100) դահեկան տայ Հաղբատայ եւ Սանահնու սուրբ Նշանացն եւ Յոհանայ վանուց Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց նզովս առցէ:

Կատարողք գրոյս աւրհնին [յ]Աստուծոյ:

[1] Գրութեան ՈԻԵ. (1176) Թուականը, դատելով առաջնորդ հայր Յովհաննէսի յիշատակութիւնից, սրբագրելի է ՈԽԵ. (1196):
[2] Բնագրում՝ «գիրս»:
[3] Բնագրում՝ «խափանեն»:

71

A 106v

[1291-1300°]

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դանէլանց Մէլիքս, միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իմ կէս ակ ճիթահանքն Սանահնիս: Տէր Ըստէփանոս եւ հայր Ոհանէս, միաբանք տվինք զսուրբ Նիկաւղիոսի տաւն[ի]ն[1] ամեն եկեղեցիքս պատարագել ինձ՝ Մէլիքիս, եւ ի հաւր [իմոյ] Մխիթարայ:

Արդ, ով զճիթահանքս ի վանից հանէ՝ ՅԺԸ.ից (318) անիծած եղից[ի]՝ թէ մեր ազգէ կամ աւտարէ: Կատարողք աւրհնին [յ]Աստուծոյ:

72

A 101v-102r

1551

Ես՝ Փիրազիզս, Վարդէվանս մեր Ջրախառնութի հողն ծախէցինք ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիս, Փիրազիզս, Իսկանտարս վըկայ ենք: Թվականն Ռ. (1000/1551) էր:

73

A 102r

[1551-1587]

Ես՝ Իսկանդարի որդի Հանէսս, Վարդանս Տէփրա դիմաց Գ. (3) աւրավար հողն, Դարպյբըլքի մեր Բ. (2) աւրավար հողն ծախէցինք ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տանուտէր Սարգիսն, Պաւղաւսն, Տէր Մարգարէն, Խաւճումն, Խէչումն վկայ են:

74

A 102rv

[1551-1587]

Ես՝ Ղուզիկի որդի Քեղուբաթս, մեր խմհատն բացածն ու բացվէլուն մինչեւ Բրտա ծախէցինք մեր կամաւ ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին, իւր չորս կողմովն, հախն առանք, մեր կարէցն արարինք: Թաթոս էրէցն վկայ, Փարղուզաթն վկայ, Գրիգորն վկայ: Ով յետ ու յառաջ տայ կամ յետ վազէ՝ նզոված լինի:

[1] Բնագրում՝ «տուննն»:

75

[1551-1587] A 102v-103r

Ես՝ Խաւճազիզս, Կաղ Միրաքի որդի Հոռոմայրէցի, ծախեցի իմ բաժին այգին իր չորս կոպարովն, իր ընձանովն, իր ծառ ու տնկովն ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին: Սամծերէցի Տէր Ովանէսն վկայ, տանուտէր Ներսէսն վկայ, Քուչաք Գրիգորն վկայ, որ իմ հալալ կամաւ տվի Բարսեղ եպիսկոպոսին. ով յետ վազէ՝ կամ իմոց կամ աւտարաց դաւի անէ՝ Յուդայի, Կայենի մասնակից լինի, ԺԲ. (12) թուման Լաւոռ հէքիմին տվաւղ լինի:

76

[1551-1587]

Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Թումանս Տալաւերէցի, որդին իմ Թաղրիվէրմիշն, ծախեցի իմ այն այգին, որ Գուլիկի այգուցն կտրած էր, ի վերայ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ կամաւք եւ յաւժարութեամբ, միջնորդութեամբ պարոն Մէլիք Միրիմանի ձեռօքն, գինն առայ եւ ծախեցի:

Տանուտէր Ղասիմն վկայ, Տէր Աստուածատուրն վկայ, Վանիկն վկայ, Ղուզանն վկայ, Յորդանան վկայ:

Ով այլ հակառակի կամ դաւի անէ՝ որդի կամ ազգական, կամ պարոն, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց անիծած է, մեր մեղացն տէր է:

77

[1587-1600°] A 39r-40r

Առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Թ. (9) դաս հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց: Ես՝ Ամիրբհաբի որդի Բարիաւքս, եւ իմ եղբայր Աշրափս, եւ իմ եղբաւր որդի Ղաւրխմազս մեր այգին իր ընձանովն եւ իւր Դ. (4) կոպարովն տվինք վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին, այլ ոչ ում դաւի չկայ՝ ոչ մերոց եւ ոչ աւտարաց, ոչ ազգականաց, ոչ ընդանեաց: Եւ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Բարսեղ արհեպիսկոպոս եւ միաբանքս մեզ հէնց գիր տվին, որ մեզանէ էլ բազմական չուզեն:

Վկայ է այս բանիս պարոն Մուշեն եւ պարոն Ջումէն, ես՝ Մակդէվաքս, Ովայգիմի որդի Բայինտուրս, Պաւղոսս, Խէչատուրի որդի Ղարագաւզս:

Վկայ եմ ես՝ Առաքէլի որդի Աւլքէս, ես՝ Բէշքէնս, Սիրունջանի որդի Դաւնմազս վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս վարդապետս գիրս գրեցի, վկայ եմ, որ հաստատ է բանս եւ ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ: Ով էլ այս բանս խրաց տայ կամ դաւի անէ՝ աւձէն մինչեւ Նեռն անիծած լինի, երէք սուրբ ժողովոյն ադաւնէծքն առնու, զվարձս Յուդայի, Կայենի եւ խաչահանուացս առցէ, ՅԾԺԸ. (318) հայրապետաց նզովս առցէ:

Ես՝ Լիանոսի որդի Բուտախս, վկայ եմ:

78

A 173r-174r

[1605-1629]

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Արղութէցոնց ջամայհաթս՝ Ջաւհրապ-բէկս, Ասլան-բէկս, Սարուխան-բէկս, Էլիզբար-բէկս, Զաքարէս, Քուրթիկ-բէկս, Հախնազարս, Թաթարխանս, Շէրմազանս, զամէն Արղութէցիքս, որ այս ժամանակս կենդանի կանք, յառաջ ժամանակն մեր նախնեացն հաստատեալ էր զՈռնակն Սուրբ Աստուածածնին ու մեր թագաւորքն վախմ էին տվել: Մեք այլ գնացինք ի դուռն Պարսից թագաւորին Շահ-Աբազի, զմեր գեղարէցն հետ առանք զՈռնակն ու այլ տվաք վախմն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, քանի որ մեր իշխանութիւնս կու անցանի՝ ոչ ոք չունի իշխանութիւնն որ հակառակի. շահի արեւին մատաղ ու մեր գերեզմանատանս տվաք. ո՛չ ոք հակառակի, ո՛չ մեր, ո՛չ եւ ո՛չ ազգականաց: Ով որ յետ յառաջ տայ՝ Շահին գունահկար ըլի, Ըռըստոմ խանին արէնտէր ըլի, Աստուածածնի խռովանքն անկանի, եւ ասասցեն հրեշտակք. Եղիցի, եղիցի:

Ես՝ Ղաւրխմազ-բէկս Արղութէցոնց ուզբաշի, վկայ եմ այս բանիս, որ այսպէս հաստատեցօ:

79

A 66r-67r

[1627]

Առաջի Աստուծոյ եւ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին մեք՝ Մանթաշի որդիք պարոն Ցամիրջանս եւ պարոն Դաւիթս եւ մեր որդիքն հետ Սանահնոյ թէմի համար դաւէցանք. մեր խիզանովն էկինք ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս եւ բարիշեցանք, իւրեանց կամաւ սուրբ Ոհանայ մեր ձեռատվին Բ. (2) գեղ՝ Լուսայգին, Լէջէնուքէն ի Ագարակն: Մենք էլ մեր ձեռատվին Բ. (2) գեղ՝ Լուսայգին, Լէջէնուքէն ի Ագարակն: Մենք էլ մեր ձեռատվին Սուրբ Աստուածածնին ու Ղուկաս պարոնտէրին, ցագրով գիր տվինք Սուրբ

որ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր որդիք, ո՛չ ազգ եւ ո՛չ յընդանի էլ դաւի չանէ: Թէ մենք շինենք, թէ այլ մարդ՝ Սուրբ Աստուածածնին վիճակ էլաւ, այլ օչ ում բան չկայ, որ այն գեղարէնց դաւի անէ՝ կամ ազգ, կամ ընդանի[1] այլ ոչ ով բան չունի: Ով էլ դաւի անէ կամ այս բանս խափանել ջանայ, կամ հակառակութիւն անէ՝ աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած եղիցի, զվարձս Կայենի ու խաչահանուցս առցէ եւ մեր մեղացն տէր է առաջի Աստուծոյ:

Ես՝ պարոն Քարախոստրոս, վկայ:

Ես՝ պարոն Բէջանս, վկայ:

Ես՝ պարոն Խաւճէս, վկայ:

Ես՝ պարոն Վասակս, վկայ:

Ես՝ Կիրակոս վարդապետս, որ գիրս գրեցի, վկայ այս բանէրու, որ շինեցանք եւ հաստատեցայք այս հաստատ սիգիլս:

Գրեցաւ գիրս թվին Ռ[ՁԾ]ԻԷ.[2] (1627). ամէն:

80

1633 A 194v-195r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Միտիչի որդի Ամիրս, Հասարակաց իգու դիմաց ճաղակին դաւի արի[3], թէ իմ հողի տակին այ, թէ մեր էր, թէ հասարակաց: Ես իմ կամաւ դուս եկի, Աստուած հալալ անէ Սուրբ Աստուածածնի իգուն: Ես այլ դաւի չունիմ, ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց, ով որ հակառակի դաւի անէ՝ Աստուածածնին նզոված լինի:

Ես՝ Դեմուրի որդի Տէր Յովանէսս վկայ եմ:

Ես՝ Ղուկասի որդի Ղուլիս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Տէր Տիրատուրս, վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս աբեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ:

Ի թվականի ՌՂԲ. (1082/1633). ամէն:

---

[1] Բնագրում՝ «անդանի»:
[2] Կարելի է կարդալ նաեւ՝ ՌՄԻԷ. (1227/1778): Սակայն երկու ընթերցումն էլ կարօտ են սրբագրութեան, քանի որ աղբիւրներով յայտնի է մէ՛կ Ղուկաս պարոնտէր Արղութեցի, մահացած ՌՃԳ. (1634) թուին: Սրբագրել ենք ըստ այնմ:
[3] Բնագրում՝ «անի»:

81

[1627-1634] A 103r

Ես՝ Մարկոս էրէցս Ծոփըցի գիր տվի Սանահնու Սուրբ Աստուածածնի դռանն Ղուկաս եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն, որ տարէն Ը. (8) կուժ գինի Աստուածածնի դուռն տանին: Ռըստակէսն վկայ, Մախուշի վկայութեամբն, Մկրտչի վկայութեամբն: Ով գիմ յիգին չինէ՝ անխափան տայ վանաց:

82

[1627-1634°] A 40v-42r

Առաջի Աստուծոյ ես՝ Ամիր Բհապս, եւ իմ որդիքս՝ Խաւճամիրս, Ուրքումս, Բարիաւքս եւ Աշրափս առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց ամէնքս միաբան մեր սրտի կամակցութեամբ, զմեր տնկած նորգն, որ [ջուրն միջումն է][1] վախմ տվաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին. մեր հոգոյն եւ մեր ծնաւղաց հոգոյն անմահ յիշատակ լիցի: Այս որ տվինք՝ Խօճամիրն մեզնէ բաժան էր: Ես՝ Ուրքումբէկս տէր կացայ, որ թէ իմ փոքր աղբէրքն, որ մաւտ են՝ Բարիաւքն եւ Աշրափն, թէ յետեւ դաւի անեն, ես իմ բաժին հէրէնիքէն տամ ու չթողնում, որ հետ վանացն դանեն, ես իմ բաժին հէրէնիքէն տամ ու չթողնում, որ հետ վանացն դաւի անեն: Հաստատ է բանս եւ ճշմարիտ առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Թ. (9) դաս հրեշտակաց եւ ամենայն սրբոց:

Ես՝ Ամիր Բհապս, իմ Դ. (4) որդիքս միաբան զմեր տնկած նորգն, որ ջուրն միջումն է, ուղիղ սրտով տվինք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին:

Ես՝ Թումանս Ծոփանէցի, վկայ եմ:

Ես՝ Գրիգոր սարկաւագս Հոռոմէրէցի, վկայ եմ:

Ես՝ Ղուկաս վարդապետս գիրս գրէցի, վկայ եմ, որ այսմ հետէ ով դաւի անէ կամ այս բանս յիրար տայ, կամ զմեր յիշատակն Սուրբ Աստուածածնի դռնէս խափանել ջանայ՝ աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լիցի. Յուդայի, Կայենի մասնակից լինի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ լինի, Ա. (1) թուման Լաւոռ հեքիմին տվաւղ լինի: Ով որ այս բաւած լինի, Ա. (1) թուման Լաւոռ հեքիմին տվաւղ լինի: Ով որ այս բանիս կամակից լինի՝ աւրհնանքն առնու Աստուծոյ եւ ամենայն եկեղեցայց եւ ամենայն սրբոց նորա, Սուրբ Աստուածածնէն, Թ. (9) դաս հրեշտակաց աւրհնեալ եղիցի: Աստուած աւրհնէ Խօճամիրն եւ զՈւրքումբէկն, որ այս բարի բանս նոքա հաստատեցին, Աստուած զիւրեանց եւ զիւրեանց ծնաւղաց մեղքն թողնու. ամէն, Հայր [մեր...]:

---

[1] Տեղորոշումը չի ընթերցւել, ուստի գրիչը բաց է թողել:

83

1638 A 177r-178r

Ողորմութեամբն ամենակալին եւ կարող զաւրութիւնն Քրիստոսի, մեք՝ Ղարախանի որդիքս՝ Թամազս, Ասլան-բէկս, Ատի-բէկս, Ծերմազանս միաբանեցաք. մատնարկն վանքին վախմ էր, մի ժամանակ մենք զավթ արինք, ճանճանոց շինէցինք, տնկի ու այգի ձգեցինք, տեսանք որ Աստուածածնին վախմ էր, այլվի յետ տվինք յիգայտեղն իր Դ. (4) կոպարովն, մեր ճանճանոցովն, իւր բրհարովն, իր ջրովն տվինք Սարգիս պարոնտրին վերայ ծախէցինք, մեր ամակագինն հախ առանք, մեր սրտիւ հալալութենով ծախէցինք, մեր զուռխաթ մարդ էլ մատնարկի միջումն բան չունինք՝ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր որդիք: Ով որ հետ մատնարկին խաւսող ըլի՝ ջուղապն մենք տվաւղ ըլինք. աւէր ոխտն տվինք. Ռ. (1000) թումանէն հէրէնինք էլ դառնայ՝ մենք էլ խաւսող չլինինք: Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ, կամ այլ եւ այլ անէ՝ ԳԺԸ. (318) հայրապետաց նզովս առցէ, իր պար[ո]նին խային լինի, ԺԲ. (12) թուման ջարիմայ տվաւղ ըլի:

Միջնորդութեամբ Ալէքսան աբեղին, Թէմուրին, Նազարին հաստատեցինք այս բանս: Թվ. ՌՂԷ. (1087/1638). ամէն:

84

1640 A 200rv

Ի թագաւորութիւն Վրաց Ռոստոմ խանին եւ տեղաց իշխանութիւն Ուրդու-բէկի որդի Քաթալիկօզին, մենք՝ Դարպասեցի Մուրատի թոռներս, Աւաքի որդիքս՝ Գալուստս, իմ եղբայր դարբին Կիրակոսս, իմ որդի Սհակս, Շահնազարս մեր կամաւ մեր հօր հէրէնիգն, որ Ջումի յիգուն հետ էր, զամէն ծախէցինք ի վերայ Բէբէքի որդի Սարգիս պարոնտէրին, այլ օ՛չ ում դաւի չկայ: Թէ մեր ազգ կամ աղբեր դաւէքար լինի՝ մեր վէր[ի] յիգուցն փոխն տվող ըլինք, պարոնտէրին հետ օ՛չ ով բան չունենայ:

Ես՝ տանուտէր Դաւիթս, վկա[յ], ես՝ Կարապէտս, վկա[յ] եմ, Դէմուրի Սարգիսն, Տիրոսս վկայ, Ասումի Սարգիսն վկա[յ] եմ, Խուբիարանց Տէր Գրիգորն վկայ, Իրիցի գեղի տանուտէր վկայ, Սարգիս էրէցն վկա[յ] են, Անդրիասի տղայ Ղազար էրէցն վկայ: Աստուած վկայ:

Թվականիս ՌՂԹ. (1089/1640):

85

1653 A 174r-175r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Թաթարի որդի Բաբանս, իմ աղբէր Օթանդիլս, Զագարէս, մեք մեր կամաւ եւ յաւժար սրտիւ մեր ծիլ Քաչալանց Ընկըզէց փոսի Ա. (1) աւրավար հողն, մատնարգի Քարագլխի հողն իր Դ. (4) սամթովն, Ջորի ճամբի Մէլիքսէթի հողն էլ իր Դ. (4) սամթովն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, այլ օչ ում դաւի չկայ, ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, եւ ո՛չ ազգականաց: Ով ոք հակառակի, յետ ու յառաջ տայ, Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի: Եւ թէ այլ տեղաց բան պատահի՝ դաւի անող լինի, պարոնտէրն իւր հողին տէր այ, դաւու ջուղապն ես տամ, ըստակն իր շահովն տանք:

Ի թվականիս ՌՃԲ. (1102/1653) մենք տվինք ու առանք, էլ օչ ում դաւի չմնաց:

Ես՝ Դօլիկս, վկայ եմ:
Ես՝ Հախնազարի որդի Մանթաշս, վկայ եմ:
Ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազս, վկայ եմ:
Ես՝ Բէբէքի որդի Բարիամս, վկայ եմ:
Ես՝ Իշխանի որդի Բալիս, վկայ եմ:
Ես՝ Մխիթարի որդի Զաքարէս, վկայ եմ:
Ես՝ Պետրոսս, ես՝ Օլքի Ղուլիս, վկայ եմ:
Ես՝ Կիրակոս աբեղէս, գիրս գրէցի, վկայ եմ:
Աստուած այլ վկայ այ:

86

1656 A 179v-180r

Զաւրութեամբն Աստուծոյ, ես՝ Գասպարս, իմ որդիքս՝ Գաւկին, Բէրաւն, Բէժին Քրտընքանց տուն իր մառանովն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին. այս աւրէն էգուց ով որ դաւէքար լինի՝ հետ ինձ դաւի անէ, պարոնտէրին հետ բան չունենայ. թէ ախր դաւէքար ըլի, ես իմ հայրենաց տունն, Ճալի հողն էնտուր փոխմնին Բ. (2) տվաւղ ըլիմ պարոնտէրին:

Ես՝ Հասա Մուրատս, վկայ եմ:
Ես՝ Էլիզբարս, վկայ եմ: Ատիբէկն, Քուրթիկն, Հախնազարն, Ասլամազն վկա են: Օլքի ղուլին, Բալին, Տէր Սահակն վկայ, Աստուած վկայ:

Այս գիրս գրեցաւ թվիս ՌՃԵ. (1105/1656):

87

1658

A 175rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ղարախանի որդի Ատիբէկս, *իմ եղբօր որ-*
դիքն՝ Ղարախանն *եւ* Դուշին, *մեր կամաւ եւ յաւժար սրտիւ մեր հայրա-*
կան ծիլ Քիստում *տուն ու իր առաջի կալն հաւասար ծախեցի ի վերայ*
վանքին Սարգիս *պարոնտէրին, այլ օչ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ*
օտարաց, ո՛չ ազգականաց: Թէ ոք տքնի ու յետ ու յառաջ տայ, յօժէն
մինչեւ ի Նեռն նզովեալ եղիցի, Կայենի *եւ* Յուդայի *մասնակից լինի,*
հետ Կորխա *եւ* Փենեզի *ջանջեսցի, ի հուրն յաւիտենական եղիցի, եղի-*
ցի:

Ես՝ Ջուրապի որդի Սօղարթմիշս, *վկա եմ:*

Ես՝ Ղազար իրիցի *տղայ* Տէր Յոհանէսս, *վկա եմ:*

Ես՝ Ղանդուրալոնց Առաքէլս, *վկա:*

Ես՝ Խոնդամիրանց Ղուլիս, *վկա եմ:*

Ես՝ Կիրակոս *հաբեղէս, վկա եմ, որ գիրս գրէցի թվիս ՌԾ. եւ Է.*
(1107/1658). ամէն:

88

1661

A 190v-191v

Անուն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նորին, մեք՝ Փարսատանի *որ-*
դիքս, ես՝ Խոստրովս, Պապիս, Ղուզանս, *եւ մեր որդովքս առանք պա-*
րոնտէր Սարգսիցն Քարատակի *այգին իր ընձանովն, իւր Դ. (4) կոպա-*
րովն, իր ջաղացովն, իւր մառանովն, իւր բրհարովն, առանք ու գին
տվինք Դարպասի *սինուռումն Գ. (3) հող՝* Մարգարի բարձրողն, *վէրի եր-*
կայն հողն յետ ծախէցի՝ Փանօսի ճալի *հողն, որ վէրի ծէրն* Սոի *մեծ*
քարն այ, իրան արդնակ ճալէն տվինք ու առանք. ոնց որ այն այգին
վախմ էր՝ հմիկ այս Գ. (3) հողս վախմ ըլի Սուրբ Աստուածածնին:

Վկայ է այս բանիս Գօգուպի Դոնմազն, Յեկուլի *որդի* Պապին, Բէժինի
որդի Պապունոն, Ղափլանի *ճորտ* Անտազչի Գօրգին, Դարպասէցի Վարդումի
Կարապէտն, Ասումի Սարգիսն, Գիլայգտակէցի Խէչատուրի *որդի* Մուրատ-
խանս, Էվանիսի *որդի* Մարգարէս *վկա[յ] եմ, որ իմ հողերն տվի իմ պար-*
նին, որ էրետ պարոնտէրին, փոխն ինձ ուրիշ հող էրետ իմ պարոնն. ե-
թէ էս հողէրիս օքմին դաւի անէ՝ պարոնտրիցն առնող ըլի[1]*, պարոն-*

[1] *Բնագրում՝ «լըի»:*

տէրն իր իգուն իր հէրէնիքն՝ ինչ որ էս գրումս գրած այ՝ պարոն իր
հէրէնիքին տէր ըլի: Տվինք ու առանք, ով խաւսք ունենայ՝ մեզ հետ
խաւսի, Աստուծոյ վկայութեամբն տվինք մի դեհ արարինք.

Թվականիս ՌԾ. (1100/1661), յունվարի ԻԱ.ին (21) հաստատ[ե]-
ցինք:

89

A 176r-177r

[1638-1681]

Շնորհաւքն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբն Քրիստոսի, *ես՝* Ղարախա-
նի որդի Ատիբէկս *եւ եղբայրորդիքս իմ* Մուշեղս, Ղարախանս, Ուզբաշիս
գիր տվինք Սարգիս *եպիսկոպոսին, որ* Նշխարախցի տակի *մեծ բաղչէն*
մեր չինակնի էր. մեր հաւր ժամանակաւն Բօզտաղ[1] *եպիսկոպոսն* Էջ-
միածնայ *նուիրակ էր: Գին էրետ գնեց, Աստուածած[ն]ին վախմ էրետ:*
Յետոյ իմ հայրն եւ իմ եղբայրքն վանքէն խլեցին, մին քանի ժամա-
նակ զաւթ արին: Յետոյ Հոգեւոր տէրն իմացաւ, մեզ վերայ աւրհնու-
թեան թուխտ ղրկեց. հոգեւոր տիրոջ հրամանքն բռնեցինք, այլ կրկին
հաստատեցինք, որ այն բաղչէն Աստուածածնին վախմ լինի:

Ով որ այս բանիս հակառակի՝ Աստուածածնի խռովանքն ընկնի,
Գ.Ճ.Ժ.Ը.[2] *(318) հայրապետաց նզովսն առցէ, առած գինն իւր չահովն ու*
աճովն Էջմիածնայ *տայ, եւ կատարողք գրոյս աւրհնին Աստուծոյ:*

Առած գին Բ. (2) յեզն այ, մին կտաւ ու կէս, մին նոհ, Ե. (5) ապա-
ղի փող, որ Քիստումի *մահուան թաղման է եւ պաշտումուց տվին: Այս*
առաջի տված գինն այ, եւ ես նոր հաստատեցի, որ Աստուածածնին
վախմ լինի, իմ ճորտ Ոհան *իրիցի ձեռովն,* Առաքելի *ձեռովն մի դեհ ա-*
րի, այլ օչ ում բան չկայ:

90

A 178rv

[1638-1681]

Կարող զաւրութեամբն Քրիստոսի *ես՝* Ղարախանի *որդի* Ատիբէկս,
Ծարմազանս, Ղարախանս *մեր կամաւ յաւժարութեամբ* Ծալուանց Տափակ

[1] *Կարդա՛ «Բարսեղ»:*
[2] *Բնագրում՝ «Գ.Ճ.Կ.Ը. (368)»:*

նողերումն Ա. (1) աւրավար հող ի վերայ Սարգիս պարոնտրին ծախեցինք. պարոնտէրն վախմ էրետ Աստուածածնին:

Ով խաւսք ունէնայ կամ դաւի անէ՝ ջուղայլի տվաւղն ես լինիմ. ով յետ ու առաջ տայ՝ իմոց կամ աւտարաց՝ աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լինի:

Ես՝ պարոն Էլիզբարս, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսան աբեղէս, գիրս գրէցի, վկայ եմ: Աստուած վկայ է:

91

[1638-1681] A 178v-179v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ռամազս, Ատիբէկս եւ մեր որդիքն մեր կամաւ եւ յաւժար սրտիւ հասարակաց հողի առուտուր[1] արինք. Ջիթահանքի մահլէն առանք Քիստումի էն բակերն, ինչ որ Ախտախանի տակին այ, մինչեւ հասարակաց կալն ու Ծալվանց բակերն՝ իր սրահ ու դռնառաջն տվինք պարոնտէր Սարգիս եպիսկոպոսին ու վանքին: Այլ ոչ ում դաւի չկայ, պարոն Ղօրխմազ-բէկի միջնորդութեամբն, ո՛չ ոք չունի իշխանութիւն, որ դաւի անէ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ աւտարաց: Ով որ յետ ու յառաջ տայ, այս բանս խափանել ջանայ՝ ինքն ջնջեսցի ի գրոյն կենաց ի հոգի եւ ի մարմին, [հետ] Կորխայ եւ Բեհեզի տանջեսցի ի հուրն յաւիտենական:

Զայս հաստատ բանիս վկայ են Արղութէցիք ամէն՝ Թաթարն, Գասպարն, Քուրդբէկն, Սաւղումն, Ալփաքսաթն, Նազարն, Ծահնազարն, հրամանայտար Ղօրխմազ-բէկի ճորտ իրիցի տղայ Սարգիսն, Խաւխմէլէցի տանուտէր Ուլուխանն, յուստայ Կոստանտն, մեր յուստա Պետրոսն, ուստա Սարուխանն, հասարակ Սանահին վկայ են այս բանիս:

Ես՝ Կիրակոս հաբեղէս, վկայ եմ այս բանիս: Աստուած վկայ է:

Ես՝ Միրիմանի որդի Միրիմանս, վկայ եմ. ամէն:

92

[1638-1681] A 180rv

Կամակցութեամբն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Հախնազարս, իմ որդի

[1] Բնագրում՝ «առուրտուր»:

Դուրախանս, Մանթաշս, Ասլամազս մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ եւ մեր ռահաթի կամակցութեամբն մատնարգի գլխի Ունանանց նողն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, գինն առանք ու տվինք, պարոնտէրն Աստուածածնին վախմ էգիր: Ոչ ոք չունի այս հաստատ սիգէլիս հրաման հակառակիլս[1]. ով որ հակառակի՝ յօձէն մինչեւ ի Նեռն նզովեալ եղիցի:

Վկայ է այս բանիս եւ կամակից Ունանանց Էվանէսն, Իշխանի Բալին, Հասան Մուրատն, Օլքի Ղուլին, Սատաթի Օաքն եւ Վարդանան վկայ են: Աստուած վկայ է:

93

[1638-1681] A 180v-181r

Առաջի Աստուծոյ եւ Թ. (9) դաս հրեշտակաց նորա, ես՝ պարոն Մանուչարս, Հաւս Միտիչի տունն իր սրահովն ծախէցի ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսին ու հախն առայ, այլ ոչ ում դաւի չկայ: Պարոնտէրն Սուրբ Աստուածածնին վախմ եդիր:

Ով որ այս իմ տված եւ ծախած բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Յուդայի եւ Կայենի մասնակից լիցի, եղիցին որդիք նորա ի սատակումն, եւ ազգէ ջնջեսցի անուն նորա:

Ես՝ պարոն Քուրդ-բէկս, վկայ եմ:

Ես՝ Հասա Մուրատս, Հախնազարի որդի Մանթաշս, ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազս, ես՝ Թաթարի որդի Օթանդիլս վկայ ենք: Աստուած վկայ է:

94

[1638-1681] A 181v-182r

Առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա, ես՝ պարոն Աթաբէկի որդի պարոն Մէլիք Ղաւրխմազ-բէկս հաստատեցի այս արձանս եւ սիգելս, որ Ղայիթմազի որդիքն՝ Խաչատուրն, Վարդանն, Պապին, Գորուլիցն եւ Բուչնոց Փիրղուլին իր որդանցովն Ախտալուցն եւ Բատէնքէցի Գալուստն իր որդանցովն, իւր հող ու ջրովն եւ Նորատուս Լ. (30) ղաբալ ձէթ վախմ արարի Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Սամէբուն, որ վան-

[1] Կարդա՛ «հակառակիլու»:

քին եւ Սամէբուն ծառայութիւն անեն, Սանահնու Սարգիս եպիսկոպոսին եւ յետ նորա յաջորդաց հնազանդ կենան, եւ միաբանքն մեր նընջեցելոցն արքայութիւն խնդրեն եւ իմ որդոցն կենդանացս երկար [կ-]եանք եւ արեւշատութիւն խնդրեն եւ առողջութիւն:

Ո՛չ ոք չունի այս հաստատ սիգէլիս եւ իմ տված վախմիաթիս հակառակիլ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց, ո՛չ թագաւորաց եւ ո՛չ իշխանաց: Կատարողք հրամանաց մերոց աւրհնին ի Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա:

* * *

Եւս եւ ես՝ պարոն Ղաւրխմազ-բէկս եկի ի տեսութիւնն սուրբ ուխտս Սանահնոյ եւ տեսանք, որ թուրքէրի տներն եւ հողերն Աստուածածնի խմհատ էր արարած հարակովի հողերն եւ տեսանք, որ արձանով եւ սիկիլով հաստատեալ էր եւ նզովիւք փակած: Եւ ես Արղութէցոնց կամակցութեամբն կրկին հաստատեցինք, որ վանքին հախ էր, խլվիլ չէր, ոչինչ դիւան էտ կորիլ չի: Մենք էլ դիւան արինք՝ վանքին հախ էլաւ. Բ. (2) ջրի մէջն ինչ բացուած ու բացուէլու հող կայ՝ տվինք Աստուածածնին: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ շահին դուշման ըլի, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լինի:

Ես՝ Տալիս, վկայ եմ:

Ես՝ Շահվէրտիս, վկայ եմ:

Ես՝ Մահմատ Թաղի-բէկս, վկայ եմ այս բանիս, որ օչ ով էլ բան չունի[1]:

95

[1642-1666] A 183r-184r

Ի թագաւորութեան Պարսից երկրորդ Շահ-Ապազին եւ Վրաց թագաւորութեան Բագրատունեաց Ռոստոմ խանին, մենք՝ որդիք Մեհրապի, թոռն Ղափարի՝ պարոն Ղափարս, պարոն Յեկանս, պարոն Թամազս եւ Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսս միաբանեցաք եւ Ղուզանի գեղի եւ Եպիսկոպոսի գեղի սնուռն հաստատեցինք եւ անձող թաղեցինք արեւելից կողմն՝ աղբիւրին ներքեւն, փոքրն թումբն, արեւմտից կողմն՝ Դաւութի հողի ներքի ծէրին մեծ լորին եւ մէջտեղն Իրիցի հողի ներքի ափն՝

[1] 181v, 182rv եւ 183r էջերի լուսանցներում կան արաբատառ մակագրութիւն ունեցող կնիքներ, որոնցից 2-3-ը ընթեռնելի են: Կնիքները հաստատում են սիկելի իսկութիւնը:

Մեծ յեռանըն, միաբանութեամբ Բէկումի որդի Դաւութին, իր որդի Բէկումին, եղբաւրորդի Ուրքմազին հաստատեցինք այս սնուռս միջնորդութեամբ Սուրբ Սամէպուն: Ով այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Վրաստան[այ] թագաւորին գունահկար լինի: Այս բանս կարգեցինք ի դրանն Սուրբ Սամէբուն: Ով յետ ու յառաջ տայ՝ Սամէբու խռովանքն ընկնի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզովս առցէ:

Միրանի որդի պարոն Պատիս վկայ այ,

Պապինի որդի Դուրմիշս վկայ,

Դաւիթս եւ իմ որդի Միրիանս վկայ եմ,

Անտրիասի որդի Տէր Ղազարս վկայ,

Սիրաւագի որդի Տէր Մարտիրոսս վկայ,

Խուպիարի որդի Տէր Խաչատուրս վկա,

Աստուած վկայ է:

96

A 184r-186r

1644

Դարձեալ միաբանեցաք, եւ հաստատեցին Վասակի գեղի սինուռն եւ Եպիսկոպոսի գեղի ս[ի]նուռն. պարոն Ջուրապս, պարոն Դուրմիշխանս, պարոն Պապիս, պարոն Դաւիթս, պարոն Ղափարս, պարոն Միրիանս, Դուրմիշս, Եկանս, Թամազս մի դեհ արինք, սինուռ դրինք աղբիւրն եւ իւր ներքի թումբն, դիպի արեւելից կողմն՝ Անարին եռանդի գլխովն մեծ լորին մինչեւ Գորուլի ս[ի]նուռի Սռայքաշի տակն:

Վկայ է այս բանիս Գօգու գեղըցի Աւագս, Առաքէլս վկայ, Չիտալազեցի Տէր Մարգարէս, Ղուզանի գեղըցի Բէկումի որդի Դաւիթս վկայ, Միրիանի որդի Անդրիասս վկայ, Ջուլհակի որդի Մէլիքս, Ղուլիս վկայ, Բէկիչանի որդի Ծատուրս, Թորոս վկայ, Տէր Մարտիրոսի որդի Աստուածատուրս վկայ,

Աստուած վկայ:

Գրեցաւ գիրս թվականիս ՌՂԳ.ին (1093/1644): Այս Բ. (2) գեղի սնուռս հետ Եպիսկոպոսի գեղին մի դեհ արինք Աստուծոյ վկայութեամբն: Ով յետ ու յառաջ տայ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի, Սամէպու խռովանքն անկանի, Աստուածածնին կապած կենայ:

Եւ արեւելեան կողմն Բարձրէլի գլուխն գայ մինչեւ ձորն՝ Սահակի հողի ներքի ծէրովն դուրս ըլի, Ղաւրչու խմհատի ներքի ափնովն, Ղաւրչու հողն որ հատնու՝ էնդուց դէպի Գօգու գեղն ճամփի տակն Գօրուլինայ վէրեւն Եպիսկոպոսի գեղին այ. մինչեւ սեռն հարաւային կողմն Ըն...

վատի հողի ափն, որ էն կուռն ախար-բախարն Գօգու գեղըցի Եղիկին այ, էս կուռս՝ Եպիսկոպոսի գեղին: Ըստեփանոսի գեղի սինուռն՝ Ղօրչու մեծ խմհատն, որ գեղին դիմաց այ, էնդուր միջին արռնակ վէրի ափան Մեծ Որտին այ, գնայ արեւմուտք՝ Սատաղի խմհատի ծէրն այ, որ Ակռաւաշինու հողերն եկել այ մէկ-մէկ հասել, գայ դարիվէր հասարականց խմհատի ծէրն Աղբիւրի գլխի դարայփուլն, որ կուգայ Մեծ Ծհառէն կու դիպչի դարի գլուխն Չխչոպանին այ, ճակատն՝ Եպիսկոպոսի գեղին: Այս սնուռս Ղափարի Ջուրայն մէլիք Ղորխմազ-բէկի հրամանաւն էրեկ հաստատեց: Ըստեփանոսի գեղինն Ծարքարու պարոնէքն Ծահվերտին, Բատիզամանի թոռն իրանց դանաղոբէրովն՝ Պապինի տղեն, Փարսատանի թոռն, Դաւթի տղէն էկին, մի դեհ արինք, սնուռն կորէցինք: Ով էն սնուռն անց կենա՝ նզովեալ եղիցի:

97

[1646-1681] A 170v-172r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Զագարէս, Հախնազարս մեր շինակն Ղուկաս պարոնտէրն ձորումն հող էր առել, գեղումն հող էր տվել առանց մեր գիր, առանց մեր վկայութիւն: Մենք էն՝ ղապուլ չարինք. պարոնտէր Սարգըսին դաւէցանք, Ղարիխմազ-բէկին հասկացցինք, նորա ճորտն բերինք հաղըղաթին հասաւ. Արղութէցոնց ջամահաթովն մեզ մի աւրավար հող խալաթագին էրետ պարոնտէրն: Մեր շինակնէքն տվել ին, մեք է տվինք. հողն պարոնտրին հախ էլաւ՝ թէ գուզէ՝ ծախէ, թէ մարդի բաշխէ: Մենք էլ միջումն դաւի չունինք:

Ես՝ հողի տերս Էվանէսս, Յունանս, ես՝ Իշխանս, ես՝ Սադաթի տղայքս, ես՝ Ծլըկի տղէս մեր պարնէքն Բ. (2) աւրավար մալ ու աղբինքն առել ինք, մին աւրավար էլ Ընկըզէց փոսի Ղազարի Հովիկի հողն, որ Վասակին յիգու գնումն որ է, ետ տվինք առանք, եւ այլ հախիսայ որ ունի՝ ի վերայ մեր, ներսն հսապէցինք, առանք ու տվինք, այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց, ո՛չ ազատաց, ո՛չ ըռամկաց օչ ով դաւի չունի: Ով յետ ու առաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի, Յուդայի եւ Կայէնի մասնակից լինի, Կորխայ եւ Բեհեզի տանջեսցի ի հուրն անշէջ. ամէն:

Ես՝ Ղարիխմազ-բէկի ճորտ յուստա Հասանս, որ այս դաւիս մի դեհ արի, վկայ եմ:

Ես՝ պարոն Ղարախանս, ես՝ պարոն Ասլամազս վկայ եմ:

Ես՝ Թամազս, ես՝ Քուրթիկս, ես՝ Ասլանս վկայ եմ[ք]:

Ես՝ Մանթաշի որդի Միրզա-ղուլիս, որ հանդիպեցայ, վկայ եմ:

Ես՝ պարոն Վասակս, իմ որդի Էլիզբարս, որ յիգին գնում եմ, վկայ եմ:

Ես՝ Ալլքի տղայ Ղուլիս, Ղուկասի տղայ Ղուլիս վկայ եմ:

Ես՝ դարբնի Ղարախանս վկայ եմ:

Ես՝ Կիրակոս աբեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ. Աստուած վկայ եայ:

98

A 172v

[1646-1681]

Ես՝ Զաքարէս, Հախնազարս, Դալլիկս, մեր որդիքս գիր տվինք պարոնտէր Սարգսին, որ թէ էնիգուն հետ Ծալին բրհարքին հետ ինչ ժամանակ որ դաւի անող ըլի, էն դաւու տէրն ես ըլիմ. օչ ով հետ պարոնտէրին դաւի չունէնայ: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

99

A 172v-173r

[1646-1681]

Ես՝ Հախնազարս, իմ որդիքս Ընկզէց փոսի հողն, որ Սարգիս պարոնտէրիցն առանք, Յունանն ան[յ]իշատակ էր, էլ յետ տվինք Սարգիս պարոնտէրին, եւ վախմն Սուրբ Աստուածածնին պարոնտէրն էրետ, Վասակիցն յիգին յետ առաւ:

100

A 186v-187r

[1646-1658]

Աստուծոյ ողորմութեամբն, Ռօստոմ խանի դօվլաթովն, ես՝ Խուրդայ-Ղուլու որդի Թահմազ-բէկս, Ծօրխանըցի Ծերմազանի որդի Մուրատովն, Բալիշէցի Խոցումովն եկի Սանահին, Արղութի որդոցն ի մաւտ, իմ ճորտ Սուլխանն գթայ. կուզէի տարել էի, Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն մէջ մտաւ ինձանից գնեց. ես իմ կամաւ ծախեցի՝ Բ. (2) որդովն, Ա. (1) աղջիկանովն ծախեցի մի դեհարի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Բագրատունէցոնց արէնտէր ըլի. ով որ Սու[լ]խանին դաւէքար ըլի՝ գայ մեզանից ուզէ, մենք մեր հալալ սրտիւ ծախէցի հախն առայ. այլ օչ ում դաւի չկայ: Վկայ են այս բանիս Արղութի որդի Սարուխանն, Հաղբատեցի Տէր

Ովանէսն, Տէր Վարդանն. Աստուած էլ վկայ. ով որ Սուլխանին դաւէքար ըլի՝ գայ ինձ հետ դաւի անէ:

Ես՝ Սարգիս եպիսկոպոս գնեցի Սուլխանն իր Բ. (2) որդովն, մէկ դստրովն. ապա թէ Սանահին կենան վանքին ղուլուխ անեն, օչ ում հետ բան չունին: Թէ գնան՝ ազատ եմ արել, դորն որ գնան. աւչ ով հետն հանց բան չունի, Աստուած իրանց բանն աջողէ. ամէն:

101

[1646-1681] A 187v-188v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ծատպէրի որդի Պապունէս, հրամանաւ Ռոստոմ խանի եկինք Լոռի ըռատահան Ամիլախորի ազնի որդի Իւանի Բէժինէն դաւի կէր Սանահին, որ նորա մի ճորտ Մախարոյ անուամբ վաղուց ժամանակի Սուբայ էկած էր: Դաւի արինք՝ դիւանն հախ չարաւ. մեք մեր կամաւ մեր հախն առանք Սարգիս պարոնտրից, դաւին մի դեհ արինք. էլ օչ ով յետ ու յառաջ չտայ: Ով որ այս բանս քանդէ ու յետ ու յառաջ տայ՝ Վրաստանա պար[ո]նին գունակար ըլի:

Ես՝ Խուցի որդի Ամիրխանս, որ մին յեսաւուլն ես ի, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսի որդի Մամուկէս վկ[այ եմ],

Ես՝ Նուգզարի գեղի տանուտէր Վարդանանս, վկայ եմ,

Մեք Արղութի որդիքս՝ Դօլիկս, Սօղարթմիշս, Ջահրապս, Ալփաքսաթս, Մանուչարս վկայ ենք, Աստուած էլ վկայ է:

Ես՝ Սարգիս պարոնտէրս, գնեցի Մախարոն իւր կնկանովն, իր խիզանովն, ապա՝ քան Սանահին կենան՝ վանքին ղուլուղ անեն, օչ ում հե[տ] բան չունին: Թէ գնան՝ ազատ եմ արարել, դորն որ գնան՝ օչ ով հետնէրուն բան չունենայ, ազատ ըլին, Աստուած իրանց բանն աջողէ. ամէն:

102

[1646-1681] A 188v-189r

Ես՝ Ծանշի որդի պարոն Գորգիս, իմ որդի պարոն Պապիս, իմ եղբարքս, գանաղօրերս՝ Էստատէս, Դարիսպանս, մեր Սամծերու յայգին տվինք վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, որ հասիլն տանին Աստուածածնի դըրանն խարճեն. ով որ խմէ՝ մեր ննջեցելոցն ողորմի ասէ եւ կենդանեացն երկար կեանք եւ աջողութիւն: Եւս եւ մեք՝ Գօգուբի որդիքս՝ պարոն Այդօղմիշս, պարոն Ջագարէս, պարոն Աթաբէկս, մեր որդիքս՝ պարոն Դօնմազս, պարոն Ղօրխմազս, պարոն Գօգիս, Ուրքմազս մեր ծիլ այգին, այլ որ Գորգու յիգուն հետ էր, նոյնպէս տվինք որպէս Գաւրգին մեր[1] ննջեցելոց հոգւոյն համար ի դուռն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին:

Ով որ այն այգին վայելէ՝ մեր ննջեցելոցն արքայութիւն խնդրէ եւ կենդանեացն երկար կեանք եւ արեւշատութիւն:

Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի[2]:

103

A 189v-190r

[1646-1681]

Ես՝ Մարտիրոսս, Էվանէսս, Ակոբս, Ջագիս մեր կամաւ մեր գոմն ծախէցինք ի վերայ Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին. տունն ու իւր վերեւն մինչեւ Ծալանց ընձանն, մինչեւ կալն, մինչեւ ջուրն մեր կամաւ ծախեցինք, գինն առանք. ո՛չ ոք հրամանք չունի յետ ու յառաջ տայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ ււտարաց: Եթէ ոք ոքնի ու հակառակի այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ ԳԺԸ. (318) հայրապետաց նզովսն առնու, յօձէն մինչեւ ի նեռն անիծած լինի:

Ես՝ տանուտէր Մարգարէս, վկայ եմ:

Ես՝ Ուսուփի որդի Ալիխանս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Ծանշի որդի Մուրատս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Անաւորի թոռն Դաւիթս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Ջովրի որդի Թամազս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Աստուածատուր էրէցս, վկա[յ] եմ:

Աստուած վկայ այ այս բանիս:

104

A 190rv

[1646-1681]

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Հասանս, որդին Միրզի, եղբայրն իմ Այվազն, որ մեր հայրն պարոնտէրի մառանումն մի կարասի դաւի ունէր, պարոնտէր Սարգիսն հախլաշմիշ էլաւ, մենք միջէն դուս էկինք. այլ ո՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ ււտարաց, ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի

[1] Բնագրում «մեզ»:
[2] Թուագրութիւնը կատարուած է նախորդ եւ յաջորդ գրութիւնների հետ նոյն գրչութեամբ լինելու հիմամբ:

անէ՝ Ջուղայլի տվաւղն ես ըլիմ, այս միջումս մեր ազգ մարդ բան չունի:

Վկայ է այս բանիս տանուտէր Առաքէլն:

Ես՝ Տէր Աստուածատուրս, վկայ եմ:

Ես՝ Մարտոս էրէցս, գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ. Աստուած վկայ է:

105

[1646-1681] A 192rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Շահվերդիս, պարոն Դեմուրս, պարոն Փարսատանս, պարոն Զուրապս, մեր ջամիհամթ Զովրէցիքս մեր սրտիւ յաւժարութեամբ, մեր կամաւ տվինք Բ. (2) աւրավար հող Դարպասի ջահրատումն. մեր որդին անաւրէնք էլաւ, քառասնից Սամէբուն ու Աստուածածնին վախմ:

Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ իմոց կամ աւտարաց, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի, Սամէբու, Աստուածածնի խռովանքն անկանի, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած լինի:

Ես՝ Եկուլի որդի Դաւիթս, էս միջումս եմ, վկայ եմ, որ իմ ձեռով [է] սա շինվել:

Ես՝ Տէր Խաչատուրս, ես Շահվերտու որդի Մուրատս, վկայ եմ:

Ես՝ Ալէքսան հաբեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ, որ այս բանս ստույգ այ[1]:

106

[1646-1681] A 192v-193v

Ես՝ Տիրոսս, Ամիրխանս, Ալիխանս գիր տվինք Սարգիս պարոնտրին, որ Գիլայգտակի հողերն առանք. մեր գեղի գլխի խմհատն տվինք, կէսն բաց, կէսն՝ մէրի, քարկապէն վէրն, Սռայ քաշէն վերն Դ. (4) կուռն քարկապի հողն ինչ որ վարվի՝ զամենն տվինք: Ներքի քարկապի հողն՝ ինչ որ Սամէբու գեղի տակին այ, տվինք Սարգիս պարոնտրին, այլ ո՛չ ում բան չկայ. ով էլ յետ ու յառաջ տայ՝ Դարպասի պարնին Գ. (3) թուման ջարիմայ տայ: Այս առուտրումս մեր աւճախին գիր առանք, որ էլ հոգէբաժին չլի. Դ. (4) ապասի, Ա. (1) կապիճ ցորէն առանք, որ կապիճն Ե. (5) ապազի էր: Ամէքս մեր հողի խէրի-չարի տէրութիւն անենք:

[1] Թուագրումը ըստ նոյնական գրչութեան:

Սարուխանն, Փիրղուլն-բեկին վկայ են:

Ես՝ Սարգիս պարոնտէրս, այս այգիքս ու այս վարէլու հողերս կրկին հաստատեցի եւ դրի վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին. ո՛չ ոք իշխեսցէ խափանել ջանայ՝ այս ճշմարիտ եւ հաստատ է առաջի Քրիստոսի: Փառք յաւիտեանս. ամէն:

107

[1646-1681] A 193v-194r

Ես՝ Աղէկէցի Մուրատս, իմ աղբէր Ջանին հոգոյ բաժին որ քան մեր ձիթայհանքն բանի՝ տարէն Գ. (3) լիտր ձէթ տվաւղ լինինք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, որ քանի մեր ազգն կենդանի ըլի՝ տվաւղ էնք: Թէ ուրիշ մարդի առի լինի ձիթահանքն, հանապազ անխախտ տվաւղ լինի:

Տէր Ոհանէսս, Տէր Ղազարս վկայ է:

108

1662 A 201v-203r

Կամաւն ամենազաւրին յԱստուծոյ, ես՝ Թամազի որդի պարոն Մուշեղս եւ Ուզբաշիս մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ, մեր յուզով մեր Ոռնակա ծիլն ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրին ի դրանս մօրս լուսոյ Աստուածածնիս. ինչ որ մեր պապ Ղարախանին կայ՝ երեք բաժնէն մէկն Աստուածածնիս. ինչ որ մեր պապ Ղարախանին կայ՝ երեք բաժնէն մէկն, որ Պիլօշ Էվանէսն, շինական Խառատանց տու[ն]ուիմն այ, որ ծախեցի. Պիլօշ Էվանէսն, շինական Խառատանց տու[ն]ուիմն այ, որ ծախեցի, թէ՛ գեղումն կայ, թէ՛ ձոտեղն, սարի տունուտեղն, կալ ու մարագն՝ թէ՛ գեղումն կայ, թէ՛ ձոտեղն, սարի տունուտեղն, կալ ու մարագն՝ թէ՛ պահէրումն կայ, թէ՛ սարումն կա[յ], թէ՛ խամհատ, թէ՛ այգիտեղ, թէ՛ պահէրումն կայ, թէ՛ ջուր, թէ՛ ջաղաց, թէ՛ մեր հորսագահ, թէ՛ արաւտգահ՝ զագատեղ, թէ՛ ջուր, թէ՛ ջաղաց, թէ՛ մեր հորսագահ, թէ՛ արաւտգահ՝ զագատեղ: Պարոնմէնն ծախեցինք ի վերայ Բէբէքի որդի Սարգիս պարոնտրին: Պարոնմէնն ծախեցինք ի վերայ Բէբէքի որդի Սարգիս պարոնտրին. ազատ լինի յամետէրն վախմ արաւ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին. ազատ լինի յամետէրն ո՛նչ պատրողական ցեղէ, ո՛նչ ճորտ, ո՛նչ պարոն, ո՛նչ ազգական, ո՛չ նայն պատրողական ցեղէ: Եթէ ոք հակառակի կամ յանդգնի մեր ընդանի նորա հետ բան չունին: Եթէ ոք հակառակի կամ յանդգնի մեր ընդանի Գ. (3) սուրբ ժողովոյն տուած հայրենացս առնուլ ջանայ կամ խլել՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն տուած հայրենացս առնուլ ջանայ կամ խլել, յօձէն մինչեւ ի Նեռն կապեալ եղիցի, սասացեն հրեշնզովեալ եղիցի, յօձէն մինչեւ ի Նեռն կապեալ եղիցի, սատանայի տակք. Եղիցի, եղիցի:

Վկայք են այս հաստատ սիկլիս Արղութի որդիքս ամենայն՝ Սարուխանս, Ատիբէկս, Ասլամազս, Բաբանս, Գասպարս, Շահղուլիս, Սմբատի Շահնազարս, մէլիք Ղորխմազ-բէկի վէքիլ Ռէվազն, Սիրադեղանց Պէտրոսն, Յերազիզանց Յոհանէս էրէցն, Ներկարարանց Պապին վկայ են:

Մենք՝ Լոռու քալանթար Քարախոստրով-բէկս, Փարսատան-բէկս վկայ ենք այս բանիս, Ղորխմազ[1]-բէկի վէքիլ Ռէվազս, այս բանիս մեք՝ Արղութէցիքս, վկայ ենք. Սարուխանս, Ատիբէկս, Ասլամզս, Մուշեղս, Գասպարս, Պապանսաղն այստեղ էր՝ նաեւ[2] սա, Սիրադեղանց Պետրոսն, Յերազիզանց էրէցն, Ներկարարանց Պապին վկա[յ] են:

Թվականիս եւ ամսոյս ՌՃԺԱ. (1111/1662), մայիսի ամսոյ ԻԸ. (28):

109

1663

A 204v-205v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ատիբէկս, Ասլան-բէկի որդի պարոն Ղարախանս, Դուրմիշխանս միաբանեցաք մեր Ռոնակա ծիլն իրիցի տղա Ծատուրն, իւր ծիլ հող ու ջուրն, սարում, ձորումն, խմհատումն յորսայգահ, արաւտգահ, ինչ իրիցին ծիլ կայ, կէսն Սարգսովն Ղարախանին մնայ, կէսն Ծատուրովն Ատիբէկի եւ յիւր ամուսնոյ հոգոյն համար խարճէցինք, ի վերայ մեր հոգեւոր հայր Սարգիս եպիսկոպոսին ծախեցինք, մեր կամաւ եւ մեր ըռզով հաստատուն ծախեցինք. պարոնտէրն գնեց եւ եդ վախմ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, որ ղուլուղ անեն մինչեւ է կատարած աշխարհի: Այլ եւ այլ բան չկայ՝ ստուէիւ եւ վկայութեամբ ծախեցինք, որ մեր եղբայր Թահմազի որդի Մուշեղն Ռոնակ իւր ծիլն նայ ծախեց, մեք եւս ծախեցինք ի վերայ պարոնտէրին: Ով ոք յանդգնի եւ հակառակի եւ եթէ՛ մերոց եւ եթէ՛ այլոց հանել ջանայ՝ նզովք առցէ ի սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

Վկայ ենք այսմ հաստատ կտակիս մեք՝ Արղութի որդիքս Սարուխան-բէկս, Սօղօմս, Սմբատի Շահնազարս վկա[յ]:

Գրեցաւ թվականիս ՌՃԺԲ. (1112/1663):

Ով ոք այս մեր ծախածիս հակառակի եւ հանել ջանայ ի Սուրբ Աստուածածնի դրանէս՝ ով որ քրիստոն[է]այ է՝ Քրիստոսի զրկւի, ով որ մահմատի այ՝ Մահմատէ զրկւի:

[1] Բնագրում՝ «Զորխմազ»:
[2] Բնագրում՝ «նայն»:

110

A 206v-208r

1663

Կամաւն ամենազօրին Աստուծոյ, ես՝ պարոն Էլիզբարս, իմ որդիքս՝ Սարգիս-ջանն, Պապօն եւ այլք միաբանեցաք մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ տվինք Ռոնակայ մեր ծիլ եւ փայլին Աւետիսն, Բարդու թալի խմահատովն, եւ Դ. (4) օրավար հող գեղումն իմ փայլին անկաւ. մեք ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, նա գնեց եւ վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին, զոր առաջի թագաւորաց հաստատեալ էր, վախմ էր եղեալ: Իմ հայր Վասակն եւս էր հաստատեալ վախմ, եւ սակս չփոթման ազգայնոց մերոց՝ իբր թէ ցանկապատառ եղեալ առնել զվախմ հաւր մեր. ի զաւրութենէ սրբոցս անծկաւրէն ցաւ իմն դիպեալ անբուժելի, զոր բարեխաւս լեալ սուրբ Աստուածածինն՝ առողջացոյց զիս, եւ ես վերըստին կրկնակի հաստատեցաք[1] վախմ Սուրբ Աստուածածնիս: Պարոնտէրն[2] Սարգիս ոչ կամեցաւ լինել վախմ, կարծելով, թէ ետ անցեալ ամաց ինչ լինի նուազութիւն, այլ յետ առցեն: Ի ներքոյ նզովից մեք տվաք պարոնտրին. նա գնեց եւ եդ վախմ Սուրբ Աստուածածնին: Ով հակառակի կամ յանդգնի իմոց կամ աւտարաց՝ դատի Աստուծոյ եւ ամենեայն սրբոց. ամէն:

* * *

Ես եւ Ջալբէկի տղայ Գասպարն եղբարք ինք՝ Ռոնակն բաժանէցինք.
Ծիխու տղայն իր տուն ու տեղովն մէկէլ հողերովն Գասպարն առաւ, Ա-
ւէտիսն Բարդու թալի խմհատովն Դ. (4) օրայվար հող գեղումն, մէկել հո-
ղերովն՝ թէ՛ պահէզատեղ այ, թէ՛ ձորն կայ, թէ՛ սարն, թէ՛ որսագահ,
թէ՛ արաւտգահ, զամէն ծախէցինք Սարգիս պարոնտէրին վերայ:
Այս բանս հաստատեցինք հաստատ վկայիւք եւ մհրով: Վկայ են
այսոքիկ. Սարուխան-բէկս, Ջուրապ բէկս, Մուշեղս, Ասլամազս, Բայրամս,
Մանթաշն, Շահղուլին, Գասպարն, Օլքի Ջագարէն, Մէլիտոնի տղայ Տէր Սար-
գիսն:

Ես՝ Տէր Վարդանս, գիրս գրեցի, թվականիս ՌՃԺԲ. (1112/1663), յունիսի ԻԸ. (28):

[1] Այսպէ՛ս բնագրում, կարդա՛ «հաստատեցի»:
[2] Բնագրում՝ «զպարոնտէրն»:

111

1665 A 210v

Մեք՝ Արղութէցոնց ջամիաթս, Քարախոսրով-բէկի եւ Մանթաշ-բէկի խօսքովն ու դիւանովն տվինք Թուրքէրի տներն, իր հողերն ամէն, որ առաջմէ թագաւորաց արձանով գրած էր Աստուածածնի ճակատին: Ղորխմազ-պէկն եւս էր հաղիղադին հասեր եւ վախմ արել. մեք՝ վերագրեալ ջամիաթս, Սարուխան-բէկս, Ատիպէկս, Ուսուփս, Փարղուալիս, Էլիզպարս, Զուրապս, Ալիպէկս, Հախնազարս, Դուլիկս կրկին հաստատեցինք վախմ: Ով որ այս բանիս հակառակի՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզովքն առցէ, թվին ՌՃԺԴ. (1114/1665)[1]:

112

1674 A 211v

Մենք՝ Հախնազարի տղէրքս Մանթաշս, Դուրա-խանս, Ասլամազս մեր կամաւն Ոռնակա Բիսիվէր հողն, Թնդոցի հողի կէսն ծախած էր, կէսն էլ նոր ծախեցինք[2] ի վերայ Սարգիս պարոնտիրին եւ Բարսեղ պարոնտիրին. Թնդոցի հողն Մանթաշի ծիլն էր, Բիսիվէր հողն՝ Դուրա-խանինն էր, Մատնառքի ճանփի հողն այլ ծախեցինք. առաջմէ Զ.-Է. (6-7) օրաւար հող ծախած կայր, այսոնք այլ նոր ծախեցինք. այլ ոչ ում բան չ[կ]այ:

Ով ոք հակառակի կամ հանել ջանայ սոցանէ՝ վարցն խաչայհանուց առցէ, Ութայի եւ Կայենի մասնակից լիցի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց բերանովն անիծե[ա]լ լինի. եղիցի, եղիցի:

Թվին ՌՃԻԳ. (1123/1674): Մատնառքի հողն մինչեւ Սիրայդեղանց հողն ծախեցին բիթաւ:

113

1674 A 211v

Ես՝ Հախնազարի տղայ Դուրա-խանս, իմ ճորտ Խէչէրէսի տղի խմահատն Ոռնասարի ախպրի տակն՝ բացուածն ու բացելուն, ծախեցի Սարգիս պարոնտիրի վերայ: Ով որ հակառակի եւ հանել ջանայ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի, վարձն Կայենի առցէ. ամէն: Եղիցի, եղիցի: Թվին ՌՃԻԳ. (1123/1674):

---

[1] Լուսանցներում արաբատառ կնիքներ կան:

[2] Բնագրում՝ «ծաղեցինք»:

114

1677 A 259v-260v

Կամաւն ամենայն սուրբ Հոր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն, սուրբ Աստուած եւ մի՟չ[տ] եւ ավետեանս[1], ես՝ Ջէկէլի որդի Ղազարս, Մամոս, իմ որդի Սարգիսն մեր կամաւ եւ ոժար սրտիւ Գոգու բաց յիգու կէսն գլխի բաքն մեր առխ էր, էլ յետ տվիք: Սարգիս եւ Բարսեղ եպխսկոպոսին տվին վախմ Սանահնու Սուրբ Աստուածածին. թէ՛ պարոն եւ թէ՛ ճորտ դաւի անող ըլի՝ մեք ըլի[ք] դաւու տէրն, ջուղապ տվողն մեք ըլիք, թէ կուլուխ ուզոխ ըլի, յետ ու առաջ տվող ըլի՝ Ջէկէլի որդի Ղազարն, Մամոն, Սարգիսն տվող ըլի:

Ես՝ Ծաշի որդի Պապիս, իմ որդի Պահիդուրս, Գորգիս, Փէրմուզս, Բէժի[ս][2] գիր տվիք յառաջի Աստուծոյ Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին, որ մեր յիգու կէսն Ջէկէլի Ղազարի առնին էր, մեք յետ առաք, ծախեցիք Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին վերայ, վախմ տվին Սանահնու Սուրբ Աստուածածին. ով որ յետ ու առաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) Հայրապետաց նզովն առցէ, վարցքն Կայենի ըլի, Գ. (3) սուրբ ժողո[վո]յն անիծաց ըլի:

Ես՝ Սամծէրէցի պարոն Բէրոս, վկայ եմ:

Ես՝ Ականաթէրէցի պարոն Յեկանս, խասադարի վկայ եմ:

Ես՝ տանուտէր Յեկանս, վկայ եմ, Ուսուբաց Դիմուրս վկայ:

Ես՝ Ծաշի որդիս՝ Նացվալ Ղազարս, վկայ եմ:

Ես՝ Տէր Յակոբ էրէցս, վկայ եմ:

Ես՝ Ծնհորս վկայ, ես՝ Ղարախանս վկայ, ես՝ Առաքէլս վկայ եմ:

Ես՝ Խէչիկ աբեղէս, գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուծոյ վկայ: Թվ[ին] ՌՃԻԶ.ում[3] (1126/1677):

115

[1646-1681] A 194rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Մուրաչի որդի[4] Գրիգորս, իմ որդիքս՝ Պապին, Տէր Աւետիսն, Սարգիսս գիր տվինք Արղաւթի որդի Սարգիս պապին, Տէր Աւետիսն, Սարգիսս գիր տվինք Արղաւթի որդի Սարգիս պարոնտրին, որ մեր Տեփրայ դիմաց էն հողն, ինչ պարոնտրի հողի միրոնտրին, որ մեր Տեփրայ դիմաց էն հողն, ինչ պարոնտրի հողի մի-

---

[1] Բնագրում՝ «ավետենասից»:

[2] Շարունակութիւնը՝ 3-4 բառ ջնջուած:

[3] էջ 260r լուսանցում կայ կնիք՝ վրաց. եւ պարսկ. մակագրութեամբ:

[4] Բառս կրկնուած է:

ջումն այ, երկու կողմն վանքին էր, մենք էլ մեր կամաւ եւ աւժար սրտիւ տվինք ծախեցինք. այլ ո՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ աւտարաց կամ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ այն Հողին դաւէտէրն ես ըլիմ, Հետ պարոնտրին ո՛չ ով բան չունենայ:

116

[...-1681] A 111v

Ես՝ Միանայ որդի Խաչատուրս, միաբանեցաք Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու իմ այգին, որ գեղի յառաջեւն այ՝ իր ջրնձանովն: Հայր Ովանէս, միաբանքս ետուն զ Գ. (3) պատարագ:

Ով որ խափանէ՝ նզոված եղիցի:

117

1683 A 69v-70r

Մեք՝ Սամծէրէցիքս, գիր տվի[ն]ք Սան[ա]հնու Բարսեղ եպիսկոպոսին, որ տուն Դ. (4) ուր մաշակ գնաք թէ բոկանայ կայ, թէ բունիաթ տուն Ե. (5): Կոնայ սար ի վէց չափ քաղցու՝ մին ուր Փուրանեք, մի՝ ուր Ծիտնայանեք, մի՝ ուր Կապ, մին՝ ուր Էտանեք: Մեք մեր կամաւ եւ ուժար սրտիւ գիր տվիք: Ով էլ յետ ու առաջ տայ ԳԺԸ. (318) Հայրապետաց նզով առցէ, Ուդի, Կայենի մասնակից լինի, վարց Կայենի ըլի: Գիրս մեր մուրաւ Բայդուրի ձեռովն տվիք:

Ես՝ Մամգուլաց Բէրոս, վկայ:

Ես՝ Ուսուպաց Աթայբէս, վկայ:

Տանուտէր Յեկանս՝ վկայ: Աստուած՝ վկայ:

Պարոն Լէվանի դիվան Զուապս՝ վկայ:

Խասատար Նազարն՝ վկայ:
ოთარი მაჭუტაძე. [Օթար Մաճուտաձէ]

Թվ. ՌՃԼԲ.ումն (1683).

Ծան. 70r էջի վերին լուսանցում կան վրացերեն մակագրություններ՝ իրենց կնիքներով. ზურაბ მდივანი [Զուրաբ Մդիւան], ხახადარი ნაზარ [Խասադար Նազար]:

118

1683 A 216rv

Կամաւ Աստուծոյ, ես՝ Սմբատս, իմ աղբէր Պալօս, իմ որդիկս մեր կամաւ եւ օվժար սրտիւ ծախէցինք Մուրատանց Սաղու ձորի Հողի վերի կոյ[ս]ն Սուրբ Աստուածածնուն եւ սպաս[աւ]որ Բարսղեղ եպիսկոպոսին. տվինք-առանք, այլ ոչ ում բան չկայ: Ով որ դաւ ունէնայ՝ դաւին Հետ Սմպատին ըլի, ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծեալ [ը]լի, մաս Յուդայի, Կայենի առցէ, ԳԺԸ. (318) յարպետած նզոված ըլի, իր Հէգիմին ԺԲ. (12) միլթուն ջարիմայ տայ:

Ես՝ Ուսուբ-բէկէս վկա[յ], ես՝ Թամազ, Գօգիս, Յեկան վկա[յ], ես՝ Զագարէս, Յակոբս, Մարտիրոս վկայ, ես՝ Տէր Մարտիրոս Հաբյեղս վկա[յ]:

Ես՝ Տէր Սարգիս, գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ, Աստուած վկա[յ]: Թվիս ՌՃԼԲ. (1132/1683), դենկդէբերի ԺԳ. (13):

119

1689 A 216v-217r

Կամաւ Աստուծոյ, ես՝ Գասպրի որդ[ի] Գօգիս, Տէր Բարսյեղս, Բէրոս, Զալիս, Խոսրովս մե[ր] կամաւ եւ օվժար սրտիւ ծախէցինք Համզանց խուց իր մառանով, իր դռնառաջով, իր ամէն սամթով վերայ Սուրբ Աստուածածուն եւ սպաս[աւ]որ Բարսյեղ զեպիսկոպոսին: Այլ ոչ ում բան չկայ. ով որ դաւի անէ՝ դաւին Հետ[1] մեզ ըլի, ով որ յետ ու առաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծեալ լի, մաս Յուդայի, Կայենի առցէ, ԳԺԸ. (318) Հայրապետաց նզոված ըլի:

Ես՝ Ուսուբ-բէկս, Փարզալի-բէկս վկա, Զագարէս, Յակոբ վկա այ, Տէր Ոււհանէս, Տէր Մարտիրոս վկա:

Ես՝ Տէր Սարգիս գիրս գրեցի, վկա եմ, Աստուած վկա:

Թվին ՌՃԼԸ. (1138/1689), դենկդէբերի ԺԶ. (16)[2]:

120

1690 A 219rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ուլուխանի որդի Լէվանս, ծախեցի Փոխոտաց տուն ու մառան ու բակն ու սրաՀն ու կալն ի[ր] չորս սամթովն ի վե-

[1] Բնագրում բառս կրկնուած է:
[2] Վերջում կան ստորագրութեանը փոխարինող խաչանշաններ:

րայ Բարսեղ պարոնտիրին, հախն առայ, իմ կարէցն արի՝ իմ ղամուժ ղարթաշի սալհով ծախեցի, Ողուզի պալնի Առութի Փարսատանի հախն ինձ հասաւ. այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ ուտարաց: Ով որ դավի անող ըլի՝ դավին հետ ինձ ըլի, ով որ յետ ու առաջ տայ՝ Ողայու, Կայենի մասնակից ըլի, վարձն մատնողին առնու, իր հէտ մին ԺԲ. (12) թուման տվող ըլի:

Վկայ են այս բանիս Ուսուբ-բէկի որդի Բայիդուրս, Ասլ[ա]նս, Մանուչարս, Բայրամն, Բէժան, Դուրախան, Սարգիսջան, Ցեկան:

Ես Տէր Խաչայտուր աբեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ: Թվ[ին] ՌՃԼԹ.ումն (1139/1690):

121

1693

A 221v-222v

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Ջումանց Թամազի որդի Պապէս, իմ կամաւս եւ իմ յօժար սրտիւս զայս գիրս ետու քեզ՝ Բարսեղ պարոնտէրիդ, որ վանքի Ջրաղացի բանդն մեծ ջուրն աւերեալ էր, ինձանից արխի տեղ ուզէցիր, ես՝ Պապէս, իմ. կամաւս մեր հայրական նորքիցն արխի տեղ տվի քեզ՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսիդ, բայց արխի տեղի համար բադալն տվիր մեզ Փոխոտանցէ գնուածու ախպինքն, Փրճօլանցէ գնուածու այգու կէսն, դէպ վանքի Մեծ այգու կողմն, աղբինքի մէկ ծէրն գնում այ դէպ Բոնջդարն, մէկ ծէրն գալիս Միրանանց աղպինքն, որոնհետեւ Մեծ Մուրադի կին Ջատանն ջրաղացն արխի տակի բաղչովն, ճալովն, ջրովն, ջրաղացի վէրի այգին իւր քարէ ընձանովն վախմ էր արարեալ Սանահնայ Սուրբ Աստուածածնա տաճարին մինչեւ մեր նորքի սնուռն՝ իւր որդոց արեւշատութեան համար: Վրայ երրորդ Մուրադի որդի Տէր Առաքելն վասն այն պատճա[ռ]ի աղպինքի գինն Փրճօլանց այգու կիսի գինն տվաւ, որովհե[տ]եւ ջրաղացն իւր նախնեաց տվեալ վա[խ]մ էր:

Վերոյգրեալ աղպինքի եւ Փրճօլանց այգու ղաբալէքն Բարսեղ պարոնտէրն տվաւ ինձ՝ Պապիս, որ իմ մօդ սա արխն ինչպէս կամենաս, այնպէս շինել տաս. արխն իւր մեծ ջրովն տվի քեզ՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսիդ, թէ որ արխն ջուրն աւերէ՝ ինչպէս կամենաս այնպէս շինել տաս մինչեւ նորքի վերի գլուխն: Արխին ինչ բան հարկաորի՝ թէ՛ լայն անցնել, թէ՛ բանդն փոխել, ամենայն պակասութիւն մեր նորքիցն լինի:

Այսուհետեւ ոչ ոք դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց, ո՛չ օտարաց եւ ո՛չ ազգականաց: Ով ոք դաւի անէ՝ դաւին հետ ինձ լինի: Ով որ յետ ու յառաջ տան՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապէտաց նզովեալ եղիցի, անէծն Յուդաի եւ Կաէնի առցէ, ս[ուրբ] Աստուածածնայ խռօվանքին գայ:

Վկայ այս բանիս Շիօշ բէգն, Ասլամազ բէգն, Աւդանտիլ բէգն, Փիրալին, Սօրիկանց Ղարախանն, Էլումանց Մէհրաբն, Բէքէքանց Բախուտէն, Սօրիկանց Թամազն, Ղիասն, Յերիզանց Դաւօն, Ասլանանց Էվանէսն, Դարբնանց Սաքին, Փրճօլանց Անտոնն:

Ես՝ Տէր Պետրոսս գրեցի եւ վկայ եմ:

Գրեցաւ ՌՃԽԲ. (1142/1693) թվին, յուլիսի Ե. (5)[1]:

122

[1672-1694]

A 112v-113r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Առաքել Էրէցս Սամծէրէցի, իմ աղբէր Բէշկէն, իմ որդիքս հաւասար տվաք մեր այն այգին, որ Սարգսի այգուն կոպարակից է, պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին՝ պարոն Վասակի որդւոյն:

Տանուտէր Տղայպարոն վկայ է, Միտիչն վկայ է, Կարապետն վկայ է, Հովադեղն վկայ է:

Սրտի կամաւք եւ յաւժարութեամբ տվաք վախմ Սուրբ Աստուածածնին, տարէն մէկ պատարագ լինի իւր հոգւոյն. հաստատ է եւ ճշմարիտ:

123

[1640-1696]

A 200v-201r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Դարպասու տանուտէր Դաւիթս, Կարապետս, Խէչիկս, Մալումս, Գալուստս, Հասանս, Դէմուրի Սարգիսս, Ամիրջանի Ղուլիս, Երազս Դարբասու տուն մի մարդ, Դրաբուլի տակն զամէնն ծախեցինք վրայ Արղութի որդի Սարգիս եպիսկոպոսին. Ժ. (10) մարչիլ առանք, տվինք Էջմիածնայ նուիրակ Մինաս վարդապետին: Թէ որ էս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Վրաստանայ պարնին Ժ. (10) թուման տայ. Սօմխէթու մէլիքին արէնտէր ըլի: Թէ որ էս բանս յառաջ չտանինք, մեք մեր յի-

[1] Վերջում, այլ ձեռքով. «Մինչեւ աստ գրեցինք մեք»: «Քեօթուկ անուանեալ» մատեանից քաղել եւ գրութիւնս հրատարակել է Ս. Ջալալեանցը («Ճանապարհորդութիւն...», Ա., էջ 38-39):

գուցն էստուր չափովն յիգի տանք: Ով որ չարութիւն անէ էս միջումս՝ Սուրբ Էջմիածնայ, Սուրբ Աստուածածնին, Սամէպուն անիծած լինի. ամէն:

124

[1640-1696]

A 201rv

Անուն Աստուծոյ, ես՝ Տիրատուրս, Ամիրխանս ծախեցինք Ղուբաթի ջաղացի առաջի ճալէն, Դարափուլի տակն ի վերայ Սարգիս պարոնտրին: Ով ոք որ դաւէքար ըլի՝ ջուղայի[1] տըւաղն մենք ըլինք:

Վկայ է այս բանիս Վարդումի տղայ Կարապետն, Սամէբու գեղըցի Բէկին, Վէլիճի տղայ Մալումս. եւ ես՝ Բարսեղ եպիսկոպոս, գրեցի զայս գիրս, վկայ եմ. զինչ մարդ որ հակառակութիւն անէ՝ նզովեալ եղիցի:

125

[1640-1696]

A 203rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Հախնազարս, իմ որդիքս՝ Դուրախանս եւ Մանթաշս, Ասլամազս մեր կամաւ տուինք Է. (7) աւրավար հող Ոռնկայ Բ(2) աւրավար Թընդոցի գլուխն, Բ. (2) աւրավար Հակառակի գլուխն, Բ. (2) օրավար Ջերկի ճողն, որ Թու[մ]բն ծէրին այ, Ա. (1) աւրավար Աղբրի լանջն: Սարգիս պարոնտէրն գնեց, էլ օ՛չ ում բան չկայ. թէ մեր ղայումն երէս մարդ դաւի անէ՝ պարոնտրին հետ բան չունին, թէ դաւի ունէնան՝ մուաղին մենք ենք, պարոնտէրին հետ բան չունին: Տվինք Սուրբ Աստուածածնիս վախմ. ով հակառակի՝ պատիժն Յուդայի առցէ. ամէն:

126

[1640-1696]

A 203v-204r

Կամակցութեամբն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ատիբէկս, Ասլան-բէկի որդի պարոն Ղարախանս, Դուրմիշխանս, մեր Ոռնակա ծիլ շինականն, հող ու ջուրն, որ կէսն վերայ Սարգիս պարոնտէրին ծախել ինք, Աւետիսի տուն ու տեղն, կալ ու մարաքն, գոմն ու դռնառաջն, գեղումն ու սարումն ինչ տուն ու տեղ ունի՝ էն էլ ծախեցինք ու հախն առանք: Ով որ մեր ծախածիս հակառակութիւն անէ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն անիծած է, Յուդայի ու Կայենի մասնակից է, Աստուածածնի խռովանքն ընկնի:

[1] Բնագրում՝ «ղուղայի»:

Վկայ է քալանթար Քարախոստրով-բէկն, Փարսատան-բէկն, զամէն Արղութէցիք, որ գրած են՝ վկայ են, Աստուած վկայ է:

127

[1640-1696]

A 208v-209r

Կամաւն ամենազաւրին յԱստուծոյ, ես՝ պարոն Ջալբէկի որդի Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրաւս, Բէժիս, Խաւսիս մեր կամաւ եւ յօժարութեամբ, մեր ըռզովս մեր Ոռնակա ծիլ շինական Շիխու Մխիթարն, Ակոբն, Խէչիկն ծախէցինք վերայ Սարգիս պարոնտէրին ի դրան մօրս լուսոյ Սուրբ Աստուածածնիս՝ իրանց տանովն, իրանց տեղովն, իրանց հողովն, իրանց ջրովն, թէ՛ պահէզատեղ, թէ՛ այգու տեղ, թէ՛ հորսագահ իր արօտգահովն, թէ՛ սար, թէ՛ ձոր, ամէն ծախէցինք ի վերա[յ] Սարգիս պարոնտէրին: Պարոնտէրն գնեց, վախմ արաւ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, ազատ լինի ամենայն պարտողական[1] ցեղէ, ո՛չ պարոն, ո՛չ ճորտ, ո՛չ ազգական, ո՛չ ընդանի նորա հետ բան չունենան: Եթէ ոք հակառակի կամ յանդգնի մեր տված հայրենացս առնուլ ջանայ կամ խլել Գ. (3) սուրբ ժողովոյն[2] նզովեալ եղիցի:

Վկայք են այս հաստատ սիկիլիս Արղութի որդիքս ամէն՝ պարոն Սարուխանս, պարոն Ուսուբս, պարոն Էլիզբարս, պարոն Ատիբէկս, պարոն Դոլիկս, պարոն Հախնազարս, պարոն Ալփաքսաթս, ամէն Արղութեցիք՝ մեծ ու փոքր, վկայ են, Օգօրվեցի իրիցի որդի Ղուկասս, տանուտէր Միրիանն, Ատիբէկն վկայ:

Ես՝ Ներս գրիչս, գիրս գրէցի, վկայ եմ առաջի Աստուծոյ. ամէն:

128

[1640-1696]

A 209v-210v

Կամաւն եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ, մենք Թաթարի որդիքս՝ Ալիբէկս, Աւթանդիլս եւ մեր որդիքս՝ Թաթարս, Նարիմանս, Բաբուռս մեր կամաւ ծախէցինք ի վերա[յ] Սարգիս եպիսկոպոսին մեր Ոռնակա ծլիցն Սեւ Խէչիկի տունն ու տեղն, կալ ու մարաքն եւ գոմն ու մառանն մինչեւ ժամայտուն, մինչեւ Շիխոնց կալի ափան մառանն ու աղբինքի կէսն՝ Բ. (2) աւրավար ու կէս, Դանդալակն Բ. (2) օրավար, Դամբա տեղի[3]

[1] Կարդա՛ «պատրողական»:
[2] Այլ գրչութեամբ աւելացուած է՝ «յԳՃԺԸ. հայրապետաց»:
[3] Բնագրում՝ «տեեղի»:

հողն՝ Բ. (2) աւրավար, Տափի հողն՝ Ա. (1) օրավար ու կէս, ձորի խմհատի վերի կռան խմհատն[1] բացածն ու բացէլուն. մեր հալալ սրտիւ ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրին, ազատ ամէն խարճէ: Ոչ ով հետն բան չունի՝ ո՛չ մեք, ո՛չ մեր ազգ՝ ով հակառակի ու դաւի անէ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ լինի, Աստուածածնի խռովանքն ընկնի, հետ սատանայի[2] տանջի, Կորխայ եւ Բեննզի մասնակից լիցի:

Եւս ես՝ Սարգիս եպիսկոպոսս, գնեցի եւ ետու Սուրբ Աստուածածնին վախմ: Ով այս բանս յետ ու յառաջ տայ զվերոյ գրեալ նզովսն առցէ:

Ես՝ քալանթար Քարախոստրով-բէկս, վկայ եմ այս հաստատ սիգիլիս:

Ես՝ Փարսատան-բէկս, վկա[յ], ես՝ Խէրումի Ասլամազի որդի Բայրամս վկայ, ես՝ Սարուխանի որդի Ասլամազս, վկայ, ես՝ Սօղարդմիշս վկայ, ես՝ Ղարիկանց Վարդան աբեղէս, վկայ եմ, Աստուած վկայ է:

129

[1640-1696] A 211r

Ես՝ Հախնազարի տղայ Մանթաշ խանս, իմ հօր ըղզութէնովն, իմ ախպէրտանց ըղզութէնովն, իմ ըղզովն տվի Ոռնակայ Թնդոցի հողն պարոնտիրին, Բ. (2) բաժինն իմ հայր էր ծախել, Ա. (1) բաժինն այլ ես ծախեցի, այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Դուրախանս վկայ եմ, որ իւր ըղզութէնովն ծախեց[3] մեզ եւ այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Էլիզբարս վկայ եմ. հողն Մանթաշի ծիլն էր, Ասլամազին եւ այլ ոչ ում բան չկայ:

Ես՝ Ջօհրաբս վկայ, ես՝ Սօղարթմիշս վկայ եմ, Աստուած վկայ, սուրբ Աստուածածինն վկայ այս բանիս:

Ով որ ետ ու առաջ տայ այս բանս՝ յօձէն մինչեւ ի Նեռն անիծեալ լինի, վարձս Յութայի, Կայենի, խաչայհանուցն առցէ, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց նզոված լինի. եղիցի, եղիցի. ամէն:

[1] Այլ գրութեամբ լրացուած է՝ «սարումն աղբինքն եւ բարդեց հողն տ[ինք»:
[2] «Սատ» տառակապակցութիւնը վրիպմամբ կրկնուած է:
[3] Բնագրում՝ «ծաղեց»:

130

[1640-1696] A 212r

Ես՝ Թահմազի տղայ Մուշեղս, իմ տղայ Շերմազանն մեր կամաւն ծախեցինք մեր ծիլ Սաղու ձորի իգայ տեղն ի վերայ Սարգիս պարոնտիրին. հախն ինձ հասաւ, այլ ոչ ում բան չկայ, որ խաւսի: Ով ոք հակառակի եւ հանել ջանայ սոցանէ՝ իմոց կամ աւտարաց, յօցէն մինչեւ ի Նեռն անիծեալ լինի, վարցն խաչայհանուց առցէ, Յութայի եւ Կայենի մասնակից լիցի, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց անէծկն առցէ: Եղիցի, եղիցի: Այգոյ տեղն իր լանջովն, իր ընձանովն առայ:

Ես՝ Ջօրիս վկայ, ես՝ Էլիզբարս, վկայ, ես՝ Ծապուկի տղայ Բաւութս վկայ:

Ես՝ Տէր Յերէմիէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ այս բանիս[1]:

131

[1640-1696] A 212v-213r

Մեք՝ Հախնազարի տղէրքս Մանթաշս, Դուրայխանս, Ասլայմազս գիր տվինք Սարգիս պարոնտիրին մեր ծիլ հէրէնիքն, որն ծախած էր, որն էլ հ[ի]մայ տվինք. Խէչէրէսանց տուն ու տեղն, կալն-մարաճն, պահէզն, Կռապաշտի հողն, Զաքարայ ձորու հող, Ոռնակայ սարի կալի հող, Խաչի ետի հող ծախէցինք վերայ Սարգիս պարոնտիրին, ինչ Զահալամի տղի առին կայր, ինչ Խէչէրէսանց առին՝ զամէն ծախեցինք, այլեւ այլ բան չկայ:

Գօգուբի որդի Աթայբէկն վկայ, Սօղարթմիշն, Թամազն վկայ, Աստուած վկայ:

Այս բանի ով որ հակառակի եւ հանել ջանայ սոցանէ՝ եթէ՛ իմոց, թէ՛ աւտարաց, ԳԺԸ. (318) հայրապետաց նզովե[ա]լ լինի, վարցն խաչայհանուց առցէ, Կայեն[ի] եւ Յուդայի մասնակից լիցի. ամէն, եղեց, եղեցի:

Կունիկանց տան տակի աղբինքն իմ կամաւ եւ օժարութեամբ վախմիաթ տվինք Սուրբ Աստուածածնուն:

Ես՝ Դուրայ-խանս, Մանթաշս, Ասլայմազս, Եկանս մեր կամաւ եւ օժարութեամբ տվինք մեր ճորտուն անանց[2] Բոընչանց Բէսվեր դարի հողն՝ մինչեւ Սրդեղանց հող Սարքիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին վերայ ծախեցինք:

[1] Վերջում խաչ եւ արաբատառ կնիք:
[2] Թերեւս ուղղելի՝ «առանց»:

Ով որ յետ ու յառաջ տայ այս բանս՝ ԳԺԺԸ. (318) հայրապետաց անիծած լինի, վարցն խաչայհանուց առցէ:

Ես՝ Էլիզբարս, Մուշեղս, Ալփաքսատս, Շահղուլիս, Յակոբս, Պետրոսս վկայ, Աստուած վկայ այս բանիս:

132

[1672-1697] A 112rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Սարգիսս, որդին իմ Միտիչս, թոռն իմ Մարգարէ Շահիջանն, իմ այգու ներքի դեհէն Ը. (8) առու ծախէցինք ի վերայ պարոն Վասակի որդոյն՝ պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին. ջահրատն այն առուն է, որ խնծորին մէջն է:

Ով յետ վաղէ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն անիծած է, Աստուածածնեն կապած է:

Ես՝ Ակովբ Էրէցս վկայ եմ, Տէր Գրիգորս վկայ եմ, Տէր Առաքելս վկայ եմ, պարոն Շանշէն վկայ, Գուզալն, Կարապետն վկայ են, Հովադեղն վկայ, պարոն Ղուպէն վկայ է:

133

1689 A 227v

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Սմբատի որդի Յեարալիս, իմ հօրեղբօր որդիքն Պապէն եւ Յօսէփն մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ մեր Գալէբանցի հողն ծախէցինք ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին, որ էր գնուածու Դօլիկանցէ իւր թարփատեղովն. հողի մէկ ծէրն գնում այ մեր ճորտ Գալուստի Ալիխանի հողի ծէրն, որ է Մուրադանց գնուածու, մէկ ծէրն գնում ա Սուլուխանց ճոթերեն: Իւր վերի ընձանօվն ծախէցինք, հախն առաք, մեր կարեացն արարինք. օչ օվ դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց: Ով դաւի անէ՝ դաւին հետ մեզ լինի, ով յետ ու յառաջ տայ՝ ԳԺԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, սուրբ Աստուածածնայ խռօվանքին գայ:

Վկայ այսմ բանիս Սօրիկանց Ղարախանն, Շէրմազանն, Էլումանց Մէհրաբն, Բէբէքանց Բախուտէն, Մուրադանց Տէր Առաքելն, Ասլանանց Էհանէսն, Փրճօլանց Անտոնն:

Ես՝ Տէր Մարտիրոսս, գրեցի եւ վկա եմ: Գրեցաւ ի ՌՃԼԸ. (1138/1689) թվին, մարտի ԻԵ.ին (25):

134

A 228rv

1690

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ Ղարիբի որդի Կիրակոսս, իմ որդի Յարութիւնս մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ մեր պարոնի դասուրովն ծախէցինք Վանգի ճալի այգոյ տակի երկու օրաւար հողն իւր մեծ ջրովն, մէկ ծէրն գնում այ Վանանց թարփն, մէկ ծէրն գնում այ Կացոցկա ճանփի քարակայն: Հախըն առանք, մեր կարեացն արարինք. ոչ ոք դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց եւ ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ դաւին հետ մեզ լինի, ով յետ ու յառաջ տայ՝ ԳԺԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղեցի, վարձն Յուդայի եւ Կաենի առցէ, սուրբ Աստուածածնայ խռօվանքին գայ. ամէն:

Վկա այս բանիս Շիօշ բէգն, Ասլամազ բէգն, Աւթանդիլ բէգն, Ղարախան բէգն, Էլումանց Մէհրաբն, Սօրիկանց Շէրմազանն, Մուրադանց Տէր Առաքելըն:

Ես՝ Աքօրէցի Տ[է]ր-Մարտիրոսս, գրեցի Կիրակոսի խօսկօվն եւ վկա եմ:

Գրեցաւ ՌՃԼԹ. (1139/1690), փետըրվարի Ժ. (10) ի սուրբ ուխտն Սանահին:

135

A 198r-199r

1696

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Յեղիշէս, իմ աղբէր Յեղիբաբն, Կիրակոսն, մեր որդիքն՝ Մանուչարն, Վարդանն, Նաւասարդն, Խէչիկն Դարպասէցի Մուրատի որդի Գալուստիցն, Հանիսիցն, Վարթինիցն, Առաքելիցն, Կիրակոսիցն Տաշտայձորի ճալի հողն գնեցինք, որ մին ափն ջուրն, մին ափն վէրի բնաքարն, որ մէջն Ե. (5) աւրավար այ լաւ գութանի. մենք առանք մեր կամաւ ծախէցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրին, այլ օ՛չ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, ո՛չ ազգականաց: Ով որ դաւի անէ՝ էնդուր ջուղայն ես եմ տվաւղ: Ո՛չ պարոն, ո՛չ ճորտ, ո՛չ հողի տէր, ո՛չ բահրայ. ես հէնց առել եմ՝ էլ հէնց կու ծախեմ, ով որ պարոնտրին հետ խաւսի, ընդուր դաւին մերն այ, ջուղայն ես եմ տվաւղն:

Գրեցաւ գիրս դրանն Սուրբ Սամէբու, թվականին ՌՂԵ. (1085/1696):

Ես՝ Ղուշչի Ամիրազիզս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Զալիկս, վկայ, ես՝ Սարգիս, վկա[յ], ես՝ Մուրատի Գալուստս, հողի ծախողս վկա[յ], ես՝ Կարապետս, վկա[յ], ես՝ Ամիրջանի որդի Ղուլիս, վկա[յ], ես՝ Սամէբու էրէցս վկայ, ես՝ Եպիսկոպոսի գեղըցի Խաչատուր էրէցս, վկայ, ես Ծոփցի Ղարախանի որդի տանուտէր Դաւիթս վկայ եմ այս բանի[1]:

Ես՝ Կիրակոս հաբեղէս, գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ:

Աստուած վկայ է:

136

1697 A 45r

Ի թվին ՌՃԽԳ. (1143/1694), ես՝ Ղորղանի որդի Տէր Զաքարիս, Հախպատու վանից փոքր ինչ նեղացեալ էի: Էկի Սանահին Բ. (2) տարի կացա առաջնորդութեամբ Բարսեղ եպիսկոպոսին, որ է թոռն Բէբէքին: Միւս տարին՝ ՌՃԽԶ.ին (1697) սուրբ Էջմիածնա նվիրակ էրեկ Վարդան վարդապետն, զիս ձեռնադրել ետուր Զաքարիա վարդապետ ի Հայրապետութեան Նահապետ կաթողիկոսին, ի թագաւորութեան Վրաց վալի-խանին Գիորգի: Խանն տարան Իսպահան, այն ժամանակին էր ի նաե Հանդէ Անագէթոյ, որ է որդի Պապունոյ:

* * *

ქ. ესე სომხური წიგნიცა და ქართული მე ყორღანაშვილმა ზაქარია ვართაპეტმა დავწერე: მე რომ სანაჰინს ვიყავი, ნვირაკი რომ მოვიდა ვართან ვართაპეტი სეთაშვილი მე ვართაპეტათ მაკურთხვინა არღუთაშვილმა ფარსეღ ეფისკოპოზმა ნაზარალი ხანის წელიწადს, გიორგი ნეფე რომ ისპაჰანს წაიყვანეს იმ აღდგომას ვეკურთხევი. [Այս հայերէն գիրն էլ ու վրացերէնը ես՝ Ղորղունաշվիլի Զաքարիա վարդապետս, գրեցի, երբ ես Սանահնում էի, երբ Վարդան վարդապետ Սէբաշւիլին նուիրակ եկաւ՝ ինձ Բարսեղ եպիսկոպոս Արղութաշւիլին վարդապետ ձեռնադրել տուեց Նազարալի խանի ժամանակ, երբ Գէորգի թագաւորին Սպահան տարան՝ այդ համբարձման [տօնին] օծուեցի]:

Ծան. ա) Նոյն գրչութեամբ լուսանցում աւելացուած է՝ ნაჰაპეტ ქათალიკოზის დროს -[Նահապետ կաթողիկոսի ժամանակ]:

բ) Հայերէն եւ վրացերէն բնագրերում բառանջատումը կատարուած է երկկէտով:

[1] Բնագրում՝ «բանիւ»:

137

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ] A 101r

Ես՝ Ումէկի որդի Համզէս Դ. (4) աւրավար հող ծախէցի ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին, Տէր Մարգարէն, Մուրատշէն վկայ են:

138

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ] A 101r

Ես՝ Տէփրըցի Ամիրհասանի որդի Էվանէս յՌամաքարձ հողն, Տէփրա դիմաց Կաղնէց հողն ծախէցի ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիսն, Բհատուրն, Պաւղոսն վըկայ են:

139

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ] A 101rv

Ես՝ Ծահրիմանի որդի Էվանէսս, Ցըղըստէվանս Բ. (2) աւրաւար հող ծախեցի ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին. Մուրատշէն, Սուլխան, Համզէն վկայ այ:

140

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ] A 101v

Ես՝ Անտոնի որդի Մարտիրոսս Գ. (3) աւրավար հող ծախեցի ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին. Մուրատշէն, Տէր Մարգարէն վըկայ են:

141

[ԺԷ. դարի վերջին քառորդ] A 101v

Ես՝ Ալքէս, Ծախուխէս Տէփրայ դիմաց մեր հողն, որ Սարգսի հողին մաւտ այ, ծախեցինք ի վերայ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Տէր Սարգիսն, տանուտէր Ամիրխան, Մուրատշէն վկայ:

142

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A 113rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ պարոն Ծանշէս, որդին իմ՝ պարոն Փարսատանն, պարոն Միրզէն տվաք մեր Սամծէրու այգին վախմն Սուրբ Աստ-

տուածածնին, առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտին պարոնտէր Բարսեղ եպիսկոպոսին, իմ հաւրեղբաւր հոգոյն հմար՝ պարոն Թաղայդինին, իւր հնձանովն:

Ո՛չ որդի, ո՛չ ազգական, ո՛չ պարոն հախ չունին խաւսելոյ, իմ կամաւ տվի վախմ Սուրբ Աստուածածնին:

Պարոն Ղայիթմազն վկայ է, պարոն Ղաբարս վկայ, Էվատս, Ծանվէլիս, Անոշս, Տէր Յակոբս վկայ են:

143

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A 113v-114r

Անունն Աստուծոյ, ես՝ Բէշկէնս, իմ փոքր աղբէր Տէր Առաքէլս, տվինք մեր հաւր ձեռագործ այգին իր հոգուն համար Աստուածածնին վախմ: Աստուածածնու առաջնորդն մեզանէ դաստուր առաւ, իմ այգին փոխեց հետ հէճուպին: Մենք տվինք Աստուծոյ կամիւն:

Ես հնազանդ էրեսփառաշ Էջմիածնայ Բարսեղ եպիսկոպոսս[1] իրեցի այգին փոխէցի ի վրէն վէրէք էլավ ի Ա. (1) լաւ գոմէշ իրանց կամիւ տվին, մենք մեր կամիւ առանք: Ով էս բանիս թախսիրութիւն անէ կամ այլ եւ այլ անէ՝ Աստուածածին իրանն եւ իր որդանցն խռով կենայ, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած այ ուրացողացն նման:

Ես՝ Փարվանէս, ես՝ Ղուզանս, ես՝ Տէր Յովանէսս վկայ եմ[ք], Տէր Թաթոսն, Տէր Գրիգորն վկայ, Անուշս, Նասիպս, Գոզալն վկայ: Մէք՝ էս ծառէքս վկայ ենք առաջի Աստուծոյ:

144

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A 114r

Անուն Աստուծոյ, ես՝ Գուլազիզս, Երազիզս, Սարգիսս մեր Խէչքարի Ջէրկի թեղէց հողն, որ Ե. (5) աւրավար ա, մեր հօր հոգոյն համար վախմ տվինք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութենովն, մեր հալալ սրտիւ. ո՛չ աղբէր, ո՛չ ազգական, ո՛չ ում բան չկայ, որ դաւի անէ: Ով լրբվի՝ մեր ազգէ կամ մեր ընդանուց հակառակի, դաւի անէ՝ Աստուածածնի խռովանքն ընկնի, իր որդիքն պատժին [յ]Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոցն:

[1] Բնագրում՝ «եպիսկոպոսնս»:

Մեք՝ Ակնաթէրէցի տանուտէր Անդրիասն վկայ, իմ աղբէր Գրիգորն վկայ, Հովաղեղն, Խոցիկն վկա[յ]:

145

A 197r-198r

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Փանոսս, Դօլվաթիարս մեր կամաւ հողն տվինք պարոնտէր Սարգսին՝ կէսն վախմ տվինք, կէսն ծախեցինք Սանահնոյ վանքին վերայ. կալի պատէն ի վերն Տաշտայձորի հողն տվինք, էլ ո՛չ ում դաւի չկայ:

Ես՝ պարոնտէր Սարգիս, գնեցի հողի կէսն. կէսն մեծ պարոնտրի ժամանակ ի վախմ ին տվել, կէսն էլ ես գնեցի, իւրեանց կամաւ տվին՝ մենք առանք:

Ես՝ տանուտէր Ղարախանս, վկայ եմ:

Ես՝ Կարապետս, վկա[յ] եմ:

Ես՝ Հասանս, վկա[յ], ես՝ Գալուստս, վկա[յ], ես՝ Պլիկ Ծատուրս, վկայ, ես՝ Ներքի գեղըցի Ամիրամս վկայ, ես՝ Վէրի Ծերաքէցի Մարտիրոսս, վկայ:

Էն ժամանակին Ըոստում-բէկն էր Դարպասի պարոն:

Ով որ էս յետ ու յառաջ տայ՝ Օլքի պարնին Գ. (3) թուման տայ ջարիմայ: Այս բանս հաստատ էլավ. ով որ էս բանս խափանել ջանայ՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ է, Յուդայի, Կայենի մասնակից եւ ընկերակից է, աւձէն մինչեւ ի Նեռն անիծած է, Սուրբ Աստուածածնէն, Սուրբ Սամէքուցն բանադրած լինի: Եթէ՛ պարոն, եթէ՛ տանուտէր, թէ՛ իր, թէ՛ աւտար՝ ով անտգնի յետ ու յառաջ տայ՝ զայս անիծից տակին կենայ որդաւք եւ ընդանաւք, ընչիւք եւ ապրանաւք. ամէն: Աստուած վկա[յ]:

Ես Կիրակոս հաբեղէս գիրս գրեցի: Վկայ եմ առաջի Աստուծոյ:

146

A 199rv

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ]

Առաջի Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին:

Մեք՝ Ջումի թոռներս, պարոն Դաւնմազի որդի Սարուխանս, Քամարի որդի Պապիս, Բէքէքի որդի Բայրամս, Միրիմանի որդի Միրիմանս մեր կամաւ մեր Դարպասի յիգին ծախեցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտէրին, գինն առանք ու ծախեցինք. պարոնտէրն վախմ եդիր ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին: Ո՛չ ոք հրաման չունի այս բանիս խախտելոյ՝ ո՛չ ի-

մոց, ո՛չ ուտարաց. այն այգին մեր պապ Ջումէն *գնել էր, մենք ծախե-ցինք, այլ ո՛չ ում բան չկայ:*

Ով որ յետ ու առաջ տայ ի ներքոյ անիծից է:

Վկայ է այս բանիս տանուտէր Ղարախանն, Կարապետն, Ասումի Սարգիսն, Ամիրզալի Դաւիթս, Խուբիարանց Խաչատուր *էրէցն: Աստուած վկայ է:*

147

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A 217v

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ատի-բէկի *որդի* Ալայվերտիս, *գիր տվի Սուրբ* Աստուածածու *առաջ եւ որ իմ ծիլ* Ռոնակայ Ծատուրն *իր հող[ո]վն, իր ջրովն թէ՛ սարում, թէ՛ ձորում, թէ՛ հորսայգայ առաջ իմ հէրն տվել էր իր հոգուն համար, իր կողակիցի հոգուն համար Աստուածածուն հոգէբաժին, ես էլ հաստատեցի, տվի: Այլ ոչ ում բան չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ ուտարաց. ով որ հանել ջանայ կամ խլելու, կամ ուրիշ բանի՝ ԳԺԸ. (318) հայրապ[ետ]աց նզով առցէ,* Ուդայի, Կայենի *մասնակից ըլի, Գ. (3) սուրբ ժող[ով]ուն անիծել լինի, սուրբ Աստուածածու խռովանքն ընկի:*

Ես՝ Մանուչարս *վկայ, ես՝* Միրանի *որդի* Ջուրապս *վկայ, ես՝* Ծահվէրտու *Թոռ* Աւթա[ն]թիլս *վկայ, ես՝* Թումանորդի Թումանս, *վկայ:*

Ես՝ Տէր Խաչայտուր *աբեղէս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ*[1]*:*

148

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A 218v

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Մուշեղի *որդիքս* Ծէրմազանս, Դուրայխանս, Ցուրամս, Սուրիկս *գիր տվիք* Բարսեղ *պարոնտիրին, որ առաջ մեր հէրն* Ռոնակայ *ծիլն տվել էր՝ պարոնտէր մեզանէ գնեց էրետ Սուրբ Աստուածածուն վախմ՝ թէ՛ սարում, թէ՛ ձորում, թէ՛ հող, թէ՛ ջուր, թէ՛ հորսայգայ զամէն տվիք Սուրբ Աստուածածուն. ով որ հակառակի յետ առնելու ջանայ՝ ԳԺԸ. (318) հայրապետաց նզով առցէ,* Ուդայի, Կայենի *մասնակից լինի:*

Վկայ են այս բանիս Ջուրապն, Ման[ի]չարն, Մոթն, Թուման, Ավթա*Թ*իլն*:*

Ես՝ Տէր Խաչայտուր *աբեղս գիրս գրեցի, վկայ եմ, Աստուած վկայ*[2]*:*

---

[1] *Վերջում՝ արաբատառ կնիք եւ ստորագրութեան փոխարինող չորս խաչանշան:*

[2] *Վերջում արաբատառ կնիք եւ ստորագրութիւնների փոխարէն խաչանշաններ:*

149

[ԺԷ. դ. վերջին քառորդ] A220r

Ռոնակա *ձորու այգատեղն, որ* Բարսեղ *պարոնտէրն ծախել էր* Միրիանի *տղայոց վերայ՝* Ջուրաբին *վերայ,* Ծերմազանի *վերայ, ես՝* Ջուրաբս, Ծէրմազան Աղունկա ծովի *մեր փայի հողն, մեր փայի* Ռոնակայ Փսվեր *հողն տվինք* Ռոնակա *ձորի այգու բադալն. մեր մէջն մէկ փոքն աղմունf անկավ՝ ասեցիք, թէ* Փսվեր *հողն* Ռոնակայ *ձորին բադալ չէ: Ետ այնորիկ* Տէր Խաչատուրն *ավատալիք արավ՝ կրկնապատիf* Փսվեր *հողն* Աղունկա *ծովի հողն բադալ արինք* Ռոնակա *ձորի այգուն: Ով որ այլ եւ այլ անէ կամ ետ ու առաջ տայ՝ ԺԲ. (12) Թուման իւր հետ իմին ջարիմա տվօղ լինի:*

Ես՝ Ասլանս *վկա եմ:*

Ես, Ասլազս *վկա եմ:*

Ես՝ Ոհանէս *վարդապետս վկա եմ*[1]*:*

150

A 225v

1701

Ես՝ Ծերգիլի *որդի* Ռոստոմի *կողայկից* Խանումս, *յետու* Սանահնոյ *Սուրբ Աստուածածնու դուռն մէկ լաւ սեղանի ծացկոց՝ դուստր իմ* Մառմառի *հոգոյ համար:*

Ով ոք կարդայ՝ [մի] բերան ողորմի ասէք: Աստուած ողորմի ձեր ծնողանցն: ՌՃԾ. Թվին (1150/1701):

151

A 229r

1714

Պատճառն այս է գրոյս, որ ես՝ Ղարայ Ղարայխան-բէկի *որդի* Ասլանբէկս, *որ իմ կամաւ եւ ուժար սրտիւ* Մլայփոսի Ազիբէկանց *հողն տվի* Սանահնու *առաջնորդ* Սարգիս *յեպիսկոպոսին, այլեւ դավի եւ դարապայ չլինի. պատալն առել եմ, իմ կարէցն արել. այն է պատալն, որ* Տէր Խաչայտուր *աբյեղէն* Կացոցկայ *բիսին վեր հողն, որ տվել էր հոգէբաժին եւ մին մնու պատալ յեղաւ. Աստուած վկայ,* Արազ բէկի *որդի* Ծահվրդին *վկայ,* Ասլայմազն *վկայ,* Ղարայքիլիսէցի Ոսկու *որդի* Տէր Սհակն *վկայ:*

ՌՃԿԳ. (1163/1714) Թվին, Նուէնբերի ԺԲ.ին (12). ամէն:

---

[1] *Վերջում՝ արաբատառ երկու կնիք եւ մէկ խաչանշան:*

152

1724 A 214r

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Հախնազարի որդիքս Մանթաշս, Ասլայմազս մեր կամաւ եւ օժար սրտիւ Սուրբ Աստուածածնուն վախմն տվինք Ծաղլամանց ախբինքն՝ մեր արեւ Սաղաղայ եւ մեր Հօր Հոգոյն Համար, ի թվին ՌՃՀԳ. (1173/1724) եւ առաջնորդութեան ուխտիս Սանահնոյ Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտիրին: Աստուած գիւրեանցն բարին[1] յիշէ եւ իւր ծնունդքն, որ Հալալ սրտիւք տվին եւ կապանօք փաճեցին: Հակառակ սորին որ ով Հանել ջանայ՝ նզովնքն Կայենի եւ Ուդայի [առցէ], եւ բարէխօս ոչ լինի սուրբ Աստուածածինն այնպիսուն:

153

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 213v

Ես՝ Հախնազարի որ[դ]ի Մանթաշս, Դուրայխանս, Ասլայմազս, մեր որդիքս մ[ե]ր կամաւ եւ յօժար սրտիւ ծախեցինք Ոսնանանց խուցն իր մաՀլովն, իր կարաս ու մառան վերայ Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Ով որ խօսք ունենայ՝ Հետ Հախնազարի որդանցն ըլի դաւին: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովուն անիծած լիցի, Յուդայի ու Կայենին առցէ:

Ես՝ Տէր Սարգիս, գիրս գրեցի, վկայ եմ, Կարմիր[2] եկեղեցէցի Գուլ-Ասլանի տղայ Մարտիրոսն վկայ, Աստուած վկայ:

154

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 213rv

Կամաւն Աստուծոյ, մեք՝ Համզանց Մխիթի թոռներս՝ Հանէսս, Մխիթարս մեր կամաւ Սաղու ձորի յայգին, որ վանքին առած էր, մեր կամաւ տվինք Գասպարին եւ իւր որդանցն:

Ես՝ Գասպարս, իմ որդի Գօգիս, Բէրօս, Տէր Բարսեղս, Ջալաս, Խօսիս մեր աղբէր Էլիգբարի խօսքովն Արղօթէցոնց սալաՀովն ծախեցինք վերայ Սարգիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին:

Ով յետ ու առաջ տայ [Յուդայ]ի մասնակից ըլի, վարցն Կայենի առցէ, Աստուածածնու խռովանքն ընկնի:

---

[1] Բնագրում «բար» տառակապակցութիւնը կրկնուած է:
[2] Բնագրում՝ «կրմր»:

Ես՝ Թամազս, Մուշեղս, Սարգիսջանս, Մանթաշս, Սօղարդմիշս, Թարախանս, Տէր Ոսհանէսս վկայ: Աստուած վկայ:

155

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 215r

Ես՝ Գասպարս, իմ որդի Գաւկիս, Բերոս, Բէժիս, Ջալիս գիր տվիք Սարգիս եպիսկոպոսի եւ Բարսեղ պարոնտէրին. Համազանց տուն ու տեղն[1], Սաղու ձորի յիգու տեղն տվինք[2] Սուրբ Աստուածածնին, Ծալուսանց տուն ու տեղն տվինք Համազանց Հանիսին, Մխիթարին, Միրզին: Համազանց տղէրաց կամաւն տվի[ն]ք - առանք:

Մեք՝ Արղութէցիք, վկայ ե[մ]ք, Աստուծոյ վկայ այս բանիս:

156

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 214v-215r

Կամովն Աստուծոյ, մեք՝ Հախնազարի որդիքս Դուրախանս, Մանթաշս, Ասլամազս, գիր տվի[ն]ք Սարգիս եպիսկոպոսին եւ Բարսեղ պարոնտիրին, որ Ոռնակին ինչ ծիլ ունէինք սարում, ձորում՝ ծախելիք իվերայ պարոնտիրացն. ինչ տեղ էր մնացել Դուրախանի ծիլն սարումն, Խէչի գեղի Ծհալամանց խմայՀատն, Խէչիկի տան արջեւն Բ. (2) ծիլ պաՀէզն, Մանթաշի Ասլամազի[3] ծիլ խմայՀատն, կալ ու մարագի, տան, գոմի տեղն, դէմինի Հողն, ինչ մեզ էր ընկել գեղումն ճանճանոցն, ինչ որ Դոլիկի տղէն ծիլ ունենայ թէ՛ մերի, թէ՛ խմաՀատի տեղ՝ մեր ծիլն էլ Հետ Ծաղուլուն գնայ, մեր փային էլ ծախեցի[ն]ք, որ վանքին ըլի, Սարգիս եւ Բարսեղ պարոնտէր զաւթ անեն:

Վկայ են Շուշուլիս, Էլիսբարս, Բայրամս, Աստուած վկայ:

157

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 195rv

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ղարախանի տղայ Խանիս, աղբերքն իմ Տէր Ղազարս, Ամիրս, Վահրամս, Դաւիթս մեր կամաւ ծախեցինք Ե. (5) մարչիլի յիգի [ի] վերայ Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին, Սարգիս եպիսկոպոսի ժամանակուն: Ով որ դաւի անէ կամ իմոց կամ ւստարաց, կամ

---

[1] Բնագրում՝ «տունուն տեղն»:
[2] Բնագրում «տվիքն»:
[3] Բնագրում՝ «Ասլամասի»:

ճորտ, կամ պարոն հակառակին Սան[ահն]ու վանքիցն հանել կամենան՝ Աստուածածնի խռովանքն ընկանին, վարձս Յուդայի առցեն, Կայենի մասնակից ըլին, ՅԺԸ. (318) հայրապետաց անիծած[1] լինի:

Ես՝ Դարպասու տանուտէր Ղարախանս վկա[յ] եմ, Տալաւէրու տանտէր Ջուրուպս վկայ եմ, Ղուշչի Ամիրազիզս՝ վկայ, Ջալիկս՝ վկայ, Աստուած վկայ է:

158

[ԺԸ. դ. առջին քառորդ] A 215v

Ես՝ Քուրդիկի որդի Ջուրապս, իմ աղբէր Ուլուխանս, Պալիս գիր տվի[ն]ք Սարգիս եպիսկոպոսին եւ Բարսեղ պարոնտիրին՝ Ծալվիսանց տուն ու կալն ու մարաճն, դռնառաջն ծախէցի[ն]ք ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսիս եւ Բարսեղ եպիսկոպոսին: Հախն առանք, ա[յ]լ ոչ ում բան չկայ. աղբէրայ ծիլում մեզ ընկաւ, մեք ծախէցինք, ով որ խոսք ունէնայ՝ մեզ հետ խոսի, հետ պարոնտիրացն բան չունի: Ով որ յետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրայպետաց նզովն առնու, վարձքն Կայենի ըլի:

Ես՝ պարոն Էլիզբարս վկայ եմ:

Ես՝ Մուշեղս վկայ եմ:

Ես՝ Բայրամս վկայ եմ:

Ես՝ Գալիկանց Յակոբս վկա[յ] եմ:

Ես՝ Խիչիկ աբեղէս գիրս գրեցի, վկա[յ] եմ, Աստուած վկա[յ]:

159

[ԺԸ. դ. առջին քառորդ] A 218r

Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Ղարախանի որդի Ասլանս, իմ կամաւ եւ ուժար սրտիւ Ռոնակայ իմ ծիլ բովլ հողն տվի Բարսեղ եպիսկոպոսին եւ առաջնորդ Սանահնու, Սուրբ Աստուածածնուն տվի վախմ. ով որ էլ յետ ու առաջ տայ կամ յետ առնելու [ջանայ]՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովն առցէ, Ուդայի, Կայենի մասնակից լինի:

Վկայ են այս բանիս Միրիմանի որդի Ջուրապս, Մանուչարն, Դուրալխան, Թումանի որդի Թուման, Շահվերտու Թոռ Ավթիլն, Տէր Ոհանէսն[2]:

[1] Բնագրում՝ «անիծած ած»:
[2] Վերջում՝ արաբատառ կնիք եւ ստորագրութեան խաչանշաններ:

160

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 195v-196r

Ես եւ Խանինի որդիքս յետոյ մեր հօր ծիլն կէս քէսմայ, ինչ որ պարոնտրի յիգուն հետ էր, ծախեցինք ի վերայ Սարգիս պարոնտրի, որ մի կուռն դուրս գցեց՝ գեղու ճամփայ արին, ելքն վանքի իգին խառնեց. ծախեցինք գինն առանք, այլ ոՑչ ում դաւի չկայ: Ով որ էլ յետ ու յառաջ տայ՝ Կորխայ եւ Բենեզի մասնակից լիցի, մինչի Նեռն անիծած լիցի:

Վկայ է այս բանիս մեր բիձայ Տէր Ղազարն, տանուտէր Ցեղիշէն, տարուղա Ատին, Սատաղի տղայ Էտին, Աստուած վկայ է:

161

[ԺԸ. դ. առաջին քառորդ] A 196v

Շնորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ, ես՝ Չորակարանց Ցերազս, իմ որդանցովն ծախեցինք մեր Տաշտաձորու ծմակի հողն՝ բացածն ու բացվէլուն, ի վերայ Սարգիս եպիսկոպոսին, արար Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին վախմ: Ով որ այս բանս յետ ու յառաջ տայ՝ Գ. (3) սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի, որդիք նորա ի սատակումն եւ ազգէ ջնջեսցի անուն նորա:

Ես՝ տանուտէր Ղարախանս վկայ եմ:

Վարդումի Կարապետս, Ամիր Ջալի Դաւիթս վկայ եմ, Պիկ Ծատուրս՝ վկա[յ], Մուրատի Գալուստն՝ վկ[այ]: Աստուած վկա[յ] է:

162

[ԺԸ. դ.] A 263v

Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ բարեխօսութեամբ Սուրբ Աստուածածնիս, մեք՝ քաղաքացիքս, յեկանք ուխտ սուրբ Աթոռիս՝ Չիթախինց Ջալինի տղայ Թադիս եւ Մողնու Տէր Աբրահամի որդի Աւետիքս, մեր կամաւն եւ օժարութեամբն խոստացաք, որ քանի մեր կարն լինի եւ կենդանի լինիմք՝ ամէն տարի մարդս մէկ լիտր մոմ տանք, որ ամէն իղայլբերիցին վառին եւ մեզ յիշեն: Տուինք սիրով՝ վասն փրկութեան հոգոց մերոց եւ ծնողաց մերոց, եւս լծակցաց մերոց. ամէ-ամի Յարութեան գայ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնիս ի ձեռն Բարսեղ յեպիսկոպոսին. ամէն:

163

[ԺԸ. դ. երկրորդ կէս] A 226r-227r

Ես՝ Ղօրղանինց Լէլէս, ետու վախմն Սանահնոյ սուրբ Աստուածածնին Ա. (1) լաւ բեմայ ծածկոց, Ա. (1) լաւ վարայգոյր, Բ. (2) չուռջառ, Ա. (1) լաւ Թիքմակար ուրար, Ա. (1) արծաթէ Թաս, Ա. (1) արծաթէ սաղաւարթ, Ա. (1) Թումայ առաքելի պահարան, որ է երկու արծաթէ դրունք, Ա. (1) լաւ բասմայ ժամայշապիկ, Ա. (1) լաւ մեծ շամայդան՝ յիշատակ ինձ եւ ծնօղացն իմոյ՝ հօրն իմոյ Բէգաղուն եւ մօրն իմոյ Դարէջանին եւ եղպօրն իմոյ Շիօշին եւ իւր կողակից Քէթէվանին եւ իւր դստերք Թինաթինն, Շաժադէն, Խորիշանին եւ իմ այր Յեաւանգուլինց Գասպարն եւ իմ որդիքն՝ Մէլքօն, Էլիզբարն, Արութիւն, Քայիխօսրովն, Խանումն, Շաժայդէն եւ այլ ամենայն մերձաւորքն իմ:

Ով ոք կարդայք՝ Ա. (1) բերան ողորմի ասացէք, Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն:

* * *

Ես՝ Յաւանգուլենց Հարս Քէթէվանս, խոստացայ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին տարէնն Ա. (1) լիտր մոմ՝ յիշատակ ինձ եւ ծնօղացն իմոց:

164

1819 A 262v-263r

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին եւ իմ յօժար սրտիւս, ես՝ Արղութեանց Քրթանց Ջիմշիտի որդի Աւթանդիլս, տկարացայ. Սանահնայ Սուրբ Աստուածածինն հրաւիրեցի մեր տունն, ջերմեռանդ սրտիւ ընծայեցի Սուրբ Աստուածածնայ Սանահնայ գիւղի տակի Սօրիկանց Ղարախանի աղպնքի տակի կէս օրաւար աղպինքն, որ է Սուլհխանաանց աղպինքի վէրի կուռն, որ մէկ ծայրն գնում այ Սանահնայ ձորի ճանփէն եւ մէկ ծայրն գնում այ դէպ Միրինանց աղպինքն: Ոչ ոք դաւի չունի՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ օտարաց, ո՛չ իմ ազգայնոց եւ ո՛չ իմ որդոցն. ով դաւի անէ իմ տվեալ վերոյ գրեալ Սուրբ Աստուածածնայ վախմին՝ ՅԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի, Սուրբ Աստուածածնայ սուրբ տաճարին պարտական լինի:

Ես՝ Սանահնայ սրբոյ վանից աւաք քահանայ մահտեսի Տէր Ղազարս, վերոյ յիշեալ Աւթանդիլի խնդրանօքն գրեցի եւ վկայ եմ:

Գրեցաւ ի ՌՄԿԸ. (1268/1819) Թուին եւ ապրիլի Բ. (2):

* * *

მე წერილის მოწამე ვარ-კნიაზ არღუთიცკი ფარსადან. [Սոյն գրիս վկայ եմ. իշխան Փարսադան Արղութիցկի]:

165

1856 A 236rv

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին, ես՝ կնեազ Ղահրաման Դաւթեան Երկայնաբազուկ Արղութեանց՝ յազգէ Զաքարեայ Ամիրսպասալարի, իմով յօժարութեամբ ընծայեցի Սանահնի Սուրբ Աստուածածնի հռչակաւոր վանից զսեպհական այգետեղին իմ, որոյ հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմն կից է նոյն վանաց այգոյն, հարաւային կողմն կից [է] գետոյն իւր օջղատեղովն, իսկ արեւելեանն կողմն՝ փոքրիկ այգին կնեազ Աղալօյի Արղութեանց: Ետու զայդ վասն յիշատակի հոգւոյ իմ եւ ամուսնոյն իմոյ եւ ծնողացս. այսուհետեւ ոչ ոք չունի հրաման յարուցանելոյ զվեճ, ո՛չ յազգականաց իմոց եւ ո՛չ յօտարաց, ի ստուգութիւն որոյ ստորագրեմ իմով իսկական ձեռամբ: Եւ միաբանք վանացս պարտին անխափան մատուցանել զպատարագ վասն հոգւոյ իմոյ եւ ամուսնոյս ի տօնի Դաւթի մարգարէին:

Յամի Տեառն 1856 եւ ազգականին ՌՅԵ. (1305/1856), ի 1-ն յուլիսի, ի Թիֆլիզ:

166

[ԺԹ. դ.] A 212r

Ես՝ Ատիբէկս, Մուշէղս, Ղարայխանս, Էլիզբարս Բովէր հողն, որ Արղութէն որ սպանէցին միչումն, մենք առանք Սուրբ Աստուածածին տվինք մեր պակասութեան խաբերն համար: Հողն առաջ Հախպատայ էր, մենք էլ տվինք մեր վանքին:

167

[ԺԹ. դ.] A 211r

Յես՝ Թամազխան բէկս էկի Սանահին հաղիղաթին, եթիշմինչ ելաք. Թուրքէրի տներ Յաղութջցին տվել ին վանքին վախմ, մենք էլը տվինք վանքին, էլը յուչ ում բան չըկայ[1]:

[1] Վերջում արաբատառ կնիք կայ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

[ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑԻ]

168

1797 A 1v

Թւին 1797 յամի Տեառն եւ Հայոց ՌՄԽԶ. (1246), յապրիլի 10: Ես՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սանահնեցի, որդի Շիօշ-բեգին Երկայնաբազուկ Արղութեանց, յազգէ իշխանացն Զաքարիա Ամիրսպասալարին, ծայրագոյն նուիրակ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, առաջնորդ Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին եւ հիմնադիր Նոր Նախիջեւանու եւ Գրիգորիոպօլու, մինչ ընդ հզօր զօրացն եկի ի հայրենի երկիրն իմ ի Թիֆլիզ յետ աւերու-թեան նորին, առաքեցի զՍանահնեցի Մուրադենց Առաքել վարդապետն ի Սանահին վասն որոնելոյ գրեանց ի յայրս նորին: Բացեալ Աջառա[ն]ց այրն, ընդ բազում գրեանց եւ զանկակայ, գտեալ էր եւ այս Քեօթուկ գիրքս, որ ունի զօրինակս ամենայն հարկաւոր թղթոցն նոյնոյ վա-նիցն: Հետեւելով նախնեացն շաւղաց՝ եւ ես յայլ ուրեք գրելոց ի սմա, զոր նուիրեցի սոյն վանիցն:

169

1797 A 45v

Թւին 1797, ապրիլի Իե. (25): Գնացի ի գիւղն մեր հայրենի յերկր-պագութիւն Սուրբ Աստուածածնին Սանահնու Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սանահնեցի Արղութեանց Շիօշ-բէկի որդի: Տեսի զխաչն կանգնեալ ի վե-րայ կամրջին, այլ ի յանօրէն Աղայ Մահմատ-խան կոչեցեալ բռնաւորի արանցն կործանեալ եւ երկու կտոր էին արարեալ: Զգիրս նորին աստ գրեմ՝ մնալ յիշատակ յաւիտենական երանելի թագուհոյն, որ է յազգէ մերմէ. «Յազգէ Բագրատունեաց ես Վանէնի՝ դուստր իշխանաց իշխանի Սարգսի, որդւոյ Զաքարէի, կին Աբասայ թագաւորին, որ կէսօրէ վախճա-նեալ՝ խաւարեցոյց զմեզ, շինեցի զկամուրջս եւ կանգնեցի զխաչս՝ յի-

շատակ ինձ եւ ի կեանս ծնողաց եւ եղբարցն իմոց: Յիշեցէ՛ք ի Քրիս-տոս Յիսուս»:

Ծան. Գրառումը կատարուած է Յովսէփ Արղութեանցի ձեռքով: Յիշա-տակագրութեան եւ արձանագրութեան տեքստերը հրատարակուած են (տե՛ս Կ. Ղաֆադարեան, նշուած աշխ., էջ 185-187):

170

1797 A 263v-265r

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց, որ-դի Շիօշ-բէգի: Ընդ Ռուստաց զօրացն եկի ի Թիֆլիզ վասն հայրենեաց երկրպագութեան եւ ի թւին 1797, ապրիլի 25 գնացի յուխտ եւ յերկր-պագութիւն Սանահնու Սուրբ Աստուածածնին եւ Հաղպատու Սուրբ Նշանին՝ հրաշալի վանօրէիցն մերոց հայրենեաց: Զարձանագիրս Հաղ-պատու, որ ի վերայ թագաւորացն, թագուհեացն եւ իշխանացն՝ աստ նշան[ա]կեցաք.

ի Հաղպատ, ժամատան յառաջի որմոցն՝

Մարիամ թագուհի
Թամար թագուհի
Ռուսուդան թագուհի

Կիւրիկէ թագաւոր
Դաւիթ թագաւոր
Աբաս թագաւոր

Զաքարիա եւ Իւանէի քոյր Նիգաէփն[1]
Գրիգոր Ամիրայ
Աբաս թագաւոր
Կիւրիկէ թագաւոր

Թագաւորազունք մէջ թագաւորացն եւ թագուհեացն՝
Փորթուխայ
Վասակ
Սմբատ որդի Ուիքանայ
Կալթէլ

[1] Սխալ բառանջատման պատճառով անձնանունն աղաւաղուած է, իրականում գրուած է. «Զաքարէի եւ Իւանէի քոյրն է Դաւփն». (տե՛ս Î. Ô³ý³¹³ñ»³Ý, Հաղբատ, Երեւան, 1963, էջ 185):

Թայիկ

Քուդամնութ[1]

Սմբատ

Խոսրովիս

Սեւադա

Բաւրինայ

Նունիկ (?)

Ալանայ եւ այլք բազումք:

Ի վերայ խաչի միոյ գրեալ կայ.

Ես՝ Հունավար որդի Մկանն իշխանաց իշխանի, անժամանակ ելի ի կենաց եւ սուգ մեծ թողի ծնողացն իմոց: Արդ, որք կարդայք՝ զիս յաղօթս յիշեցէք: ՆՀԲ. (1023) թուին[2]:

171

1273 A 264v-265r

Թուին ՉԻԲ. (722/1273), յիշխանութեանն եւ ի տէրութեանն ուխտիս աթաբէկ-ամիրսպասալար պարոն Սադունին, ես՝ Տէր Յովհաննէս կանգնեցի զխաչս ամենափրկիչ պարոն Սադունին եւ յիշատակ հոգոյ իմոյ:

[Ծան. Յովսէփ Արղութեանի].

Այս խաչս կանգնեալ կայ մեծ պահարանի հիւսիսային դրանն, ուր պատարագիչն զգեստաւորի[3]:

Հաղպատայ ժամտուն.

Երկայնութիւն՝ ԾԸ. (58) շահի գազ եւ կէս:
Լայնութիւն՝ Ի. (20) շահի գազ եւ կէս:

Համազասպի.
Երկայնութիւն՝ ԻԴ. (24) գազ եւ կէս:
Լայնութիւն՝ ԺԷ. (17) գազ եւ կէս:

[1] «Քուրդ Ամիրայի» աղաւաղումն է:
[2] Հրատ. տե՛ս Î. Ò3ý313ñ»3Ý, Հաղբատ, էջ 214:
[3] Հրատ. տե՛ս նոյն տեղում, էջ 183-194:

172

ՍԱՆԱՀՆՈՒ ՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՔՆ

A 267v

Սուրբ Աստուածածին եւ իւր Մեծ ժամատունն, վեց սիւնիւք:
Կաթուղիկէ Մեծ գամբարան եւ իւր ժամատունն, չորս սեամբք:
Զանկակատունն՝ երեք եւրանիւք (?):
Սուրբ Լուսաւորիչ թաղածեւ, որ է տեղի մկրտութեան:
Մեծ նշխարքախուցն եւ յառաջի նշխարքախցին Մեծ[1] գաւիթ եւ գերեզմանք թագաւորաց եւ տեղի ուսման աշակերտաց:
Յետ կոյս Աստուածածնայ տաճարին Մեծ գաւիթ, յորում գերեզմանք թագաւորաց. Գէօրկի թագաւորի գերեզման եւ արտաքոյ պարսպին Սուրբ Յակօբն Ե. (5) սեղանով, Սուրբ Յարութիւնն Բ. (2) սեղանով:
Հանգստարան Սարգսի եւ Զաքարիայի՝ երեք սեղանով:
Սուրբ Սարգիս:
[Սուրբ] Կարապետ:

[ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱՅԼՈՑ]

173

A 266r

1826

Սուրբ վեհապետի սպասաւոր Յովսէփ վարդապետ. կարդացի ամէնն՝ 24. 3. 1826: Յղեցի յետս, բայց իմ թուղտս[2] մնաց առ Առաքել եպիսկոպոսն:

174

A 2r-122r

1838

Քեօտուք գերահռչակ Սանահնի Սուրբ Աստուածածնի վանիցն է, որ բերեալ աստ ի հոգեւոր ատեանս Հայոց Տփղիսայ ի հազար ութ հարիւր երեսուն եւ ութ ամի Տեառն եւ ի Հայոց թուականութեան հազար ութ հարիւր ութսուն եւ եօթին, ի թագաւորութեան հզօր ինքնակալ[կ]ու հարիւր ութսուն եւ եօթին...

[1] Բառս կրկնուած է:
[2] Բառս առնուած է փակագծերի մէջ եւ այլ ձեռքով լուսանցքում աւելացուած՝ «տոմսակ»:

յոց եւ այլոց, եւ այլոց, եւ ի Հայրապետութեան տեառն Յոհաննու սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան Վրաստանի Հայոց եւ գաղթականացն ի Տայս եւ այլոց Տեառն Կարապետի բարձր սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ասպետի առաջին աստիճանի Նիկողայոսի կայսեր եւ խրատաւոր վանահօր եւ միանգամայն վերանորոգողի յիշեալ երկնահանգէտ վանաց տեառն Յարութիւն սրբազան եպիսկոպոսի Տէր-Բարսեղեանց Ծնողնեցի: Ի սոյն Քեօթուգս անուանեալ գրքում պարունակին ամենայն կալուածագիրք Սանահնի սրբոյ եւ գերահռչակ վանից, Սուրբ Աստուածածնի վանից: Սկսեալ...:

Ծան. Գրուած է նշուած էջերի արտրին լուսանցներում՝ շարունակաբար, ամէն էջում մէկ բառով կամ վանկով:

175

1871

A 266v

Ի մէջ գրոյս համարեալ գրեալ եւ անգիր թերթք են թուահամարաւ հինգ հարիւր երեսուն եւ երկու: Ի 14 յունիսի 1871 ամի:

Անդամք՝ Մովսէս աւագ քահանայ Սայաթնեանց.

Յարութիւն քահանայ Սուզանեանց:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆՔ

1

ՎՐԱՑ ՇԱՀՆԱՒԱԶ ԹԱԳԱՒՈՐԻ (ՎԱԽԹԱՆԳ Ե.) ՆՈՒԻՐԱԳԻՐԸ ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆԻՆ

Վրաստ. կենտր. պատմ. արխիւ, հաւաքածոյ 1450, գիրք 28, վաւ. № 5, պատճէն, վրացերէն-պարսկերէն, գրուած 1661 թ.: Հրատ. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1955, გვ. 293-294.

Կամօք եւ օժանդակութեամբ Աստուծոյ, մենք՝ Աստուծով թագակիր արքայ եւ Բագրատունեաց *գահակալ, տիրակալ պատրոն* Շահնաւազս *եւ մեր կողակիցը՝* Դադիանիի *դուստր թագուհի* Մարիամն *ու մեր որդիք՝* Արչիլ, Գիորգի *եւ* Լեւան, *այս սերնդէ-սերունդ եւ վերջնականապէս ազատ արարող, հաստատ ու անփոփոխ գիրն ու սիգէլը շնորհեցինք եւ պարգեւեցինք ձեզ՝* Արղութաշվիլի *եպիսկոպոս* Տէր Սարգսիդ *եւ քո եղբայրներ* Բայրամին, Փարսադանին *եւ ձեր տան գալիք [սերնդին] այսպէս եւ առ այն, որ երբ ներկայացաք արքունիք ու* Սոմխիթում Եպիսկոպոսի[1] *գիւղի գրի նորոգման շնորհում խնդրեցիք, մենք էլ հարցաքննութիւն արինք ու՝ ձեր կողմից շինուած եւ ամենայն մարդկանց կողմից անվիճարկելի լինելը [տեղեկացանք]. մեր տոհմի վաղեմի տիրակալներից սիգէլներ ունէիր, եւ ոչ մի հաւատի մարդու կողմից այն չէր խանգարուի: Ուստի մենք եւս այսպէս ձեզ ժառանգութիւն հաստատեցինք՝ անձեռնմխելի ամենայն մարդկանց համար, որ երբեք չխանգարուի եւ ոչ էլ որեւէ մէկը յանդգնի վիճարկել այն: Տիրացէ՛ք, եւ Աստուած վայելում տայ՝ մեր հաւատարիմ ծառայութեան մէջ:*

[1] *Բնագրում՝ ირისკოპოზის - երիսկոպոսի* (sic):

Արդ, հրամայում եմ ձեզ, մեր արքունիքի վազիր-վեքիլներ եւ տարուղաներ, դուք եւս այսպէս վարուէք եւ ոչնչով մի խանգարէք՝ ինչ հին գրքերում գրուած է՝ եղէ՛ք համակիր ու օժանդակող:

Այս հրամանն ու նշանակը գրուեց քրոնիկոնի 349-ին, մեր արքունի դեկանոզ Դաթունայի *ձեռքով: Հաստատուեց սոյն սիգէլը մեր թագաւորութեան 3-րդ ինդիկտիոնին եւ օգոստոսի 11-ին:*

Շահնաւազ: Մարիամ:

Պարսկերէն շարադրանքը[1].

Բարձր հրաման եղաւ առ այն, որ քրիստոնեայ վանականների յենարան[2], Լոռէի Սանահնի *եկեղեցու եպիսկոպոս* Տէր Սարգիսը *<ներկայացաւ> խնդրանքով, որ* Սոմխիթում *գտնուող* Եպիսկոպոսի *գիւղը ի հնուց անտի, նախորդ թագաւորների սիգէլների հիմամբ, յիշեալ եկեղեցուն նուիրուած կալուածք էր ներկայացնում, եւ խնդրեց, որ սոյն վճիռը մենք չփոխենք ու ըստ կարգի նրան պարգեւենք: Եղան տարուայ եօթնամեակի սկզբից, ստորեւ գրուած վրացերէնին համապատասխան, նոյն կարգով, ինչ կարգով մինչեւ այժմ ունէր, առանց աւել-պակասի վերջնականապէս որոշել ու պարգեւել ենք:*

Բարձր դրան մուստաֆը երբ ներածի ու գրանցի <սոյն հրամանը> ըստ գրուածի, ամէն տարի [այլեւս] նոր կարգադրութիւն չի պահանջելու եւ վարուելու է ըստ այսմ: Երբ նշանակը բարձր կնիքով զարդարուի՝ հաւատան:

Գրուեց զուլ-հիջջա ալ-հարամ ամսին, 1071 թուին:

Շահնաւազ-խան

Զօրս վեզիրի կնիք:

Հապաւագրութիւններ.

ա) «Բնագրին հարազատ է. սովետնիկ Թ[աւադ] Գաբրիել Ռատիեւ*»:*

բ) «Իսկագիրը ստացայ՝ Փարսադան Արղութով*: Քանի որ սա գրել չգիտէր՝ նրա խնդրանքով ստորագրում եմ...* Մերաբով*»:*

[1] *Ըստ Վ. Փութուրիձէի վերծանութեան:*

[2] *Բուրջ (սիւն):*

2

ՇԱՀՆԱՒԱԶ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՇՆՈՐՀԱԳԻՐԸ ՊԱՊՈՒՆԱ-ԲԷԿԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստ., Hd-8763, գրուած 1691 թ., պարսկերէն, վրացերէն:

Ըստ մեծափառ տիրակալի բարձրագոյն հրամանի եւ հովանաւորութեան Լոռէի Հաղբատ *գիւղը իր սահմաններով ու նաեւ եկեղեցիով, որ կայ այդ գիւղում, շնորհուած է Թաւադ* Պապունա-բէկին: Հաղբատի *եկեղեցու առաջնորդը իւր [վճարելիք] ինչ պետական հարկ ու մալ որ կայ՝ պէտք է ամէն տարի* Պապունա-բէկին *տայ եւ ստացական վերցնի, իսկ* Լոռէի *տիրակալը (մեբատոնէն)* Հաղբատի *հետ որեւէ գործ չունի: Եթէ հետագայում բարձրեալի արքունիքից հրաման կգայ, թէ Լոռէի տիրակալին լինի՝ այդպէս կկատարուի, եթէ ոչ՝ այս իսկ պահից բարձրեալի հրամանով յայտարարուած է ու յայտ է, որ այդ եկեղեցին* Պապունա-բէկինն *է, իսկ* Լոռէի *տիրակալը այնտեղ որեւէ գործ չունի:*

Գրուեց Թաթարական իբիուլ-աւալ ամսին, 1084 թուին, վրացականով՝ քրոնիկոնի 379-ին, յունիսի 7-ին:

Արքայ Շահնաւազ

Պատճէնը Նազարալիխան *Թագաւորի ժամանակուայ:*

3

ԹԷՅՄՈՒՐԱԶ ԱՐՔԱՅԻ ՆՈՒԻՐԱԳԻՐԸ ԶՈՒՐԱԲ [ԲԱՐԱԹԱՇՈՒԻԼՈՒՆ]

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստիտուտ, Hd-8763ա, գրուած 1752 թ. պարսկերէն, վրացերէն:

Ողորմածութեամբ Աստուծոյ մենք՝ Աստուծով բարձրեալ, Աստուծով հաստատուած, Աստուծով օծեալ Թագակիրս՝ Իսայեան-Դավիթեան-Սողոմոնեան-Բագրատովանիս, Քարթլիի, Ղազախ-Բորչալոյի *տիրոյթի տիրող արքայից-արքայ՝ տիրակալ պատրոն* Թէյմուրազս *եւ կողակից Թագուհեաց-Թագուհի պատրոն* Աննախանումս, *առաջնեկ ու բաղձալի մեր Թոռ արքայազն* Վախթանգը, *սոյն՝ այսուհետ մինչ յաւիտեան ժամ ու ժամանակներ բոլորող ժառանգական եւ վերջնական հաստատ ու անջնջելի՝ ծառայի եւ հայրենիքի (կալուածքի) շնորհագիրն ու սիգէլը պարգեւեցինք ձեզ՝ մեր մեծապէս հաւատարիմ ու բազում առումով անձնուրացութեամբ ծառայած ծառայ* Զուրաբի որդի, *Թագուհու կնքապահ ու սեղանապետ* Զուրաբիդ *եւ ձեր հօրեղբօր որդի* Սուիմոնին *ու* Դաւթին *այն ժամանակ, երբ ներկայացաք արքունի պալատ եւ ձեր պապ* Զուրաբ *Լեւսարդալի ձեռք բերած* Հաղբատի *շնորհում խնդրեցիք մեզանից:* Լեւ*ինչ-ցինք ձեր խնդրանքն ու խօսքը եւ պարգեւեցինք* Հաղբատ *գիւղը: Ինչպէս որ* վրացու[1] *տիրութեան ժամանակ ձեր հայրերն ու պապերն են վաղեմի գրերով ունեցել՝ նոյն կարգով մենք ենք ողորմացել ու պարգեւել: Իր սարով, դաշտով, վարելիքով, հնձելիքով, արօտով[2], ջրով, ուջրաղացով, ջրափով ու իր բոլոր արդարեւ գործով ու սահմանով: Ունեցէք, եւ Աստուած վայելում տայ՝ մեզ հաւատարիմ ծառայութեան մէջ. Թող չխոչընդոտուի ո՛չ մեր եւ ո՛չ մեզանից յետոյ գալիք Թագաւորների ու տիրակալների կողմից:*

Հրամայում ենք ձեզ, մեր արքունիքի վեքիլ-վեզիրներ, սոյն շնորհն ու հովանաւորութիւնը դուք եւս այսպէս հաստատէ՛ք եւ մի՛ խանգարէք, [այլ] միայն օժանդակ ու օգնական եղէ՛ք:

Գրուեց մեր արքունի մդիւան-մծիգնոբար (դիւանադպիր) Թումանիշւիլի Գորջասպի *ձեռքով, քրոնիկոնի 440-ին, նոյեմբերի 25-ին:*

Արքայ	*Թագուհի*	*Արքայազն*	*Արքայազն*
Թէյմուրազ	Աննախանում	Վախթանգ	Լեւան

* * *

Մենք՝ արքայից-արքայ Թէյմուրազի որդի Հերակլ թագաւոր, հաստատում ենք այս սիգէլը. քրոնիկոնի 440, դեկտեմբեր ամսի 3:

* * *

Մենք՝ ամենայն Վերին Վրաստանի պատրիարք արքայորդի Անտոն, հաստատում ենք այս սիգէլը: Դեկտեմբերի 24, 1767 [թ.]: Անտոն:

* * *

Մենք՝ Քարթլիի եւ Կախեթի թագուհի, Դադիանիի դուստր Դարեջան, հաստատում ենք այս սիգելը դեկտեմբերի 23-ին, քրոնիկոնի 455: Թագուհի Դարեջան:

* * *

Մենք՝ Հերակլ թագավորի որդի արքայազն Գիորգի, այս բատոնների հրամանը հաստատում ենք: Դեկտեմբերի 23, քրոնիկոնի 453:

Գիորգի

Մուխրանի բատոն Կոստանտինէ

---

[1] Բնագրում՝ «քարթվելի»: Կարելի էր, թերեւս, յատուկ անուն համարել:
[2] Բառացի՝ «չհնձելիքով»:

4

ՀԵՐԱԿԼ Բ.-Ի ԳԻՐԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռ. ինստ., Arm. d.-102, թարգմանութիւն վրացերէն բնագրից, 1779 թ.:

Քաղաքիս առաջնորդ տեառն Յոհաննէս վարդապետի ի մէնջ ողջոյն:

Այսպէս լուաք, թէ եկեալ իցէ կոնդակ ի կաթուղիկոսէն վասն Թումանց բերդի եկեղեցւոյն առ ի առնել էջմիածնական. զայս դու եւս լաւապէս գիտես, որ Թումանի որդիքն եւս Հաղբատայ թէմ են, եւ այդ եկեղեցին եւս Հաղբատայ է, եւ այս եւս գիտես, զի զմիոյ եկեղեցւոյ թէմն միւսն չէ պարտ ստանալ, նորին սրբազնութեանն ազալաբար ցուցեալ է ոք. մինչեւ զգալուստ մեր չունիցիք ընթեռնուլ զայդ կոնդակ, զի յորժամ Աստուծով գամք այդր, յայնժամ եթէ ոք ի դատաստանի ասելոյ բան ունիցի, յայտնեսցէ մեզ: Հաղբատայ միաբանքն որպէս անդ կացեալ են, նմանապէս եւս անդանօր պարտին մնալ, եւ որք Վրաստանու կաթուղիկոսն է եւ եպիսկոպոսքն են՝ ցուցուք զայսոսիկ նոցա, զի առանց մեզ հարցնելոյ չունիցին նոքա զայսօրինակ բան առնել: Մեք ողորմութեամբն Աստուծոյ քրիստոնեայք եմք, զայսօրինակ բանն ի յերկրի մերում մեզ պարտիք հարցանել, զի որ կարգն է եւ ձեր տնօրէնութիւնն՝ զայն ոչ ապաքէն մեք չունիմք արգելումն տալ: Եւ այն, ինչ որ ընդդեմ սովորութեան է, ոչ դուք պարտիք կամենալ: Սոյն կոնդակի ժամանելն եթէ ստոյգ է՝ դուք մեզ սպասեցէ՛ք, յաղագս որոյ առ հոգեւոր տէրն գրելոց եմք զգիրս:

Գրեցաւ ի յունուարի 7, 1779 ամի:

Հերակլ[1]

---

[1] Èáõë³Ýó³ ·ñáõÃÇõÝ. «Հերակլ արքայի գրութեան պատճէնն է՝ մեր Բերդի եկեղեցու մասին, վրացերէնից հայերէն թարգմանուած» (վրաց.):

5

ՎՐԱՑ ԳԷՈՐԳԻ ԱՐՔԱՅԱԶՆԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊԱՏՃԷՆԸ, ՈՐԻ ԻՍԿԱԿԱՆԸ ԳՏՆԻՈՒՄ Է ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔՈՒՄԸ[1]

Պարոն Գէորգ գործակատար Փամբակու եւ Լօռու, Փամբակու մելիք Ծաքարօ եւ Փամբակու վէքիլ Մէիթի-բէգ, Րիմ-բէգ, Մահմադ աղայ, Սէիդ-բէգ, Աբդուլ աղայ եւ բոլոր քէդխուդայից Փամբակու եւ թեմին եւ ժողովրդոց վանիցն Սանահնու, որպէս ի հին արքայից եւ ի սրբազան հայրապետաց շնորհեալ թուղթք յայտ առնեն զօրպիսութենի թեմի եւ ժողովրդոց՝ հանդերձ բաժանմամբ տեղւոյ եւ սահմանաց, եւ զնոյն թուղթս ողորմութեան մի առ մի մտադրութեամբ ընթերցաք: Որպէս հրանոքին արքայք եւ սրբազան հայրապետք շնորհեալ են, ոչ զմի հրամանս նոցին քակտել կարէաք: Վասն որոյ մեք եւս ըստ հիման եւ ըստ նոյն շաւղի հաստատեցաք զթեմ եւ զվիճակ նորին այսու եղանակաւ, զի ըստ կարգադրութեան նորին պարտ են ամենայն ժողովուրդք վիճակի վանիցն Սանահնի անխափան հատուցանել ըստ սահմանեալ ժամու վանահօր Առաքել վարդապետի կամ գործակատար Աբրահամ քահանայի զկարգադրեալն ի նոցանէ ամենայն ինչ, եւ նմանապէս ամենայն հայաստան ազանց բնակելոց ի Փամբակ կամ ի Լօռի եւ կամ ի գիւղօրայս թէմին Փամբակու, այսու օրինակաւ յայտնել եւ նոցա, զի նոքա իւրաքանչիւր ոք ըստ կարգին տացեն Սանահնու վանաց զսահմանեալն սովորութիւն, որպէս ի վերո գրեալ եմք. եւ եթէ Սիմէօն վարդապետն եւ կամ այլք ունիցին զթուղթս ինչ տուեալ ի մէնջ, ամենայն թուղթք նոցա դատցին խափանեալք, եւ ոչ ոք կարասցէ ձեռնամուխ լինել: Նաեւ գիտասջիք ամենեքեանդ հակառակ եւ ընդդէմ գտանօղք սոյն հրովարտակի մերոյ ի ներքոյ մեծի քննութեան եւ պատժոյ ենթարկեսցին:

Ի 10 մայիսի եւ ի քրոնիկոնին Վրաց 484. եւ յամի Տեառն 1795 թուին:

Կնիք

Կնիք

Գէորգի արքայազնի

---

[1] Խորագրուած է «Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեաց»ի (1912, էջ 608-610) կազմող Գրիգոր ա. ք. Մանդակունու կողմից: Իսկականի այժմ ուր գտնուելը յայտնի չէ: Վերահրատարակում ենք մասնակի ուղղագրումներով: Վրաց քրոնիկոնի 484ը տալիս է 1796 թ.: Գէորգին թագաւոր նստեց 1798 թուականին՝ Հերակլ Բ.ի մահից յետոյ, ուստի առաջին հրատարակչի՝ նրա համար գործած «թագաւոր» տիտղոսը փոխարինում ենք «արքայազն»-ով:

6

ՁԵՐԴ ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ [ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ][1]

Եթէ զտեղւոյս համբաւ հարցանէք, երբ Բաբախանի *եղբայրն փախչեցաւ եւ դարձաւ նա յետս, եւ երբ անց* Միանայն, *անդ ապստամբեալ սպանին զնա, եւ այս համբաւ հաստատեցաւ յ*Երեւանայ, *եւ առաքեալ ի մէնջ դեսպանն դարձաւ յ*Երեւանայ*:* ՅԱխալցխայ *զօրք* Լեկզաց *բազումք են, եւ զ*Վրաստանն *հալածեն, մեր խորհուրդն այս է, զի կամիմք զդեսպան առաքել առ սուլթանն, կարելի է* Վրաստուն *օգուտ ինչ ծագեսցի, եթէ* Ռուսք *մեզ ձեռնտու լինին, եւ հօրն իմում ունին տալ զխնդրեալ զարքայական նշանս: Մեք ունիմք մնալ դարձեալ ընդ հովանաւորութեամբ* Ռուսաց*: Վասն որոյ դուք աշխատ լերուք յայս մասին ընդ իշխանին* Կուրակեանի *եւ ընդ* Բեզբորոդկայի, *կարելի է զայսպիսի նշանս փութով առաքեսցեն: Խնդրեմ ի ձէնջ անմոռանալի թողուլ զիս, եւ զորոց գործոց խօսեցեալ լինիք, զայնոսիկ վճռահատեցէ՛ք եւ հօրն իմում յայտնեսցի՛ք:*

Ողորմածաց իմոց եղբօրն իմում Իվան Լազրիչն *եւ* Եկատարինէ Իվանովնին *գծառայութիւն յայտնեմ.* Իլիա Անդրէիչի Բեզբորոդկինին *եւ* Զայիցոյեանց *եւ* Զայցովի *կողակցոյն զողջոյն մատուցանեմ: Եթէ կամիք դուք շնորհեցէ՛ք եւ եթէ կամիք յ*Իվան Լազրիչէն *խնդրեցէ՛ք զՇտեմարան բնական պատմութեան:*

Ղեներալ Գարատինին *զողջոյն մատուցէ՛ք եւ զպարգեւատրութիւնն շնորհաւորեցէ՛ք, նոյնպէս ողջունեցէ՛ք եւ զվարդապետն ձեր:*

Ձերդ բարձր քահանայապետութեանն ծառայութիւն ցանկացող՝

արքայորդի Գէորգ

Ի 1798 ամի, յօգոստոսի 30

ի Թէլաւ

7

ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ [ՀԱՅՈՑ Ի ՌՈՒՍԱՑ ԵՐԿՐԻ], ՈՂՈՐՄԱԾԱԳՈՅՆ ՀՕՐ[2]

Բազում վայելչութեամբ ձերդ սրբազնութեան պատշաճաւոր զողջոյն եւ համբոյր ի սուրբ աջդ մատուցանելով ծանուցի ձեզ, եթէ

[1] *Քաղել ենք նոյն «Ոսկի բարեկամից», էջ 614-615:*

[2] *Կրկին քաղել ենք նոյն «Ոսկի բարեկամից», էջ 612:*

Բարձրագոյն Դուռն հաճեսցի զձեզ առաքել ի կողմանս Կոստանդնուպօլսու, *շատ բարւոքագոյն է վասն ձեր եւ լինելոց է, եւ այդ միջոց լինելոց է հակառակորդի ձերում առիթ ափիբերան ունելոյն: Մեք գրեալ եմք առ Նորին գերազանցութիւն* Սերգէյի Լազրիչն, *զի եթէ Բարձրագոյն Դռան կամք լինի առաքել զձեզ ի կողմն* Կոստանդնուպօլսոյ, *ունի գրել տալ առ* Թամարովն, *զի ի խոնդքարէն առցէ հրովարտակ, եւ այնպէս փառաւորութեամբ մուտ գործէք ի* Սուրբ Էջմիածինն, *վասն այսորիկ զի այդպիսի փառաւորութիւն ձեր պարծանք է լինելոց եւ ամենայն հայազգի ժողովրդեան, եւ վասն ձեր եւս լաւագոյն է լինելոց: Մի՛ եւս յապաղէ՛ք, փութով շնորհ բերէ՛ք, այսպէս է բարւոք՝ որպէս եւ գրեալ եմք եւ յայտնեալ եմք, թէ ձեր գալն յայնոսիկ կողմունս շատ օգտակար է, ի մեր կողմն գալն ձեր ո՛չ լինի օգուտ՝ ո՛չ վասն նոյն եկեղեցւոյ եւ ո՛չ վասն ձեր, մեք այսպէս զխորհուրդ տամք ձեզ, զի գայք* Կոստանդնուպօլսով *ի* Սուրբ Էջմիածին*:*

Ձերդ բարձր սրբազնութեան ամենայն բարեաց ցանկացող՝

Արքայ ամենայն Վրաստանի եւ այլոց՝ Գէորգ

Ի 1800 ամի, ի յունիսի 10

ի Տփխիս

8

ԳԻՈՐԳԻ ԺԲ. ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲՆԱԿԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԹԵՄԱՊԱՏԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստ., Armd.-152, պարսկէն (հմմ՝ թարգմանութիւն վրացերէնից), գրուած 1800 թ.

Մեր արքայական հրամանն է այսպէս. ով ոք Ղարաբաղիցն *եկած հայք գտանիք կամ ով ոք ունիք եւ կամ ուր ուրեք բնակիք՝ եթէ* Քարթլ, *եթէ քաղաքումս, եթէ* Կախէթ, *եթէ* Սոմխէթ, *կամուրջիցն վերն է*-*լէրի մէջն* Բոռչալու *կամ* Ղազախ *եւ կամ այլ տեղիք, որք ընդ իշխանութեամբ մերով են, ամենեցուն յայտ լիցի, զի ով ոք* Սրբոյ Էջմիածնի *ժողովուրդ եւ թէմ չէք բնակեալ եւ նորին թէմ չէք յատկացեալ, այլք ով ոք այսօր մերս իշխանութեան ներքոյ տեղիս բնակիք* Ղարաբաղիցն *եկամուտ ժողովուրդք, ամենեքեանդ* Հախպատայ *առաջնորդ* Սարգիս *արքեպիսկոպոսի ժողովուրդ եւ թէմ էք, ամենեքեան այսպէս գիտասջիք, որ սորին բոլոր հոգեւոր հրամանին հնազանդ պարտիք լինիլ: յունվարի ԻԶ-ին, ՌՄԽԹ.ին (1800):*

Աստ է կնիքն

Զայս գրոյս աւլն ինձ մօտ է՝ Սարգիս *արքեպիսկոպոսխս:*

Ծան. *Այս վաւերագրի նոյն համարի տակ պահում է 1813 յունուար 30ին կազմած Կաթողիկէ եկեղեցու ունեցած անօթների եւ եկեղեցական այլ պարագաների մանրամասն նկարագրութիւն-ցուցակ: Վաւերագրերը նախապէս եղել են Տ հաւաքածոյում (№ 5349):*

9

ԳԻՈՐԳԻ ԺԲ.-Ի ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ, ՏՐՈՒԱԾ ՀԱՂԲԱՏԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստիտուտ, Sd № 1033: 1800 թ., պարճէն, ընդօրինակուած XIX դարում, վրացերէն: Հրատ. დოკუმენტები საქ-ს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 2, თბ., 1953, გვ. 207.

Բ. Հաղբատի (Ախպատի) *եկեղեցու առաջնորդ նորին ամենայն սրբազան արքեպիսկոպոս* Տէր Սարգսին *մեր փոխարէն բազում ողջոյն թող հաղորդուի:*

Այնուհետեւ՝ ձեր կողմից գրուած խնդրագիրը ստացանք, [ուր գրում էք, թէ] Սանահինը Կախեթում *վիճակ չի ունեցել, եւ ես* Սոլոմոն Արղութաշվիլուն *հրամանագիր եմ տուել: Թէ որեւէ բան օրհնել տէր (բատոն) մեր հայր արքայ* Հերակլի *ժամանակ է եղել եւ կամ հոգեբաժինն է հաւաքուել, եւ կամ վերցրել են այս հազար տասնեւհինգ տարուայ ընթացքում՝ այժմ ոչ ոք խօսք չի ունենայ, իսկ եթէ* Սանահինը *մինչեւ այժմ այնտեղ՝* Կախէթում *վիճակ չի ունեցել եւ ոչ էլ հոգեբաժին հաւաքել, ոչ էլ այժմ կկարողանան վերցնել: Այսպէս թող իմանան թէ՛* Տէր Սարգիսը, *թէ՛ ուրիշները: Ինչպէս* Հաղբատի *այլ առաջնորդների ժամանակ է եղել՝ այդպէս էլ հիմա պէտք է լինի: Ոչ աւելացում եւ ոչ էլ նուազեցում ոչ ոք չի կարող կատարել, եւ այժմ քո վիճակը ոչ ոք չի կարող խլել: Մայիսի 23-ին, քրոնիկոնի 488 (=1800 թ.)*

Թագաւոր Գիորգի

10

ԳԻՈՐԳԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՏԷՐ-ՄՈՎՍԷՍԻՆ ՀԱՂԲԱՏԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Arm d. № 188, պարճէն, 1800 թ.

Ի մերս կողմանէ մէ[1] ...ին եւ Իգնատիոս *ատենադպրին այսպէս ազդ լիցի. յետ որոյ՝ դուք պարտիք երթալ առ սրբազան* Սարգիս *արքեպիսկոպոս առաջնորդն* Հաղբատայ, *եւ զայս գրեցեալս ի մէնջ յայտնել նմա, զի որպէս կամեցաք զդորին իսկ սրբազանութեանն յերկրի մեռում նստուցանելն յիւրապատշաճ տեղին, եւ նստի եւս ի վիճակի իւրում:*

Արդ, կամիմք Աբօզաւրեան Տէր Մոսէսին *եւս տալ զճանապարհ ապրուստի, վասն որոյ զ*Տէր Մովսէսն *եւս տարեալ ընդ ձեզ՝ զաջ եւ զծունկս նորա համբուրել տաջիք, եւ զգործակալութիւն վիճակին* Հաղբատայ *տալ դմա հրաւիրեսջիք, զի շնորհեսցէ միջնորդութեամբ մերով: Քանզի այս* Տէր Մովսէսս *դմա ախորժելի պաշտօնեայ է լինելոց եւ ծառայելոց: Այս* Տէր Մովսէսս *վասն մեր եւ վասն դորա պիտանի այր է, եւ զայս՝ այսպէս պարտ է առնել, եթէ ունի զսէր մեր, եւ ի վերայ այսորիկ զպատճառ եւ բացասութիւն ոչ է պարտ: Որպէս եւ գրեալ եմք՝ այսպէս կատարեսցէ: Յուլիսի Ժ.: Ի թուականին վրաց ՆՁԸ. (1800):*

Արքայ բոլոր տանս Վրաց՝

Կախէթու *եւ այլոց՝* Գէորգ

[Ì ³ÝûÃ³·ñáõÃÇõÝ]. Զարոյց նախագաղափարն սորա թեւանելով ի լեզուս վրաց գրեցեալ եւ արքայական կնքով կնքեցեալ [եւ կազմ]եալ եւ անթերի թարգմանեցի ի մերս լեզու առ ի հաւատարմութիւն աստէն սորագրի կնիազ Խութիսծղալօբայ Բէհբուդեանց:

11

ԲԱՐՁՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԷՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՍԷՓ[2]

Համբաւն մեր ամենայն ինչ խաղաղութիւն է. ի հօրէ իմմէ մարդեկն առ մեզ, Վրաստանցիք *եւ* Կախէթու *բնակիչք ընտրեալ են զնա ար-*

[1] Տակման տեղում թուղթը պատռուած է. 2-3 բառ չի ընթերցւում:

[2] «Ոսկի բարեկամ...», էջ 612-614: Հրատարակչի ծանօթագրմամբ «Իսկական նամականիք արքային Վրաց Գէորգայ եւ անդրանիկ որդւոյ նորին Դաւթի գրեալ առ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արղութեանց, ի բազմաց զսակաւն դնելով աստանօր ի պէտս պատմութեան»:

քայ եւ կացուցեալ են, սակաւ ինչ Աղէքսանդր եւ Փարնաւազ մանկութիւն են արարեալ, եւ փախստական են լեալ, բայց կրկին դարձուցեալ էին: Իլիոն եւ Ալմասխանն կարի հարազատութեամբ ծառայեն, սակաւին հակառակողք չերեւին, յառաջ քան զայս Թագուհին ժողովեալ էր զիշխանս եւ զազնուական ի Թէլաւ եւ հրամայեալ էր, թէ ես աշխատաւոր եւ երախտապարտ եմ ձեզ՝ Գէորգուն մի՛ յիշատակել, այլ զիս յեկեղեցւոջ յառաջ քան զնա, եւ ապա զնա յիշատակեսջիք, զամուսին նորա մի՛ յիշատակել Թագուհի:

Մի յօդուած այս էր եղեալ, եւ երկրորդ յօդուածն այս՝ թէ գործն առանց իմոյ գիտութեան մի՛ ինչ յառաջեսցէ: Առ այս իշխանք անհամաձայնութիւն են յայտնեալ, ասելով թէ՝ Երկուութիւն պարոնաց չէ՛ կարելի լինել, մեք քան զԳէորգն ոչ ոք կամիմք արքայ:

Իրազեկ լեալ հօրն իմոյ՝ յայս մասին բարկացեալ է յոյժ, եւ կոչեալ առ ինքն զբազմութիւնս մեծամեծաց՝ ասացեալ էր նոցա, թէ՝ Ես չեմ Շահ երկու շաբաթի աւուր մեծի պահոց, ով ոք ճշմարտութեամբ կամիք զիմ թագաւորութիւն, այժմ եւս խոստովանեալ յայտնեցէ՛ք, եւ ով ոք չկամի, յապայն ես ցուցից նմա: Բազմութիւնն իսկոյն զգեստաւորեալ էր զարքեպիսկոպոսն եւ միւս անգամ երդուեալ էին ի հաւատարիմ ծառայութիւն եւ ի հպատակութիւն նորա:

Ողորմութեամբն Աստուծոյ հայրն իմ արդար եւ զօրաւոր արքայ է: Կաթուղիկոսն սակաւին սկսեալ էր զինչ ինչ հակառակախօսութիւն: Ապսպարեալ էր նմա եւ՝ Կրտեցից զքեզ[1] եւ առաքեցից ի հալածանս ի Սիբիր: Ի վերայ այսր բանի եւ նա եւս երկուցեալ երդուեալ էր ի հպատակութիւն: Այժմ զոր ինչ կամէի՝ զայն ընկալայ, ինձ եւս Վրացիք մեծաւ ուրախութեամբ սպասեն՝ որպէս Քրիստոսի սպասէին կորուսեալ հոգիք ի դժոխս, իմ գալն անտի բազում օգուտ եղեւ հօրն իմում:

Աստուծով որ ինչ համբաւ լինի եւ ի մէջ ընտանեաց, ես խաղաղացուցից զնոսա երբ հասից, խնդրեմ չմոռանալ եւ ծառայութիւն հրամայել:

[1] Ծնթ. Գ. ա. ք. Մանդակունու՝ «այսինքն՝ փոքրեցից լմօրուս քո»:

Ձերդ սպասաւորութեան ցանկացող արքայորդի՝ Դաւիթ

Ի 1798 ամի, ի մայիսի 13-ին

ի Մոզդոկ

[Յ. Գ.] Զգործն այն, զոր յանձնեցի ես ձեզ, վճռեցէ՛ք եւ հօրն իմում գրեցէ՛ք, զի զիս առաքեսցէ լաւ պատրաստութեամբ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆՔ

12

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ՝ ԳՕՐԻՆ ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ԹԵՄԻ ՄԷՋ ՀԱՇՈՒԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ[1]

Մատենադարան, Կաթ. դիւան, թղթ. 242, վաւ. 68, իսկագիր, 1682 թ.: Հրատ. «Կալուածագրեր եւ տնտեսական այլ գործարքների.... », Կազմեց Յար. Աբրահամեան, Երեւան, 1941, էջ, 162-163:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եղիազար *կաթողիկոս ամենայն* Հայոց *եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *լուսակառ[ոյց] եւ քրիստոսանկար սրբոյ Աթոռոյն* Էջմիածնի:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ աւրհնութիւնն ի վերայ հոգեւոր որդոցդ իմոց Գօրու *տանուտէր* Դաւթիդ, Մէհրաբիդ, Թահմազիդ, Ռոամազիդ, Սահակիդ, Աւթանդիլիդ, Մէհրաբիդ, Փէշօիդ *եւ որդւոց ձերոց եւ ամենայն ընտանեաց մեծի եւ փոքու խնդալ ընդ երկնաւորս մեծաւ ուրախութեամբ ի Տէր:*

Շնորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ յառատածաւալ պարգեւատուէ եւ բարերարէ. ամէն: Արեգակն արդիւնարար ծագեսցի առ ձեզ, եւ լուսինն լրացեալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր եւ յամենայն առաւօտու նոր աւրհնութիւն տացի ձեզ եւ յամենայն երեկոյի պահպանութիւն ի Տեառնէ եղիցի ի վերայ ձեր եւ ի վերայ հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց. ամէն:

---

[1] *Սկզբում կաթողիկոսական մեծ կնիք, «Է Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Տ[ԷՐ] ԵՂԻ[Ա]Զ[Ա]Ր Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] Հ[Ա]Յ[Ո]Ց ԵՒ ԱԹ[Ո]Ռ[Ա]Կ[Ա]Լ Ս[ՈՒՐ]Բ ԱՌ[Ա]Ք[Ե]Լ[Ո]ՅՍ»:*

Եւ ընդ աւրհնութեանս ծանիք հոգեւոր որդիք, զի որպէս յառաջմէ Ընդրօնիկի որդիքն *եւ* Տիրամօր *եկեղեցին Հախբատոյ է եղեալ, եւ մեք ըստ ձերայնոց վկայութեանն կրկին հաստատեցաք ի վերայ* Հախբատոյ *վանից, զի մի՛ ոք հակառակեսցի մերոց հրամանաց, զի ով ոք հակառակ լինիցի, ո՛չ է յԱստուծոյ եւ ո՛չ կարէ առնուլ ընդ օրինացն Աստուծոյ:*

Բայց մեք հրամայեցաք, զի ոչ ոք ընդդիմանայցէ, որ բազմաց վկայութեամբ կարգեալ հաստատեցաք. զի մեր տեսանելով խռովութիւն եւ աղմուկ մեծ լինէր, վասն այնորիկ վերըստին կարգեցի զձեզ Հախբատոյ *վանից թէմ եւ տուաք գնամակս աւրհնութեան ի վերայ* Հախբատոյ *վանից թէմ եւ տուաք զնամակս աւրհնութեան ի վերայ*

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցի ընդ ձեզ յամենայն ժամ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց հազար հարիւր երեսուն եւ մէկ (1682) եւ յամսեանն հոկտեմբերի ԺԳ. (13), ի դրան Սուրբ Էջմիածնի:

13

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊԱՐՈՆ ԳԷՈՐԳՈՒՆ

Մատենադարան, կաթ. դիւան, թղթ. 244, վաւ. N[մր] 344, իսկագիր, 1687 թ.:

Է

կաթողիկոսական կնիք

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եղիազար *կաթողիկոս ամենայն* Հայոց *եւ պատրիարգ* Վաղարշապատու *լուսանկար սրբոյ մեծի Աթոռոյս* Էջմիածնի:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր սիրոյ եւ աւրհնութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ սիրելւոյ իմոյ եւ նազելւոյ՝ իշխանաշուք եւ պերճապատիւ պարոն Գէօրգուդ, *նաեւ ընդ ձեզ եղեալ ծառայից եւ ճորտից առհասարակ ամենեցուն աւրհնութիւն աստուածային իջցէ եւ*

նովին շնորհօքն միշտ եւ յաւէտ ուրախութեամբ խնդալ ի Տէր Յիսուս՝ յոյսն բնաւից. ամէն:

Շնորհք ընդ քեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ բազմասցի, ողորմութիւն եւ գթութիւն ի Տեառնէ ծաւալեսցի, նախախնամութիւն եւ պահպանութիւն երկնային յամենայն ժամ ընդ քեզ եւ քոյոցն եղիցի յարամնացական. ամէն:

Եւ ընդ սիրալրական եւ քրիստոսապարգեւ աւրհնութեան նամակաւս ծանուցումն լիցի քեզ, զի թէ որչա՛փ եւ որքա՛ն գայթա[կ]ղութիւն եղեւ այդ երկրիդ պատճառ Հաղպատու վանից եպիսկոպոսացն՝ քաջ գիտես քան զմեզ: Բայց Ըռէւազ-բէկն՝ հօրեղբայրն քո, այն տարին, որ Իսպահան կու գնայր, խնդրեաց ի մէնջ աղաչանօք, թէ զԲարսեղ եպիսկոպոսն առաջնորդ կարգիր Հախպատայ վանիցն, եւ մեք ըստ խնդրոյ նորին եւ պարոն Գեորգի խանին հրամանաւ զԲարսեղ եպիսկոպոսն առաջնորդ հաստատեցաք կոնդակաւ ի վերայ Հախպատայ վանից թէմի եւ վիճակի, եւ այսքան ամ էանց՝ աղմկէ եւ խռովութենէ չհանգչեցաւ այդ անիծեալ չՓիլիպպոս չեպիսկոպոսն: Մեք եւ յաշխարհս եւս բէզար եղաք դոցա ձեռին: Այժմս եւս քրիստոսասէր հօրեղբայրն քո Ըռէվազ-բէկն գիր գրեալ մեզ վասն Բարսեղ պարոնտէրին, գիտեմ իսկ եւ լուեալ եմ, թէ քեզ եւս է գրեալ, վասն որոյ եթէ սուրբ Աթոռոյս սիրոյ եւ մեր ծերութեան օրհնութեան խաթերն՝ ահա վերստին առաքեցաք զսիրելի որդին՝ զԲարսեղ եպիսկոպոսն առաջնորդ հաստատուն Հախպատայ սուրբ վանից մինչ ի մահն առաջնորդութիւն առնէ:

Խնդրեմ քեզանէ՝ այդ էլ քոյ է լաւ՝ օգնականութիւն արասցես յամենայն կողմանէ. քեզ ապաստան առաքեցի. լինի թէ այդ Աթոռդ նման առաջնոյ շինուի, քեզ եւս մեծ պարծանք կու լինի: Իսկ պիղծ չՓիլիպպոսն ըստ իւրոյ ուխտիւ ուխտադրուժ լինելոյն եւ այդքան անհնազանդութիւն երեւեցուցանելոյն սուրբ Աթոռոյս եւ առ մեզ՝ չարաչար բանադրեցաք զնա. այսուհետեւ չունի հրաման ի վանքն կենալոյ եւ կամ եպիսկոպոսութիւն առնելոյ եւ կամ քահանայ եւս անուանելոյ, այլ որոշեցաք յամենայն աստիճանէ զնա եւ զլիրըն այն: Եւ առաւել պարտիս զԲարսեղ եպիսկոպոսն տանել սիրով նստուցանել ի վանքն Հախպատու, եւ անիծեալ այն չՓիլիպպոսն մեր խաթերն համար արտաքսել ի վանացն եւ դուրս անել, որ Բարսեղ եպիսկոպոսն իւ-

րեան առաջնորդութիւն միամիտ առնէ. այն տուն էլ ձեր է, ափս[ո]ս է, դուք գիտէք, այսքան բաւեսցի մեր սիրելի պարոնիդ եւ իշխանի:

Գրեցաւ սիրալրական օրհնութեան թուղթս ի թուին Հայոց ՌՃԼԶ., մայիս ամսոյ Ե., ի Սուրբ Աթոռս Էջմիածնի:

14

ԱԲՐԱՀԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՍԱՆԱՀՆԻ ԹԵՄԻ ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ[1]

Մատենադարան, կաթ. դիւան, թղթ. 242, № 70, իսկագիր, 1734 թ., հրատ. «Կալուածագրեր», էջ 166-167:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աբրահամ կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ տիրանկար, սրովբէաճեմ եւ քրովբէապար, աղինասարաս եւ արփիադիտակ, սրբոյ եւ մեծի ամենապայծառ Աթոռոյս Էջմիածնի.

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ բոլոր սեփական թէմի եւ վիճակի Սանահնու հռչակաւոր սուրբ վանից յԱստուծոյ օրհնեալ նահանգացդ եւ գաւառացդ, այսինքն՝ Սոմխէթու ձորի, Կեռատու գիւղի, Մոխրաղաճու ձորի, Չիտալազու ձորի, Տալաւերու ձորի, Տաշրայ երկրին, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ եւ Ղողա եկեղեցւոյ եւ իւր շրջակայ գիւղորէից, Լաւքայ երկրիդ, յԱղէկու Մղարդէ մինչեւ ի Տաշրայ սինօռն, Վհակնու ձորի, Տսեղ գիւղի եւ իւր ագարակի սահմանաց, Մարու ձորի, Խոշորնու ձորի մինչեւ Աճարաձորն եւ Ջանդարու ձորի, Բամբակու ձորի, Ղարաքիլիսէն իւր ամեն սահմանօքն, Որդնափայ ձորի, Ուռաբերդու երկրի, Սարուերի ձորի, Ղայղուլու երկիրն իւր ամէն սահմանօքն, Համզաչիմանու եւ Ջիթհանուց սարի գիւղորէից եւ ամենայն սահմանաց ձերոց, ի Լեղվարայ չորս բոլոր երկրի եւ սահմանաց եւ որոց այդոցիկ բնակչացդ առհասարակ. զետեղելոց քահանայից, սարկաւագաց, երիցփոխաց, պարոնաց, մէլիքներաց, տանուտեարց, գօլվաթաւորաց, վաճառականաց, արուեստաւորաց, հողագործաց եւ այլ առհասարակ միահամուռ ամենայն ժողովրդականաց խմբից մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կա-

[1] Կաթողիկոսական կնիքով. «Է. ՇՆՈՐՀՕՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԱԲՐԱՀԱՄ Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]Ս ՀԱՅՈՑ: ՌՃՀԹ: Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի ԵՒ Ս[ՈՒՐ]Բ Կ[Ա]Ր[Ա]Պ[Ե]ՏԻ Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԱԲՐ[Ա]ՀԱՄ Վ[Ա]ՐԴ[Ա]Պ[Ե]Տ: ՌՃԾ.»:

նանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից ի Քրիստոս Աստուած հաւատացեալ լուսաւորչածին երամոցդ ի Տէր խնդալ միշտ եւ հանապազ. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեսցէ եւ բնակեսցի առ ձեզ իբրեւ գյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ: Ընդ որոյ հովանաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք. ամէն:

Այլ եւ զոր օրհնութիւն աստուածային, մաղթանք եւ բարեխօսութիւն ամէնօրհնեալ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ Յովհաննու Կարապետին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ յամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկրաւորաց առ ձեզ լիցի եւ օր ըստ օրէ լցուսցէ զձեզ փառօք, պատուօք եւ արգասալիր ճոխութեամբ, իբրեւ զորթս եւ զոստս սաղարթախիտ եւ պտղալից, դրախտ տնկեալ ի գնացս հոգւոյն վտակաց՝ կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք, յամերամ ժամանակօք եւ խոր խաղաղութեամբ մինչ ի խորին ծերութիւն. ամէն:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ եւ ի սիրալրական օրհնութեան նամակաւս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդեկացդ մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ մօրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածնի՝ քանզի բարեպաշտ թագաւորացն մերոց Սմբատայ եւ այլոցն եւ լուսահոգի կաթողիկոսացն մերոց սրբազանից Խաչկայ եւ այլոցն մինչեւ ցՓիլիպպոս եւ Յակոբ եւ զկնի նոցունց հետեւողաց կաթողիկոսաց նոմոսն եւ կոնտակսն տեսեալ կրկին եւ վերստին ձեր վերոյգրելոց օրհնեալ բոլոր երկիրն Սանահնու սուրբ ուխտին թէմ եւ վիճակ հաստատեցաք ըստ նախնագոյն սահմանի, եւ մեր սիրելի եւ հոգեւոր որդի Մկրտիչ ժրաջան վարդապետն ձեզ տեսուչ, հովիւ եւ առաջնորդ շնորհեցաք, վասն որոյ յամենայն կողմանէ հլու եւ հնազանդ լինիք դմա, պատուել եւ մեծարել ի միջի ձերում ըստ արժանւոյն իւրոյ՝ իբրեւ զառաքեալ ի մէնջ եւ հաւատարիմ պաշտօնեայ Տեառն, ըստ այնմ՝ թէ «Ունկնդիր լերո՛ւք առաջնորդաց ձերոց եւ հպատակ կացէ՛ք նոցին, զի նոքա տքնին վասն հոգւոց ձերոց, որպէս թէ համարս տալոց են ընդ ձեր»[1] առաջի Քրիստոսի:

[1] Եբր. ԺԳ. 17:

Մի՛ ոք իցէ, որ դմա ներհակ եւ հակառակ երեւեսցի, զի այնպիսին մեզ եւ Սուրբ Աթոռոյս եւ Քրիստոսի հրամանին է հակառակ: Նոյնպէս եւ սիրով հնազանդքն հրամանաց դորին մեզ եւ Սուրբ Աթոռոյս եւ Քրիստոսի պատուիրանին են հնազանդք: Այլեւ ունի հրաման եւ իշխանութիւն զանուղղայս եւ զստահակս եւ զօրինազանցս կապելոյ եւ արձակելոյ ըստ Տեառն հրամանի: Նաեւ զամենայն հաս եւ իրաւունք ձեր, որ ի սկզբանէ անտի հաստատեալ կայ ի լուսահոգի նախնեաց մերոց սրբոց հարց եւ հայրապետաց, զայն ամենայն մի ըստ միոջէ լի եւ անթերի, ուրախ սրտիւ եւ զուարթ երեսօք յանձնէք ի ձեռն դորա, որով կարասցէ զայդ Սանահնու սուրբ ուխտն չէն եւ պայծառ պահել ի փառս Տեառն Յիսուսի եւ ի պարծանս ձեր եւ յամենայն ազգիս Հայկազունեայց. զի ձեր հոգւոյ տունն է, եւ ձեզ պարտ է ցաւել եւ հոգալ մեծաւ հոգատնակութեամբ զհոգսն ձերոյ հոգւոյ քաւարանի եւ տանն: Նաեւ տունք քահանայից, մէլիքաց, տանուտէրաց, գզրաց, եկամտից, պռնկաց, ժամկոչաց, անկարծամահից, անհաղորդից եւ այլ այսպիսեաց հաս եւ իրաւունքն տէրունի է. ոչ ոք չունի հրաման եւ իշխանութիւն դոցա հասից եւ իրաւանցն ձեռնամուխ լինել, բաց յառաջնորդէն ձերմէ:

Դարձեալ վերջապէս զայս եւս ծանիք, սիրելիք մեր ի Տէր, զի լուեալ եմ, թէ ի միջի ձերում բազում անկարգութիւնք եւ զօրինազանցութիւնք գոյ, զի հաս եւ չհաս եւ մեղօքն ոչ ընտրեն, այլ հեթանոսաբար, զոր ինչ կամին՝ զայն առնեն, վասն որոյ սաստիւ պատուիրելով պատուիրեմ, զի զայդպիսի անկարգ օրինազանցութեանցն ի բաց կալ, եւ մանաւանդ պատուիրեցաք սիրելի որդեկին մերոյ եւ առաջնորդին ձերոյ Մկրտիչ քաջաջան վարդապետին, զի զայնպիսիսն հոգեւոր եւ մարմնաւոր պատժեօք պատժել. հոգեւորն՝ ի սրբոյ Գահէս եւ մարմնաւորն՝ ի դրանէ այլասեռից մեծաւորաց:

Ահա ասացի եւ գրեցի. «Որ ունի ականջս լսելոյ, լուիցէ»[1]. կատարօղք հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ ՌՃՁԳ. թուականիս Հայոց (1734), յունվարի Թ. (9), ի դրան մեծի Վեհարանիս Սուրբ Էջմիածնի:

[1] Յայտն. Բ. 7:

Նաեւս Անտուկու ձորի Միխաանէն, այս է՝ Էլիարի գիւղն եւ իւր ջուրն, որ գայ Անտկու ձորն, իւր ամեն սահմանօքն կրկին շնորհեցաք Սանահնու Սուրբ Աստուածածնի վանացն. ով ոք այսուհետեւ դոցա ձեռնամուխ լինի՝ նզովեալ եղիցի, բաց ի Սանահնու յառաջնորդէն: Կատարօղք հրամանաց մերոց կրկին օրհնիք յԱստուծոյ բարձրելոյն. ամէն[1]:

15

ՂԱԶԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՀԱՂԲԱՏԻ, ՍԱՆԱՀՆԻ ԵՒ ՀԱՂԱՐԾՆԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մատենադարան, կաթ. դիւան, թղթ. 242, վաւ. Հմր 74, գրուած 1738 թ., պատճէն: Հրատ. «Կալուածագրեր», էջ 169-173:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Ղազար կաթողիկոս առաքելական եկեղեցոյն Քրիստոսի եւ յաջորդ սրբոց առաքելոցն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի եւ մեծի հայրապետին մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ ծայրագոյն պատրիարգ Վաղարշապատու քրիստոսահիմն եւ աստուածակառոյց, երկնահանգէտ եւ տիեզերական գերապայծառ եւ անյաղթելի Աթոռոյս Սուրբ Էջմիածնի ամենայն Հայոց:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ թուխթ սիրոյ ողջունի եւ օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան: Շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւն եւ նախախնամական գթութիւն ի վերայ սեպհական թէմից եւ վիճակիցդ սրբոյ եւ հռչակաւոր ուխտին Հաղբատայ (այսինքն՝ տիրապահ եւ աստուածախնամ Մանթաշայ բերդի վայր Աղստեւու բոլոր երկրիդ. նաեւ Վերին Տաշրայ բոլոր երկրիդ. այլ եւ Լոռւոյ հարաւային կողմանց օրհնեալ գիւղօրեցիդ), եւ ի միջի դոցին կառուցեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցական մանկանց. մեղսաքաւիչ եւ երկնահրաւէր քահանայից, ուսումնասէր եւ երկիւղալի սարգաւագաց, պերճապատիւ եւ փառազարդ իշխանաց, գոյիւք զեղուն եւ ընչիւք յոգնաբեղուն դովլաթաւորաց, շքեղաշուք եւ բարեպաշտօն մեծատանց, հարազատ եւ հաւատարիմ իրիցփոխաց, իրաւադատ եւ ճշմարտախօս մէլիքներաց, իշխանազարդ եւ փառապերճ տանուտէրաց, իմաստախոհ եւ հանճարեղ վաճառականաց, վայելչագործ եւ գեղեցկանկար արհեստաւորաց, արդարավաս[տ]ակ եւ քրտնաջան երկրագործաց եւ այլ առհասարակ ամենայն ժողովրդականաց խմբից՝ մեծա-

[1] Վերջին պարբերութիւնը գրուած է ձախ սիւնակում, նոյն ձեռքով:

մեծաց եւ փոքուց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու եւ հասակի ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոց երամիցդ՝ խնդալ ի Տէր. ամէն:

Շնորհ, սէր եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ, գթութիւն եւ ողորմութիւն ի նորին իսկակից Բանին էականէ, պարգեւք, ձիրք եւ զեղմունք առատաբաշխ յամենազօր սուրբ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեսցէ եւ բնակեսցէ առ ձեզ իբրեւ գյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց՝ յորդահոս բխմամբ միշտ. ամէն: Այլ եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր եւ զարդարեսցէ հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղեօք, որդովք եւ դստերօք, ընչիւք եւ ապրանօք, վարօք եւ վաստակօք, հանդօք եւ հանդաստանօք, սիրեւ ապրանօք...

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեան նամակիս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդոցդ մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ մօրս հաւատոյ Սրբոյ Էջմիածնի. քանզի ասէ Ոսկիաբանն Յոհան, թէ՝ Ոչ գոյ ինչ յա[յ]տնագոյն, քան զճշմարտութիւն եւ ոչ հզօրագոյն երբէք, որ թէպէտ զբիւր դաւաճանս ունիցի, սակայն կայ եւ մնա[յ] անյաղթելի[1], որ է եւ իրաւի իսկ. զի յայտնի եղեւ եւ յաղթեաց այժմ, վասն զի գժտութիւն իմն եւ հակառակութիւն անկեալ գոյր ի մէջ առաջնորդաց երից սրբոց ուխտիցն, վասն վիճակաց եւ թեմից, այսինքն՝ Հաղբատոյ առաջնորդ Գրիգոր վարդապետին, որ է հովիւ հոգեւոր եւ տեսուչ ձեր, Սանահնու առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետին եւ Հաղարծնոյ առաջնորդ Աբրահամ վարդապետին, որք եւ եկեալ ի Սուրբ Աթոռս՝ գանգատեցին մեզ: Եւ մեք խնդրեցաք յիւրաքանչիւրոց ի նոցանէ զնախնեաց մերոց արքեպիսկոպոսաց եւ սրբոց հայրապետաց թողեալ հին կոնդակսն, եւ նոքա բերին եւ յաւուր միում արքեպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք եւ համահաւաք միաբանիւք նստաք յատեան պոսօք եւ վարդապետօք եւ համահաւաք միաբանիւք նստաք յատեան

տակքն Հաղբատայ սրբոյ ուխտին, զորս վասն բաժանմանց եւ յատկութեանց սահմանացն եւ սինօռիցն վիճակաց եւ թէմից Հաղբատայ գրեալք, կնքեալք եւ սաստկագին եւ չարաչար նզովիւք փակեալք էին նախնիքն մեր Հայրապետք եւ Թագաւորք, որք են այսոքիկ. ի ՇԺԲ. (1063) թուին՝ Տէր Բարսեղ Հայրապետն մեր եւ Գագիկ թագաւորն Հայոց, Տէր Ստեփաննոս Հայրապետն եւ Կիւրիկէ թագաւորն Աղուանից եւ Գիօրկի թագաւորն Վրաց: Ի ՊԽԳ. (1394) թուին՝ Տէր Կարապետ կաթողիկոսն Հայոց, ի ՊՂԳ. (1444) թուին՝ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոսն Հայոց, ի ՋԼԱ. (1482) թուին՝ Տէր Սարգիսն՝ կաթողիկոսն Հայոց, ի ՌՀ եւ Է. (1628) թուին՝ Տէր Սահակ կաթողիկոսն Հայոց, ի ՌՂ. (1641) թուին՝ Տէր Փիլիպոսն, ի ՌՃԻԱ. (1672) թուին՝ Տէր Յակոբն, ի ՌՃԼԱ. (1682) թուին՝ Տէր Եղիազարն, ի ՌՃԽԱ. (1692) թուին՝ Տէր Նահապետն, ի ՌՃԾԱ. (1702) թուին՝ Տէր Աղէ[ք]սանդր, ի ՌՃՀԳ. (1724) թուին՝ Տէր Աստուածատուրն, ի ՌՃՀԷ. (1728) թուին՝ Տէր Կարապետն, ի ՌՃՁԱ. (1732) թուին՝ Տէր Աբրահամն Մշեցին:

Արդ, վերոյ գրեցեալք Հայրապետքս եւ Թագաւորքս, որ զթեմս եւ զվիճակս էին տուեալք Հաղբատայ սրբոյ ուխտին ի կոնտակսն իւրեանց. ըստ այսմ օրինակի էին զկոպարս եւ զսինօռս նոցա հատեալք՝ սահմանք Աղեստեւու երկրին. Ինճու ձորն՝ Ջիթահանքի սարովն, Ջուղազն՝ Կիրանցուի ձորովն, Կունէն՝ իւր բոլոր գիւղարէաւքն, Մէլքի գիւղն, Մակարայ վանքն, Սեաւ քարն, Քուրդէվանն, Աղբուղէն իւր բոլոր գիւղարէիւքն, Աղդան գեօղն, Թառական եւ Դաւրիշօղլին եւ անտի մինչեւ ի Ամերսէթն: Եւ գիտելի է՝ ի Մանթաշաբերդէն ի վայրն է Հաղբատոյ սրբոյ վանիցն, եւ ի վերն՝ Հաղարծինոյ վանիցն: Սինօռք Վերին Տաշրայ՝ Դոնաւրի Մեծ Ջատէն, որ գայ Ազիբօյուկի տակովն եւ Ղարաքիլիսի տակովն եւ Սեաւ եկեղեցւոյ տակովն եւ գնայ ի Կոկ եկեղեցին, մինչեւ հասանի ի Ղարախաչն: Արդ, այս վերոյ գրեցեալ Ջատայի վերի կողմն Վերին Տաշիրն է, զոր տուեալ են նախնիքն մեր Հաղբատայ սրբոյ ուխտին, իսկ Ջատայի ներքի կողմն՝ Հայտարբէգի ձորովն, տուեալ են Սանահնու սուրբ ուխտին: Սինօռք եւ կոպարք Լօռւոյ հարաւային կողմանց գիւղօրէից, որք են յատկապէս թեմք եւ վիճակք Հաղբատայ սրբոյ վանիցն՝ Լոռւոյ բերդն, Ջալալօղլու կամուրճն, Օրան Լօռւոյ մինչեւ ի Ղարախաչն, Ղարխաչի ջուրն, որ գայ Դէբէդէն խառնի Չիչմանիսն, Չուպուխլուն, Ղարայղալէն՝ իւր բոլոր գիւղօրէիւքն, Օծուն գիւղն՝ մինչեւ Չուպուխլուի սարն: Եւ այսպէս հա-

տեալք եւ բաժանեալք եւ յատկացուցեալք էին զվիճակսն երից սրբոց ուխտիցն լուսահոգի նախնիքն մեր եւ սաստելի նզովիւք փակեալք:

Իբրեւ տեսաք զնզովսն սրբոց Հայրապետաց, զարհուրեալ հիացաք եւ ապշեալ զարմացաք, եւ երկուեալ կալան զանձինս մեր. ուստի եւ մեք ոչ քակեալք հայրենադիրն ցանկ զվերոյ սահմանեալ հատեալ թեմսն եւ զսեպհական վիճակսն բոլորովին տուաք սրբոյ ուխտին Հաղբատայ՝ որպէս եւ առաջինքն տուեալք էին՝ նոյնպէս եւ չարաչար նզովիւք փակեցաք, զի մի՛ ոք յետ այսորիկ իշխեսցէ ձեռնամուխ լինել թեմի եւ վիճակի նորին եւ կամիցի յափշտակել զայլապէս՝ ո՛չ կարգաւոր եւ ո՛չ աշխարհական: Իսկ եթէ ոք արհամարհեալ զհրամանս մեր յանդգնեսցի եւ ձեռնամուխ լինիցի թեմի եւ վիճակի սրբոյ վանիցն Հաղբատայ, նզովեալ եւ անիծեալ եղիցի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա, իսկ կատարողքդ հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն:

Գրեցաւ հաստատութիւն թեմի եւ վիճակի սրբոյ վանիցն Հաղբատայ եւ նզովիւք փակեալ կոնտակս ի ՌՃՁԷ. (1738) թուին Հայոց, յուլիս ամսոյ Ժ. եւ Ը. (18), ի դրան մեծի եւ գերազարդ անյաղթելի Սուրբ Աթոռոյս Էջմիածնի:

Քրիստոսի Աստուծոյ ծառայից ծառայ Ղազար կաթողիկոս ամենայն Հայոց. ընդ որս գրեցի իմովս ձեռամբ յաղագս հաճութեան ճշմարտասիրաց առ յապա եկեղոցն, որք ի Քրիստոս:

* * *

Աջ լուսանցի վերնամասում՝

ქ. ამისი ასლი ვნახეთ და ეს სავადი ვამტკიცეთ ჩვენ მეფემ ერეკლემ [«Սրա բնագիրը տեսանք եւ այս պատճէնը հաստատեցինք մենք՝ Թագաւոր Հերակլս]:

Կնիքի վրայ՝ պարսկերէն: لطف شهنشاه افتد راحم ارکلی بندهٔ صاحب اتباع

[Բարեգութ շահի ողորմութիւն եղեւ. Հերակլ՝ Տիրոջ ծառայ]

* * *

Verso:

«Ի ՌՄԺԲ. (1763) թուին մերոյ յորժամ նստաւ անարժանութիւնն մեր Հայրապետ ի սուրբ Աթոռոջս Էջմիածնի, զայս կոնդակս (որ է իբրու Ղազար կաթողիկոսի կոնդակի երեսն) Հերակլ արքայն ի լուսանցն գրեալ իբր՝ «Իսկն տեսի եւ զսուրաթս կնքեցի», մեզ էր առաքեալ, խնդրելով զի եւ մեք սոյնանման կոնդակ տայցեմք: Մեք եւս նոր

նստեալ եւ ոչ Սանահնու եւ Հաղարծնու վանից կոնդակսն տեսեալ եւ Թեմից նոցին տեղեկացեալ, հաւատալով նորին, կոնդակ գրեալ յղեցաք առ յինքն [նոյն] ամ[ի]: Բայց յետ ամաց ինչ, ի տեսանելն մեր զկոնդակսն Սանահնու, տեսաք զի շատն ի Թեմիցս այսոցիկ՝ Սանահնուն եւ Հաղարծնու վանիցն են եւ ոչ Հաղբատու. նոքա[1] զմեզ խաբեցին, վասն որոյ զայսքանս գրեցի ես՝ Սիմէոն կաթողիկոս իմով ձեռամբ եւ կնքեցի, զի յապա տեսօղքդ գիտասջիք, զի սուտ է՝ թէ՛ իմ տուեալ կոնդակն եւ թէ՛ այլոց իմապիսեաց տուեալ կոնդակքն վասն Հաղբատու վանից վիճակացն սոյն օրինակաւ:

Ի ՌՄԻԱ. (1772) Թուոջն, եւ ի հոկտեմբերի է. (7)»[2]:

16

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎՐԱՑ ԱՐՔԱՅՆ. ԽԱՉԻԻ ՊՍԱԿԵՑԵԼՈՅ ԹԷՄՈՒՐԱԶԱՅ ԱՐՔԱՅԻԴ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱԶՕՐ ՀԵՐԱԿԼԱՅ ԽԱՆԻԴ

Մատենադարան, ձեռ. Հմր 9120, էջ 33r. [գրելիք թղթի նախօրինակ], 1753-1755 թուականներ:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք Վաղարշապատու լուսակառոյց եւ քրիստոսաէջ սրբոյ եւ մեծի աստուածականի Աթոռոյս Էջմիածնի, յորմէ ժամանեսցի գիր օրհնութեան եւ սիրոյ՝ հանդերձ հայրական անանցենելեան օրհնութեամբ որդիական կենդանացուցչաւն ողջունիւ եւ հոգեկան կարողացուցչաւն շնորհիւ: Նախ՝ ընդ ամենառատի ողորմութեանն, ընդ ամենաճշմարտի խաղաղութեանն եւ ընդ ամենաբարելւոյ նախախնամութեանն՝ նոյնոյ ամենակարողի եւ սրբոյ Երրորդութեանն ի վերայ արժանավայել անձանց սիրելեացդ իմոց եւ ցանկալեացդ հոգւոյս, բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր Թագաւորացդ, գեղեցկարմատ եւ բարեշառաւիղ ոստոցդ, գերահռչակ եւ բարեբաստիկ արեացդ, յաստուածուստ կարգեցեալ իշխանապետացդ եւ հովանեացդ հասարակաց, ի Տէր զօրացելոց եւ [...][3], զորոց եւ հարցանելով զորպիսութիւն կեցութեանց՝ յանձնեմ ի յամենապահապանն Յիսուս եւ խնդրեմ, զի միշտ

[1] Ընթերցումը ենթադրական է:
[2] Յաւելումը ինքնագիր է: Սկզբում կաթողիկոսի կարմրադեղով քառակուսի կնիքն է:
[3] Իմա՛ «կարելի է այդ ոգով շարունակել»:

եւ յամենայնում ժամու ի ներքոյ Թեւոց իւրոց պահեսցէ եւ լիցի զօրաւիգ եւ օգնական ձեզ՝ ընդդեմ ներհակաց եւ պահեսցէ զձեռս ձեր միշտ ի վերայ Թիկանց նոցին եւ զսուր ձեր ի վերայ պարանոցացն:

Արդարեւ՝ եթէ ոչ Տեառն զօրութեանց Թողեալ էր մեզ զաւակ ի ներկայումս զձեզ՝ ըստ մարգարէին՝ որպէս զՄօսէս եւ զՅեսու ի հնումն, ի վաղուց հետէ լինէաք ոտնակոխ ի գոռոզացելոցն Թշնամեաց, զորս Տէր ամուր ձեռօք եւ բարձու բազկօք պահեսցէ անվանելի եւ անպարտելի՝ ի պարծանս համայնից քրիստոնէից: Քանզի յիրաւի՝ յորժամ լսեմք զտիրատուր եւ զաստուածայաջող յաղթանակացն ձերոց, հրճուիմք եւ զուարճանամք ի հոգի եւ ի մարմին բնաւիւք ազգօք եւ որպէս թէ նորոգ հոգի առեալ՝ մխիթարիմք եւ յուսադրիմք, որք ճշմարտիւ ամենեքեան եմք աղօթօղք վասն զինաց, եւ յաջողութեանց ձերոց, զի եւս քան զեւս զօրացուսցէ զձեզ Տէր եւ արասցէ անուանելիս ի յամենայն յազգս:

Այլեւ գիր տերութեանցդ ձերոց հասին առ մեզ, Թէ՛ առաջինն եւ Թէ՛ ընդ վարդապետացն, յորոց իմացաք զկամ եւ զմիտ բարեկամացդ մերոց, զոր գրեալ էիք վասն Պետրոս վարդապետին, իբր Թէ առաջնորդ արարեալ Հաղբատու, յետս դարձուցանիցեմք. իսկ առ այն լուիցէ բարեմիտ տերութիւնդ ձեր, որպէս եւ երջանկի եղբօրն մերոյ սրբազան Պատրիարքին եւս ծանուցաք, քանզի (եւ այլն):

Ուրեմն յայսպիսեաց մտածմանց միամիտ լեալ՝ լերո՛ւք անկարծիք եւ ապահով, զի ահա վասն Հաղբատու եւ Սանահնոյ վանիցն գրեցաք զկոնդակ եւ պատուէր ի ձեռս սիրելւոյն մերոյ Աւետիք աստուածաբան վարդապետին (որ եւ ձերում տերութեանն է յանձին յամենայն կողմանէ) եւ, որպէս գրեալ եմք, դուք եւս իմացեալ հաւանելոց էք Աստուծով. Որս լիջիք ողջ ի Տէր Յիսուս՝ ի փառս խաչի նորին եւ ի պարծանս համայնից խաչակրօնից ազանց[1]:

[1] 33rv թերթի ներքեւի մասերը յատկացուած են միջարկելի հատուածներին: Դրանցից մէկում խօսւում է Աթոռի նիւթական նեղութեան մասին. «զի ի ներկայումս մէկ ստակն հարիւր ստակի տեղ համարեցեալ է մեզ արդարեւ, քանզի յայլ ուստեքէ զակնկալութիւն ոչ ունիմ, բայց յԱստուծոյ եւ ի ձէնջ» (33 r): Առաւել ուշագրաւ է verso-ի յաւելումը. «Քանզի ձեզ պարտ էր մտածել մանաւանդ զբազմադիմի վիշտս եւ զտառապանս մեր Սրբոյ Աթոռոյս, որք յամենից կողմանց պաշարել են զմեօք. եթէ երկրիս անյագ գազանասիրտ բռնաւորքն, որք ոչ ունին զամօթ եւ ոչ զերկիւղ յուստէքէ, զի քան զինքեանս չունին մեծ, յորմէ երկնչին, եւ ոչ զայլ շէնս ունին, յորոց պահանջեն: Վասն որոյ՝ անպատկառ եւ աներկիւղ անդադար ծծեն զարիւնս մեր՝ Թէ՛ մեծքն եւ Թէ՛ փոքունքն, եւ Թէ՛ արինարբու ազգն Լակզիաց, որ զբոլոր երկիրս մաշեաց յոտից ներքոյ, յորոյ ահէն հալիմք եւ մաշիմք սպաննելով, գերելով եւ ցան եւ ցիր առնելով,

17

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎՐԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ

Մատենադարան, ձեռ. Ν

Մատենադարան, ձեռ. Nº 9120, էջ 32v, [գրեմիք թղթի նախօրինակ], 1760-ական թուականներ:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Աղէքսանդր *կաթողիկոս ամենայն* Հայոց *եւ ծայրագոյն պատրիարք* Վաղարշապատու *սրբոյ եւ միածնի Աթոռոյս* Էջմիածնի, *որ եւ ահա մատուցանեմ զպարգեւ եւ համբոյր սիրակէզ սրտիւ, կարօտատանջ ըղձիւ եւ աղէտոչոր անձամբ տեառնդ* Անտօնի *սրբազան կաթողիկոսիդ ամենայն* Վրաց *եւ ծայրագունի պատրիարքիդ սրբոյ եւ հրաշակերտի Աթոռոդ* Մցխիթայու՝ *երջանկի եւ վերյարգելւոյ եղբօրդ իմոյ սիրեցելոյ, եւ հոգւոյս իմոյ յարաժամ ցանկալւոյ անձինդ պատուականագնոյ...*[1]

...Քանզի նորին ողորմութեամբն եմք ի ներկայոջս կերպիւ իւիք ապահով եւ սրտադիւր ըստ մարմնոյ եւ մանաւանդ լսելով զաստուածայաջող յաղթանակաց Քրիստոսիւ զօրացելոյ արքայացելոցն եւ բարեպաշտութեամբ ճոխացելոց վալիներացն՝ հոգւով չափ զուարճանամք եւ գոհանամք զտուողէն զօրութեանց, յորմէ եւ խնդրեմք եւս միշտ, զի եւս քան զեւս զօրացուսցէ զդոսա: Բայց ի յապայն, ի նոյն ողորմածն եմք յանձին, որոյ կամքն միշտ օրհնեալ է եւ եղիցի: Եւ դարձեալ սէր իմ Թէպէտ ընդ վարդապետացն ոչ, սակայն յառաջնում նուագոջն գրեալդ գիր էհաս առ մեզ, յորմէ եւս իմացաք զխնդիր եւ զկամ եղբօրդ, Թեպէտ իմացեալ իսկ էաք կանխաւ:

Արդ, ցանկալի եղբայր իմ, գիտեցեալ եմ, գիտեմ եւ հաւատամ զքոյդ սէրդ անկեղծօրէն եւ զխոկումն օգտարար, զորս ունեցեալ ես ցայժմ, եւ ունիս, եւ ունելոց ես եւս առ մեզ, առ սուրբ Աթոռս եւ առ մերայինս, ուստի ստէպ խնդրես զՊետրոս *վարդապետն առաջնորդ կացուցանել* Հաղբատու: *Սակայն իմա՛ եւ զմերն, զի մի՛ չփոթիցիս ի յոչ կատարելն մեր զխնդիր սիրոյդ՝ ո՛չ դարձուցանելով արդէն զնա յայդր կոյս: Ուրեմն արգելեցաք այժմ նախ զի ի ներկայումս* Հաղբատու *վանքն է ամայի եւ անշէն, որպէս եւ քեզ իսկ է յայտնի, նոյնպէս եւ*

անդադար ի հոգի եւ ի մարմին: Ուստի զզինակիրս յոլովս կալեալ ի վարձու՝ պահեմք ի վանս եւ ի պուրճս կողմանց պարսպիս, զորս չինեցաք յոլովածախ եւ խարճօք, զորն գրեսցուք» (33v): 34v էջում Վրաց արքային հասցէագրուող թուղթը շարունակւում է, բայց շարադրանքին էական բան չի աւելացնում (շնորհաւորում է որդի ունենալու կապակցութեամբ). հատուածը չենք բերում:

[1] *Քաղաքավարական հարցափորձի մի հատուած զանց ենք առնում:*

վանքն Սանահնոյ, *յորս ոչ կարեն զետեղիլ եւ զկայ առնուլ աժմ առաջնորդք եւ միաբանք, զորս թողլով՝ եկեալ ի քաղաքոջդ նստին ի հարկէ, յորմէ հետեւապէս յառաջանան պէսպէս տրտունջք, բամբասանք եւ ձանձրութիւնք ի ժողովուրդս: Տեսելով, թէ որովհետեւ վանք մեր ամայիք են եւ խափանեցեալք յաղօթից եւ ի ժամակարգութեանց, վասն ո՞յր առնուն սոքա զարդիւնս մեր եւ ըստ կամաց իւրեանց վատնեն, եւ զայլս այսպիսիս, յորմէ եւ առաջանան թեթեւութիւնք եւ ան[կարգ]ութիւնք ի կարգս եւ ի յանուն իւրեանց: Քանզի ժողովուրդն յայն միտս տա[յ] զտուրս առաջնորդին, զի զվանքն չէն պահեսցէ միաբանիւք, որք լիցին: Իսկ դոքա զվանսն թողեալ ամայի եւ անմիաբան, եկեալ ի քաղաքոջդ՝ նստեալ ի մէջ ժողովրդեան, որ եւ անպատեհ իմն իսկ է, քանզի ի միում քաղաքոջ պարտի եւ մի առաջնորդ նստիլ՝ որպէս եւ օրէնն պահանջէ, այլ ոչ եթէ երկու եւ երեք:*

Իսկ այժմ խնամօքն եւ այցելութեամբն Աստուծոյ զվերանորոգումն առնուցուն վանօրայքն, յայնժամ ի հարկէ ըստ գրեցելոյ սիրելւոյդ է լինելոց: Զայսպիսիս ունելով զիտումն եւ խոկումն եւ մեր՝ առ ժամս թոյլ տուաք եւ ոչ յղեցաք առաջնորդ՝ ո՛չ Հաղբատու *վանիցն եւ ո՛չ* Սանահնոյ: *Երկրորդ՝ զի եւ ինքեանք եւս ոչ կամեցան (որպէս եւ սիրելին քոյ եւ մեր)*[1] Պետրոս *վարդապետն ամենեւին ոչ կամեցաւ, այլ հրաժարեալ մնաց ի Սուրբ Աթոռս, մտածելով զբազմաժամանակեայ տարագրիլն, եւ զպանեստակեաց*[2] *խղճութիւն, որ ահա կայ ընդ այլոցն առ մեզ ի սէր եւ ի պատիւ: Եւ մանաւանդ սակս քաղցր խաթեր սիրոյդ իմոյ եւս քան զայլսն (sic!) է ի սէր մեր: Ուրեմն յայսցանեաց կողմանց եւ յայլոց այսպիսեաց մտածմանց միամիտ լե՛ր եւ պահեա՛ զանխարդախ սէրն, որ ամենայնի Տեառն է*[3]*: Քանզի ահա զպատուիրական կոնդակ գրեցաք յայդ կողմանէ ի ձեռն սիրելւոյն մերոյ* Աւետիք *աստուածաբան վարդապետին, որ ի սէր եղբայրութեանդ է յանձին յամենայնի, զոր իմացեալ եւ հաւանեալ՝ լե՛ր ապահով եւ առանց այլապիսեաց կարծեաց: Եւ երրորդ պատճառն է մանաւանդապէս այս, զի բարձցի տարաձայնութիւնն եւ բարկութիւնն ի քաղաքէդ ըստ այսմ մասին, քանզի գիտեմ հաւաստեաւ, զի եթէ զմին յերկուցս յայսցանեաց յղեցէաք յայդր՝ լինելոց էր երկուութիւն եւ չփոթումն բազում ի*

---

[1] *«սիրելին քոյ եւ մեր» արտահայտութիւնը փակագծի մէջ է առնուած: Նշանակում է՝ առաջարկուող տարբերակ է թղթի համար:*

[2] *Ընթերցումը չի իմաստաւորւում:*

[3] *Փակագծում «եւ այլն», որ նշանակում է՝ այս ոգով շարունակի՛ր:*

մէջ քաղաքիդ, որպէս կարծեմ թէ եւ դու, սիրելիդ իմ, քաջապէս գիտես եւ ոչ բացասես մերոցս ասից: Վասն որոյ առ ի բառնալոյ զայսպիսիս տարաձայնական զրոյցս եւ զխռովարկու երկուութիւնս՝ ո՛չ եւս զմին ի սոցանէ յղեցաք ի քաղաքիդ:

Վալիճ իրացՃ
Արքայն ըստոյգ եւ անվախճան
Եղիցի ձեզ միշտ պահապան,
Զորս յետ աստեացս աստի փոխման
Պսակեսցէ եւ յաւիտեան:

Պատրիարքիճ
Հոգեւորի եղբօրդ իմոյ
Լիցի անջինջ կնիք սիրոյ,
Որ յար բախմամբ զսիրտս քո
Տայցէ յիշել զպայման սիրոյ:

* * *

[Այլ գրչութեամբ]

Երկուցն եւս մեր կնիքն[1] ի մէջ յի (յերեսի՞ – Պ. Մ.) դնելի է եւ ո՛չ յայլ ուրեք, այսինքն՝ կաթողիկոսին եւ վալուն[2]:

18

ԹՈՒՂԹ Ի ՎԵՐԱՅ ԹԻՖԼԻԶՈՒ՝ ՎԱՍՆ ՀԱՂԲԱՏՈՒ ՏԵՐՈՒՆԻ ԱՌՆԵԼՈՅ ԵՒ ՎԱՍՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ

Մատենադարան, ձեռ. Ndr 9120, էջ 29v եւ 32r, [գրենիք թղթի նախօրինակ], 1760-ական թուականներ:

Ի վերայ աստուածապահ եւ տիրախնամ օրհնեալ քաղաքիդ Թիֆլիզու, նաեւ Հաղբատու բոլոր թեմից եւ վիճակաց՝ թէ՛ ի մէջ քաղաքիդ եւ թէ՛ ի քաղաքէդ արտաքոյ եղելոցն ամենեցունցն, յորս կառուցեալ բնաւից սրբոց վանից եկեղեցեաց, եւ եկեղեցական դասուց, նաեւ սիրելեայն մերոյ եւ շնորհածնի զաւակին սրբոյ Աթոռոյս եւ առաջնոր-

[1] Ելնելով «մեր կնիքն» արտահայտութիւնից, կարելի է ենթադրել, թէ ծանօթութիւն-յաւելագրութիւնը Աղէքսանդր կաթողիկոսի ձեռքով է կատարուած:
[2] Թղթիս շարունակութեան մի հատուած կայ 34v էջում՝ բարեմաղթութիւնների եւ հաւաստումների շարադրանքով: Աւելորդ նկատեցինք այստեղ տալ:

դին ձերոյ եւ ծայրագունի նուիրակին Աւետիք աստուածաբան վարդապետին (եւ այլն կարգաւ: Օրհնութիւն եւս գրեա՛):

Եւ ընդ սիրոյ եւ ընդ օրհնութեան թղթոյս ծանուցումն լիցի սիրելեացդ մերոց եւ հարազատ զաւակացդ սրբոյ եւ քրիստոսաիջի գահիս Էջմիածնի, զի Քրիստոս Տէրն մեր ի գալն իւր յաշխարհս վասն փրկութեան մերոյ, ըստ բազմադիմի ներգործութեանցն եւ ըստ յոքնատեսակ բարերարութեանցն, զորս ի կիր էարկ յօգուտ մեզ, ընկալաւ եւ զբազմազան անուանակոչութիւնս. զոր օրինակ, ի փրկելոյն՝ Փրկիչ կոչեցաւ, ի լուսաւորելոյն՝ լոյս, ի կենդանացուցանելոյն՝ կեանք, ի ճշմարտութեան ճանապարհէն եւ ի յերկինս ածելոյն՝ ճշմարտութիւն եւ ճանապարհ անուանեցաւ: Այսպէս եւ զայլսն է տեսանել, որպէս յայտ իսկ է ի սուրբ Աւետարանս...[1]:

Արդ, սիրելիք մեր ի Տէր, ահա զնոյն սրբազան առաքելոյն բանն եւ ես այժմ առ ձեզ ասեմ՝ զի՞նչ է այդ երկպառակութիւնդ եւ տարաձայնութիւնդ, զոր լսեմք ի քաղաքէդ ձերմէ, որ վասն Հաղբատու վանիցն:

Արդ[2], ի ներկայումս այդօքիկ վերոյ յիշեցեալ տ[ունք]՝ Հաղբատու եւ Սանահնոյ վանօրայքդ վասն մեղաց եւ անօրէնութեանց մերոց ամայացեալք են եւ անշքացեալք ի լուսոյ եւ յաստուածային օրհնութեանց, որպէս եւ այլք բազում վանօրայք, քանզի առաջնորդք եւ միաբանք ոչ կարէին նստիլ եւ կալ առնուլ ի դոսա՝ վասն դառնաշունչ բերմանց ժամանակիս, որպէս եւ ձեզ իս[կ] է յայտնի, որք թողեալք զվանսն ամայի՝ եկեալ նստին ի յօրհնեալ քաղաքիդ ձեր, ի մէջ աշխարհականաց, որ է անպատեհ իմն ի կանոնաց արտաքոյ, եւ ձեզ ժողովրդականացդ ձանձրութիւն եւ առիթ բամբասանաց. զի քաղաքի միոյ՝ մի առաջնորդ պիտոյ է, ո՛չ երկու եւ երեք: Քանզի վարդապետքն, որք եկին ի տեղւոյդ ի Սուրբ Աթոռս՝ սոքա եւս հրաժարեցան կամաւ եւ յօժարութեամբ իւրեանց յառաջնորդութենէ Հաղբատու եւ Սանահնոյ վասն այդ ասացեալ պատճառացդ, որք ահա յանձն առին մնալ ի սուրբ Աթոռս եւ պաշտել զկարգս իւրեանց, որպէս եւ առաջնորդք եւ միաբանք այլոց վանօրէից կան ի սմա եւ զտուրս ժողովրդոց վայելելով՝ կան ի պաշտօն եւ ի փառաբանութիւն Աստուծոյ, որ եւ

[1] Այնուհետեւ մի ընդարձակ հատուած յատկացուած է խաղաղական կեանքի հիմնաւորմանն ու ներբողումին, որ չենք բերում:
[2] Շարունակութիւնը գտնւում է 32r էջում: Գրիչը յայտնում է. «յաջ կողմէդ Բ. թուղթ չրջեա՛, այսու α նշանաւս զկարգ բանիցդ գի՛տ»:

մեր մտածելով եւ նայելով՝ ի դառնութիւն ժամանակիս եւ ի ննջութիւն ժողովրդեանդ, ոչ պատշաճ տեսաք յատուկ-յատուկ առաջնորդս կարգել այդոցիկ վանիցդ առ ժամանակ մի՝ մինչեւ ինքն Տէր այց արասցէ եւ կամեսցի: Այլ բաւական համարելով զմի միայն առաջնորդ ձեզ երից վիճակացդ, այսինքն՝ Թիֆլիզու, Հաղբատու եւ Սանահնոյ, *զսիրելի որդեակդ մեր եւ զհարազատ զաւակդ սրբոյ Գահիս Աւետիք հանճարաշատ եւ աստուածաբան վարդապետդ կարգել, որ որպէս մինչեւ ցայսօր էր առաջնորդ Թիֆլիզու, նոյնպէս այսուհետեւ վերստին լիցի առաջնորդ եւ հովիւ հոգեւոր Հաղբատու եւ* Սանահնոյ *վիճակացդ, եւս եւ հովուեսցէ զձեզ զամենայնսդ հոգեւոր եւ աստուածային բանիւ, եւ սրբոյ Աթոռոյս բարձու իշխանութիւն, եւ մերովս հրամանաւ: Վասն որոյ որպէս յառաջագոյն գրեցաք վասն Հաղբատու, նոյնպէս այժմ ահա զնոյնն վերստին երկրորդեալ գրեմք եւ պատուիրեմք սիրելեացդ մերոց երկուց վիճակացդ, այսինքն՝ Հաղբատու եւ* Սանահնոյ *առ հասարակ ամենից ժողովրդոցդ, զի գիտութեամբ եւ հրամանաւ սիրելւոյ որդւոյ մերոյ եւ առաջնորդիդ ձերոյ Աւետիք աստուածաբան վարդապետիդ՝ զով ոք հանճարեղ եւ հաւատարիմ գիտէք եւ կամիք կարգեցէք ի միջի ձերում եւ հաստատեցէք վէքիլ եւ գանձապետ ի վերայ ամենայն հասից եւ իրաւանց թեմից եւ վիճակացդ ձերոց, որք այսուհետեւ զամենայն արդիւնս եւ զհասս Հաղբատու եւ* Սանահնոյ *վիճակաց ժողովրդեանն՝ որքան եւ որ ինչ լիցեն:*

19

ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

Մատենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 243, վաւ. 36, բնագիր, 1773 թ.: Հրատարակւում է կրճատումներով:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սիմէոն, *որոյ շնորհիւ եւ կաթուղիկոս եւ ծայրագոյն պատրիարք ամենայն* Հայոց *առաքելականի եկեղեցւոյս* Քրիստոսի, *նաեւ՝ տիեզերականի լուսակերտի եւ ադինասարասի մեծի Աթոռոյս Սրբոյ* Էջմիածնի*: Յորմէ ժամանեսցի թուղթ սիրոյ՝ ողջունի եւ օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան... ի վերայ... հայկասէր լուսաւորչակրօն եւ միաբնադաւան հաւատացելոցդ ի Քրիստոս, որք կայք զետեղեալք ի յաստուածախնամ քաղաքդ* Թիֆլիզ...

...Արդ, սիրելի եւ հոգեւոր որդիք մեր, ահա շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ ազգիս Հայոց *հոգեւոր հովիւն եւ վերակացուն մեք եմք գտանեցեալ այսօր, որք պարտական եմք միշտ հոգալ վասն հոգեւոր հօտիս մերոյ՝ մեզ յանձնեցելոյ յԱստուծոյ, ծանուցանել նոցա զօրէնս եւ զպատուիրանս աստուածային, զգուշացուցանել ի չար ճանապարհէ եւ ջանալ արգելուլ ի թիւր եւ ի խոտորնակի ընթացից, քանզի պարտականութիւն եւ հարկ մեծ կայ ի վերայ մեր, որպէս ահա սպառնայ Աստուած մարգարէիւն* Եզեկիէլիւ...

...Արդ, զնոյն հոգսն եւ տքնութիւնսն մեր, զորս առ ամենեսեան ունիմք՝ ըստ մերումս տկար կարեաց, կարի յոյժ առաւելապէս եւ հարիւրապատիկ քան առ այլսն ամենեսեան առ օրհնեալ քաղաքդ այդ եւ առ ձեզ ունիմք, որք մի էք յազգէս Հայոց*:*

Բայց որքան շատ եւ մեծագոյնք լիցեն հոգք եւ աշխատութիւնք մեր ի վերայ ձեր, չեն մեզ ցաւք եւ ծանրութիւնք ինչ (որպէս ի վերոյ եւս ասացաք), մինչ արդիւնաւորեալ եւ յառաջացեալ տեսանիցեմք ի ձեզ զջանն եւ տքնութիւն մեր եւ հրամանն հոգեւոր, որք եւ ուրախացեալք բերկրելոց եմք ձեօք եւ խնդութեամբ հովուելոց եմք զձեզ: Իսկ մինչ զներհակն տեսանեմք ասացելոցս, որ ահա ջանն եւ տքնութիւնն մեր ի զուր երեւի, եւ հոգեւոր հրամանն եւ պատուէրն մեր ի ձեզ ոչ առաջանայ, վասն որոյ ահա յոգւոց հանելով հովուեմք զձեզ եւ ո՛չ խնդութեամբ: Բայց այս ոչ օգուտ ձեր է՝ ըստ բանին սրբազան առաքելոյն, քանզի յոլովք անկարգութիւնք եւ գործք օրինազանցք առ հաւատս եւ եկեղեցական օրէնս եւ աւանդութիւնս եւ ընդդէմ կամացն Աստուծոյ խոտորնակի ընթացք, որք յայլ տեղիս հազիւ գտանին՝ ի քաղաքիդ ձերում եւ ի ձեզ բազմացեալք եւ առաւելեալք են յոյժ: Եւ ի նոցունց յառաջացեալ են եւ այսք, այսինքն՝ ներհակութիւնք առ սուրբ Աթոռս, ընդդիմութիւնք եւ անհնազանդութիւնք հոգեւոր հրամանաց մերոց եւ պատուիրանաց, եւ անարգութիւնք եւ անպատուութիւնք ի մէնջ առաքեցեալ առաջնորդացն: Եւ ի լինիլն այսոցիկ այսպէս՝ աննմանք եղէք դուք այլոց ամենից քաղաքաց եւ գաւառաց, ուր եւ գտանին յօրհնեալ ազգէս Հայոց, *եւ մեզ եւս եղեւ տրտմութիւն եւ վիրաւորութիւն մեծ ի ձէնջ եւ սրտնեղութիւն ի վերայ ձեր, որոց սակս՝ յառաջ քան զմեզ լուսաւորեալ հոգի* Յակոբ *կաթողիկոսն գրեաց առ ձեզ բազմիցս անգամ եւ յոլով կերպիւ զխրատս, զկանոնս եւ զպատուէրս՝ թողուլ ձեզ զթիւրութիւն ընթացից ձերոց, առնել զհաճոյսն*

Աստուծոյ եւ լինիլ եւս առ սուրբ Աթոռս հարազատք եւ հոգեւոր հրամանաց իւրոց կատարիչք: Իսկ դուք անլուր եղէք ամենից հոգեւոր խրատուց նորին եւ զներհակն գործեցիք գրեցելոցն: Եւ որքան ջանաց նա եւ աշխատեցաւ առ ի յուղղել զձեզ՝ չեղեւ հնար, եւ ոչ ինչ օգտեցաւ, ուստի հեծելով եւ յոգւոց հանելով վախճանեցաւ լուսահոգին՝ ոչ սակաւ տրտմութիւնս եւ զվէրս ի ձէնջ ունելով:

Եւ ետ վախճանման լուսահոգւոյն, զմեզ էած Աստուած ի ներքոյ դժուարակրելի լծոյս այսմիկ, եւ նոյն պարտականութիւնն, որ ի վերայ նորին կայր առ ի յուղղել զձեզ՝ անկաւ ի վերայ մեր: Մեք եւս առ ի վճարել զպարտականութիւնն մեր հոգեւոր, զոր ունիմք առ ձեզ, մինչեւ ցայժմ թէ որքան աշխատեցաք եւ զորքան խրատս եւ զպատուէրս գրեցաք առ ձեզ առ ի յուղղել զձեզ՝ ահա յայտնի է, եւ գիտէք լաւապէս: Բայց դուք մեզ եւս ոչ լուայք, այլ անլուր եղէք ամենից գրեցելոցն մերոց եւ զներհակն գործեցիք, եւ զմեզ վիրաւորեցիք, եւ որպէս յառաջն էիք՝ այլեւս այնպէս կացիք մնացիք, առաւելացուցանելով զթիւրութեան ընթացս ձեր, յորոց մեք այնքան վիրաւորեցաք ի սիրտ եւ ի յոգի, մինչեւ բարձ ի թողի առնել զձեզ խորհեցաք՝ մինչ տեսաք, թէ զինչ եւ արարաք՝ օգուտ ինչ ոչ եղեւ:

Այլ սակայն, առ ի սպառ ազատել զմեզ ի պարտականութենէ, զայս հնարս եւս գտաք վասն ձերոյ օգտի եւ ուղղութեան. քանզի խնդրեցաք զաւագագոյն քահանայսն ձեր եւ բերաք ի սուրբ Աթոռս այնու պատճառաւ, զի որ ինչ օրինազանցութիւնք եւ անկարգութիւնք ի քաղաքիդ ձերում լինին՝ գլխաւոր պատճառն այդքան անկարգութեանց քահանայք են, որպէս եւ դուք լաւապէս գիտէք, զի փոխանակ ուղղելոյ զձեզ եւ դարձուցանելոյ ի թիւր ճանապարհէ, ինքեանք իսկ զթիւրութեան շաւիղս ճորդեն առաջի ձեր, ինքեանք ընթանան ընդ նոյնս եւ զձեզ եւս զկնի իւրեանց քարշեն: Վասն որոյ բերաք զդոսա ի Սուրբ Աթոռս, զի ուղղեսցուք նախ զդոսա եւ ապա դոքօք՝ զձեզ…

…Արդ, առ ի յառողջուցուցանել զդոսա ի հոգեւոր հիւանդութեանց եւ յախտաւորութեանց ածաք յանդիման մեր՝ ի ներկայութեան արհիապանծ եպիսկոպոսաց սրբոյ Գահոյս եւ իրաւամբք յանդիմանեցաք, դնելով առաջի իւրեանց զմեղանսն, զորս հասարակապէս մեղուցեալ էին առ եկեղեցական օրէնս, առ Սուրբ Աթոռս եւ առ մեզ: Զորս եւ ինքեանք իսկ յանձն առին եւ խոստովանելով զինքեանս ըստ ամենայնի պարտաւորս՝ վնասակարս եւ պատժապարտս, գոչեցին ըստ անառակ որդւոյն զմեղայն եւ մեծաւ թախանձանօք խնդրեցին ներել ինքեանց: Մեք եւս գթածաբար խոնարհեալ ի մեղայն եւ յաղաչանս դոցա, եւ մանաւանդ պահելով զպատիւ աստուածախնամ քաղաքիդ ձերոյ եւ աստուածազօր արքային եւ օրհնեալ ժողովրդոցդ, չպատժեցաք զդոսա, այլ ներեցաք հայրաբար եւ թողաք զամենայն յանցանս նոցա… Ուստի եւ յաղագս հաստատութեան ուխտին իւրեանց եւ առ ի հաւատարմացուցանել մեզ զասացեալս իւրեանց եւ հաւատացուցանել, գրեալ ձեռագիր մի համահաւանութեամբ՝ ետուն մեզ[1], յատկացուցեալ ի նմա զամենայն հրամայեալսն մեր, զորս եւ ինքեանք առնել խոստացան, որք են այսոքիկ.

Նախ՝ զի եղիցին ըստ ամենայնի աննենգ հարազատք եւ օգտասէրք առ Սուրբ Աթոռս եւ զօգուտն սորին կամիցին եւ արասցեն թէ՛ բանիւ, թէ՛ գործով, եւ զօրհնեալ ժողովուրդդ եւս ի սոյնս յորդորիցեն եւ պահիցեն, իսկ որ ինչ վնասն է եւ՛ անուան, եւ՛ իշխանութեան Սրբոյ Աթոռոյս՝ կորուսթիւն եւ պակասութիւն, մի՛ կամիցին եւ մի՛ արասցեն, եւ զկամեցօղսն եւս արգելցեն որքան կարեն:

---

[1] Այդ «համահաւանութեան ձեռագիրը» պահպանուել է (Մատենադ., կաթող. դիւան, թղթ. 243, վաւ. Հմր 35): Թիֆլիսի քահանաներից ստորագրել են՝
Տէր Նիկողայոս, Սբ. Նշանի աւագ էրէց:
Տէր Աբրահամ, Մօղնու մահտեսի:
Տէր Աստուածատուր, Վանքի եկեղեցւոյ աւագ էրէց:
Տէր Մելիքսէթ, Նուրաշինու աւագ էրէց:
Տէր Գաբրիէլ:
Տէր Մխիթար, Փէթղաճեմի եկեղեցւոյ աւագ էրէց:
Տէր Խաչատուր, Սահակաշինու [երէց]:
Տէր Փիլիպոս:
Էջմիածնի միաբանութիւնից ներկայ են եւ ստորագրում են՝ այլ գրչութեամբ.
1. Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ առաջնորդ Եսայի եպիսկոպոս:
2. Սուրբ Աթոռոյս միաբան Աբրահամ վարդապետս բանիս հասու եղեալ կնքեցի:
3. Աթոռակալ Գալուստ եպիսկոպոս:
4. Տեղապահ Մկրտիչ եպիսկոպոս:
5. Պետրոս եպիսկոպոս:
6. Լուսարար Գրիգոր եպիսկոպոս:
7. Մարգարէ եպիսկոպոս:
8. Ժամօրհնօղ Պօղոս եպիսկոպոս:
9. Ռէթէոս եպիսկոպոս (կնիքի վրայ՝ Հռէթէոս վարդապետ):
10. Աբրահամ եպիսկոպոս Եղեգնաձորեցի
11. Աբրահամ եպիսկոպոս Կարնեցի
12. Երեմիա եպիսկոպոս նոտար
13. Յովսէփ եպիսկոպոս
14. Յովհաննէս եպիսկոպոս
15. Դաւիթ եպիսկոպոս Թիֆլիզի:

...Երրորդ՝ զի զօրէնս, զխորհուրդս եւ զարարողութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ ըստ նախնեաց սրբոց կանոնաց եւ ըստ աւանդութեան սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց *հաստատուն եւ անշեղ պահեսցեն եւ մի՛ թիւրեսցեն զնոսա, եւ մի՛ արատաւորեսցեն զխորհուրդս սրբոյ եկեղեցւոյ՝ կաշառօք եւ կամ այլ իմն ախտաւորութեամբք: Եւ մանաւանդ զնշանդրէքն եւ զպսակն մի՛ սրբապղծեսցեն՝ զայրին ընդ կուսի պսակելով կամ զտհասն ընդ կատարելոյ: Եւ զայլս այսպէս օրինազանցութիւնս մի՛ արասցեն բնաւ, պատրեցեալ ի կաշառաց կամ կաղացեալ յակնառութենէ կամ երկուցեալ ի մարմնաւոր բռնութենէ:*

Չորրորդ՝ զի ընդ հերձեալսն եւ օտարացեալսն յազգէս Հայոց *եւ յեկեղեցւոյս մերմէ, ընդ մոլորաշաւիղ ախթարմայսն ամենեւին զբարեկամութիւն եւ ընտանութիւն ինչ հոգեւոր կամ մարմնաւոր մի՛ արասցեն, եւ զօրհնեալ ժողովուրդս մեր եւս միշտ զգուշացուսցեն եւ չթողուցուն ձեզ ընտանութիւն առնել ընդ նոսա: Այսինքն՝ ո՛չ նոցա աղջիկ տալ եւ ո՛չ ի նոցունց աղջիկ առնուլ, ո՛չ նոցա կնքահայր երթալ եւ ո՛չ ի նոցունց կնքահայր բերել, ո՛չ ի տունս նոցա գնալ յաճախ եւ ո՛չ ի նոցանէ զոք ի տունս ձեր բերել սիրոյ եւ բարեկամութեան պատճառաւ: Մանաւանդ՝ ո՛չ զպատրիչս նոցա ի տունս ձեր բերել երբեք, եւ ո՛չ դուք երթալ առ նոսա, եւ կամ զմանկունս ձեր առ նոսա ուղարկել՝ որով պատճառաւ եւ իցէ: Զի որովհետեւ նոքա զեկեղեցիս մեր ուրացեալ են, մեք եւս զնոսա պարտիմք ուրանալ...*

...Հինգերորդ՝ զի վասն հոգեւոր գործոց եւ օրինակատարութեանց ի դրունս Վրաց *մի՛ երթիցեն, եւ մի՛ խառնեսցեն զնոսա ի յայսպիսի հոգեւոր եւ եկեղեցական գործս, ցաւեցուցանելով զգլուխս նոցա, զի հոգեւոր գործն հոգեւոր իշխանաւ պարտի վճարիլ, եւ մարմնաւոր գործն՝ մարմնաւոր իշխանաւ, որպէս եւ ամենայն ազգի կանօնք եւ օրէնք վկայեն: Եւ եթէ ոք յանդգնեալ արասցէ զայս՝ թէ՛ քահանայ իցէ եւ թէ՛ աշխարհական, միաբանութեամբ արգելցեն զնոսա եւ մի՛ թողուցուն:*

Վեցերորդ՝ զի ինքեանք իսկ քահանայն մի՛ գնասցեն եւ մի՛ շրջիցի[ն] ի դրունս Վրաց *մեծաց եւ փոքունց, եւ մի՛ խառնիցին ի յառս ի տուրս եւ յամենայն գործս արքունիս, եւ յայլս յայնպիսիս, որ ո՛չ վայել է քահանայից, եւ մանաւանդ նզովեալ եւս է այնպիսի քահանայն...*

...Եօթներորդ՝ զի ի հանդերձս եւ յամենայն խօսս եւ գործս եւ յամենայն շարժմունս համեստ եւ պարկեշտ կացցեն քահանայքն, որպէս վայել է կարգիս մերոյ:

Ութերորդ՝... եւ որ ինչ հոգեւոր դատաստանի եւ վճռահատութեան բան լինիցի՝ ծանուսցեն առաջնորդին եւ Սրբոյ Աթոռոյս հարազատ որդի երիցփոխան պարոն Աւետիք *աղային, եւ նոքօք վճարեսցեն: Իսկ թէ մեծագոյն բան լինիցի, որ նոքօք չվճարիցի, միաբանութեամբ ծանուսցեն մեզ, եւ ո՛չ արկցեն զայնպիսի բանսն ի դրունս մարմնաւոր իշխանութեան, որպէս ի վերոյ եւս ասացաւ:*

Արդ, այսքանեօք ուխտադրութեամբք եւ դաշամբք եառուն դոքա մեզ զձեռագիր մի այսու վճռաւ, զի թէ ի վերոյ գրեցեալ կանոնացս շեղիցի ոք յինքեանց եւ կամ ի միւս քահանայիցն տեղւոյդ (որք եւս են կնքելոց զայն ձեռագիրն)՝ բանադրեսցին ի մէնջ եւ լուծցին ի կարգաց իւրեանց եւ տուգանս եւս տացեն արքային... Եւ բաց ի հասարակ ձեռագրէն յայնմանէ, յատուկ-յատուկ ձեռագիրս եւս առաք յիւրաքանչիւրոց քահանայիցդ՝ յաղագս ամենից վերոյ գրեցեալ կանոնացն կրկին հաստատութեան եւ մեզ առաւել միամտութեան...

Արդ, սիրելիք իմ, այս կանօն ի յօրհնեալ յազգս Հայոց *յամենայն տեղիս գոյ հաստատուն, զի ուր եւ առաջնորդ գոյ՝ յիւր վիճակեալ ժողովրդոցն թէ՛ զիւրն եւ թէ՛ զվանիցն զամենայն պակասութիւնսն լնու, եւ կենցաղավարի ըստ մարմնոյ՝ հանդերձ վանքաւն իւրով, իսկ միայն յօրհնեալ քաղաքդ յայդ գտանի այս կանօն կարի տկարացեալ եւ ըստ մեծի մասին անհետացեալ, քանզի այդ օրհնեալ քաղաքիդ բաց ի յերից յեկեղեցեացն, այսինքն՝* Մօղնու, Նորաշինի *եւ* Բեթղեհեմի, *որք Հախ*բատու *վանիցն են տրեցեալ վիճակ՝ հրամանաւ առաջին Հայրապետացն, այլք եկեղեցիք որքան եւ գտանիցին, հանդերձ քահանայիւք եւ ժողովրդովքն իւրեանց Սրբոյ Աթոռոյս* Էջմիածնի *են վիճակք, եւ ձեր վանքն* Սուրբ Էջմիածին *է եւ առաջնորդն ձեր՝ ի* Սուրբ Էջմիածին *նստող կաթողիկոսն, որ մեծ պատիւ եւ պարծանք եւս է ձեզ, վասն այսորիկ եւ անուանիք տէրունի, այսինքն՝ կաթողիկոսի եւ* Էջմիածնի *վիճակ եւ ազատորդիք, եւ ոչ այլոց վանից եւ հասարակ առաջնորդաց վիճակք: Ուրեմն՝ զառաջնորդ մի զոր խնդրէք ի կաթուղիկոսէն, եւ կաթուղիկոսն եւս առաքէ զոմն ի միաբանից իւրոց ձեզ առաջնորդ ըստ խնդրոյ ձերոյ, նախապէս պարտիք ընդունել զայն առաջնորդն իբրեւ զնոյն ինքն կաթուղիկոսն, եւ ըստ արժանւոյն հնազանդիլ եւ*

պատուով պահել ըստ յամենայնի, զի փոխանորդ կաթողիկոսի է եւ ո՛չ
նման հասարակ առաջնորդաց: Երկրորդապէս՝ պարտիք շահել զնա
մարմնաւոր տրօք այնքան՝ մինչ կարիցէ լնուլ զպակասութիւնսն իւր
եւ իւրայնոցն եւ ապրիլ ըստ բաւականին ըստ օրինի քաղաքիդ, նաեւ՝
հոգալ զպէտս վանքին իւրոյ, որ է Սուրբ Աթոռս Էջմիածին, որպէս եւ
այլք վիճակք լնուն եւ հոգան զպէտս եւ զպակասութիւնս առաջնոր-
դաց եւ վանից իւրեանց, որպէս ասացաք:

Արդ, սիրելիք իմ, այդ օրհնեալ քաղաքդ զայս կանօնս ո՛չ ունի
այժմ (թէպէտ յառաջ ունեցեալ է) եւ ո՛չ պահէ, զի այնք, որք առաջ-
նորդական յատուկ հասք եւ իրաւունք են ի սրբոց կանոնաց վճռե-
ցեալ, զորն քահանայքն եւ դուք էք ամենեւին անհետ արարեալ յայս
յետին ժամանակս, եւ զորն քահանայքն առեալ ուտեն, որպէս յանդի-
ման իւրեանց ստուգեցաք, եւ ինքեանք եւս ոչ կարացին ուրաստ լի-
նիլ, վասն որոյ եւ առաջնորդն զոլով մասրաֆից տէր եւ անարդիւն, ի
նուիրական եւ կամ յայլ արդեանց Սրբոյ Աթոռոյս ծախէ եւ լնու
զպէտս եւ զպակասութիւնս իւր եւ իւրայնոցն: Ահա, փոխանակ օգ-
տին, որ սուրբ Աթոռս պարտի տեսանել յառաջնորդութենէ քաղաքիդ,
զվնասս տեսանէ: Վասն այսորիկ՝ եւ զով որ կամիմք առաքել առ ձեզ
առաջնորդ՝ ո՛չ յօժարի եւ ո՛չ գայ: Զայսոսիկ գրեմ ո՛չ թէ առաւել պա-
հանջելոյ ի ձէնջ եւ կամ այլ ինչ մտօք, ո՛չ, գիտէ Տէր, դուք ուրախ եւ
խաղաղ լինիք՝ այն ինձ բաւական մխիթարութիւն է, այլ գրեմ, զի եւ
զցաւս մեր գիտասջիք:

Արդ, այսր աղագաւ եւս այսպէս հնար գտաք, զի ի տեղդ նստող
առաջնորդն զապրուստ իմն ունիցի եւ ուրախութեամբ հովուեսցէ
զձեզ, եւ մեք եւ դուք ազատ մնասցուք եւ յայս գլխացաւութենէ: Այ-
սինքն՝ զյատուկ ձեռագիր մի եւս առաք յաւագ քահանայիցն, զոր ին-
քեանք յանձն առեալ կամաւ իւրեանց գրեալ եւ կնքեալ ետուն մեզ
այսու պայմանաւ, թէ որքան առաջնորդական հասք եւ իրաւունք գոն
ի բնէ անտի կանօնեալ ի սրբոցն առաջնոց, զորս եւ տան ամենայն
քաղաքք եւ ժողովուրդք առաջնորդին իւրեանց, յորոց զոմանս ին-
քանք քահանայքն են զաւթեալ եւ որն առ ժողովուրդն է մնացեալ
մինչեւ ցայժմ, այսուհետեւ զայնս ամենայն քահանայքն անթերի հա-
սուսցեն առաջնորդին, եւ դուք՝ օրհնեալ ժողովուրդքդ եւս, հաճեալ
հաւանեսջիք առանց տրտնջանաց, քանզի ո՛չ է այնքան ծանրութիւն
ձեզ, եւ կամ նոր իմն օրէնք, այլ բնական եւ օրինաւոր. եւ մանաւանդ

պատճառ ազատելոյ զձեզ եւ զմեզ ի բազմաժամանակեայ գլխացաւու-
թեանց:

Ահա գրեմ եւս յանուանէ, զի գիտասջիք, թէ զինչ եւ ոյք են ա-
ռաջնորդական հասք եւ իրաւունքն, զորս առնուլ պարտի առաջ-
նորդն, ահա այսոքիք են, այսինքն՝ հոգեբաժին, քառասնից եւ խոստմունք՝
թէ՛ ի կենդանեաց եւ թէ՛ ի վախճանողաց, կտակ, յիշատակ պէսպէս, ա-
ռաջնորդական գանձանակն: Աթոռահաս՝ յամենայն պսակողաց, թէ՛ ի
կուսից եւ թէ՛ յայրեաց, կողոպուտն տէրունեաց, զի թէպէտ յանտէրու-
նեաց եւս առնուն այլ առաջնորդք, բայց զայն ողորմութիւն արարաք
մեք քահանայից քաղաքիդ, զի անտէրունեաց կողոպուտն իւրեանց
լիցի: Մատաղաց մորթիքն, եւ թէ չզենուցուն՝ կենդանի, տուգանք հոգե-
ւոր պարտաւորաց, սրբադրամ՝ յամենայն տանց Բ.Բ. (երկուական - Պ.
Մ.)[1] չահի, քահանայաթաղն, խաչ, եկեղեցի եւ պատկեր օրհնէքն: Նաեւ
այսոքիք, որք տէրունիք են, այսինքն՝ անյիշատակաց տունք, յանկարծա-
մահքն, անհաղորդքն, եկամուտ ժողովուրդքն, ազատաց տունքն, գզրաց տունքն,
երիցփոխաց տունքն, պանդոկաբնակ վաճառականքն, հինգ տաղաւարաց ա-
տուրքն եւս են առաջնորդին կանոնական հրամանաւ, բայց մեք զայնս
շնորհեցաք քահանայիցդ ձերոց ըստ աղերսանաց իւրեանց: Սակայն ի
Վանքի եկեղեցւոյն ծննդեան եւ զատկի աւուրքն առաջնորդին պար-
տին լինիլ, որպէս եւ էին յառաջ:

Եւ վասն եկամտից այսպէս կանոնեցաք, զի բաց ի Սանահնու թեմի
ժողովրդենէն եւ բաց ի մեր տէրունի ժողովրդոցն, որք այժմ ի քաղա-
քոջդ են եւ տէրունիք, յուրիշ տեղեաց եկամուտքն, որք յառաջ քան
զտասն ամս եկեալ են ի քաղաքդ, քահանայիցդ լիցին: Իսկ յետ տասն
ամաց մինչեւ ցայժմ որքան եկամուտք են եկեալ ի քաղաքդ եւ որքան
եւս այսուհետեւ եկեսցեն՝ տէրունի լիցին Սրբոյ Աթոռոյս, որպէս եւ
թէ-
վճիռ է կանոնաց եւ բնական սովորութիւն յամենայն տեղիս, եւ թէ-
պէտ թէ՛ զհին եւ թէ՛ զնոր եկամուտսն՝ զամենայնսն պարտէաք առնել
տէրունիք, որք եւ տէրունիք լինիլ պարտին ըստ կանոնաց, բայց մեք,
խնայելով ի քահանայսն, այսպէս արարաք: Եւ յետ զայս ամենայն
այսպէս առնելոյ եւ հաստատելոյ՝ որպէս ասացաք, ապա զսիրելի որ-
դին մեր եւ զծոցածին զաւակն Սրբոյ Աթոռոյս զՏէր Յովհաննէս զգօ-
նամիտ վարդապետն եւ զբարեբարոյ եպիսկոպոսն կարգեցաք ահա

[1] Բնագրի այս հատուածում կաթողիկոսի կարմրադրոշմ, քառանկյունի կնիքն է՝
«ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ: ՌՄԺԲ. (1763)» գրութեամբ:

ձեզ եւ օրհնեալ քաղաքիդ եւ բոլոր երկրիդ եւ իշխանութեանդ Վրաց հոգեւոր հովիւ, վերակացու եւ առաջնորդ, եւ իբրու վէքիլ եւ փոխանորդ մեզ, զոր եւ ահա յատուկ առաջնորդական կոնդակաւ յղեցաք յօրհնեալ քաղաքդ ձեր, զի եկեալ յայդր՝ զձեզ եւ զամենայն ազգս մեր, որք գոն յայդ օրհնեալ յերկրոջդ, հովուեսցէ հոգեւոր իշխանութեամբ եւ օրինօք սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ կանոնօք հարցն սրբոց, որում եւ դուք պարտիք ըստ ամենայնի հնազանդիլ, եւ ամենից հոգեւոր եւ անմեղածին հրամանաց դորին լսօղք եւ կատարօղք լինիլ, որպէս եւ գրեալ եմք, ահա, յառաջնորդական կոնդակոջն դորին լիապէս: Նաեւ՝ զհարազատ եւ օգտասէր որդին Սրբոյ Աթոռոյս եւ ազնիւ սիրելին մեր՝ քրիստոսասէր եւ ի նոյն միշտ զօրացեալ պարոն Մելիք Աւետիք աղայն կարգեցաք երիցփոխան յաստուածախնամ քաղաքոջդ ձերում, որպէս - զի ամենից անկարգութեանց քահանայից եւ եկեղեցականաց սաստօղ եւ սանձիչ լիցի: Նոյնպէս եւ աշխարհականաց անկարգ շարժմանց եւ օրինազանցութեանցն, հասի եւ չհասի եւ այլ ամենայն անկարգութեանց արգելօղ եւ խափանիչ լիցի: Եւ Սրբոյ Աթոռոյս հասից եւ իրաւանցն եւս վերահասու եւ մուղայէթ լիցի: Քանզի որքան լուսահոգի հայրն դորին կենդանի էր եւ զերիցփոխանութեան գործն վարէր եւ զանկարգսն սանձէր՝ այդքան չէր յաճախեալ անկարգութիւն յայդ քաղաքոջդ: Իսկ յորժամ այն լուսահոգին վախճանեցաւ, եւ Աստուծով զօրացեալ որդիքն նորին չեղին ձեռնամուխ այդ գործոյդ, օր[ը]ստօրէ զօրացաւ անկարգութիւնն ի միջի ձերում, եւ չարիք բազումք յառաջացան: Վասն որոյ վերստին շնորհեցաք դմա զայս վարձաւորելի գործս, զի զոր ինչ բարեկարգութիւնս տեսեալ է ի լուսահոգի հօրէն իւրմէ՝ Մէլիք Աղայէն, ինքն եւս զնոյնս արասցէ եւ յառաջացուսցէ, զի ամենայն նորամոյծ չարութիւնքն խափանեսցին եւ բարձցին ի միջոյ:

Այլեւ՝ զհարազատ որդիսն Սրբոյ Աթոռոյս Տէր Նիկողայոս եւ Տէր Մելքիսէթ խոհեմագոյն քահանայսն կարգեցաք գործակալ Սրբոյ Աթոռոյս ի յօրհնեալ քաղաքոջդ, որպէս զի ամենից բանից եւ գործոցն Սրբոյ Աթոռոյս, որք յայդր հանդիպին, հոգացօղք եւ կատարօղք լիցին, եւ ամենից տէրունեաց՝ եկամտից, ճորտից, խանութից, տանց եւ այլ ամենայն արդեանց եւ գործոց Սրբոյ Աթոռոյն վերահասուք, հոգածուք եւ կառավարիչք լիցին՝ գիտութեամբ եւ վերահասութեամբ առաջնորդին: Եւ լիցին առաջնորդին ձեռնտուք յամենայն գործս նո-

րին, եւ հոգացօղք, եւ ապահով առնօղք զնա յամենայն ծանրութեանց:

...Այսպէս գիտացեալ ձեր զայսոսիկ հաստատնապէս, խորհեսջիք զօգուտն եւ զարժանն ձեր, առ ի ազատիլ ձեզ ի մեղադրութեանց եւ ի սրտադիւր առնել զմեզ: Ողջ լերո՛ւք ի Տէր եւ ի շնորհս նորա զօրացեալք միշտ ի նոյն յարազուարճ ցնծութեամբ: Եւ շնորհք սրբոյ Իջման տեղւոյս ընդ ձեզ լիցի հանապազ. ամէն:

Գրեցաւ ի ՌՄԻԲ. (1222/1773) թուոջս մերում, ի նոյեմբերի ԺԷ. (17) առ դրան շնորհածաւալ եւ հանրաուղղիչ մեծի Աթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի:

* * *

Ձախ լուսանցում, կաթողիկոսի անձնական կնիքի կրկնությունից անմիջապես յետոյ՝

«Դարձեալ՝ զայս եւս յատկապէս պատուիրեմք սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց, զի բաց ի վերոյ գրեցեալ անկարգութեանցն, որք գոն ի միջի ձերում, գոն եւս ի ձեզ երկու մեծագոյն եւ գլխաւոր անկարգութիւնք, որք յայլ տեղիս ոչ գտանին, եւ մանաւանդ՝ ընդդէմ են կանոնաց սրբոց եւ Գրոց աստուածայնոց, որք են այսոքիկ. նախ՝ զի ի սուրբ Զատկին եւ Յինանցն եւ յայլ տէրունի աւուրսն պսակ առնէ եւ երկրորդ՝ զի զմեռեալս անխտրաբար թաղէք ի մէջ եկեղեցւոյ, որք են ահեղ անօրէնութիւնք եւ ծանր մեղք: Ուստի կանոնադրեմ եւ պատուիրեմ ձեզ ահա հարկիւ մեծաւ, զի զայդ երկու անկարգութիւնսդ եւս բարձջիք ի միջոյ ձերմէ ընդ ամենից վերոյ գրեցեալ անկարգութեանցն, եւ մի՛ ոք իշխեսցէ այսուհետեւ առնել զդոսա: Ապա թէ ոք անլուր եղեալ հրամանաց մերոց՝ գործեսցէ զնոյն չարիսն, եղիցի անիծեալ եւ նզովեալ հոգւով եւ մարմնով յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ: Իսկ կատարօղքդ հոգեւոր հրամանացս մերոց՝ եղիջիք օրհնեալք յամենասրբոյ Երրորդութենէն եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ յամենայնում ժամու. ամէն:

20

ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶԵԿՈՒՅԱԳԻՐԸ՝ ՀԱՂԲԱՏԵՑԻ ՆՈՆԻԱՅԻՆ ՈՒ ՆՐԱ ԵՂԲՈՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՈՐԻԳԷԻՑ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Qd 8958, խնկագիր, 1811 թ., վրացերէն:

Հաղբատի *սուրբ վանքի ճորտ* Սիմէոնի *որդի* Նոնիային *իր ընտանիքով ու իր եղբօրով, որի անունը* Նիկողոս *է,* Հաղբատից *այստեղ բերինք՝ մեզ հարկաւոր լինելու պատճառով: Սակայն տիտղոսաւոր խորհրդական թաւադ* Ջաալ Բարաթովը *կամենում էր սրանց վերստին ետ վերադարձնել* Հաղբատ. *պատճառն այն է, որ սրանք* Հաղբատ *գիւղում իր ճորտերի հետ պետական մորիգէի մէջ են գրուած, եւ եթէ սրանք գնան,- ասում է [թաւադը],- ապա նրանց մորիգէն իմ ճորտերից պիտի վերցուի, իսկ սրա դէմ ճորտերը բողոքում են:*

Եւ այժմ, քանի որ յիշեալ վանքի ճորտ Նոնիայի *այստեղ գտնուելն ու մնալն անհրաժեշտ է մեզ, այս կապակցութեամբ ինչպէս տեղի բնակիչները, այդպէս էլ թաւադ* Ջաալ Բարաթովը *համաձայնեցին յիշեալ* Նոնիայի *եւ իր եղբայր* Նիկողոսի *այստեղ մնալուն, սակայն ամէն տարի սրանց կողմից վճարելիք մորիգէն, որ տարեկան հինգ մինալթուն արծաթադրամ է, քանի դեռ հաղբատցիներից մորիգէ կպահանջուի՝ թաւադ* Ջաալ Բարաթովը *նրանց պետական մորիգէն մեզանից պիտի ստանայ եւ ո՛չ սրանցից: Այս մորիգէից բացի յիշեալ վանքի ճորտ* Նոնիան *ու իր եղբայրը հաղբատեցիներից ուրիշ պահանջելիքների հետ գործ ու բաժին չունեն:*

Յունուարի 16, 1811 թուականին, Թիֆլիս:

Վրաստանում *գտնուող հայոց հոգեւոր գերագոյն կառավարիչ*
Յովհաննէս *արքեպիսկոպոս* Հայոց

ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ, ԱՌ ՈՒ ԾԱԽՔ

Սանահինի հնութիւնների ուսումնասիրելիս Սարգիս վրդ. Ջալալեանցը վանքում պահուող ձեռագիր Աւետարանի վերջին թերթերին նկատել, ընդօրինակել եւ հրատարակել է ստորեւ բերուող վաւերագրերը (Տե՛ս 21, 23, 24,25)[1]:

21

1654

Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Արղութի *որդի* Վասակս *եւ իմ որդիքն՝* Էլիզբարն, Գասպարն, *մեր կամաւ եւ յօժար սրտիւ ընծայ խոստացաք յԱստուածածնիս, զոր յառաջմէ թագաւորացն հաստատեալ էր այս վախմ ի յանցեալ թագաւորացն մերոց, մենք այլ առանք ի* Պարսից *թագաւորէն, որ անուն նորա* Շահ Աբաս, *որպէս կու հրամայէ սուրբ Աւետարէն, թէ՝ Երանի որ ունիցի զաւակ ի* Սիօն *եւ ընտանի վերին* Երուսաղէմ*: Ես՝ պարոն* Վասակս *եւ իմ որդիքն՝* Գասպարն *եւ* Էլիզբարն *մեր սրտովն սիրեցեալ տուաք վախմ Սուրբ Աստուածածանին* Ոռնակի *մեր ծիլ չինականն,* Սաղուձորի Վանանց *ծիլն, որ մեր առխ էր ամէն: Ինչ որ ձեռացներս կայր՝ թէ՛ սարում եւ թէ՛ ձորում, զամէնն տուաք վախմ Սուրբ Աստուածածնին վասն յիշատակի իմոյ եւ արեւշատութեան ծնողաց իմոց եւ որդւոց, որ անջնջելի մնայ յաւիտեան: Իսկ որ իմ նաթիսաւ*[2] *մնայ՝ յետ իմոց չունի հրաման, որ զայս ինչ վախմս կտրէ Աստուածածնի դռնէն:*

Ով որ յանդգնի հանել ջնայ այս իմ վախմս, պարտական է մեր մեղացս առաջի Աստուծոյ եւ նզովեալ է ի սուրբ ժողովոյն. ամէն:

ՌՃԳ. (1654) թվին:

---

[1] *Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, հ. Ա., էջ 40-42:*
* *Եսայի, ԼԱ. 9*
[2] *Նաթիսաւ - վրաց.՝ ազգական, արիւնակից*

22

[1658-1680]

Կամաւն Աստուծոյ ես՝ Պօղոսի որդի Արազս, իմ եղբայր Պօղոսս, իմ հօրեղբօր Թոռն Խէչատուրս եւ մեր որդիքս գիր տուինք առաջի Աստուծոյ, որ մեր նախնիքն մէկ աւրայվար հող իւրեանց հոգոյն հ[ա]մար տվել էին Անդրիասանց Սարգիսին. յետոյ Սարգիսն անյիշատակ էլաւ, մեր տված հողն անտէր մնաց. Մենք էլ պարոնից հողն ճարեցինք, մէկ աւրավար հող էլ մենք վրէն հաստատեցինք՝ Բ (2) աւրավար հող տվինք վախմ Սանահնոյ Սուրբ Աստուածածնին:

Ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ Ե (5) ծիլ վարողն տանի, մէկ ծիլ ղրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն, մեր ննջեցելոցն Քրիստոս որդի ասեն: Ննջեցեալքն այս են. Աստուած ողորմի Պետրոսին, Պօղոսին, Աւաքին, Մկրտիչին, Գասպարին եւ իւրեանց յիշատակին՝ Ալիխանին, Թումանին, Մէսրոպին. Աստուած իւրեանց դատաստան քաղցր անէ:

Վկայ է այս բանիս տանուտէր Շահնազարն, Ապովն: Աստուած ողորմի Ս[ար]գիսին: Աստուած ողորմի Շարխանին:

Ես Ս[ար]գիս եպ[իս]կ[ոպո]ս գրեցի, այս բանիս վկայ եմ, Աստուած վկայ է: Պ[արո]ն Մարիամ Դէղօփալի նացվալն [Ա]փխազս վկայ: Ավթանդիլի նացվալ Կիպրիէն վկայ: Աստուած վկայ:

Ծան. Վաւերագիրը, ինչպէս «Առաջաբանում» արդէն ասել ենք, ընդօրինակուել եւ պահպանուել է Կարնոյ Թուանճ գիւղում 1592 թ. գրուած ձեռագիր ժողովածուի կազմում (Մատենադարան, ձեռ. N 3050, էջ 373v), անցնելով էջի ազատ մնացած մասում: Լ. Խաչիկեանի «Աշխատութիւնների» Բ. հատորում վկայակոչուած է վաւերագրի առաջին կէսը: Մեր հրատարակութիւնը ամբողջական է, պահպանելով բնագրի ուղղագրութիւնը: «Պրն Մարիամ Դէղօփալի» յիշատակութիւնը բաւարար հիմք է այն 1658-1680 թթ. շրջանում թուագրելու համար (Ռուստոմ թագաւորի այրի, որը 1646թ. օժիտի կարգով ստացել էր նացուալի պաշտօնով ներկայացող Խովանէ Ափխազին): Մարիամի անունը յիշատակող վաւերագրերի ցանկ տես პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, თბ. 2004, გვ. 58-62.

23

1681

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին ես՝ Սիրադեղանց Սիրադեղս, իմ կամաւ եւ իմ յօժար սրտիւ ծախեցի ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին Խեչէրկուտի բեմի տակին Լանջի Ջուրաբանց հողի տակի հողն, Հախնազարանց չօնգուր հողի վերի կուրն՝ մէկ ծէրն գնում այ Սուլուխանանց Ըռշտարի հողն, մէկ ծէրն գնում այ Ճունուլափոսն, հախն առանք, մեր կարեացն արարինք: Օչ ում դաւի չկայ՝ ո՛չ իմոց եւ ո՛չ այլոց օտարաց: Ով որ դաւի անէ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ՌՃԼ. (1681) թվին, հոգտեմբերի ութին:

Ես՝ Ասլանս վկայ, Մանուչարս վկայ, Շերմազանս վկայ, Օրամս վկայ, Սօրիկս վկայ, Ջուրաբս վկայ:

Ես՝ Տէր Մարտիրոս գրեցի եւ վկայեմ Աստուծով:

24

1683

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին ես՝ Սմբատս եւ իմ եղբայր Պօղոս եւ մեր որդիքն, մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ ծախեցինք Խեչէրկուտի փոսի գլխավէր հողն ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին, որ մին ծէրն գնում այ Շահվէրդու քարի գլխի հողն, մին ծէրն՝ Հախնազարանց հողն, Վանանց լանջի հողի տակն, Արաքունոյ կողմն Ոռնակայ ճամփու: Հախն առանք, մեր կարեաց արարինք: Օչ ով դաւի չունի՝ ո՛չ ազգականք եւ ո՛չ օտարք: Ով որ դաւի անէ կամ ետ ու յառաջ տայ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Գրեցաւ ՌՃԼԲ. (1683) թուին, մայիսի Ե.ին (5):

Ես՝ Սօսի-բէգս վկայ, ես՝ Թամազս վկայ, ես՝ Գօգիս վկայ, Դարախանս վկայ, Մանթաշս վկայ, Եգանս վկայ:

Ես՝ Տէր Սարգիս գրեցի եւ վկայեմ, Աստուած վկայ:

25

1717

Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին մեք՝ Սմբատի որդիքս Երալիս, Էլիզբարս, Յովսէփս եւ մեր որդիքս, մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ ծախեցինք ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին Ջրանցի ճամփի տակի ճիպէքն,

իւր վերի կռան հողն, որ մէկ ծէրն գալիս այ դրայ նորքն մեր, մէկ ծէրն՝ դրայ ջրանցն, Ջումանց ճիպէքի վերի կուռն. մէկ կոպարն Ջրանցի ջուրն, մէկ կոպարն՝ ճամփէն: Հախն առանք, մեր կարեացն արարինք:

Ով յետ ու առաջ դաւի անէ՝ ԳՃԺԸ. (318) հայրապետաց նզովեալ եղիցի, յօձէն մինչեւ ի Նեռն անիծեալ լինի:

Ի ՌՃԿԶ. (1717) թվին, սեպտեմբերի ԺԵ.ին (15):

Ես՝ Ասլամազս վկայ, ես՝ Ասլան բէգս վկայ, Շիրմազանս վկայ, Դուրախանս վկայ, Ջուրաբս վկայ, Մանուչարս վկայ:

Ես՝ Տէր Սահակս վկայ եւ գրեցի Աստուծով:

ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՎՃԻՌՆԵՐ

26

[ՍԱՀՄԱՆՔ ՎԻՃԱԿԻՆ ՀԱՂԲԱՏԱՅ]

Ի ժամանակս թագաւորացն Յունաց Միքայէլի, Վրաց Բագրատունեան Բագարատին եւ որդւոյ նորին Գէւորգեայ, եւ Հայոց Գագկայ եւ որդւոյ նորին Սմբատայ, եւ որդւոյ Աշոտեան Բագրատունւոյ եւ Աղուանից Կիւրիկէի[1] եւ որդւոյ նորին Ոռորիոսի եւ Ներսէսի, որ միաբանութեամբ եւ սիրով պատրաստեցան երթալ ի Պարս ի սպաս Մէլիք-շահ մեծ թագաւորին, զի թագաւորաց թագաւորն Մէլիք-շահ կամեցաւ խաղաղութիւն եւ սէր արկանել ընդ քրիստոնէից, վասն որոյ առաքեաց զդեսպան զմին ի հաւատարիմ՝ ծառայից իւրոց, որոյ անուն էր Աբդուլ, որ եկն հրաւիրակ թագաւորացն քրիստոնէից, այսինքն՝ Յունաց, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, առ ի գնալ ի դուռն մեծ թագաւորին Պարսից, բայց թագաւորն Յունաց ոչ կամեցաւ գնալ ի տեսութիւն մեծ թագաւորին, վասն որոյ թագաւորքն Վրաց Գէւորք, Հայոց Գագիկ եւ Աղուանից Կիւրիկէ[1] ժողովեցան առ Բագրատ եւ սիրով միաբանեցան զի գնասցեն ի Պարս առ մեծ թագաւորն Մելիք-շահ, որ եւ այնու միաբանութեամբ եկին ի դուռն սրբոյ եւ մեծի վանիցն Հաղբատու՝ ի աղաչել զԱստուած եւ զՍուրբ Նշանն տէրունական՝ թերեւս օգնեսցէ եւ յաջողեսցէ զճանապարհս նոցին մաղթանօք արքեպիսկոպոսին Հաղբատայ եւ խոստացան արեամբ ներկեալ Սուրբ Նշանին Քրիստոսի խոստմունս եւ ընծայս մեծամեծս, զի եթէ խաղաղութեամբ վերադարձցեն ի Պարսից երկրէն մեծ պատիւս տացեն սրբոյ վանիցն Հաղբատայ: Եւ մինչ գնացին յաջողութեամբ Տեառն եւ Սրբոյ Նշանին, թագաւորն Պարսից ի տեսանելն

[1] Բնագրում՝ Կիւլիկէ

զԹագաւորսն քրիստոնէից մեծաւ պատուով եւ սիրով ընկալաւ զնոսա
եւ առընԹեր իւր պահեաց եւ շնորհեաց բազում՝ պարգեւս եւ զԹուղԹս
ազատուԹեան եւ վերջապէս՝ այպիսի փառաւոր պատուով վերադար-
ձոյց զնոսա ի բնակուԹիւնս իւրեանց:

Եւ նոքա եկեալ յաջողուԹեամբ եւ մեծաւ ուրախուԹեամբ ի յեր-
կիրս իւրեանց ժողովեցան միաբանուԹեամբ եւ եկին ի դուռն սրբոյ
վանիցն Հաղբատու *առ ի կատար հաստուցանել զխոստմունս իւրեանց:*

Անդ գտանեցան յայնմ ժամու եւ երկու կաԹողիկոսքն՝ Հայոց Բար-
սեղ *եւ* Աղուանից Ստեփաննոս, *որք եկեալ էին ի Թաղումն հանգուցեալ*
արքեպիսկոպոսին Հաղբատայ: *Յետոյ լուեալ էին* Բագարատ, Ներսէս *եւ*
մեծն Յովհաննէս՝ *ելեալ էին ընդ առաջ եւ գնացեալ յուխտ ի* Հաղբատ՝
եւ ընտրեցին անդ քահանայ ոմն ի յառաջադրուԹեան տանն Հաղբա-
տու *[հրամանաւ]* Գագիկ *արքայի սուրբ եւ փիլիսոփայ, խաղաղ եւ յա-*
մենայն առաքինուԹեամբ զարդարեալ Բարսեղ *անուն, եւ հրամանաւն*
Թագաւորաց երկու կաԹողիկոսքն ձեռնադրեցին զքահանայն ի յա-
ռաջնորդուԹիւն սրբոյ վանիցն Հաղբատու: *Եւ այս երկու կաԹողի-*
կոսքն ընծայեցին յատուկ իւրեանց վիճակիցն բազում՝ վիճակս ի ծա-
ռայուԹիւն մեծի վանիցն Հաղբատայ *հրամանաւ եւ կամակցուԹեամբ*
բոլոր արքայիցն եւ մեծամեծ իշխանացն Հայոց *եւ* Աղուանից: Բարսեղ
կաԹողիկոսին վիճակիցն սատեանցն[1] Տաշիրն *եւ ամրոցն* Լոռի *իւրեան*
բոլոր ԹէմիւԹն, Բաղանց տախտն[2] *իւրեան բոլոր Թէմիւն,* Խօրնուտակոտն
իւրեան Թէմիւն, Հայունոյ *եւ* Ծանկունոյ *տախտն իւրեան Թէմիւն,* Օձնու
տախտն իւրեան Թէմիւն, Թիֆլիզ *քաղաքն,* Վերի Գորի, Սամշիլդէն[3],
Դմանիսն[4] *եւ* Բուղամու *ձորն իւրեանց Թէմիւն,* Վերի Ցխելվան, Թամարա-
շէնն[5], Ղօրնիսն[6], Չիխօրն, Սամծուէրն *եւ* Մծօվրէթն *իւրեանց Թէմիւն,*
Բրինձն, Նաբախտէվն[7] *եւ այլն,* Սուրամն, Ղօգիցին, Ատէնն, Դեղումն. Կա-
խէթն, Ծաքին, Վարխոանն, զՈրբէթի[8] *ծայրն, բոլոր* Սումխէթայ *տունն*[9] Նա-
խէդունն՝ Ծապալայն, Տալաւէրն, *զոր ինչ* Վրաց *արքայի վիճակումն Հայք*
գտանին Գրիգոր Լուսաւորչու *դաւանուԹեամբ բոլորն* Հաղբատայ *ծառա-*

[1] *ալստեանցն*
[2] *տաղտն*
[3] *սամշվէլդէն*
[4] *դմոնիսն*
[5] *Թամարէշնն*
[6] *զօրնիսն*
[7] *նաբաստէվն*
[8] *զուրբուԹի*
[9] *տանն*

յող լինին: Վրաց *արքայից* Բագարատայ *եւ* Գէորգեայ *նուիրեալն այս է՝*
Ախալքալաքն, Սամցխէն, Թմօգվին[1], Սաջաւախօն, Ջաւշէն, Իմէրէթ, զԱրդա-
նուճն, Բուլբուլեանն, Քօբուլեանն, Սվանտալէն, Թատումն, Ածողվէրն *եւ այլ*
նորին վիճակքն մեծ ի Յովհաննու *հրամանաւն: Եւ մեր* Հայոց *ազգքս ե-*
տուք Սրբոյ Նշանին Հաղբատայ *վիճակն* Աղուանից Տայօղն, Գօրականն,
Ջորագեղն, Կայեանն, Կայէծօնն, Աղէստաֆէն, Խօջաբազարն, Մահկանն, Գա-
քէն, Ծամքօրն, Ծաքեն. *եւ մերս Թեմից* Գաւազէնն, Բարամն *իւրեան*
Թէմիւն, Մանասն *իւրեան Թէմիւն, մինչեւ ի* Վօդամած *իւրեան շրջակայ*
գիւղօրէիւքն՝ շէնիւքն եւ անշէնիւքն: Այսոքիկք բոլոր Վրաց *Թագաւո-*
րին, Հայոց *Թագաւորին եւ* Աղուանից *Թագաւորին նուիրեալն է երդ-*
մամբ եւ դաշնադրուԹեամբ. խոստացաք եւ կատարեցաք այսու պայ-
մանաւ՝ զի զոր ինչ Հայոց *եւ* Աղուանից *վիճակումն* Վրաց *ազգք գտա-*
նիցին ՄծխԹայու *ծառայեսցեն եւ զորս ի* Վրաց *վիճակումն* Հայոց *ազգք*
գտանին՝ սրբոյ վանիցն Հաղբատայ *ծառայող լինիցին հրամանաւ եւ*
կամօք Աստուծոյ օրհնեալ մեծ պսակաւոր Թագաւորին Վրաց Բագարա-
տայ *եւ որդւոյ նորին* Գէորգեայ Բագրատունւոյ *եւ* Հայոց *Թագաւորին*
Գագկայ *եւ* Աղուանիցն *Թագաւորին* Կիւրիկէ[2]:

Աստուածասէր եւ բարեպաշտօն անշարժ պահօղքդ անսուտ հրա-
մանիս մեծ Թագաւորացն եւ կաԹողիկոսացն օրհնեալ լիջիք ի Սրբոյ
ԵրրորդուԹենէն եւ ամենայն սրբոց նորա սատ երկար ամօք եւ խաղա-
ղուԹեամբ եւ ի հանդերձեալն զուարԹերես եւ չարայաղԹք լինիջիք, եւ
արքայուԹեանն Աստուծոյ արժանի մեծաւ պատուով եւ յաղԹօղք
ԹշնամացՆ խաչին Քրիստոսի, որք գալոց են ի վերայ քրիստոնէից, եւ
յաւուրն դատաստանի յաջակողմեան դասուն արժանի լինիջիք տեսու-
Թեան Քրիստոսի եւ լսելոյ գքաղցր բարբառն, որ ասէ՝ «Եկայք օրհ-
նեալք հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալն ձեզ զարքայուԹիւնն
ի սկզբանէ աշխարհի»: Եւ ով ոք սորին եղծմանն ձեռնամուխ լիցի, եւ*
այլոց Թագաւորաց նուիրեալ յիշատակսն խափանել ջանասցէ՝ կա՛մ
Թագաւոր, կա՛մ կաԹողիկոս, կա՛մ եպիսկոպոս, կա՛մ քահանայ եւ կա՛մ
մեծ եւ փոքր իշխանք, արք եւ կանայք եւ այսոց վանօրէից ժողո-
վուրդն հանցէ, զորս մեք նուիրեալ եմք, եւ զխոստմունս մեր կատա-
րել հրամանաւ մերով Թագաւորքս եւ կաԹողիկոսքս, սորին եղծանողն

[1] *ի մոդվին*
[2] *կիւլիկէ*
* *ՄատԹ., Իե. 34:*

անիծեալ լիցի ի յԱստուծոյ եւ զպատիժս դատ[աստ]անի Արաղօնի[1], Կայէնի, Յուդայի եւ խաչահանուացն առցէ եւ զտանջանս դժոխոցն ժառանգեսցէ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Նաեւս ի յետագայից մերոց՝ թէ թագաւոր, թէ կաթողիկոս եւ թէ պատրիարգ գտանիցին զայս մերս նուիրեալ անջնջելի յիշատակն եղծանել, խլել, խափանել չունին կարողութիւն, վասն զի ետուք անշարժ եւ անխափան սրբոյ վանիցն Հախբատայ, նաեւս՝ եթէ Հայոց կամ՝ Աղուանից կաթողիկոս կամ պատրիարգ ոչ գտանիցին՝ հրամանատուն լինելոց է սրբոյ վանիցն եղեալ Հաղբատայ արքեպիսկոպոսն: Իսկ եթէ նա եւս սրտացաւօրէն ոչ աշխատիցէ՝ զնուիրեալ յիշատակն մեր ի սուրբ վանիցն հանեալ ի կորուստ վատնիցէ, ինքն եւս հանցի ի եպիսկոպոսէն իւրմէ եւ զոր ինչ նզովք ի վերն գրեալ եմք նա եւս ժառանգեսցէ:

Նմանապէս հաստատ պահօղքն եւ կատարօղքն սորին եղիցին օրհնեալք յԱստուծոյ եւ զուարճացի հոգի նոցին ի յուրախութիւնս արքայութեան յերկնից ի յարութեան յաւուրն յետնում: Եւ ով ոք լիցին սիրօղք սրբոյ Երրորդութեանն եւ քրիստոնեական հաւատոյն այս հրամանս թագաւորական հաստատ եւ անշարժ պահեսցեն, որ եւ շնորհք տեառն Աստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա վայելեսցեն ուրախութեամբ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Գրեցաւ ի թուին Հայոց հինգ հարիւր եւ երկու տասանին (1063):

* * *

Մեք՝ օծեալ Թամրազ արքայի որդի արքայ Վրաց, Կախից, Ղազախու, Բօռչալուու եւ Շամշադնու տիրօղ կալնօղ եւ հրամայօղ Երկրորդ Հերակլ, քննեցաք զՀախբատայ ժողովուրդն եւ զհին գուջարներն եւ ստոյգն իմացաք, որ Քարթլու, Կախէթու եւ Իմէրէթու բնակիչ քրիստոնեայքն Հախբատայ ժողովուրդ են լեալ, որովհետեւ ի յառաջին թագաւորացն նուիրեալ էր Քարթլու, Կախէթու եւ Իմէրէթու Հայոց ժողովուրդն ի ծառայութիւն Հաղբատու՝ թէ՛ իշխանք, թէ՛ ազնիւորդիք, թէ՛ ռամիկք, վասն որոյ մեք եւս այսպէս հաստատեցաք գուջարի օրինակս զայս. զի եթէ ի Քարթլ եւ կամ ի Կախէթ Հայոց ղաւանութեամբն եկամուտ ժողովուրդք գտանիցին նոքա եւս Հաղբատայ ծառայող են լինելոց եւ բաց ի նմանէ ոչ ոք կարէ ձեռնամուխ լինել, զի ի մէջ ամենայն քրիստոնէից այսպիսի սահմանադրութիւնս կայ:

Մայիսի 4-ին ի 1779 թուին:

---

1 Բնագրում՝ «Աբերոնի»:

Ծան. Թէ ինչ աղբիւրից է Գիւտ ա. ք. Աղանեանը քաղել ու առանց գնահատութեան փորձի «Լումայ» հանդէսում (1898, Ա, էջ 261-264) հրապարակել բազում հակասութիւններ, աղաւաղումներ, բայց եւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ բովանդակող այս փաստաթուղթը՝ յայտնի չէ: Նրանում յիշատակուող տեղանուններից շատերը կարօտ են ճշգրտման, թագաւորների եւ կաթողիկոսների ժամանակակցութիւնը՝ դժուար համադրելի, լեզուն՝ առատ աշխարհաբարեան նորաբանութիւններով, գրութեան թուականը՝ 1063 թ. յոյժ կասկածելի, քանի որ գործող անձերից մի քանիսը վաղուց հանգուցեալ էին կամ տասնամեակներ անց պիտի գործող անձ դառնային:

Ակներեւաբար յօրինուածքի հեղինակը ուշ միջնադարի Հաղբատի միաբաններից է, որը բաւական ծանօթ է ԺԱ. դարի աղբիւրներին եւ ջանում է հիմնաւորել իր միաբանութեան նկրտումները՝ թագաւորների ու կաթողիկոսների յիշատակմամբ:

Հերակլ Բ.-ի հրահանգից դատելով՝ յօրինուածքը կասկած չի յարուցել եւ ծառայել է կանխաւ որոշած նպատակին: Վերահրատարակում ենք մասնակի ուղղագրումներով, հանգամանալի քննութիւնը թողնելով առաջիկային: Գ. ա. ք. Աղանեանի ընտրած խորագիրը՝ «Մեծամեծ կայսերաց թուղթ, որ կան հանգուցեալ ի Հաղբատ լուսահոգիքն այնք» նկարագրական է, ուստի այն փոխարինեցինք «Սահմանք վիճակին Հաղբատայ» վերտառութեամբ:

27

ՎՃԻՌ ԹՈՒՇՄԱԼ ՋՈՒՐԱԲԻ ԵՒ ՍԱՆԱՀՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՎԷՃԻ ԱՌԹԻՒ

Վրաստանի կենտր. պետ. արխիւ, ֆոնդ 1450, թղթ. Հմր 28, վաւ. Հմր 6, գրուած 1679 թ., պարսկերէն, վրացերէն: Հրատ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 4, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1972, გვ. 142-143.

Թուշմալ Ջուրաբն ու նրա եղբօրորդիները եւ Սանահնի եպիսկոպոսը Ձխչոբանի եւ Եպիսկոպոսի[1] գիւղի հողերի սահմանների կապակցութեամբ վիճում էին: Գանգատուեցին բատոնին: Եւ բատոնը մեզ [Ս.] Հոգու եւ Աստծու [առաջ երդման] տակ դրեց, ուղարկեց այդ հողերը կարգաւորելու: Մենք՝ մդիւան Ռոստեւանը եւ Ղորղանաշիլի դափիչի Բեժանը, եկանք հողերի սահմանը. վկաներ նստեցրին ու իրենց Հոգու եւ Աստծոյ առաջ ժողովեցինք:

Ղաուլիան վկայեց. բատոն Բագրատի ժամանակ մէկ անգամ երեք-չորս օրուայ հողի ղալա վերցրինք եւ մեր գիւղը տարանք, իսկ մնա-

---

1 Բնագրում անունն աղաւաղուած է՝ «Իրիսկոպոսի գիւղ»:

ցածը ամբողջութեամբ անտառ էր, եւ պարոնտէրը գործածել տուեց:
Դրանից յետոյ ամէն ինչ պարոնտէրի գիւղն է ուտում[1]:

Պարոնտէրը ուրիշ վկաներ բերեց: Սրանք այսպէս վկայեցին. այս
տեղը մեծ անտառ էր, եւ այդ Եպիսկոպոսի գիւղացիները գործածեցին
ու նրանք են ուտում[2]:

Այլ վէճ չենք լսել: Եւ քանի որ երկար ժամանակի[3] գործ էր, ու
անտառն էլ պարոնտէրի ճորտերն էին գործածել եւ մինչեւ այժմ էլ
դրանք են օգտագործում, ուստի կողմնակի վկայ չկանչեցինք:

Մենք այսպէս վճռեցինք. պարոնտէրի՝ Թուշմալից թողնուած տասը
ճորտ ուր անցնեն՝ այսպէս երդուեն. «Այս տեղը մեզ գործածել տայ եւ
մեզ էլ օգտեցնի, եւ ոչ էլ [որեւէ] մէկը մեզնից այն վիճարկի»: Եթէ
այսպէս երդուեն՝ մինչեւ որ սահման էլ հասնեն - Եպիսկոպոսի գիւղա-
ցիներին մնայ, Թուշմալի որդիները ոչնչով չեն արդարանայ: Իսկ եթէ
չկարողանան երդուել՝ տան մօտից որ ջուր է վար թափւում - դրանից
այն կողմը մնայ Թուշմալի որդիներին:

Սոյն [խնդիրը] այսպէս կարգաւորուեց. մեր այնտեղ գտնուած
ժամանակ Սանահնի պարոնտէրը Սանահնի Աստուածածնի պատկերն ու
Երրորդութեան պատկերը բերեց, ու ողջ գիւղը միաբերան հաւաքուեց
եւ երդուեցին: Իսկ Թուշմալն ու Ծավերդյան չերդուեցին: Հողերը նոյն Ե-
պիսկոպոսին մնացին:

Գրուեց քրոնիկոնի 377-ին (= 1679), յունիսի 10-ին:

28

ՀԵՐԱԿԼ Ա.-Ի ՎՃԻՌԸ ՌԵՒԱԶ-ԲԷԿԻ ԵՒ ԲԱՆԴՈՒՐ-ԲԷԿ ԱՐՂՈՒԹԱՇԻՒԼՈՒ ՎԷՃԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Hd-8763. վրացերէն, 1693 թ., պատճէն: Հրատ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 4, გვ. 164-165.

Բանդուր-բեկ Արղութաշւիլին վէճի մէջ էր հարգարժան Ռեւազ-բեկի
հետ՝ Կարապետի գիւղի եւ Հաղբատաց այգիների կէսի [համար]:

Եկան մեզ մօտ եւ գանգատուեցին: Ղարաբաղի նախկին բէգլար-
բէկը այստեղ ներկայ էր: Հարցափորձեցինք եւ ստուգեցինք:

Ինչի շուրջ գանգատւում էին՝ Ռեւազ-բեկին ու նրա հօրն է [պատ-
կանելիս] եղել: Այնպէս որ՝ Բորչալոյի տէր նորին երեւելիութիւն Թա-
մազ Ղուլիխանը յայտարարեց մեզ մօտ, թէ երբ նրանից խլել են՝ Ռեւազ-
բէկին ու նրա եղբօրն են տուել, Հաղբատի մամուլ[1] է եղել եւ այժմ Ռե-
ւազ-բեկի ձեռքին է: Ու նաեւ այս յայտնեց ու վկայեց, որ այդ մամուլը
երբեք Արղութաշւիլիներինը չի եղել եւ ոչ էլ պատկանել:

Քանի որ սոյն կապակցութեամբ Լոռէի տէրը այսպէս վկայեց, թէ
Ռեւազ-բէկինն է եղել եւ Արղութաշւիլիներն եւ այլոք այնտեղ գործ չեն
ունեցել, Դաստուրանցից ներքեւ Արղութաշվիլիները որեւէ գործ չունեն:
Ուստի վերոյիշեալ գիւղն ու մամուլը դատով մնաց Ռեւազ-բէկին եւ
նրանն է: Եթէ հետագայում Արղութաշւիլիները կամ ուրիշը վիճարկեն՝
դրանց խօսքը անիրական (բաթիլ) կլինի:

Գրուեց թաթարական ռաջիբ ամսին, 1106 թուին, հոկտեմբերի 1-
ին, քրոնիկոնի 381-ին (= 1693 թ.):

Կնիք՝ Թագաւոր Նազարալիխան

29

ՎՃԻՌ ՀԱՂԲԱՏԱՊԱՏԿԱՆ ՆՈՐԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՒ ՓԻԼԻՊՈՍ ՂԱՅԹՄԱԶԵԱՆԻ ՎԻՃԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Վրաստանի Կենտր. պատմ. արխիւ, ֆոնդ 1450, թղթ. № 4, վաւ. 11: Պատճէն, բնագիրը գրուած է 1779 թ., վրացերէն: Հրատ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 5, თბ. 1974, გვ. 72-74.

Երբ Վրաստանի հանգուցեալ թագաւոր Թէյմուրազի որդին՝ նորին
բարձրութիւն Հերակլ երկրորդը՝ Քարթլիի ու Կախէթի թագաւորը եւ Ղա-
զախիի ու Բորչալոյի տիրակալը, Աստծուն ծառայող իր զօրեղ բազկով
Տփղիսի բերդը թաթարներից խլեց եւ առ ինքը գրաւեց, այն ժամանակ
բերդի ներսում Նորաշէնի այս հին տաճարը երեւան եկաւ եւ քանի որ
հնում Հաղբատի եկեղեցուն էր պատկանել՝ նոյն եկեղեցուն էլ նուիրեց:

Յետոյ, որոշ ժամանակ անց, Ղայթմազաշւիլի Տէր Փիլիպէն նրա
մեծութիւնը այդ եկեղեցու
շրջակայքում տան տեղ խնդրեց, եւ նորին մեծութիւնը այդ եկեղեցու
պարսպից դուրս տան տեղ պարգեւեց նրան: Եւ քանի որ այս եղելու-
թիւնը մօտ ժամանակի էր՝ հարկաւ շատերն էին յիշում, [թէ] որտեղ էր

1 իմա՛ «օգտւում»:
2 իմա՛ «օգտւում»:
3 իմա՛ «վաղուցուայ»:

1 Մամուլ-ի (վրաց.) – տիրոյթ, «հայրենիք»:

պարսպի հիմքը եւ կամ հատկապէս որ տեղը պարգեւեց, ուր այն ժամանակ խեղճ գլխներ էին խրճիթներով հաստատուել՝ այդ էլ նշանակելով գրուած էր, որոնց ապացոյցը սոյն թղթի կռնակին է յայտարարուած: Իսկ Տէր Փիլիպէն այդ տեղերը չէր անուանում: «Պարսպից ներս է տեղ զբաղեցնում»,- ասում էին [բողոքողները]: Քանի որ սոյն տեղերից այդ խրճիթները վերացրին եւ դուքաններ սարքեցին, եթէ գիտակ մարդ չլինէր այդ տեղի առաջնորդը՝ որը ումն էր կշփոթուէր: Սակայն այս ընթացքում նման մարդիկ կային՝ ոմանք կառուցողներ եւ ոմանք՝ այդ տեղերում վարձ հաւաքողներ, որ[ոնք] լաւ էին յիշում:

Հաղբատի եկեղեցու վիճակի եւ Տէր Փիլիպէի միջեւ այս խօսակցութիւնը որ սկսուեց, նորին բարձրութիւն թագաւորի եւ նորին սրբութիւն Անտոն Արքայազն կաթողիկոս-պատրիարքի հրամանով մենք՝ արքեպիսկոպոս Բեսարիոնը, վարդապետ Ստեփանէն, Տէր Աւրիան, Տէր Իսային, Տէր Յակոբը (Ակոփը) եւ քաղաքի ուրիշ բազմաթիւ տէրտէրներ, ինչպէս նաեւ աշխարհականներից ամիլախոր դիամբէկ Իեսէն, մդիւանբէկ Թէյմուրազը, դատաւոր Իեսէն, մդիւան Սուլխանը, Թումանիշվիլի մդիւան Սուլխանը, մդիւան-մոլարեթխուցէս Սոլոմոն Բագթաբեկիշվիլին, մդիւան Մանուչարը, սոյն գործը քննելու եւ դատ անելու ուղարկուեցինք:

Ք.[*] [Մեզ հետ էին] նաեւ քաղաքի մելիք-մամասախլիս Աւետիքը, Աբեսալոմանց Ասրաթը, Թաղումանց Մկրտումը՝ այս դուքանների կառուցողն ու սահմանները գիտեցողը, Նազարբէկի որդի Օսէփը՝ սա էլ այս գործի մեծ գիտակ, Ղորղանաշվիլի մուշրիբ Դաւիթը՝ ի սկզբանէ այս տեղերի վարձի հաշուառողն ու վերցնողը, եւ ուրիշ բազում մոքալաքներ:

Մեզ՝ դատաւորներիս, սրանք ոտը դնելով ցոյց տուեցին, թէ Տէր Փիլիպէին պարգեւուած տեղն այս է. եկեղեցու պարսպի հիմքին առընթեր դուքաններ որ կան, դրա դիմաց որ դուքաններ են՝ այնտեղ մօտիկ, որոնց երեսը դէպի հիւսիս է, եւ եկեղեցու պարիսպն այն է,- ասում էին [իմացողները],- որոնց երեսը դէպի արեւելք է եւ թիկունքը՝ դէպի եկեղեցին: Այդ դուքանների գերանը ճիշտ եկեղեցու պարսպի հիմքի վրայ է դրուած. բատոնի ողորմածութեամբ կալուածն էլ եկեղեցունն է եւ կառուցմամբ էլ Հաղբատի ծախսով է կառուցուած: Այս խօսքը բոլորը ձեռքը հոգուն դրած եւ Աստծու առաջ [երդուելով] ասացին եւ հաւատացրին մեզ:

* Վրաց վաւերագրերի աւանդական «Քանծիլին» է, որ պիտի կարդալ «Քրիստոսիւ»:

Մենք՝ միասին այստեղ գտնուող հոգեւորականներս եւ աշխարհականներս, այսպէս որոշեցինք. քանի որ այսքան մարդ ձեռքը հոգուն դրած այսպէս է ասում, մենք նրանց հաւատանք: Այսօր որ դուքաններ կան՝ երեսները դէպի արեւելք եւ մէյդանի կողմը, իսկ թիկունքը դէպի եկեղեցին - սրանք Հաղբատին եւ այս եկեղեցուն մնացին:

Մարտի 2, եա Քրիստոսի 1779, քրոնիկոնի 467[1]:

* * *

Սոյնի խսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը կնիքեցի՝ Իենուքի որդի Մերաբ:

Սոյնի խսկագիրը տեսայ, այս պատճէնը կնիքեցի՝ Տէր Ծմաւոնի որդի կրտսեր Ստեփան:

Սոյնի խսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը կնիքեցի ես՝ Տէր Ղազարանց Ծաքրոյի որդի Աղալոս:

Սոյնի խսկագիրը տեսայ նորին բարձրութեան կողմից հաստատուած՝ այս պատճէնին համապատասխան, ես՝ Իսայի Մկրտում Թաղոանց:

Սոյնի խսկագիրը տեսայ եւ այս պատճէնը ընդօրինակեցի ես՝ Նորին սրբութեան կուսակրօն-քահանայ Նեոփիտէս:

Մենք՝ համայն վրաց պատրիարք, արքայազն Անտոնս, դատաւորների կողմից վճռուածին համաձայն եմ եւ հաստատում եմ: Մարտի 2, 1779 թուին:

Յովհան (Իոանէ) մդիւանբեգ Օրբելիան[ս] վկայում եմ սոյն վճիռը:

Նուաստ արքեպիսկոպոս Գերվիսան:

Անարժան վարդապետ Ստեփանէ:

Սկզբում

Մենք՝ հանգուցեալ թագաւոր Թէյմուրազի որդի Հերակլ երկրորդ, թագաւոր Վրաստանի՝ Քարթլիի, Կախէթի, այլոց եւ այլոց ու այլոց տէրութեանց տիրակալ, հաստատում ենք սոյն վճիռը:

Քանի որ այս եկեղեցին Թումանեանց է եղել, երբ Աստծոյ օժանդակութեամբ Տփղիսի բերդը գրաւեցինք՝ եկեղեցիս Գորջասպ մդիւանին հաստատեցինք եւ հաղբատապատկան կարգեցինք:

[1] Սոյն վաւերագրի այլ թարգմանութիւն տե՛ս Վ. Մ. Մարտիրոսեան, Վրաց իրաւունքի յուշարձանները վիրահայութեան մասին.- «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1998, Հ[որ] 3, էջ 188-189:

Գրուեց մարտի 5-ին, քրոնիկոնի 477-ին:

30

[ՏԷՐ ԱՌԱՔԵԼ ՍԱՀԱՌՈՒՆՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԵՐԱԿԼ Բ.-ԻՆ՝ ԲԵՐԴԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄՈՒԼՔԸ ԿԱՌՈՅՑԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆԸ ՅԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ][1]

Բարձր սրբազան տէր Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղու-
թեան, *ապա մեր դատաւորքն, քաղաքի մէլիք* Դարչին *եւ չորս* Հաղբա-
տայ *ժողովուրդք քէթխուդայք, ընդ ձեզ վերահասու արասջիք լաւա-
պէս քննելով, ճշմարիտ իրաւունք տաջիք, յունիսի 17, յամին 1797.*
Հաղբատայ *առաջնորդն եւս թէպէտ եւ իցէր, որովհետեւ ձեր բարձր
սրբազանութիւնն աստ հրամայիւր, յայնժամ՝ եւս հարկ էր որ վերա-
հասու լինէիք·*

Կնիք Հերակլ արքային

Աստուած բախտաւոր թագաւորի ախտն տացէ Բերթի Մեծ *եկեղեց-
ւոյ աւագ քահանայ* Տէր Առաքելին: *Ողորմած թագաւոր, ունելոց էք ի
մտի զի սոյն եկեղեցիս յոլով ժամանակս հեթանոսքն ունէին բռնադա-
տեալ եւ գերի էր ի ձեռս նոցին, Աստուած զօրացուցանէ զթագաւորու-
թիւն ձեր, Դուք զերծուցիք ի գերութենէ: Ըստ որում՝ սոյն եկեղեցիս
ո՛չ ժողովուրդ ունէր եւ ոչ թէ յուստեքէ եկամուտ ունէր,* Զաքարիայ
*վարդապետն բարձրագոյն հրամանաւ սոյն եկեղեցւոյ պարսպի վերայ,
երեսն դէպ ի մէյդանն, շինեաց զդուքանս, որ նոցին զքիրայսն սոյն
գերի անկեալ եկեղեցւոյն պիտոյասցի ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ:*

*Տէր տացէ ձեզ երկար կեանս, եւ զնա յարքայութեան ժառանգե-
ցուսցէ, սոյն եկեղեցւոյ շինութեանն ձեռն էարկ, դուքանաց զքիրայս
եւ յինքենէ եւս ծախս առնէր եկեղեցւոյ վերայ, ժամանակն ո՛չ էանց,
ձեր ախտին փոխանակեցաւ*[2]*:*

Յետ նորին Թաղոյի *որդի* Մկրտումն *ի վէքիլութեան իւրոյ ի պարս-
պին սոյն եկեղեցւոյ եւ ի կարգին սոյն դուքանաց զայլ զդուքանս շի-
նեաց* Հաղբատայ *եկամտիցն, եւ նա եւս ձեր ախտին փոխանակեցաւ:
Յետ այնորիկ ովք որք առաջնորդք կարգեցան, պատճառ զայս արա-
րին, թէ* Հաղբատայ *դրամիւ է շինեալ, ասէ,* Թաղօյի *որդւոյ շինեալ դու-*

---

[1] «Լումայ» 1898, Ա., էջ 265-266:
*[2] Պատճէնում է վրացերէնից եւ նշանակում է «Ձեր ցաւը տարաւ» (իմա՛ վախճա-
նուեց) - Պ.Մ.*

քաններու քիրայն եւ Զաքարիայ *վարդապետի շինեալ դուքաններու
քիրան եւս նոքա ստացան, որ մի չահի սոյն գերի անկեալ եւ քայքա-
յեալ եկեղեցւոյ վերայ չեն գործ ածեալ, յայնմ հետէ սոյն եկեղեցւոյն
իւր մլքի քիրայն չէ հասեալ:*

*Ողորմած թագաւոր, ձեր բարեբախտ աչքն տեսեալ է զի սոյն եկե-
ղեցւոյն ինչպէս էին վշտացուցեալ հեթանոսքն, զպարիսպն քակեալ
էին մինչեւ զպատուհանսն, ի խոպանս եւ ի յաղբս էր. եւ ի յերդս եկե-
ղեցւոյն կանայքն ջահրայ կը մանէին, եւ ի կողմն եկեղեցւոյն մեծ եւ
բարձր գոյր աղբանոց դիզացեալ, եւ եկեղեցւոյ գլուխն եւս այնպէս
հնացեալ էր, որ բազում անգամ անձրեւն ի ժամասացութենէ եւ ի պա-
տարագէ խափանէր մեզ:*

*Ես՝ անարժան քահանայս, բարձրագոյն հրամանաւ եւ ողորմու-
թեամբ, եւ* Թումանի *որդւոց*[1]*, յարգելի դատաւորաց կամօք եւ յօժան-
դակութեամբ ձեռնարկի, մեծ աղբանոցն բարձի եւ ի գետն արկեցուցի,
եւ եկեղեցւոյ վերայ կողմնեալ խոպանն եւս բարձեցուցի եւ պարսպա-
պատեցի բռամբ եւ քարիւ, շրջապատեցուցի զպարիսպ, եկեղեցւոյ
գմբէթն եւս եւ տուն շինել որ ամենեցուն է գիտելի, հնոց ժամանակաց
համբաւ ոչ գոյ. այսքան պատճառանօք ի վերայ եկեղեցւոյ պարտ ե-
դաւ եւ ի մեծ վշտակրութիւնս եմ:*

*Ողորմած թագաւոր, այսքան շինութեանց եւ ծախուց վերայ Հաղ-
բատայ առաջնորդքն մի շահւոյ ոչինչ են օգնեալ, այլ փոխանակ օգ-
նութեան, սոյն գերի անկեալ եկեղեցւոյ մլքէրու զեկամուտսն եւս ո՛չ
տան թոյլ: Աստուած ո՛չ խափանեսցէ ի* Հաղբատոյն *քաղաքն,* Քարթլն,
Կախէթն *եւ զ*Ղազախն*, որոց եկամուտքն նորա է՛, սոյն խղճալի եկեղեց-
ւոյն ընդէ՞ր ոչ խղճան, խնդրեմք ի ձէնջ զի մէլիքին հրովարտակաւ
հրամայէք, որ դատաւորաց քաղաքացւոց վերահասութեամբ հարցա-
նիցեն եւ իրաւամբ սոյն ձեր զերծուցեալ եկեղեցւոյ, ձեր ողորմու-
թեանն, իւր զմուլքն թոյլ տան ինքեան, որ սոյն եկեղեցին, պարտուց
վճարել եւ իւր պակասութեանն լցուցանել կարողասցի ի փառս Աս-
տուծոյ եւ ի ձեր յօրհնութիւնս հաստատեսցի: Եւ ով ոք որ լինիմք ի
սոյն յեկեղեցւոջն, միշտ եւ հանապազ ձեր բարեբախտ անուան օրհ-
նօղք եւ յիշատակօղք լիցուք:*

Յունիսի 1, յամին 1797:

---

[1] Վրացերէն Թումանիշւիլու *բառական պատճէնումն է:*

Սոյն հրովարտակս մեր հանգստարան Մեծ եկեղեցւոյ հրովարտակն է:

Կնիազ Մանուչար Թումանեան[1]:

Ծան. «Լումայի» հրատարակիչ Գ. ա. ք. Աղանեանը բնագրիս ուր գտնուելու մասին տեղեկութիւն չի տալիս. վերահրատարակում ենք մամուլի արտագրումներով: Բնագրին նախորդում է Հերակլ Բ. արքայի կարգադրութիւնը: «Բերդի Մեծ եկեղեցին» Թիֆլիսի նոյն առաջնորդանիստ Ս. Գէորգն է, որի կառուցման եւ նորոգութիւնների ժամանակագրութիւնը տրուած է մեր «Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси» աշխատութեան (Ереван, 1988) 18-28 էջերում:

31

ՎՃԻՌ ՄԱՆՈՒՉԱՐ ԵՒ ՍԻՍՈՍ ԱՐՂՈՒԹԱՇԻՒԻԼԻՆԵ-ՐԻ ՎԷՃԻ ԱՌԹԻՒ

Վրաստանի Պետ. կենտր. արխիւ, ֆոնդ 1448, վաւ. N[որ] 5851, խսկագիր, 1803 թ., վրացերէն: Հրատ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 6, თბ. 1977, გვ. 327-328

Բ. Արղութաշւիլի Մանուչարը ի Տէր հանգուցեալ թագաւոր Գիորգիին խնդրագիր էր ներկայացրել եւ իր տոհմակից[2] Սիսոա Արղութաշւիլու դէմ բողոքում էր Դեմինաշւիլի մի ծուխ մարդու առընչութեամբ:

Եվ նորին թագաւորական բարձրութիւնը մեզ՝ սարդար-սախլթուխուցես Յովհան Օրբելիանին, հրամանով կարգադրեց սրանց դատը վարել: Եվ ինձ մօտ ներկայ էին Արղութաշւիլի Սոլոմոն մինբաշին ու Արղութաշւիլի Թաղան: Սրանց խօսեցրինք, լաւ քննեցինք, եւ գրով ու փաստերով պարզուեց, [որ] այդ մարդը՝ Դեմինաշւիլին, սոյն Մանուչարի ճորտն է: Սակայն այն ժամանակ այլեւայլ գործերով էինք զբաղուած եւ անպարապութեան պատճառով չկարողացանք վճիռ տալ ու այդպէս մնաց:

Այդ ընթացքում տիար գեներալ-մայոր հանգուցեալ Իվան Պետրովիչ Լազարովը, որ զօրքով Փանբակ գնաց, եւ այնտեղից դառնալիս Սանահին եկանք[3], այնտեղ էլ հարցուփորձեցինք այս մարդու հանդաման-

[1] Եկեղեցու ներսում, մուտքից աջ պատին պահպանուել է Սողոմոն Բէգթաբէգեանի դուստր, Մանուչար Թումանեանի կին Խանումի տապանաքարը երկլեզու արձանագրութեամբ:

[2] Բնագրում «տանու մարդ»:

[3] Բնագրում՝ «գնացինք»:

քը: Հաւատքի անձանց վկայութեամբ եւս պարզուեց, որ սրա ճորտն է. այդ մասին վկայեցին նաեւ բոլոր Արղութաշւիլիները ու սրա ճորտ նկատեցին եւ ո՛չ Սիսոայի: Ուստի գրութիւններով, վկայութեամբ ու փաստերով սրան մնաց:

Մայիսի 13, քրոնիկոնի 491 (=1803 թ.):

Կնիքի վրայ՝
Ով Դաւթին է տոհմակից սերումով՝
ինձ սպասպետ կարգեց սալթխուցութիւնով:
Յովհան (Իոանէ)

ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐ ԵՒ ԾԱԽՔԵՐ

32

ՀԱՂԲԱՏՈՒՄ ՍՊԱՆՈՒԱԾ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐ ԶԱԼ ԵՒ ԱՆՆԱ ԲԱՐԱԹԱՇԻԼԻՆԵՐԻ ԹԱՂՄԱՆ ՈՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ԾԱԽՍԵՐԻ ՑԱՆԿ*

Կ. Կեկելիձէի անուան ձեռագրերի ինստ., Hd N[dr] 3578, գրուած 1813., վրացերէն: Հրատ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. 1, (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალა შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1938, გვ. 329-332.

1812 թուականին դժբախտ Զալ եւ նրա կին Աննա *հանգուցեալների վրայ ինչ ծախսուել է՝ ստորեւ գրուած է:*

Ախթալացին[1] երբ գնացել է Ախթալայից՝ *մոմի համար[2] տուել եմ ինը մինալթուն եւ մէկ աբասի[3]:*

Եկեղեցու սուրբ պատկերի համար Ախթալացուն տուել եմ վեց մինալթուն եւ մէկ աբասի:

Հողին յանձնելիս վրան ծածկասալելու համար[4] տրուել է երկու մինալթուն:

Ծածկի համար փայտեր՝ տուեցի երկու աբասի:

Ախթալացին երբ գնացել է Հաղբատ՝ հանգուցեալներին բերելու, ճաշ-ընթրիքի համար նրան պէտք է եղել տաս թունգ գինի, թունգը տաս շաուրով, որ կազմում է հինգ մինալթուն:

* Զալ Բարաթաշւիլու դաժանութիւնների մասին պատմում են աղբիւրներն ու կենդանի յիշողութիւնները: Հաղբատի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսն այդ առիթով դիմել է Թիֆլիսի դատաւորին, խոստանալով «կենդանի վկայս ի մէջ մատուցանել, որք հաւատարմաբար վկայեսցեն...»: Եղելութիւնը պատմում է նաեւ Բարաթաշւիլու պահպանուած տապանագիրը (տե՛ս Պարույր Մուրադեան, Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները, Երեւան, 1977, էջ 216):

1 Իմա՛ Ախթալայի եպիսկոպոսը, առաջնորդը:

2 Բնագրում «պատուհանի մոմի համար» (sic):

3 Ձախ լուսանցքում նշանակուած են գումարները՝ համապատասխան գրերով: Անհրաժեշտ չնկատեցինք այլեւս կրկնել դրանք:

4 Բնագրում՝ გადახალესავად: Թարգմանութիւնը մօտաւոր է:

Գնալու համար հովուապետը ձիեր էր վարձել՝ երկու մինալթուն:

Ախթալա *որ բերին՝ երկու թունգ գինի պէտք եղաւ:*

Ախթալային հողօրհնանքի համար տուել եմ մէկ հորթով կով եւ չորս ստերջ կով, ընդամէնը՝ հինգ կով: Այս հինգի գինը կազմում է չորս թուման:

*Երբ Ախթալացին հանգուցեալներին բերելու համար եկաւ Հաղ*բատ՝ *այնտեղ եւ* Ախթալայում *թաղար ու կէս հաց պէտք եղաւ, որի գինը կազմում է երկու թուման, երկու մինալթուն, տաս շաուրի:*

Յարութեան երկրորդ օրը ախթալացին պատարագեց: Ճաշի համար տուել եմ մէկ ոչխար՝ երկու մինալթուն եւ չորս աբասի:

Ճաշի համար մատուցուեց հինգ թունգ գինի, [որին] տրուեց երկու մինալթուն եւ տաս շաուրի գին:

Ճաշի համար պէտք եղաւ ութ չանախ հաց, նրա գինը՝ չորս մինալթուն:

Պետրոս-Պօղոսի *տօնին պատարագեց քահանան, պատարագի համար եւ մոմի գին՝ չորս աբասի:*

Ճաշի համար պէտք եղաւ հաց ու գինի՝ երկու մինալթուն եւ տաս շաուրի:

Հովուապետին տուել եմ ցորեն ու գարի՝ մէկ թումանի:

Մեղրահատկի համար հինգ աբասու հացահատիկ (ցորեն) գնեցին:

Կիսամեակին օրուայ առաւօտեան պատարագի համար տրուեց Ախթալացուն՝ երկու թուման:

Կիսամեակի պատարագի համար հովուապետ Վարլամին *տրուեց տասնչորս մինալթուն:*

Գամաղիէլ *վարդապետին՝ երեք մինալթուն:*

Աթանաս *վարդապետին՝ երեք մինալթուն:*

Կուսակրօն քահանայ Դոսիթէոսին՝ *հինգ աբասի:*

Սիոնի *քահանայ* Իոսէբին՝ *տասը շաուրի:*

Սիոնի *քահանայ* Օնոփրէին՝ *երկու աբասի:*

Սաղմոսասացին[1] վեց աբասի:

Կիսասարկաւագներին՝ չորս աբասի:

Սիոնի *մահտեսիին՝ երկու շաուրի:*

Աւագերէց Իոսէբին՝ *վեց աբասի:*

Մետեխիի *դեկանոզին՝ երեք աբասի:*

1 Բառացի չարական երգողին, երգչին:

Անչիխատի դեկանոզ Դիմիտրիին՝ չորս աբասի:

Անչիխատի լուսարար Գաբրիէլին՝ տաս շաուրի:

Էգնատէ քահանային՝ տաս շաուրի:

[Մ]թածմինդայի քահանայ Թոմային՝ տաս շաուրի:

Կո[ր]նիլիոս քահանային՝ երկու աբասի:

Մետեխիի սարկաւագին՝ վեց շաուրի:

Ղվթաեբա [եկեղեցու] սարկաւագին՝ վեց շաուրի:

Քոշորիձէի [եկեղեցու] սարկաւագին՝ վեց շաուրի:

Սիոնի դեկանոզին վեց պատարագի համար տուեց երեք մինալթուն:

Մետեխիի դեկանոզին վեց պատարագի համար տուեց երեք մինալթուն:

Էգնատէ քահանային վեց պատարագի համար տուեց տասներկու աբասի:

Անչիխատի լուսարարին վեց պատարագի համար տուեց տասներկու աբասի:

Քվաշուէթի[1] դեկանոզին վեց պատարագի համար տուեց տասներկու աբասի:

Վանահայր Իոսէին տասչորս պատարագի համար տուեց վեց մինալթուն:

Կո[ր]նիլիոս քահանային վեց պատարագի համար տուեց տասներկու աբասի:

[Մ]թածմինդայի քահանային պատարագների համար տուեց վեց աբասի:

Սամեբայի[2] քահանային, Իոսէբ քահանային, Կոլոուբանի քահանային պատարագի համար տուեց տասներկու աբասի:

Էշմակուրաշիիլու քահանային պատարագի համար տուեց երկու մինալթուն:

Զաքարիա դեկանոզին իբրեւ երկու պատարագի վարձ տուեց ինը աբասի:

Վանահայր Իասէին իբրեւ տաս պատարագի վարձ տուեց տասներկու մինալթուն:

[1] Նոյն Քաշուէ՞թն է:
[2] Իմա՛ Ս. Երրորդութեան եկեղեցու:

Վանահայր Իասէին իբրեւ երեսուն հոգեհանգստի վճար տուեց երեք մինալթուն:

Վանահայր Իասէին կիսամեակի չաբաթուայ պատարագի համար տուել է ինը մինալթուն եւ երեք աբասի:

1813 թուականին տարեկիցի պատարագի համար հովուապետ Վարլամին մատուցուեց տասնհինգ մինալթուն:

Վարդապետ Գամաղիելին՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Եւսեւիին՝ հինգ աբասի:

Կուսակրօն քահանայ Դոսիթէոսին՝ հինգ աբասի:

Անչիխատի դեկանոզին՝ հինգ աբասի:

Անչիխատի լուսարարին՝ երեք աբասի:

Սարկաւագ Տարասին՝ երեք աբասի:

Եփրեմ սարկաւագին՝ երկու աբասի:

Սարկաւագ Իոսէբին՝ երկու աբասի:

Չորրորդ սարկաւագին՝ երկու աբասի:

Կիսասարկաւագներին՝ չորս աբասի:

Սաղմոսասացներին՝ ութ աբասի:

Էքսարքոս Վարլամին ի նշան [պատուի] տուեցի հինգ թուման:

Տարեկիցին Ալավերդու եպիսկոպոս Իոանին պատարագի համար տուեց տասներեք մինալթուն:

Վարդապետ Աթանասէին՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Գրիգոլին՝ հինգ աբասի:

Զաքարիա դեկանոզին՝ հինգ աբասի:

Եփրեմ դեկանոզին՝ չորս աբասի:

Կոշորիձէի սարկաւագին՝ երկու աբասի:

Սաղմոսասացներին, կիսասարկաւագներին եւ Ալավերդու եպիսկոպոսի սպասաւորներին՝ տասներկու աբասի:

Տարեկիցի պատարագի համար Նինոծմինդայի եպիսկոպոսին տուեց տասներկու մինալթուն:

Վարդապետ Դոմենտիին՝ երեք մինալթուն:

Կուսակրօն քահանայ Սիլիբիստրոյին՝ հինգ աբասի:

Անչիխատիի քահանայ Պետրէին՝ տաս շաուրի:

Սարկաւագին՝ մեէկին երկու աբասի:

Միւս սարկաւագին՝ երկու աբասի:

Սաղմոսասացներին՝ ութ աբասի:

Տարելիցի պատարագի, գերեզմանօրհնենքի, սեղան բացելու եւ հացկերոյթի համար Ախթալացի Իոակիմին *տրուեց հինգ թուման եւ երեք մինալթուն:*

Սերապիոն *վարդապետին՝ երկու մինալթուն:*

Ախալցիխէի *վանահօրը՝ հինգ աբասի:*

Կո[ր]նիլոս *քահանային՝ երեք աբասի:*

Երկու սարկաւագներին՝ չորս աբասի:

Կիսասարկաւագին՝ մեկ աբասի:

Վանահայր Իեսէին *տարելիցի շաբաթուայ պատարագի համար տրուեց տասներեք մինալթուն:*

Աւագ շաբաթի պատարագելու համար եւ հացկերոյթի գին՝ հինգ մինալթուն:

Ախթալայի *երկու քահանաներին տարելիցի շաբաթուայ պատարագի համար տրուեց երկու թուման եւ վեց աբասի:*

33

ԿԱԽԷԹԻ ՀԱՂԲԱՏԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐԻՑ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՍՐԲԱԴՐԱՄԻ, ՀՈԳԵԲԱԺՆԻ ԵՒ ԿԱՆՈՆԻ ԱՌՆԵԼԻՔԻ ՑԱՆԿ

Մատենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 246, վաւ. №ⁿ 440, իսկագիր, 1814 թուական

Արքայի	*Շահի*	*Աստ Թելաւոյ սրբադրամն ենթադրի*
ա	-	Ազարիա Նարիմանի
ա	-	Արութիւն Նարիմանի
ա	-	Երկար Յակոբ
ա	-	Կօխտայ Վէլիստի որթի Գիօրգին
ա	-	Սիմօն Սէթին
ա	-	Ստեփան Մարքարի
ա	-	Սօսին Բէգլարի
ա	-	Այրին Պետրոսի
ա	*բ*	Նօնին քաղաքացի
ա	*բ*	*Խուլ* Գէվօն
ա	-	*Հեքիմ* Յակոբն
-	*բ*	Բաբէլն
-	*գ*	Մալալի *բրուտն*
-	*գ*	*Դուրգար* Աբրահամն
-	*գ*	Մանուչարն
ա	*բ*	*Քաղաքացի* Անտոնն
ա	*բ*	Բաղդասարն Մէլքօյի
ա	*բ*	Պէտրէն Բաղդօյի
ա	*բ*	Գլախէն Վէրմիշի
ա	*բ*	Ափրիամն Գրդի
ա	-	Կօնին Աբրահամի
ա	*բ*	*Խարազ* Կիկօլին
ա	*բ*	Նօնին Մանանով
ա	*բ*	Գիորգին Էբիտի
ա	-	Թարօն Բէժանի
ա	-	*Խարազ* Դէմէտրէն
-	*բ*	Թաբօն Ստեփանի
ա	*բ*	*Ոսկերիչ* Գուրգէնն
ա	-	Չիթաւ Սարգիսն
ա	-	*Շիլաչի* Յակոբն
ա	-	Աւթանդիլն Պօղոսի
ա	*բ*	*Ոսկերիչ* Պապէն
ա	*բ*	Բաղդասարի *եղբայր* Մելքօն
ա	*բ*	Նօնին Գաբրիէլի
ա	*բ*	*Բրուտ* Գօգին
ա	*բ*	Չէկուր Առաքելն
ա	-	Յօհանէսն Ջուրաբի
ա	*բ*	Թէլաւէցի Յօհաննէսն
ա	-	Գալուստն Այվազի
ա	-	*Պղնձագործ* Պօղոսն
ա	-	Նօնին Ղամբարի
ա	-	Մատին
-	*գ*	Գլախէն
ա	-	Գալուստն
-	*բ*	Ափկարն
-	*բ*	Գօգին

-	դ	Յակոբն
դ	-	Տէր Արութիւնն, Տէր Գէորքի ժողովրդիցն տուավ
ա	-	Սօլոմանն Հաքուլի
ա	բ	Աղէն Ասլանի
ա	-	Սօսին Հասանի
-	բ	Դանթին Մաքօյի
ա	-	*Սառաջ* Պէպանն
ա	-	*Զլնգդար* Դաւիթն
-	բ	*Այրին* Ջուկակի: <*Վերու գրեն եղեն* Տէր Բաղդասար>[1] Տէր-Սահակեան Տէր Արութինէն *մեզ հասեալ*
ա	-	Աղալօն Աւաքի *որթի*
ա	-	Նազարի Ղազարն
ա	բ	Պէպան Պետրոսեանն
ա	-	*Զլնգար* Աւետիքն
ա	-	*Պղնձագործ* Դաւիթն
ա	-	*Պղնձագործ* Բաբէլն
ա	-	Աղէն Բայինդուրի
ա	-	Փիփինէնց Իսակն
ա	-	*Սուքան* Սաքօն
ա	-	*Այրին* Այվազի
-	բ	Սէսօն Դանիէլի
ա	բ	Յօհաննէսն Տիտոսի
-	բ	*Սառաջ* Բաթօն

ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ՀԱՍԵԱԼ ՍՐԲԱԴՐԱՄՆ ԹԷԼԱՒՈՑ

ա	բ	Քօվլուի Պետրոսն
ա	բ	Բաղալ Պապէն
ա	բ	Նացուալ Գօգին
ա	բ	Գանջըցի Յակոբն
ա	բ	Ղազարն Թաթուլի
ա	բ	Ծիպլոյ Պետրոսն
-	բ	Գօղէրձին
ա	-	Վախտանգն
ա	-	Ճուչեան Պօղոսն

[1] *Լրացումը կատարուած է այլ ձեռքով ու թանաքով:*

ա	-	Սաքօն
ա	-	*Զլնգարի* Գլախէն
ա	-	Դաւիթն Սուլխանի
-	բ	Վարթանն Խանգուլի
-	բ	Դաւիթն Ծալտաբիխ
-	բ	Դաւիթն Նիկողոսի
ա	-	Սիմոնն Խուզարածի
ա	բ	Մեծ Դաւիթն
-	բ	Բարձիմն
<259	2>	
ժէ	-	Նօրքայ *գիւղի սրբադրամն ենթադրի յատկապէս*
Բ	-	Ծինանդալու *գիւղի սրբադրամն ենթադրի <3 հոք.>*
ԻՋ	-	Ուրիէթ ուբան *եւ* Կալաւոր *գիւղքն. սրբադրամն*
ժէ	-	Մուկուզան *գիւղն, սրբադրամ*
է	-	Ախալշէն *գիւղն, սրբադրամ*
ԿԵ	-	Վէլիցիխայի *սրբադրամն*
ժէ	-	Կուճատան *գիւղն, սրբադրամ*
Ի	-	Խաչմիան *գիւղն, սրբադրամն*
ԻԵ	-	Ղօրէլ *գիւղի սրբադրամն*
ժԸ	-	Փաշան *գիւղի սրբադրամն*
Ի	-	Տուրիսցիխայի *գիւղի սրբադրամն*
<259	2>	
Ջ	-	Ծիլդայ *գիւղի սրբադրամն*
Գ	Բ	Խուխունէթ *գիւղի սրբադրամն*
Ի	-	Նափարէուլ Սանիօրի *սրբադրամն*
Գ	-	Փշաւէլ *գիւղի սրբադրամն*
Ե	-	Մաղրան *գիւղի սրբադրամն*
ժԳ	-	Մատան *գիւղի սրբադրամն*
Լ	-	Քատաւոր *գիւղն, սրբադրամն*
Ժ	-	Խօրխէլ *գիւղի սրբադրամն*
Ը	-	Ալավէրդ *եւ* Ածղօր *գիւղից սրբադրամքն*
Ժ	-	Ջանան *եւ* Յուժիայի *գիւղից սրբադրամքն*
ԼՋ	-	Ռոյիսպիր, Արտօզան *եւ* Իղալթօյի *գիւղից սրբադրամքն*
Ժ	-	Ախատէլ *գիւղի սրբադրամն*
Է	բ	Գուլգուլայ *եւ* Ղուրդղէլաւոր *գիւղից սրբադրամքն*

ԻԵ	-	Ջուէլ գուալ *գիւղի սրբադրամն*
Ե	-	Կօնդօլ *գիւղի սրբադրամն*
Գ	-	Չումլախ *գիւղի սրբադրամն*
ԺԴ	-	Գուրջիան *գիւղի սրբադրամն*
ԺԲ	-	Վէջին *գիւղի սրբադրամն*
ԻԳ	-	Բխովէլ *գիւղի սրբադրամն*
Ժ	-	Քօղալայ *գիւղի սրբադրամն*
Է	-	Բակուրցիխայ *գիւղի սրբադրամն*
Թ	-	Չալայուբան *գիւղի սրբադրամն*
ԺԱ	-	Կարդանեթ *գիւղի սրբադրամն*
Ի	-	Անագայ *գիւղի սրբադրամն*
Ծ	-	Քիսէղ, Նասօմխար, Մալխան, Փանիան. *սոյն գիւղօրայից սրբադրամքն*
ԺԱ	-	Նուկրիան *եւ* Մաղարոյ *գիւղօրէից սրբադրամն*
ԺԳ	-	Ջիմէթ *եւ* Ագրամ *գիւղօրայից սրբադրամքն*
ԺԵ	-	Ղանդաւոր *գիւղի սրբադրամն*
ԺԸ	-	Կակաբէթ *գիւղի սրբադրամն եւ Զայիլուրինն*
ԺԴ	-	Մանաւ *գիւղի սրբադրամն*
Ա	*Բ*	Թօխլէտոր *գիւղի սրբադրամն*
ԻԵ	-	Սագարէջոյի *սրբադրամն. <34 տուն առանց Տէր Գաբրիէլն>*
Է	-	Նինոծմինդայի *սրբադրամն. <8 տուն ասաց>*
ԺԵ	-	Մարտղօփի *սրբադրամն*
<239	*2*	

գումարն եղաւ

47900 դրամն

95900 դրամն

13800 դրամն

157,000 սրբադրամի գումարն>:

Աստ Թելաւոյ հոքքէրաժինքն ենթադրին

Արժանք	*Կշիռ*	
Ը	-	Թինաթինը

ԺԷ	-	Բաղդասարի *տղայի հոքերաժին*
Ժ	-	Դաւիթին, *տէրունի*
Ժ	-	Չալէանի *մօրն*
ԻԳ	-	Ալէքսի *եւ իւր հարսինը*
ԺԵ	-	Խանփէրվանին, *տէրունի*
Բ	-	Տէր Մկրտիչի *ձեռքով մին հոքերաժին <ճուտղխանմ հարսի>*
Գ	-	Տէր Մկրտիչի *ձեռքով մեկ եւս*
Ը	*Բ*	Բաքէլի *կողակցոյ եւ* Պետրոսին
Է	-	Կատարինին

<103 2>

Թէլաւոյ խաչի եկածն ԲՌԶԾ. [2600] սուրբ Սարգսի պահուցին՝ գանձապետ Դաւթի ձեռով

Համբարձման սուրբ Գէորքի եկածն Դաւթի ձեռով ԳՌԸԾ. [3800]

Երեք ամեայ գանձանակն Թէլաւոյ՝ ձեռամբ Դաւթի, ԳՌԲԾ. [3200]

Տէրունի պակադրում, Տէր-Սհակեան Տէր Արութէնէն եհաս ինձ ԲՌ. [2000]

Է	-	Չումլաղի *գիւղի* Դէմէտրի *եւ* Սիմոնի *հոքէրաժինն*
Ե	-	*սաս* Արութին *եւ* Բէժանին
Դ	-	*սաս* Ռէվազին
		Գուրջիան *գիւղէն*
Ե	-	Գլախին
Զ	-	*սաս եւս երկու հոքէրաժին*
Դ	-	*սաս* Մարիմին
		Վէջին *գիւղի*
Դ	-	Գրիքորին

Բխօվէլ *գիւղի*

Զ	-	Մարիամին
Գ	-	*սաս* Դարէջանին
<147	*2>*	

Քօղալայ *գիւղի*

Դ~	-	Դաւթին, *սաս*
Բ	-	Սանդուխտին, *սաս*
Գ	-	Բասին, *սաս*

Բակուր *ցիխայի գիւղի*

Ե	-	Մագթաղինն
Դ	-	Գէորքինն, *աստ*

Չալայուբան *գիւղի*

Ե	-	Մարիամինն
Բ	-	*աստ* Յովսէփինն
		Կարդանէխ *գիւղի*
Դ	-	Մարիամինն
		Անագայ *գիւղի*
Դ	-	Յոհանինն

Քիսիղ, Նասօմխար, Մաչխան, Փանիան *գիւղօրայից հոգէբաժինքն*

Ժ	-	Լալօյինն
Ժ	-	Թաթուլինն
Ժ	-	Պէպանինն
ԺԵ	-	Փասօյինն
Ե	-	Բէրօյինն
Ե	-	Մարիամինն
Ե	-	Ռէվազինն

Ջիմէթ *եւ* Ագրամ *գիւղորայից հոգէբաժինքն*

Ե	-	Մարիամինն
-	-	Շիօյինն
<250>		

Ղանդաւոր *գիւղի հոգէբաժինքն*

Դ	-	Մարիամինն
Ե	-	Պապինն *անսրփութիւն եղած*
		Կակաբէր *եւ* Չայիլուր *գիւղորայից հոգէբաժինքն*
Դ	-	Բէժանինն
Գ	-	Աննայինն

Նորիայ *գիւղի հոգէբաժինն*

Ե	-	Մագթաղինն
Դ	-	Էլէնինն
Դ	-	Վարդանինն
Գ	-	Ելիսաբեթինն
Ը	-	Գօզինինն
Է	*Բ*	Մարիամինն

		Ծինանդալ *գիւղի հոգէբաժինքն*
Ե	-	Թաթուլինն
Գ	-	Շահրիմանինն
Գ	-	Մարիամինն, *որ է* Տողնիանու

Տողնիան *գիւղի հոգէբաժինքն*

Ծ	-	Նացուալ Մարտիրոսի *եւ իւր հարս* Ելիսաբէթի *եւ եղբոր որդւոյն*

Ուրիէթուբան *գիւղի հոգէբաժինքն*

Է	-	Ղարիբի *եւ* Դարէջանինն
Է	-	Թամազինն
ԺԵ	-	Նօնինինն
Ե	-	Դարէջանինն
Գ	-	Յովսէփինն
<160	2>	

Մուկուզան *գիւղի հոգէբաժինքն*

Ե	-	Թամարինն
Ե	-	Յոհանինն
Ե	-	Անինն
Ե	-	Բէնօյինն
ԻԵ	-	Ճարօյի մայր Մարիամինն, *որ է* Վէլիսցիխոյ

Վէլիսցխոյ *հոգէբաժինքն*

Զ	-	Սարգսինն
Ը	-	Քալօյինն
Ե	-	Մարիամինն
Ե	-	Քէթէվանինն
Դ	-	Անինն
Բ	-	Մարիամինն <*Ա. աբասի եւ մէ հոգէբաժին*>
ԺԵ	-	Ղօրղանանց Ջուրաբի *կողակից* Դարէջանինն, *հանդերձ թաղմիլայիւ, որ է տերունի*
<250	2>	

Կոճատան *գիւղն. հոգէբաժինքն*

ԺԸ	-	Յոհանի *եւ իւր որդի Լուարսաբինն*
Ժ	-	Համզինն
Ե	-	Անինն
Դ	-	Մագթաղինն

Խաչմիան *գիւղի հոգէբաժինքն*

ԺԷ – Բայրամի *եւ իւր որդի* Ղազարի *եւ հարս* Էլիսաբէթինն
Դ – Թամարինն
Դ – Խօրէղանինն
Լ – Տէր Գէորքի *կողակցոյնն, հանդերձ Թաղմիլայիւ տէրունի*

Ղօրէլ *գիւղի հոգէբաժինն*

Խ – Մովսէսի *մայր* Անախանումինն, *հանդերձ Թաղմիլայիւ, որէ տէ-րունի*
Է – Անինն
Գ – Արութինն

Փաշան *գիւղի հոգէբաժինն*

Ե – Թարօյինն
Զ – Մարիամինն
ԺԳ – Մարիամի *եւ իւր հարսինն*
Ը – Աբրիամի *եւ իւր կողակցոյն*
Բ – Սարքսինն
Զ – Անինն
Ե – Էթերինն
Ե – Սառինն

Տուրիսցիխայի *գիւղի հոգէբաժինն*

Ծ – Տէր Յոհանի *եղբարցն, հանդերձ Թաղմիլայիւ*
Ե – Մարթայինն
Ե – Էլիսաբէթինն
Ժ – *Մարիամի Քէթէվանի եւ Անինն*
Ե – *Թամարին*
Ը – *Աննային*
Է – *Էլիսաբեթինն*
Ե – *Արութիւնինն*

Խուխունէթ *գիւղի հոգէբաժինքն*

Դ – Պապինն
Ե – Անինն
Դ – Մարիամինն
Գ – Նօնինն
Գ – Ազինն

Նաքարէուլ *գիւղի հոգէբաժինքն եւ սանիօրն*

Գ – Գօգինինն
Ե – Սարքսինն
Բ – Սարքսինն
Լ – Տէր Բարսղի *մօրն, հանդերձ Թաղմիլայիւ, տէրունի*

Փշաւէլ *գիւղի հոգէբաժինքն*

Գ – Մարիամինն
<105 2>

Մաղրան *գիւղի հոգէբաժինն*

Է – *Երկու հոգէբաժին*

Մատան *գիւղի*

Ե – Արութինն

Քատաւր *գիւղն*

Ե – Յօվսէփինն
Թ – Ջաքարի *եւ* Յօհաննէսինն
Ե – Գուրգէնինն
Ե – Լուարսաբինն
Ե – Դարէջանինն

Խօրխէլ *գիւղի*

Դ – Մայինն
Բ – Թաթուլինն

Ալավէրդ - Աձղօր

Դ – Մէկինն

Ռույսպիր, Արտօզան, Իղալթօյ

Զ – Մաթոսի *հարսինն*
Ե – Քէթէվանինն
Ե – Էլիսաբէթինն
Զ – Սիմոնինն
Ե – Մէկինն
Դ – Աւթանդիլինն
<157 2>

Ախատէլ *գիւղն*

Ը – Մօսինի *եւ* Խանփէրունինն
ԺԵ – Ռօստոմի, Ստէփանի *եւ հարսի*
Ե – Օթարի *եւ իւր կողակից* Մարթայինն
Դ – Աւէտիքինն

Ե	-	Լալօյին
		Զուէլ գուալան *գիւղի հոգէբաժինքն*
Գ	-	Մարմարինն
Գ	-	*դալաք* Գրիքորինն
		Մանաւ *գիւղի հոգէբաժինինն*
Ե	-	Զազինն
Դ	-	Զուրաբինն
		Սագարէջոյ
Ե	-	Զուրաբինն
Ե	-	Իւանիեն
Գ	-	Մարինինն
Բ	-	Մայինն
Բ	-	Էլէնինն
Ծ	-	Տէր Գաբրիէլի *կողակցույն, հանդերձ Թաղմիրայիւ*
<*306*	*2*>	
		Նինօյծմինդայ
Դ	-	Տէտինինն
Ե	-	*Մրտաղօփայ երկու հոգէբաժինք <նոր գրել տվեց>*
Դ	-	*Մէկինն եւ (...)*

<13>

2600
61300
98500
50000

212400 դրամն հոգէբաժնի արդեանց գումարն

Ա. ձի տասն եւ վեցհազար դրամն	*ԺԶՌ. [16000]*
Ա. գոմէշ որց	
Ա. ձիու չուլ	*ԲՌ. [2000]*
Բ. Թափխուր	*ԴԾՌ. [450]*
Ա. ձիու պարան	*ԲՃ. [200]*
Ա. Թամք հանդերձ ոտնգով ղաշի չինելոյ	*ԴՃ. [400]*
Ա. Թաքաշթօ	*ԵՃ. [500]*
Ա. Ղաշաու	*ԲՃ. [200]*
Ա. Թօբրայ (?)	*ԷՃ. [7000]*

Հախբատայ ճորտ Կախոյի *որդին*	*Թ. չափ գինի*
Բ. Նօխտայ	*ԸՃ. [8000]*
	ԲՅԸԾՌ. [12850]

<1814, յուլիս 28. տեսեալ գհաշիւ Հաղբատու *միաբան* Պետրոս *վարդապետին յաղագս ի* Կախէթ *եղեալ Դ.ամեայ արդեանցն եւ բազմաց գիւղօրէից եւս՝ 3, 4, եւ 5 ամաց արդեանց գումարն ամենայն արդեանց գրեցելոց որպէս տեսեալ լինին ի վերոյ, եղեն եւս եւ ի հանդիպոյ երեսն սոյն Թէվթէրի, եղեն 439200 դրամն, յորմէ 20850 դրամն գնեալ իրք են, 11250 դրամն իւր արտաքին ծախսն, եւ մնացեալն 407200-ն հասոյց մեզ գիտութեամբ* Մինաս *սրբազան եպիսկոպոսին, առ մոտ (՞)* Յոհաննէս *վարդապետին վէքիլ եւ* Տէր Մովսէս *գործակալ քահանային>:*

Կանօնի առնելիքն ենթադրին

Արտաք	*Հաշվ*	Վէլիսցիխայ
ԻԵ	-	Տէր Գէորքի *կողակցույ* Դարային *վաճառեցի* Վէլիսցիխայ Տէր Մովսէսի *վերայ*
		Ագրամ *գիւղի*
ԻԵ	-	Թամազի *տղայի, որ էր այրի, ընդ կուսի, որ է* Գուրջանու Տէր Մէլիքսէթի *ժողովուրդ. առեցեալն:*
Ը	-	Քիսիղու Տէր Աւետիսի *ժողովուրդ, որ էր պսակեալ յետ տէրընդառաջին, առեցեալն:*
ԻԵ	-	Կակաբեթէցի Կօճլի Արութինի *տղայն, որ է կոյս եւ ընդ այրւոյ, մանաւէցի* Տէր Դաւթի *ժողովուրդ, առեցեալն:*
Խ	-	Ռույսպիրու *անյիշատակ կնոջն, որ է ժողովուրդ Թէլաւէցի* Տէր Արութինի, *առեցեալն:*
ԺԵ	-	Թէլաւէցի Կիկօլի *միականի տղայն, այրի, որ ընդ կուսի* Ռույսպիրու, Տէր Բաղդասարի *գրութեամբ առեցեալն:*
ԻԵ	-	Վէլիսցիխու Տէր Մովսէսն *հասոյց ինձ այրւոյ եւ կուսի կողմանէ, յորոց ոչ տեղն գիտեմ, ոչ անուանքն:*
ԻԵ	-	Տուրիզցիխայ, *կոյս եւ այրւոյ կողմանէ* Տէր Յօհանի *ձեռամբ հասեալ է ինձ, յորոց անուանքն ոչ գիտեմ:*

		Փաշանու *անսրփութիւն եղածի կողմանէ առի մէկ հատ գոմէշ, որ այժմոյս* Հախբատ *է:*
Ջ	-	Փաշանու *մէկ մարդոյ, չորրորդ կնոյ առեցելոյ կողմանէ* Տէր Առաքելի *գիտութեամբ, առեցեալն:*
ԺԲ	-	Ուրիէթուբան Տէր Ծմաւօնի *աղչկայ պսակադրամն* Վէլիսցիխոյ Տէր Մովսէսի *ձեռամբ առի:*
ԺԳ	-	Ղօրէլոյ Բէժանի *դստէր պսակադրամն առի ձեռամբ* Ղօրելոյ Տէր Ղազարի, *տէրունի:*
ԽԵ	-	Կոճատանու *առանց սրփութեան եղելոյ կողմանէ* Տէր Գէորքի *գիտութեամբն առի:*
Ը	-	Ուրիէթուբանու *իրիցփոխ* Պապի *տղայի չհասութեան կողմանէ, թէպէտ վերահասու եղայ, որ չէր չհաս, սակայն* Տէր Ծմաւօնի *գիտութեամբ առի:*

69200 դրամն գումարն կանոնինն
212400 դրամն հոգեբաժինն
157600 դրամն սրբադրամն

439200 դրամն

34

ՇԻՆԴԻՍ, ՏԱԲԱԽՄԵԼ ԵՒ ԾԱՒԿԻՍ ԳԻՒՂԵՐԻ ՊՏՂԻՆ

Մատենադարան, կաթող. դիւան, թղթ. 246, վաւ. Nոր 645, իսկագիր, 19րդ դարի սկիզբ:

Շինդիսու գեղի պտուղն

Տանուտէր Նօնին	*Ժ. լիտր ցորեան*
Տօտաղեան Դաւիթն	*Ժ.* " "
Գանջեցի Ոստուշանն	*Ը.* " "
Ջաւախ Ռամազն	*Է.* " "
Ռօստոմեան Մարտիրոսն	*Ժ.* " "
Տէրտէրի Մօսէսն	*Ժ.* " "
Մանկալանց Յօսէփն	*Է.* " "
Բայինդուրեան Յարութիւն	*Ե.* " "
Ասլանի Նօնի	*Է.* " "
Բօյիաչի Դաւիթն	*Ժ.* " "

Եղբայր Գրիգորն	*Ե.* " "
Բէժանի Միրզայն	*Ե.* " "
Թէմուրե[ա]ն Սիմէոնն	*Ը.* " "
Ասլամազի Գեօրգին	*Բ.* " "
Դաւթի Յօսէփն	*Բ.* " "
Ասլանի Խօսրովն	

Վերոյգրեալ Ռօստոմի *եւ իւր մայր* Խաթունի *հոգեբաժինսն ստացայ ԵՌ. (5000) դրամն, առ մեզ է: Սրբադրամն պարտի ժողովել ընդ պտղի ցորենոյն* Տէր Գրիգորն *մ[ա]տուց[ա]նել սրբազանին:*

Տաբախմելի պտղին

Ջանդուլեանց Գիօրգին	*Ժ. լիտր ցորեան*
Յօսէփ Նաւղիդն	*Ժ.* " "
Թէմուրեան Գիգօլին	*Ժ.* " "
Եանշաղի Ղազարն	*Ժ.* " "
Սուքնի Գօգին	*Ժ.* " "
Եանշաղի Գօգին	*Ը.* " "
Հաբէլի Յօսէփն	*Ջ.* " "
Թաթուլն	-
Առաքելի Ղազարն	*Ջ.* " "
Նաւղիդի Թանդիլն	-
Յակոբի Ստեփանն	*Ե.* " "
Մայիսի Զաքարն	*Ե.* " "
Յարութիւն	-
Ոստուշանն	-
Յակոբն	-

Գիգոլի *հայր* Աթաբէգի *հոգեբաժինքնն*
Եանշաղի Ղազարի *մայր* Թամարն
Նաւղիդի *որդի* Դաւիթն

Պտղին ընդ նմա սրփադրամն պարտի ժողովել Տէր Յօսէփն *մատուցանել սրբազանին:*

Ծաւկիս *գիւղի պտղին*	*լիտրն է*	*սրփադրամն*
Նաւղիդա Մամուխլիսն	*Ժ.*	*Ա. ապուխ են*
Զիտօյի Մարտիրոսն	*Ժ.*	*Ա.*

Ի Մէջեն Նօնին	*Ժ.*	*Ա.*
Ի Մէջեն Մօսկոն	*Ժ.*	*Ա.*
Կիրակոսն		
Կակաբեթցի Յարութիւն	*Դ.*	*Ա.*
Ղարաբաղցի Յարութիւն	*Ջ.*	*Ա.*
Մարկոսն	*Ե.*	*Ա.*
Քօթօյեան Յօհաննէսն	*Դ.*	*Ա.*
Ստեփանոսն	*Դ.*	*Ա.*
Բաղմանչի Յարութիւնն		
Տէրտէրի Աբրահամն		
Ասլամազեան Բիձինէն	*Դ.*	*Բ. չահի*

Սրփադրամն ստացել եմ, ընդ մեզ է:

35

«ՍՈՄԽԷԹՈՒ ԼՍՈՂԱԿԱՆ»

Մատենադարան, Կաթող. դիւան, թղթ. 246, վաւ. № 727, իսկագիր, ըստ գրչութեան՝ 19-րդ դարի կէսեր:

Արճիշեցի *տիրացու 5 մնթ**	
Բողնեցի *տիրացու* Պետրոս	*100 մնթ*
Ծուլաւերցի Տէր Մովսէս	*40 մնթ*
Տէր Յարութիւն Բօղնեցի	*50 մնթ*
Կուկիեցի Տէր Առաքել	*20 մնթ*
Կուկիեցի Տէր Գէորգ	*100 մնթ*
Կուկիեցի *տիրացու* Հայրապետ	*100 մնթ*
Քաղաքացի *տիրացու* Էօվանէ	*100 մնթ*
Քաղաքացի Տէր Գէորգ	*30 մնթ*
Հալուաբարցի Տէր Ղազար Տէր Խաչատուրով	*30 մնթ*
Գօրէցի Տէր Մովսէս	*100 մնթ*
Գօրէցի Տէր Յօվսեփ	*30 մնթ*
Ցխիլվանցի *տիրացու*	*40 մնթ*
Ցխիլվանցի Տէր Դաւիթ	*40 մնթ*
Մուխրանու *տէրտէր*	*40 մնթ*
Ալցի *տիրացու*	*30 մնթ*
Գօրէցի *սարկաւագ* Ներսէսն	*30 մնթ*

Եօթն հացակերիցն	*18 մնթ*
Գէանջցի Տեր-Գալուստ Փիփեցի	*60 մնթ*
(17) Խոստացեալ Տէր Յակոբն Ջուսափեան	*60 մնթ*
(18) Տեր-Յօհաննէս Դեմուրեան	*120 մնթ*
(19) Կուսանաց *եկեղեցւոյ տերտերն*	*3 մնթ*[1]

** Ծան. Հաւանաբար՝ «մանէթ» եւ ո՛չ «մինալթուն»:*

36

ՀԱՂԲԱՏ ԳԻՒՂԻՑ ՀԵՌԱՑԱԾ ԵՒ ԳԻՒՂ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԵՆԹԱԿԱՅ ԾՈՒԽԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Կ. Կեկելիձէի անուան Ձեռագրերի ինստ., Ad-2253 թ., պարսկէն, ԺԹ. դ. սկիզբ:

Ք. Այս ցուցակով [թուարկւում են այն] Հաղբատեցիները, որոնք պէտք է վեր կենան եւ Հաղբատ գան:

Ք. Քիգիղի Սաղնաղում Զօրանիշվիլի Ռեւազը, մէկ ծուխ:

Ք. Ջումլաղում՝ բիղլու[2] Արութինաշւիլիները, մէկ ծուխ:

Ք. Վելիսցիխէում՝ Բեգիջանաշւիլի Թորոս, մէկ ծուխ:

Ք. Ծինանդալում՝ Սեւ Սարգսի որդիները, մէկ ծուխ:

Ք. Ռուիսպիրում՝ Մճեդլիշւիլի Պապա, Աւետիք եւ Անան[ի]ա, մէկ ծուխ:

Ք. Սագարեջոյում՝ Ղարուզաշւիլի Սիմոն, մէկ ծուխ:

Ք. Սագարեջոյում՝ Մանդափաքաշվիլի Թանդիլ, մէկ ծուխ:

Ք. Մատղոփում՝ Փերթվելի Կիրակոզաշւիլիները, մէկ ծուխ:

Ք. Ախմթայում՝ Բեգաջանաշւիլիներ Ղասում, Սարգիս, մէկ ծուխ:

Ք. Ախմթայում՝ Աւաքաշւիլի Դաւիթ, մէկ ծուխ:

Ք. Ախմթայում՝ Իրեք տարեկինը, մէկ ծուխ, Սարգիսը:

Ք. Գումարը կազմեց տասներեք – ԺԳ.:

---

[1] *Այնուհետեւ ուրիշ գրչութեամբ կատարուած երկտող ծանօթութիւն կայ, որ յստակ չի կարդացւում:*

[2] *Իմա՛ բեխլու-բեխաւոր:*

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ

*Ժամանակագրական ցանկ**

ՊՈԼԻԿԱՐՊՈՍ - 966-970
ԳՐԻԳՈՐ - 970-972
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ *Գիտնական* - 972-979
ԵՍԱՅԻ *եպիսկոպոս* - 979-1011
ԴԻՈՍԿՈՐՈՍ *Հայրապետ* - 1012՞-1037, 1039-1063
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1178-1181
ԳՐԻԳՈՐ *Տուտայ որդի* - 1183-1197
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ *Խաչենցի* - 1184 (*աթոռակից*), 1197-1205
ՎԱՐԴԱՆ *վարդապետ* - 1205-1211
ԳՐԻԳՈՐ *վարդապետ* - 1211-1214
ԳՐԻԳՈՐ *Աբասայ որդի* - 1214-1217, 1229-1234
ՎԱՐԴԱՆ *աթոռակից* - 1215
ՅՈՎԱՆՆԷՍ - 1221-1225
ԱԻԵՏԻՍ - 1240
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1241
ԱԻԵՏԻՍ *վարդապետ* - 1251-1259
ԿԻՐԱԿՈՍ - 1257-1267
ՄԽԻԹԱՐ - 1267
ԿԻՐԱԿՈՍ - 1275
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1280-1291
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ - 1291
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ *աթոռակից* - 1291
ՂԱԶԱՐ *վարդապետ* - 1421

* *Այս ցանկի նախնական տարբերակ կազմել է Սարգիս վրդ. Ջալալեանցը («Ճանապարհորդութիւն...», Ա., էջ 39-40)։ Նոր փաստարկումներով այն էապէս լրացրել է պրոֆ. Կ. Ղաֆադարեանը («Սանահնի վանքը...», էջ 195)։ Առաջնորդների յաջորդականութիւնը քննելու փորձ է կատարել Հ. Հ. Ոսկեանը («Գուգարքի վանքերը», Վիեննա, 1960, էջ 99-146)՝ ձեռքի տակ չունենալով Կ. Ղաֆադարեանի հրատարակութիւնը։ Մեր վերակազմած ցանկը (այն Գաւազանագիրք կոչելը վաղաժամ է) ունի աղբիւրներով թելադրուած լրացումներ ու սրբագրութիւններ, եւ սակայն տեղին է կրկնել Հ. Հ. Ոսկեանի ամփոփումը՝ «Սանահինի առաջնորդներու կամ վանահայրերու լիակատար գաւազանագիրք չէ կազմուած եւ դեռ կարելի չէ կազմել, զի պատմութիւնը անոնցմէ շատերուն անունն ու գործը լռած է»։*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1437
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ - 1475-1496
ՂՈՒԿԱՍ *եպիսկոպոս* - 1514-1534
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ - 1551-1587
ՂՈՒԿԱՍ ԱՐՂՈՒԹԵՑԻ, *որդի Ջումի* - 1634-1638
ՍԱՐԳԻՍ *արքեպիսկոպոս* ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ (*որդի Բէրէքի*) - 1646-1681
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ - 1681
ԲԱՐՍԵՂ *եպիսկոպոս* (*որդի Թէմուրի*) - 1672, 1683-1697
ՍԱՐԳԻՍ *եպիսկոպոս* - 1713
ԲԱՐՍԵՂ *արքեպիսկոպոս* (*թոռն Բէրէքի*) - 1714-1723
ՄԿՐՏԻՉ (*Ասկերօղլի ձայնեալ*) - 1723
ԳՐԻԳՈՐ - 1735
ԱԲՐԱՀԱՄ - 1784
ԱՌԱՔԵԼ - 1794
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ *եպիսկոպոս* ՏԷՐ-ԲԱՐՍԵՂԵԱՆՑ - 1831

Յ Ա Ւ Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ   Բ.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

ՍԱՆԱՀՆԻ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ*

Սանահնի գրչութեան կենտրոնի պատմութիւնը սկսւում է վանքի հիմնադրումից վեց տարի յետոյ, 972 թուականին, Սիմէոն գրչի ընդօրինակած յիշատակարանով: Այն ո՛չ միայն Սանահնի գրչութեան կեանքի ծաղկման մասին մեզ յայտնի առաջին վկայութիւնն է, այլ վանքի հիմնադրման եւ յարակից հարցերի վերաբերեալ ժամանակակցի եւականատեսի հաւաստի վկայութիւնը, որ գրուած է «Սանահնի քէօթուկ» կոչուած Աւանդամատեանում[1]:

[Սիմէոնի] ձեռագիրը մեզ չի հասել: ԺԷ. դարում յիշատակարանը մուծուել է Աւանդամատեան՝ հաստատելու Սանահնի հիմնարկութեան թուականը. «եւ այլ եւս բերից մեծապատիւ վըկայ զՍիմէաւն քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զՍրբուհոյ Աստուածածնիս հիմնարկութեանն եւ աւարտմանն ականատես էր եղեալ, որ ի ժամուն յայնմիկ գրել զգիրս Բարսղի Կեսարացւոյ Յաղագս ճգնաւորաց»:

Յիշատակարանից երեւում է, որ Սանահնի վանքը կառուցելիս վանահայրն էր հայր Պողիկարպոսը, որին Հ. Ոսկեանը նոյնացնում է Կամրջաձորի վանքի կառուցողի հետ[2]: Սա Ժ. դարի երկրորդ կէսի սկզբներին Կամրջաձորի վանքը կառուցելուց եւ կարգաւորելուց յետոյ, 966 թ. աւարտում է Սանահնի վանքի կառուցումը եւ վախճանւում 970 թ.: Նրան յաջորդում է հայր Գրիգորը: Այդ նոյն ժամանակ Սանահնի առաջնորդ է յիշւում Յովհաննէսը: Ինչպէս տեսանք, 972 թ. Սիմէոնը, «Հրամանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի» ձեռագիր է ընդօրինակում, իսկ Ասողիկը համարում է «առաջնորդ Սանահնի՝ Յովհաննէս գիտնական»[3]: Յովհաննէս գիտնական առաջնորդին Սանահնի յիշեալ առաջնորդներից յետ եւ առաջ յարմարեցնելու հարկ չկայ. նա եղել է Սանահնի րաբունապետ թէ՛ Պողիկարպոսի եւ թէ՛ Գրիգորի ժամանակ:

* *Յօդուածի առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս «Էջմիածին», 1968, Զ., էջ 31-40: Վերահրատարակւում է խմբագրական միջամտութիւններով - Պ. Մ.:*

1 *Մատենադարան, ձեռ. Հմր 3031, էջ 19բ:*

2 *Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 106:*

3 *Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 181:*

Յովհաննէս գիտնականի ներկայութիւնը Սանահնում արդէն դպրոցի գոյութիւն է ենթադրում[1]: Այդ դպրոցի առաջնորդ րաբունապետ Յովհաննէս գիտնականի մօտ սովորում եւ նրա հրամանով ձեռագիր էին ընդօրինակում նորակազմ ուխտի միաբան գրիչներն ու գրոց աշակերտները: Սանահնում ուսուցման համար ընդօրինակուող ձեռագրերը այդ ժամանակ պատահական չէին կարող լինել, ինչպէս նշում է Կ. Ղաֆադարեանը[2], որքան էլ մեզ հասած տեղեկութիւնները քիչ լինեն: Նոր կազմակերպվող միաբանութեան ու դպրոցի համար, որտեղ մի քանի հարիւր մարդ կար, դրանք անհրաժեշտ գրքեր էին, որոնք այլեւայլ տեղերից գտնում, ընդօրինակում, ընդօրինակել էին տալիս եւ ուսուցման հիմք ստեղծում:

Այդպիսի նպատակների համար էր նաեւ մի այլ ընդօրինակութիւն, որ արել էր մեր կարծիքով նոյն Սիմէոն գրիչը, բայց արդէն Հաղբատի համար: Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում է պահւում արժէքաւոր այդ ձեռագիրը, որն իր մէջ պարունակում է Պօղոս առաքեալի թղթերի Եփրեմ Խուրիի ու Յովհաննէս Ոսկեբերանի մեկնութիւնները[3]: Ձեռագրի գրիչը եւ ստացողը Սիմէովն վարդապետն է. [գրել է] Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանում, տեր Թադէոսի[4] ժամանակ. «...յայնմ ժամու եւ ի ձեռն նորա գրեցաւ գիրքս ի ՆԽ. եւ ութ (999) թուականութեանս Հայոց...»[5]: Թադէոսի այս ընդօրինակութիւնից էլ արտագրել է Սիմէովն վարդապետը: Նա Աղբակ եւ Կոգովիտ գաւա-

1 *Յովհաննէս գրիչը 1415 թ. ձեռագիր է ընդօրինակում Մեծոփայ վանքում, «ի յառաջնորդութեան... տեառն Յովհաննու եւ առ ոտս լոյս վարդապետիս Թովմայի...» (Լ. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի յիշատակարաններ, Ա. էջ 175-176): 1424 թ. նոյն վանքում մէկ ուրիշը ընդօրինակում է «ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս... մեծ րաբունապետիս մերոյ Թովմա վարդապետի» (անդ, էջ 320-327): Այդ ժամանակ ուխտի առաջնորդն էր Յովհաննէսը եւ նաեւ Թովման որպես րաբունապետ:*

2 *Կ. Ղաֆադարեան, Սանահնի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 39:*

3 *Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 309-312, հմմտ. Նոյնի՝ Այրարատ, Վենետիկ, 1890, 497, Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 163-168: [Յօդուածիս մէջ արուած բոլոր քաղումները հմմտ. Մխիթ. Վենետիկի Հմր 953/1600 ձեռագրի մանրամասն նկարագրութեան հետ՝ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ը., Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1998, էջ 399-408]:*

4 *Գրուած է «Թադէոս» ձեւով, բայց «թ» գրելիս գրիչը սխալուել եւ ուղղել է, որի հետեւանքով գլխագիրը մի քիչ երկար է մնացել: Երկու տող ներքեւ Թադէոս առաքեալի անունը ճիշտ է գրուած: Ղ. Ալիշանը, նրա հետեւութեամբ, եւ Գ. Յովսէփեանը, գրում են «Դաթէոս» ձեւով: Ձեռագրում այդպէս չէ, տե՛ս «Այրարատ», էջ 498, բնագրի նմանահանութիւնը:*

5 *«Այրարատ», էջ 311:*

ներից չէր, ուրիշ տեղից էր եկել: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Կարծիք եղեն երբեմն ոմանց, եթէ գրիչ Մատենիս Սիմեւովն իցէ նոյն ինքն սքանչելագործ սուրբն պաշտպան Մանտուայ քաղաքի Իտալիոյ, որ եկն յերկրէս Հայոց ի սկիզբն ԺԱ. դարու եւ հանգեաւ ի սահմանս նորին, ի հոյակապ վանս Բենեդիկտեանց, ի Բոլիրոնէ գեղջ»[1]:

Մեր կարծիքով Սիմէովնը Սանահնեցի գրիչն է, հետագայում՝ Հաղբատի վանքի կառուցողն ու առաջնորդը: Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատին արտաքուստ, լուսամուտի գլխին գրուած է. «Ի Նխ. (991) թւակ[անութեանս] Սիմեւոն հայր եւ Տիրանուն երեց շինեցաք զեկեղեցիս...»[2]: Նա յիշւում է նաեւ 1005 թուականին, երբ «ի հայրութեան Սիմեւոնի...»[3] խաչ են կանգնեցնում Հաղբատում: Ասողիկը գիտէ «առաջնորդ Հաղպատայ՝ Սիմէոն ճգնազգեաց»[4]:

Աղբակում ու Կոգովիտում ընդօրինակութիւններն աւարտելուց յետոյ, գրիչը վերադառնում է իր ուխտը եւ երկու ձեռագիրը միասին կազմել տալիս Տիրանունին՝ «Եւ զՏիրանունն զկազմիչ եւ զյաւրինիչ գրոցս անմոռաց ունել»[5]:

Մեր ենթադրութեան օգտին է խօսում նաեւ այն, որ գրութիւնից ո՛չ շատ անց ձեռագիրը ընկնում է Բագրատունեաց Յովհաննէս թագաւորի ձեռքը, իսկ սրա մահից յետոյ՝ Անի քաղաքի գրատունը:

Ձեռագիրը գրուած է թղթի վրայ. գրիչն այն համարում է «աղքատ քարտէս»: Թուղթը, որ նոր էր գրութեան նիւթ դարձել եւ շատ տարածուած չէր, բնական է, որ առաջին հերթին կարող էր Հայաստանի մայրաքաղաքում գտնուել, թագաւորաշէն գրչութեան կենտրոնում: Մեզ հասած երկրորդ թղթեայ ձեռագիրն է այս: Հաւանաբար Անիի շրջակայքում կամ Սանահինում է գրուել նաեւ 981 թուականից մեզ յայտնի հայերէն առաջին թղթեայ ձեռագիրը: Հետաքրքրական է, որ թղթեայ այս երկու հնագոյն ձեռագրերը գրված են բոլորգրով, որը Սիմէոնը համարում է «անհեթեթ գիր»: Առանձին օգտագործման հա-

[1] Անդ:
[2] Կ. Ղաֆադարեան, Հաղբատ, Երեւան, 1963, էջ 115, 141:
[3] Անդ, էջ 181 եւ 249:
[4] Ստեփանոս Տարօնեցի, Պատմութիւն, էջ 181:
[5] Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 309: Շատ կարեւոր է Սիմեւոն անվան գրութիւնը: Հաղբատի արձանագրութեան մէջ գրուած է. «Սիմեւոն», այստեղ՝ «Սիմեւովն» ձեւով: Այդպէս է եղել, անշուշտ, նաեւ Բարսեղի ճառերի Յիշատակարանում, բայց ԺԷ. դարում արտագրել են «Սիմէաւն» (էջ 312):

մար ստեղծուած բոլորագիրն իր դիւրընթեռնելիութեամբ միւս գրատեսակների համեմատութեամբ աւելի մատչելի էր շատերին:

Զարգացող Անին, թագաւորաշէն Սանահինն ու Հաղբատը ժամանակի պահանջներին համապատասխան գրանիւթ ու գիր էին առաջարկում հայ գրչութեան դպրոցներին ու կենտրոններին: Յիշեալ կենտրոններում ուսուցման համար արտագրուող ձեռագրերը այնուհետեւ թղթի վրայ էին գրւում եւ բոլորագրով: Կիլիկիայում աւելի մշակուելով՝ բոլորագիրը դառնում է գրչութեան հիմնական գիր, իսկ թուղթը՝ հիմնական գրանիւթ: Այսպիսով, Սիմէոն Սանահնեցուց մեզ յայտնի է Բարսեղի ճառերի ընդօրինակութիւնը՝ կատարուած Սանահինում, Պօղոսի թղթերի՝ Եփրեմի մեկնութեան ընդօրինակութիւնը՝ կատարուած Աղբակում, նոյն թղթերի Ոսկեբերանի մեկնութիւնը՝ արուած Կոգովիտում. եւ դրանց յիշատակարանը՝ գրուած Հաղբատում:

Սիմէոնը Սանահնի եւ Հաղբատի մեզ յայտնի առաջին գրիչն է:

Սանահնի դպրոցի ծաղկումը շարունակւում է վանքի առաջնորդ Դիոսկորոսի ժամանակ ու նրա ջանքերով, որը հռչակուած էր որպես «մեծ հռետոր»[1]:

Նրա ժամանակ Սանահնի դպրոցում հմուտ իմաստասէր եւ աստուածաբան գործակիցների եւ աշակերտների, յատկապէս Վարդան, Անանիա Սանահինեցիների, Յակոբ Քարափնեցու եւ այլոց ջանքերով ծաղկում են մատենագրութիւնը եւ գրչութիւնը[2]: Կիրակոս Գանձակեցին Անանիա Սանահնեցուն համարում է «այր մտաւոր եւ հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի եւ Գրոց աստուածայնոց մեկնող»[3]: Սա «ի խնդրոյ հաւր Դիոսկորոսի» կատարում է «բացատրութիւն տէրունական բանից կենսաբեր Աւետարանին»[4]: Նրա գլխաւոր գործն է «Բանք հակաճառութեան» կոչուած գրութիւնը... Նրան են վերագրում բազմաթիւ ճառեր, մեկնութիւններ եւ այլն»[5]:

Դիոսկորոսի նշանաւոր աշակերտներից էր նաեւ Յակոբ Քարափնեցին, որ կոչւում է նաեւ Սանահնեցի: Մ. Ուռհայեցին նրան կոչում է «այր հզօր կորովի», «ուսեալ եւ հասեալ ի վերայ հռետորական իմաս-

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 88:
[2] Անդ, էջ 148-150:
[3] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 112:
[4] Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 221-222:
[5] Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 149-150 [հմմտ. Յ. Անասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ԺԸ. դդ., հտ. Ա., Երեւան, 1959, էջ 775-786: Սանահնեցու ժառանգութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է Յ. Քէօսէեանը. տե՛ս նրա գիրքը՝ Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000]:

տութեանց եւ տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանց»[1]: Սա հաւանաբար յաջորդում է Դիոսկորոսին,ստանձնելով Սանահնի ուսուցչապետական աթոռը եւ որպէս այդպիսին 1065 թ. հրաւիրւում մասնակցելու Կ. Պոլսի աստուածաբանական վիճաբանութեանը: Հայրենի աւանդները մինչեւ վերջ պաշտպանել չկարողանալով, միաբանութեան գիր է կազմում եւ յանձնում Դուկաս կայսրին՝ «եւ ի կողմն Հոռոմոց դարձաւ»[2]: Ն. Ադոնցի կարծիքով այնուհետեւ չվերադարձաւ հայրենիք, գնաց Ուռհա, ուր մահացաւ 1086 թուականին: Մխիթար Այրիվանեցու յիշած Յակոբ Ուռհայեցին նոյն ինքը Քարափնեցին է, Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան երկրորդ թարգմանիչը[3]:

Սանահնի դպրոցի ու միաբանների հետ սերտ կապի մէջ էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որի ապացոյցը ոչ միայն այնտեղ եղած «Մագիստրոսի ճեմարանն» է, այլեւ Միջագետքից Սանահնի միաբաններին ուղարկած նրա թուղթը[4]:

Սանահնի դպրոցը ծաղկում է Գրիգոր Տուտէորդի եւ Գրիգոր Աբասայ որդի նշանաւոր մատենագիր-բարունապետների օրոք: Յիշեալ ժամանակների մատենագիրների եւ գրիչների մեզ հասած երկերն ու ընդօրինակութիւնները հազուադէպ են: Սակաւ են նաեւ տեղեկութիւնները նրանց մասին: Սակայն այդ սակաւն էլ բաւականին հարուստ եւ արժէքաւոր նիւթ է պարունակում Սանահնի դպրոցի եւ գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ[5]:

ԺԳ. դարասկզբից մեզ է հասել Սանահնում ընդօրինակուած մի ձեռագրի յիշատակարան: Ձեռագիրը մինչեւ անցեալ դարը պահւում էր Սանահնի գրադարանում, որից այդ ժամանակ ընդօրինակուել է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Հմր 9654 ձեռագիրը: Այդ [Նոնոսի] «Ժողովարանք պատմութեանց առասպելացն» գործն է, արտագրուած «ձեռամբ Յովհաննիսի յոգնամեղ կրօնաւորի ի թվ. Հ[այոց] ՈԾԵ. (1206)[6], ի հռչակեալս Սանահին»[1]: Գրիչը յիշում է Խաչատուր

[1] Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 273:
[2] Անդ, էջ 194:
[3] Ն. Ադոնց, Փոքր Սոկրատի հեղինակը.- «Սիոն», 1936, էջ 306:
[4] Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 136-138:
[5] [Այդ դպրոցի մատենագրական փաստակների եւ մատենագիրների ինքնութեան մասին տե՛ս ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, ჩრდილო მხარეთა სომხეთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა, ტფ. 1928].
[6] Գ. Յովսէփեանը «Յիշատակարանք»ի 739 էջում այն բերել է այլ աղբիւրից, որի թուականը ՈԾԷ. (1208): [Հմմտ. «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ 55]:

վարդապետին[2], որին հանդիպում ենք նաեւ հետագայում, որպէս գրչութեան ուսուցիչ եւ հովանաւոր:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանում Սանահնի՝ որոշակի թուականի ու տեղի յիշատակութեամբ յայտնի [հնագոյն] ձեռագիրը Հմր 1204 թղթեայ ժողովածուն է, գրուած 1231-1233 թուականներին: Ձեռագիրը միասին բոլորագիր է: Մի մասի ստացողը Համազասպն է[3], մի մասի գրիչն ու ստացողը՝ Սանահնի դպրոցի աշակերտ Մատթէոսը, որը 1231 թ. աւարտում է «ընթերցուածի մեկնութիւնս, ի մեծահռչակ ուխտս Սանահին»: Սակայն շուտով մահանում է: Պատանի դպրի ձեռագիրը նրա եղբայր Կարապետը յանձնում է Մատթէոսի «սիրելի ուսումնակցին»՝ Ստեփանոսին: Վերջինս 1233 թ. այս ձեռագիրը միացնում է ուսման համար կատարած իր ընդօրինակութիւններին եւ ստեղծում մի ժողովածու, որը պարունակում է շուրջ քսան նիւթ: Ստեփանոսը սոյն ժողովածուի մասին գրում է, որ «ի բազում աւրինակաց ժողովեցի գիրքս զայս»[4]: Մինչեւ Սանահին գալը, Ստեփանոսը գրում է, որ հոգեւոր ծնողները «բազմաժամանակայ աւուրբք սնուցին զիս»: Ուրեմն, բաւականին կրթութիւն ստանալուց յետոյ միայն կարելի էր Սանահնի դպրոց մտնել:

Սանահնում այդ ժամանակ բուռն թափով ծաղկում էր ապրում գրչութեան արուեստը: Մաշտոցի անուան Մատենադարանում կան ԺԱ.-ԺԲ. դարերի մեկնողական, ուսումնական ձեռագրեր, որոնք գրութեամբ, թղթով նմանւում են Սանահնում եւ Հաղբատում այդ ժամանակ կատարուած ընդօրինակութիւններին, բայց յիշատակարան չունեն: Դրանցից է նաեւ Հմր 7431 ձեռագիրը, գրուած Սանահնի առաջնորդ Յովհաննէսի համար, որի տեղը եւ ժամանակը անյայտ են եւ կարելի է ճշտել օժանդակ վկայութիւններով: Մի քանի յիշատակագրութիւններում Գրիգորէս գրիչը յիշում է ստացողին. «զառաջնորդ սուրբ եւ մեծահռչակ ուխտիս Սանահնիս՝ զսուրբ հայրս Յովհաննէս սուրբ եւ մեծահռչակ ուխտիս Սանահնիս՝ զսուրբ հայրս Յովհաննէս

[1] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 9654, էջ 101ա:
[2] Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 739:
[3] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 1204, էջ 16ա, 29ա, 33ա:
[4] [«Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ» ԺԳ. դար, էջ 185-186]:
[5] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 7431, էջ 562բ. տե՛ս նաեւ 131բ, 549ա, 637բ:

րող էր գրուել նաեւ այլ վայրում: Գրիչը 361ա էջում յիշում է «զԽաչատուր վարդապետ, որ զշիքիրոնս ետ»[1]:

Գրիչը յիշում է նաեւ «զվարդապետս եւ զուսուցիչ, որ աւժանդ[ակ]եաց ինձ բազում ինչ եւ յորդորեաց զիս գիրս յայս»[2], իսկ դիմացը՝ փակագրում՝ «Աւետիք վարդապետ»: Այսպիսով, Յովհաննէս առաջնորդի հետ Սանահնում աշխատում էին գրչութեան երկու ուսուցիչներ՝ Խաչատուր եւ Աւետիք վարդապետները: Այս Աւետիքն է, անշուշտ, յաջորդում Յովհաննէս (Ե.) առաջնորդին՝ Աւետիս (Բ.) անունով, որը յիշւում է 1251 թ.[3]: Աւետիս վարդապետի ներկայութիւնը վերստին ապացուցում է, որ ձեռագիրը գրուել է Սանահնում, 1241-1250 թթ., Յովհաննէսի առաջնորդութեան ժամանակ:

Գրագէտ գրիչ է Գրիգորէսը, ինչպէս ցոյց են տալիս ձեռագրում նրա ունեցած սրբագրութիւնները:

Երկար է աշխատել Գրիգորէսը՝ մօտ 60 պրականոց ձեռագրի վրայ, որի թերթերը բաւականին մեծ են: Յոգնածութիւն է զգացւում, եւ շատ է տրտնջում վիճակից ու քնից, երբեմն էլ գաղափար [օրինակի] սխալներից, որոնց մասին բազմաթիւ նշումներ կան ստորին լուսանցքներում. «տառապեցայ ի գիրս», «կարի խիստ եմ ձանձրացեալ», որովհետեւ ամառը «ճանճս եւ լոյս եւ քունս եհան զիս ի գրելոյս եւ աւիրեաց»[4], իսկ ձմռանը «ո՜հ, ո՜հ, տռչորիմ ի սառնամանեացս… զի թանաքս սառոյց էր, եւ ձեռս քուցումած…»[5]:

Գրչութեան արուեստի զարգացման համար գրիչից բացի անհրաժեշտ էր օժանդակ անձնակազմ՝ թուղթ կոկող, թանաք եփող, սրբագրող, կազմող եւ այլն: Գրիգորէս գրիչը այդ տեսակէտից հետաքրքրական տեղեկութիւն է յայտնում թուղթ կոկողի մասին, որը թերեւս նախորդ գրիչ Ստեփանոսի եղբայր Սարգիսն է՝ մեզ յայտնի ամենավաստակաւոր կոկողը: Գրիչը յիշում է նրան, «որ զքարտէզս կոկեաց վարձս առցէ ի Քրիստոսէ Սարգիս անուն քահանայ ՌՍ. (2000) տետր կոկեաց»[6]:

[1] Անդ, էջ 361ա: Շիքիրոնը այն տախտակն էր, որի վրայ գրւում էր ձեռագիրը: Շիքիրոնը գրչի գրասեղանն էր: Ուրեմն ձեռագիրը գրուել է այն ժամանակ եւ այնտեղ, երբ եւ որտեղ Խաչատուր վարդապետն էր, այսինքն՝ ԺԳ. դարի առաջին կէսում, Սանահնի վանքում:
[2] Անդ, էջ 251բ:
[3] Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, էջ 117:
[4] Անդ, էջ 590ա:
[5] Անդ, էջ 344ա:
[6] Անդ, էջ 624ա:

2000 տետր կամ պրակ կոկել (իսկ սոյն ձեռագրի իւրաքանչիւր պրակը 12 թերթ է) նշանակում է 2400 թերթ կոկել, այսինքն՝ 100 ձեռագիր Աւետարանի թերթ, որ հնարաւոր է լաւ արհեստանոց եւ օգնողներ ունենալու պայմաններում:

Ձեռագրի գունաւոր լուսանցազարդերը եւ զարդագրերը սակաւ են, հազուադէպ են գլխազարդ կիսախորանները: Ներկերը մուգ են եւ պղտոր, որ ծաղկողը հաստ չերտով դրել է թղթի վրայ: Ձեռագրի կազմը գրչութեան ժամանակակից է եւ վարպետի գործ:

Այս փաստերը Սանահնում գրչութեան արուեստի ծաղկման աստիճանի հիանալի վկայութիւններ են:

1261 թուականին Վարդան Արեւելցի նշանաւոր վարդապետը «ի խնդրոյ արհիական տեառն Համազասպայ եւ վարդապետին Գրիգորի, փակակալին սուրբ ուխտին Սանահին» գրել է «Մեկնութիւն հնգեմատենի»[1]: Այս նոյն Սանահնեցին է, հաւանաբար, որին հանդիպում ենք 1280 թ.:

Սանահնում այդ ժամանակներում պէտք է ընդօրինակուած եւ սրբագրուած լինի Տերեգիրքը կամ Ճաշոցը, որը հռչակուած էր Սանահնի օրինակ անունով. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Հմր 3758 Ճաշոցը, որ շուրջ 1200 թերթից է բաղկացած, ընդօրինակուած է 1465 թ. «ի Սանահնոյ աւրինակէն»[2], Գեղարքունեաց Կած գիւղում, իսկ Հմր 4557 Ճաշոցը՝ 1500 թ., որը Մելիք-Աւանը՝ «Թոռն Գոչ վարդապետին… գրել ետուր… ի Սանահնոյ աւրինակէն»[3]:

ԺԳ. դարի վերջերից շուրջ հարիւր տարի Սանահնի գրչութեան կենտրոնի մասին տեղեկութիւններ չունենք: ԺԴ. դարավերջում նորից ծաղկում է Սանահնի գրչութեան դպրոցը՝ տեղի աշակերտների եւ դրսից եկած Ղազար վարդապետի եւ իր եղբայր Յովհաննէսի ջանքերով: Այս Յովհաննէսը եւ իր աշակերտ Յովհաննէսը ընդօրինակում են Ներսէս Շնորհալու չափածոյ գործերը: Ղազար վարդապետը այդտեղ արդեն յիշւում է որպէս «զարփիափայլ եւ զլուսատու դիտապետ»[4]: Աշակերտ Յովհաննէսն արդէն բաւականին վարժ գրիչ է, նաեւ՝ ծաղկող: Ձեռագիրը գրուած է մինչեւ 1399 թուականը[5]: Այդ ժամանակ, 1397 թ.,

[1] Լ. Խաչիկեան, Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրութիւնը (1280 թ.).- «Բանբեր Մատենադարանի», Երեւան, 1962, էջ 371:
[2] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 3758, էջ 1170ա:
[3] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 4557, էջ 572ա:
[4] Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքերը, էջ 122:
[5] Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԴ. դ., էջ 626, ծնթ. 1:

«Ի Լոռու գաւառի ի գերահռչակ սուրբ ուխտին Սանահին»[1] ընդօրինակում է Գրիգոր Նարեկացու Մատեանը: Այս ձեռագրի գրիչն անյայտ է, հաւանաբար վերոյիշեալ ուսուցիչ եւ աշակերտ Յովհաննէսներից մէկն է, որովհետեւ այդ ժամանակ Սանահնում ուրիշ գրչի չենք հանդիպում:

Գրչութեամբ էր զբաղվում նաեւ գիտապետ Ղազար վարդապետը: 1420 թ. իր եղբօր՝ արդէն վարդապետ Յովհաննէսի հետ Մարտիրոսի համար ընդօրինակում է մի Աւետարան, որ այժմ պահւում է Մայր Աթոռի ձեռագրատանը. յիշատակարանը քայքայուած է, եւ Ղազարի անունը չկայ: Ձեռագիրը գրուած է «ձեռամբ [յոգ]նամեղ եւ փըցուն գրչացս եւ Յովհաննէս վարդապետս՝ երկուց հարազատաց»[2]: Սանահնում Յովհաննէս վարդապետի հարազատը Ղազարն էր: Նրանք գրել են, իսկ Յովհաննէս «սիրասունտ աշակերտը» նկարազարդել է ձեռագիրը: Այս փաստը ճշգրտւում է նրանց միւս ընդօրինակութեամբ:

Հ. Ոսկեանը ձեռագրի գրիչ համարում է Մարտիրոսին[3], իսկ Ա. Երեմեանը՝ Յովհաննէս Սանահնեցուն, որը սակայն միայն ծաղկողն է[4]:

Մատենադարանի Հմր 4435 Աւետարանը գրուած է Սանահինում 1424 թ. «ձեռամբ ամենամեղ եւ փցուն գրչացս՝ Ղազար վարդապետի՝ առաջնորդի սուրբ ուխտիս եւ նորին հարազատի Յովանէս վարդապետի»[5]: Նրանց օգնել է «ի գիր եւ ի ծաղիկ եւ ի համարարբառսն» Յովհաննէս աշակերտը: Ղազար վարդապետը յիշւում է որպէս «քաջ րաբունապետ», իսկ եղբայրը՝ Յովհաննէս վարդապետը, «երաժշտապետ» կամ «փիլիսոփա», նաեւ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ուսուցիչ: Ահա «առ ոտս» սրանց Սանահինում աճում եւ բեղմնաւոր գործունէութիւն է ծաւալում նշանաւոր գրիչ եւ ծաղկող, հետագայում նաեւ ուսուցիչ Յովհաննէս Սանահնեցին: Վարդանի եւ Խոնձի որդի Յովհաննէսը Սանահնեցի է կոչւում, որովհետեւ «ի մանկութենէ սնեալ եւ վարժեալ ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս Սանահնոյ»[6]: ԺԴ. դարավերջին նա արդէն գրիչ էր, որին տեսանք ուսուցչի հետ ընդօրինակութիւն անելիս:

[1] Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 385-386:
[2] Մայր Աթոռ, ձեռ. Հմր 80.- «Էջմիածին», 1951, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 88:
[3] Հ. Ոսկեանց, նշ. աշխ., էջ 123:
[4] Ա. Երեմեանց, Գրիչ եւ ծաղկող Յովհաննէս Սանահնեցի (ԺԷ. դար).- «Բազմավէպ», 1957, էջ 78:
[5] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 4435, էջ 316ա:
[6] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 1537, էջ 191բ:

Յովհաննէս Սանահնեցին, որ իր ընկերներ Մարկոսի եւ Գրիգորի հետ գնացել էր Երուսաղէմ՝ «յերկրպագութիւն սուրբ տնաւրինակացս», 1411 թ. այնտեղ ընդօրինակում է Մանրուսմունք՝ «ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ Կարապետցոյ»[1]:

«Հայկազեան տումարի ՊԿԷ. (1418)» թուականին, «ձեռամբ փցուն գրչի Յովհաննէս Սանահնեցւոյ», արդէն Սանահնում ընդօրինակւում է մի Աւետարան[2]: Այս, ինչպէս նաեւ նախորդ ձեռագիրը նկարազարդել է գրիչը:

Վիեննայի Մխիթարեանների Հմր 419 Մանրուսմունքի գրիչը նոյնպէս Յովհաննէսն է: Այն ընդօրինակուած է Սանահնում 1421 թ., «Առ ոտս Ղազար վարդապետի եւ հարազատ եղբօր իւրոյ Յովսէփ (պէտք է լինի Յովհաննէս - Ա.Մ.) փիլիսոփայի»[3], դարձեալ «լաւ եւ ընտիր», այս անգամ՝ «Առաքելցոյ աւրինակ» կոչուածից, հաւանաբար Մշոյ Առաքելոց վանքի անուամբ: Յովհաննէսը 1447 թ. իր աշակերտ Տէրունականի հետ ընդօրինակել է Տաթեւացու Քարոզգիրքը[4]:

1423 թուականին Յովհաննէս Սանահնեցին իր եղբօր որդիներ Ներսէս կուսակրօն քահանայի եւ Վարդան դպրի համար «շնորհազարդի եւ ճարտար գրչի»՝ Անիի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որի «Ոսկեփորիկ» մականունը ցոյց է տալիս, որ խիկարէս առատաշնորհ անձ է, գրել է տալիս մի Շարակնոց[5]. նկարազարդում է ինքը՝ իր աշակերտ Մելիքսեթեկի հետ:

Յովհաննէսին հետագայում տեսնում ենք վարդապետի աստիճանի եւ Սանահնի ուխտի փակակալի պաշտօնին հասած: Իսկանդարի բռնութիւնից խուսափելով՝ Արեւելեան Հայաստանի հարաւային գաւառների բնակիչները ապաստան էին փնտրում «ի կողմանս Վրաց… ի խնամս բարեպաշտ թագաւորին Ալեքսանդրէ»[6]: Սանահնում էին ապաստանում Արարատեան գաւառից Սաղմոսավանքի միաբանները, Սիւնիքից՝ տաթեւացիներ: Յովհաննէս փակակալի մօտ նրանք գտնում էին «բազում գութ հայրախնամ»: Նրա խնդրանքով Սաղմոսավանեցի

[1] Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ. դ., Ա., էջ 130-131:
[2] Ա. Երեմեան, նշ. աշխ.:
[3] Յ. Տաշեան, Ցուցակ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի, Վիեննա, 1895, Հմր 419, էջ 873:
[4] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 2130, հմմտ. Յիշատակարաններ, ԺԵ., Ա., էջ 607:
[5] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 1587:
[6] Բ. Սարգիսեան, Գ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին ի Վենետիկ, Գ., 1966, էջ 242:

Կարապետ գրիչը 1436 թ. ընդօրինակում է «Գիրք բնամաշտոցիս եւ ձեռնադրութեան գրոց քաՀանայաթաղիս»: ՅովՀաննէսն ստանում է «ի վայելս անձին եղբօրորդոց իմ Ներսէս աբեղայի եւ Վարդան սարկաւագի, նորին Հարազատի եւ շնորՀազարդ ծաղկողին եւ Ստեփանոս կազմողի»[1]: Ձեռագիրը նկարազարդել են ինքը ՅովՀաննէսը եւ վերոյիշեալ Վարդանը:

1437 թ. ՍանաՀնում «առ ոտս» ՅովՀաննէս նկարողի ապաստանած Շմաւոն Տաթեւացին օրինակում է մի Շարակնոց, որը նոյնպես ծաղկում է ՅովՀաննէսը[2]: ՅովՀաննէսը՝ նշանաւոր գրիչը եւ նկարիչը, մեծ ծառայութիւններ ունի ՍանաՀնի դպրոցում գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստը կատարելութեան Հասցնելու եւ իր ժամանակի Հայաստանի ամենաաչքի ընկնող դպրոցը դարձնելու մէջ:

ՍանաՀնի գրչութեան դպրոցի նախորդ շրջանից մանրանկարչական ձեռագրեր մեզ չեն Հասել: ԺԵ. դարի ընդօրինակութիւնների պաՀպանակները, որոնք դրուած են տեղում եւ գրութեան ժամանակ կազմուած ձեռագրերում, Հին երկաթագիր, երբեմն մանրանկարուած թերթեր են: Այնպէս որ ՍանաՀնի պաՀոցներում ԺԵ. դարում վաղուց նկարազարդ ձեռագրեր կային, որոնցից կարող էր որոշ բան սովորել ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցին եւ շարունակել տեղական աւանդները: ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցու ուսուցիչը նոյնպես ծաղկող էր, եւ ինքն է ծաղկել նրանցից մեզ յայտնի առաջին ձեռագիրը:

ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցու բոլոր ընդօրինակութիւնները եւ ՍանաՀնում ԺԵ. դարի առաջին կէսին ընդօրինակուած բոլոր ձեռագրերը, որոնք մեզ յայտնի են, նկարազարդել է ինքը վաստակաւոր նկարիչը: Ա. Երեմեանը իր յօդուածում[3] նրան Հինգ ձեռագիր է վերագրում: Դրանցից երեքը, սակայն, նա չի ընդօրինակել, միայն ծաղկել է: Ինչպէս տեսանք, աւելի շատ ձեռագրեր է գրել եւ ծաղկել ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցին, որից մեզ է Հասել շուրջ տասը ձեռագիր: Նրա ժամանակ ՍանաՀնի գրչութեան եւ նկարչութեան Համբաւը այնքան էր տարածուել, որ այնտեղ ոչ միայն ձեռագրեր պատուիրելու էին գալիս Հարեւան վայրերից ու Հեռաւոր Հաւուց թառից, այլեւ Կիլիկեան շքեղ

[1] Անդ, [Յիշատակարաններ..., ԺԵ., Ա., էջ 465-466]:
[2] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 8979, էջ 349ա, 351բ. ձեռագիրը Հետագայում պատկանել է Հայ մեծ բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցին եւ Մատենադարան մուծուել [19]40ական թուականներին:
[3] Ա. Երեմեան, Գրիչ եւ ծաղկող ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցին.- «Բազմավէպ», 1957, էջ 78:

ձեռագիրը նորոգելու, լրացնելու եւ զարդարելու էին բերում ՍանաՀին: Ստեփանոս վարդապետը «յԱրարատեան գաւառէ, ի յականաւոր եւ յանմատոյց դղեկէն Անբերդուոյ, բնակեալ յանապատի նորին որ կոչի Աղաւնոց այր», գնում է Երուսաղէմ, շրջագայելով Հասնում է Սիս եւ որպէս յիշատակ ձեռք է բերում Աւետարան. «Եւ տեսանէ խախտեալ ի կազմէ, պակասեալ ի կարգէ, ստանա զսա ի Հալալ ընչից իւրոց եւ բերէ յաշխարս մեր, եւ Հասանէ ի գերաՀռչակ ուխտս, որ կոչի ՍանաՀին. եւ ետ կրկին նորոգել ձեռամբ մեղապարտ ՅոՀանէսի, զպակասն գրել եւ զթերին լնուլ եւ կազմել... ես՝ անարժանս ի կարգաւորաց ՅոՀանէս փակակալ եւ սպասաւոր Սուրբ Աստուածածնի ՍանաՀնու, որ ի յայն ժամանակէն մինչեւ ի յայս ժամանակս, որ ծերացեալ եմ ու ի դուռն գերեզմանին Հասեալ... զպակասութիւն Աւետարանիս գրել եմ ու կազմել»[1]: Ձեռագիրն այժմ պաՀւում է Մատենադարանում: Կիլիկեան շքեղ զարդարուած եւ գեղեցիկ գրուած մագաղաթեայ Աւետարանի 14-53 եւ 174-177 թերթերը թուղթ են, որոնք գրել, ծաղկել եւ միացնելով կազմել է ծերունի ՅովՀաննէսը՝ աշխատելով պաՀել գրութեան եւ ծաղկի ոճը, բայց մնալով ՅովՀաննէս գրիչ եւ ծաղկող: Այդ 1468 թուականին էր:

«Ի դուռն գերեզմանին Հասեալ» ծերունուն վերջին անգամ Հանդիպում ենք 1462 թ.: ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցին իր երկարամեայ՝ շուրջ եօթ տասնամեակ, գրչական գործունէութեամբ մօտենում է Հայ գրչութեան ամենաերախտաւորներից ՅովՀաննէս Մանկասարենցին, որը 72 տարի գրել է: Եթե նկատի առնենք, որ ՍանաՀնեցին նաեւ ծաղկել է եւ կազմել, որ նա եղել է նաեւ եկեղեցական պաշտօնեայ, ապա աւելի կպայծառանայ ՍանաՀնեցու կերպարը եւ մշակութային գործունէութիւնը: Այս երկու գրիչների վերջին ընդօրինակութիւնները գտնւում են Մատենադարանում: ՅովՀաննէս Մանկասարենցի ձեռքը դողում էր, ինչպէս ինքն է գրում եւ ինչպէս երեւում է ձեռագրերից: Այնինչ ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցու մօտ այդ չի նկատւում, դեռ աւելին՝ նա այնպէս գեղեցիկ է գրում, որ նրա գիրը Կիլիկեան գրչութեան մօտ չի նսեմանում: ՅովՀաննէս ՍանաՀնեցին ինքնատիպ էր որպէս նկարիչ, որի «ստեղծագործութեան առանձնայատկութիւն-

[1] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 9999, էջ 176ա, 177բ:

ները միաժամանակ ընդգծում են Սանահնի մանրանկարչական դպրոցի էութիւնը»[1]:

Ինչպէս տեսանք, նա է ծաղկել Յովհաննէս Անեցի եպիսկոպոսի եւ Շմաւոն Տաթեւացու ընդօրինակած Շարակնոցները, ընդ որում՝ վերջինս ընդօրինակել է առաջինից: Երկուսն էլ մագաղաթեայ փոքրադիր՝ համարեա նոյն չափսի ձեռագրեր են, երկուսն էլ գտնւում են Մատենադարանում: Նոյնպիսի զարդանկարչութիւն ունեն բոլոր կանոնները: Սակայն, ի տարբերութիւն միջնադարեան նկարիչների մեծ մասի, որոնք օգտագործում էին կաղապար-ուրուագծեր, որոնց օգնութեամբ եւ նրանց զարդագծած տարբեր ձեռագրերում նոյն ձեւերն ու նկարները կրկնւում էին համարեա նոյնութեամբ, Սանահնեցին Շարակնոցներից մէկում ծաղկած չափն ու ձեւը չի կրկնել: Իւրաքանչիւր զարդ ու զարդագիր, լուսանցազարդ ու նոյնիսկ ամբողջ էջն զբաղեցնող նկար կատարուած է ստեղծագործաբար: Պահպանելով բովանդակութեան նոյնութիւնը, նկարիչը օգտագործել է տարբեր ձեւեր: Յովհաննէս Սանահնեցին նաեւ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ուսուցիչ էր, նրա աշակերտներից են՝ եղբօրորդիները, Ներսէս գրիչն ու երաժիշտը, Վարդան ծաղկողը, Բեհնուշ դպիրը, ապա՝ Տէրունական եւ Արիստակէս, Տիրատուր գրիչները, Աստուածատուր եւ Կարապետ կազմողները եւ այլք:

Իր ուսուցչի՝ Յովհաննէսի հետ էր աշխատում Սանահնի միւս գրիչ Տէրունական աբեղան: Ետիլի եւ Թամարխաթունի որդուն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1423 թ.՝ ուսուցչին մագաղաթ շնորհելիս[2]: 1441 թուականից Տէրունական գրիչը «ծերացեալ եւ նեխեալ անձամբ, յետինս աշակերտաց սորա» (Յովհաննէսի - Ա. Մ.) ընդօրինակում է մի Աւետարան՝ «ի յերկնահանգէտ եւ ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Սանահին...», կամակցութեամբ եղբարցս Ներսէս փիլիսոփայի եւ այլ միաբանիցս «եւ ետու ծաղկել Յոհաննէս վարդապետի՝ տիրական պատկերաւք՝ բոլոր տնօրինակաւք, փառաւոր աւետարանչօք եւ գեղեցկատեսիլ խորանօք, եւ դիւրահայեաց ծաղկաւք եւ գոյներանկ դեղօք, եւ ծերացեալ ալեօք աշխատեալ եւ նեղացեալ յոլով»[3]:

1447 թ. Յովհաննէս Կաֆայեցին ստանում է Գրիգոր Տաթեւացու Քարոզագիրքը՝ գրուած «ձեռամբ Տէրունական[ի] եւ Յոհաննէս կրօ-

1 Ա. Երեմեան, նշ. աշխ., էջ 78:
2 Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ., Ա., էջ 303:
3 Նոյն տեղում, էջ 396-397:

նաւորի Սանահնեցոյ»[1]: Ձեռագիրը կրկնագիր մագաղաթ է, հաստ եւ կոշտ: Հազիւ նշմարւում է, որ գրուած է եղել մանր երկաթագրով:

Մատենադարանի Հմր 2659 Գանձարանի գրիչը նոյնպես Տէրունականն է: Յիշատակարան չկայ, բայց մի էջում խնդրում է «զմեղօք մեռեալ ոգիս՝ զՏէրունական աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս»[2]: Վարժ գրչի Գանձարանը նկարազարդել է, անշուշտ, Յովհաննէս Սանահնեցին. նրանն են ոճը եւ գոյները. ամէն կանոնի կամ գանձի լուսանցքում նկարուած է համապատասխան սուրբը: Աստուածածնի գանձերից մէկից յետոյ գրել է. «Այս չէր յայս տեղ գրելու, ապա վասն սիրոյ Աստուածածնի եւ երկիւղին գրեցի»[3]: Գրիչը Սանահնի Ս. Աստուածածնի սիրուն է խախտել Գանձարանի կարգը: Ձեռագիրը միշտ պահուել է Սանահնի գրատանը եւ այնտեղից երեսնական թուականներին մուծուել Մատենադարան:

Տէրունականը 1441 թ. արդեն «ծերացեալ եւ նեխեալ» էր. ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի այդ ժամանակներում, այսինքն՝ ԺԵ. դարի առաջին կէսում, այնինչ այն համարում են ԺԶ. դարի ընդօրինակութիւն[4]:

Յովհաննէս Սանահնեցու աշակերտների մէջ աչքի են ընկնում իր եղբօր որդիները եւ թոռները, որոնք շարունակում են Սանահնի գրչութեան կենտրոնը հարստացնել ընդօրինակութիւններով: Ներսէսից եւ Վարդան ծաղկողից բացի յայտնի են Ջանփաշայի եւ Յովհաննէսի եղբայրներից Արիստակէսը եւ Խաչատուրը՝ գրիչ եւ ծաղկող:

Յովհաննէս Սանահնեցին եղբօր թոռան՝ Ջանփաշայի եւ Նուկրաբի որդի Արիստակէսի ուսուցիչն է: Սա 1469 թուականին Սանահնում Հաղբատի առաջնորդի համար ընդօրինակում է մի Շարակնոց[5]:

1463 թ. Սանահնում ընդօրինակուել է մի Ճաշոց[6], որի գրիչը յայտնի չէ: Արդեօք Արիստակէսը չէ՞ գրիչը: Նրանցից մեզ յայտնի միւս ձեռագիրը 1475 թուականից է: Բարսեղ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ Արիստակէսը գրում եւ ծաղկում է մի Աւետա-

1 Մատենադարան, ձեռ. Հմր 2130, էջ 425բ:
2 Մատենադարան, ձեռ. Հմր 2659, էջ 68ա:
3 Անդ, էջ 83ա:
4 Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա, Երեւան, 1965, էջ 847:
5 Բ. Կիւլէսէրեան, Ցուցակ Ղալաթիոյ, էջ 1042: Հմմտ. Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ., Բ., էջ 296, հտ. Գ., էջ 2:
6 Մ. Տէր-Մովսիսեան, Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց. Ճաշոց, էջ54-92:

րան[1]: Ձեռագրում ուրուագծուած են բոլոր աւետարանիչները, բայց գունազարդուած չեն: Նստած աւետարանիչների [նկարների] շրջանակի վերին անկիւնում կիսաշրջանից դուրս են նայում աւետարանիչների խորհրդապատկերների գլուխները: Խաչատուր աշակերտը վկայում է, որ իր ուսուցիչ Արիստակէսը ծաղկել է իր՝ 1485 թ. ընդօրինակած Աւետարանը. այդ առթիւ յիշում է՝ «ուսուցիչն իմ զՏէր Արիստակէսն, որ բազում աշխատութեան ծաղկազարդեաց զսուրբ Աւետարանս...»[2]: 1490 եւ 1496 թուականներից Արիստակէսից յայտնի են մէկական Աւետարան[3], իսկ 1497 թ.՝ մի Շարակնոց: Շարակնոցը պատուիրում է գրչի հօրեղբօրորդի Յովհաննէս վարդապետը:

Իսկապէս, յաջորդ՝ ԺԶ. դարից մեզ է հասել Մկրտիչ կրօնաւորից երեք ձեռագիր. 1504 թ. օրինակած Աւետարանը, 1507 թ. Շարակնոցը, եւ 1516 թ. Ժամագիրքը՝ Թումա Րաբունու օրինակից[4]: 1534 թ. Տէրունականը ընդօրինակում է մագաղաթեայ մի Աւետարան:

ԺԷ. դարից մեզ յայտնի են Սրապիոն գրչի երկու Աւետարանները՝ 1646 եւ 1647 թուականներից[5]: Այդ դարում է կազմուել Սանահնի Քոթուկը[6] եւ լրացուել է տարբեր գրիչների կողմից՝ հասցուելով մինչեւ ԺԹ. դար:

Հայոց գրչութեան արուեստը իր զարգացման բարձրագոյն աստիճանին է հասնում ԺԴ–ԺԵ. դարերում: Այդ երեւոյթը նկատւում է նաեւ Սանահնում: Յովհաննէս Սանահնեցու եւ իր աշակերտների ջանքերով այն համահայաստանեան նշանակութիւն է ստանում: ԺԶ. եւ յաջորդ դարերում գրչութեան արուեստն այլեւս այդ մակարդակը չի ունենում, բայց շարունակում է իր գոյութիւնը:

Սանահնի գրչութեան կենտրոնը, սկսած Ժ. դարից, իր տքնաջան գրիչների ու վարդապետների ջանքերով հայրենի մշակոյթի ջահը պայծառ պահեց՝ հարստացնելով հայ ձեռագրական մշակոյթը մատենագրական կարեւոր երկերով, գրչութեան եւ մանրանկարչութեան նշանաւոր գործերով ու ընտիր օրինակներով, որոնք բազմացւում էին ոչ միայն տեղում, այլեւ Հայաստանի գրչութեան տարբեր կենտրոններում:

---

[1] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 6383:
[2] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 10147, էջ 236ա:
[3] Լ. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ, ԺԵ. դ. Գ., էջ 147: Մատենադարան, ձեռ. Հմր 3333:
[4] Հայերէն ձեռագրերի համահաւաք քարտարան:
[5] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 6663. եւ Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար#:
[6] Մատենադարան, ձեռ. Հմր 3031, էջ 219:

ՕՏԱՐ ԵՒ ԱՆԾԱՆՕԹ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Այս եւ յաջորդ բառացանկերում բառերի դիմաց նշուած են բնագրային եւ յաւելուածային մասերի փաստաթղթերի համարները, իսկ Անձնանունների եւ Տեղանունների ցանկերում (կազմել է Կարինէ Աւետեանը)՝ գրքիս էջահամարները:

Աբասի – *Յւլ. 32, Յւլ. 33. պարսկ.* a'bbāsi: *Աբաս Ա.-ի անունով կտրուած արծաթ դրամ՝ 4 շահի (4x5=20) արժէքով, քաշը 7,30-7,40 գրամ:*

Աթաբակ – *13,14. թուրք.* atabēk - *հայր+բէկ: Նախապէս գահաժառանգի դաստիարակութեամբ զբաղուող անձ, ապա՝ բարձրագոյն գործակալութիւն տնօրինող պաշտօնեայ, զօրահրամանատար:*

Ախար-բախար – *96. արաբ.-պարսկ.* āxer - *վերջ, աւարտ (բախարը նմանակում է՝ աւարտ-մաւարտ, վերջ-մերջ):*

Ախր – *86. արաբ.-պարսկ.* āxer - *վերջ, ծայր, աւարտ:*

Ամագագին – *83. թրք.* emek – *աշխատանք, խնամք* + գին *(հմմտ. գանձագին):*

Ամիլախոր – *Յւլ. 29. արաբ.-պարսկ.* āmir+āxur - *ախոռի պետ, վերակացու, արքունի պաշտօնեայ (ր>լ անցումը վրաց. միջավայր է մատնացուցում):*

Ամիրայութիւն – *37, արաբ.-պարսկ.* āmir, *սս.* āmirā - *իշխան, պետ*+ութիւն - *վարչական տարածք, կառավարիչ, տիտղոս:*

Ամիրսպասալար – *13, 14. արաբ.-պարսկ.* āmir+spāh+sālār - *զօրագլխի պետ, զօրավար:*

Արխ – *121. թուրք.* ark – *առու, ջրանցք:*

Աւճախ – *106. թուրք.* oğak - *օջախ, ընտանիք:*

Բադալ – *121, 149. արաբ.* badal - *փոխանորդ, համարժէք:*

Բաթիլ – *Յւլ. 28. պարսկ.* badtar- *վատթար (՞), պատիր (՞):*

Բաշխել – *97. պարսկ.* baxšidan - *նուէր, պարգեւ, մասհանում:*

Բատոն – *Յւլ. 3, Յւլ. 9, Յւլ. 26, Յւլ. 29. վրաց.* baton–i *(<լատ.* patron- *ից):*

Բեզար – *Յւլ. 13. թրք.* bezmek - *ձանձրանալ, յոգնել «բեզար եղաք դոցա ձեռին»:*

Բէգլարբէկ – *Յւլ. 28. թուրք.* bey+lar-bey - *բէկերի պետ, բէկերի բէկ:*

Բիթաւ – *112 թուրք.* bitun *(՞) -բոլոր, ամբողջ, «հողն ծախեցին բիթաւ»:*

Բիսի – *151.պարսկ,* bisud *(՞) - անշահաբեր, աննկամտաբեր, «կացողկայ բիսին հողն»: Սրբագրելի «բիձի՞ն»:*

Բոկանայ – *117. վրաց.* bogana, bogano *- ընչազուրկ, եկուոր. «ուր մաշակ գնաք թէ բոկանայ կայ, թէ բունիաթ տուն»:*

Բունիաթ – *117. պարսկ.* boniad - *հիմք, հիմնաւոր (=տեղաբնիկ, ունեւոր):*

Բրհարք – *98. թերեւս* բիր+հարել, *որ պիտի հասկանալ փորուած, փխրեցուած վայր, հերկած, հերկ:*

Գազ – *171. պարսկ.* gaz – *երկարութեան չափ, 1 մետրից մասամբ աւելի կամ պակաս:*

Գանաղոբ – *102. վրաց.* ganaqopi - *բաժանուածք, բաժնեմաս, դրացի, հարեւան:*

Գլեխ-ի – Յւլ. 29 վրաց. glexi – գեղջուկ, գռեհ, աղքատ, կարօտեալ:

Գունահկար – 78, 95, 101. պարսկ. gonahkār – յանցագործ, մեղաւոր, մեղք գործող:

Գուջար – Յւլ.26. արաբ. guğar - կալուածագիր, սեփականութեան վկայական, սիկղ:

Դահեկան – 70. պարսկ. dahkāne - տասնապատիկ, տասանորդ:

Դաստուր – 134. պարսկ. das-turi - հրաման, պատուէր, յանձնարարութիւն:

Դարապայ - 51. պարսկ. darab չքեղ (=շատ, բարձրագոյն, աղմկոտ), «դաւի» բառի իբրեւ հարադրութիւն՝ վէճ, աղմուկ, հայց եւն:

Դարայփոլ – 96. պարսկ. dare+pol - լեռնանցք, կիրճ, անդաստան:

Դաւէտէր – 115. արաբ. da'vi - վէճ, պահանջ, հայց+հյ. տէր-վէճի տէր, հայց յարուցող:

Դաւէցանք – 79, 97. վիճեցինք, դատ արինք:

Դաւէքար – 84, 86, 100, 124. պարս. kār-գործ վէճ, վիճարկող:

Դաւի – 76, 77, 79, 82, 84-86, 90, 93, 97, 98, 101, 104, 114, 118-121, 125, 133-135, 144, 151, 153, 160, 164, Յւլ. 23, 24, արաբ. da'vi - վէճ, հայց, դատ:

Դաւլաթաւոր/դովլաթաւոր/դօվլաթաւոր – 14, 15, 27, 32, 33. արաբ.-պարսկ. dovlat - հարուստ, ինչք ունեցող, իշխանաւոր:

Դեկանոզ – Յւլ. 32, յուն.-վրաց. dekanoz - աւագ քահանայ:

Դիամբէկ – Յւլ. 29. նոյնն է՝ դիւանբէկ. պարսկ.-թուրք. ատենապետ, վերակացու, դատաւոր:

Դիդօփալ – 70. վրաց. dedopal-i - թագուհի:

Դիւան – 5, 94, 101, 111, 117. պարսկ. divan – ատեան, դատարան:

Դուշման – 94. պարսկ. dušman - թշնամի, ատեցող:

Դուքան – Յւլ. 29, 30. արաբ.-պարսկ. dokkan - կրպակ, կուղպակ, խանութ:

Երթիշմիշ – 167. թրք. etišmiš հասու, վերահասու, չափահաս:

Զառ – 40, 42. պարսկ. zar - ոսկի (=ոսկեթել, ոսկեկար):

Զավթ անել – 83, 89. արաբ.-պարսկ. zabt - բռնել, բանտարկել, գրաւել, սեփականել, տիրանալ:

Զեն – 56. արաբ.-պարսկ. zenne - վնաս, կորուստ, «իր շահ ու զենովն»:

Զունար – 40, 41. պարսկ. zonnar - գօտի, որ կրում էին մահմեդականների ենթակայ քրիստոնեաները, «մէկ զառ զունար»:

Զուռհաթ – 7, 83. արաբ.-պարսկ. zaher - երեւելի, բացորոշ, «մեր զուռհաթ մարդ էլ մատնարկի միջումն բան չունինք» - 83 (գործածուած է իւրային, տոհմակից իմաստով):

Էլ – Յւլ. 8. արաբ.-պարսկ. āhl - բնակիչ: Հայերենում գործածւում է «օտար» իմաստով (այլազգի), «Կամուրջիցն վերն էլերի մէջն Բոռչալու»:

Էրեսփառաշ – 143. պարսկ. farrāš - սպասաւոր, կամքը կատարող: Երես-ը հյ. երէցն է, «Ես՝ հնազանդ էրեսփառաշ Էջմիածնայ Բարսեղ»:

Ըռազի – 127, 129. պրակ. rāzi - գոհ, համաձայն, «մեր ըռզով...ծախեցինք»:

Ըռատահան – 101. անծանօթ եզր, պաշտօնեայ կամ անձնանուն, «Հրամանաւ Ռօստոմ խանի եկինք Լօռի ըռատահան Ամիլախորի ազնիւ որդի Իւանի դաւի կէր Սանահին»: Թերեւս վրաց. Ratevani.

Ըզրութէն – 129. տե՛ս Ըռազի, համաձայնութիւն:

Թաղար – Յւլ. 32. պարսկ. taγār - աման, տաշտ, չափի միաւոր, «թաղար ու կէս հաց»:

Թաղմիլա – Յւլ. 33. պարսկ. takmele - յաւելում, աւարտ, «հանդերձ թաղմիլայիւ, որ է տէրունի»:

Թայ – 110. բրբ. հատ, հաւասար, նոյն չափի:

Թախսիրութիւն – 143. պարսկ. toxs - խարդաւանք, չարութիւն, «ով էս բանիս թախսիրութիւն անէ»:

Թապաղ – 34. արաբ.-պարսկ. tabaqe - շերտ, հասոյթ, յարկ, «ամենայն հասոյթս... գորին հասուսջիք... զառաջնորդական թապաղն»:

Թարփ/թարփատեղ – 133, 134. պարսկ. tarf - շահ, օգուտ, նուաճում, «մէկ ծէրն գնում այ Վանաց թարփին», «որ էր գնուածու Դօլիսկանցէ իւր թարփատեղովն»: «Թարփի» էր կոչւում նաեւ գետում ձուկ որսալու յարմարանքը:

Թաւադ – Յւլ. 1. վրաց. tavad-i - իշխան, տառացի՝ գլխաւոր:

Թիքմակար – 163. թուրք. tikme - կոճակ, թիկմակար=կոճակակար:

Թուման – 43, 82, 83, 106, 120, 123, 145, 149, Յւլ. 32. պարսկ. մոնղ. tumān - դրամական միաւոր, պարսկ. 10000 դիան, 10 րիալ:

Թունգ – Յւլ. 32. վրաց. t'ung-i -4,5 լ. Տարողութեան գինու աման:

Թրուք – 16 - պատուհաս, փորձանք, վնաս, չարիք, «բարձցէ ի ձէնջ... զմահտարաժամ, զթրուք, զժանգ, զկարկուտ...»:

Իղրար – 29. պարսկ. eqrār - խոստովանութիւն, գիտակցութիւն:

Լախմ – 5. արաբ.-պարսկ. loqme - պատառ, բեկոր, «լախմով քանդեցին» - պայթեցումով քանդել:

Խային – 83. պարսկ. xayini - դաւաճանութիւն, ուխտադրժութիւն, «իր պարոնին խային լինի»:

Խան – 6, 84, 136. պարսկ.-թուրք. xān - խան, ցեղապետ, վերակացու:

Խարճ/խարճել - 13, 14, 17, 29, 36, 102, 109, 128. պարսկ. xarĵ -ծախս, ծախսել:

Խէր-շառ – 106. պարսկ. xeir-šur - լաւ ու վատ, բարի ու չար, «Խէրի-շառի տէրութիւն անենք»:

Խիզան – 101. պարսկ. xizān - վեր կենալ, ցատկել, վրաց. xizani – ճորտատիրոջ հողից հեռացող ճորտ:

Խմհատ/խմայհատ/խամհատ – 36, 74, 94, 96, 106, 108, 110, 113, 128, 156. պարսկ. xām - անմշակ, խակ, հում, կորդ:

Խոնդքար – Յւլ. 7. պարսկ. xodāvandgar, վրաց. xontkari -իշխանաւոր, հրամայող, «ի խոնդքարէն առցէ հրովարտակ»:

Խսադար/խասադար – 114, 117. պարսկ. xās+dār առանձնաշնորհեալ, երելի:

Ծիլ – 36, 87, 102, 108-110, 112, 126-131, 147, 148, 156, 158-160, Յւլ. 21. վրաց. çili - մաս, բաժին, հասանելիք:

Կուլուխ – 114. թուրք. kūllūk - ծառայութիւն, «թէ կուլուխ ուզող ըլի»:

Հալալ – 47, 67, 80, 152. պարսկ. halāl - հալալ, մաքուր, թոյլատրելի, ազնիւ:

Հալալութիւն – 83. ազնիւ, անխարդախ:

Հախ - 18, 83, 93, 94, 97, 100, 101, 130, 133, 142, Յւլ. 23, Յւլ. 25. արաբ.-պարսկ. haq - իրաւունք, արդար, վարձ, պարք, հասանելիք:

Հախիսայ – 97. արաբ.-պարսկ. haq + արաբ. hays. - հասանելիք ընդհանուրից, բաժին:

Հախլամիշ – 104. արաբ.-թուրք. haxlamiš - պահանջ, բաժին, մաս ուզել, «Սարգիսն հախլամիշ էլաւ»:

Հաղիղաթ/հաղըղաթ/հաղիղադ – 97, 111, 167. արաբ.-պարսկ.-թուրք. haqiqat - իրաւունք, արդարութիւն, հաստանելիք, իրողութիւն:

Հասիլ – 39, 102. արաբ. hasel - եկամուտ, արդիւնք, «նորա հասիլ էն մեծ մառանի աւազ կարասն լցնէ»:

Հեքիմ/հէքիմ/հեգիմ – 43, 75, 82, 118, Յւլ. 33. արաբ.-պարսկ.-թուրք. hakim - բժիշկ, իրաւասու, իշխանաւոր:

Հէճուպ – 143. արաբ. haĵib - սպասաւոր, պաշտօնեայ, камергер:

Հեսապ/հսապէցինք – 97. պարսկ. hesāb - հաշիւ, «հսեսապէցինք, առանք, տվինք»:

Ղաբալ – 94. թուրք. gab - աման, պատեան, «Լ. (30) ղաբալ ձէթ»:

Ղաբալայ – 121. թուրք. qabāla - մասնական յանձնառութիւն, գործ «փորճօլանց այգու ղաբալէքն»:

Ղալա – Յւլ. 26. արաբ.-պարսկ. γalā - թանկութիւն, հարկատեսակ:

Ղամ – 120. պարսկ. γam - վիշտ, ցաւ, «իմ ղամումն ղարթաշի սահլով ծախեցի»:

Ղայ – 125. արաբ.-պարսկ. γeir (?) այլ մարդ, «թէ մեր ղայումն երէս մարդ դաւի անէ»:

Ղապուլ – 97. արաբ.-պարսկ. qabul - ընդունել, ճանաչել, հանդուրժել:

Ղատիմ – 36. պարսկ. qadim - հին, նախկին:

Ղարթաշ – 120. թուրք. garteš - եղբայր, կիսրար, «իմ ղամում ղարթաշի սահլով ծախեցի»:

Ղափիչի – Յւլ. 26. թուրք. γap'u - դուռ+ c'i - դռնապան, պաշտօնաբանի սպասաւոր, «Ղորղանաշւիլի ղափիչի Բեժանը»:

Ղուլուխ/ղուլուղ – 100, 101, Յ. 19. թուրք. γullǝγ - ծառայութիւն, պահակութիւն:

Ճալա – 38, 121, 124, 134, 135. վրաց. ç'ale - կղզեակ, մեկուսի տեղ:

Ճիպէ – Յւլ. 25. պարսկ. ĵib - գրպան, փոսորակ, «Ջումանց ճիպէքի վերի կուռն»:

Մաղ – Յւլ. 2. արաբ.-պարսկ. māl - գոյք, ապրանք, ինչք, անասուն:

Մահլ/մահլե - 91, 153. պարսկ. mahalle - թաղ, թաղամաս, կցակառույց:

Մաղաշ – 40. անշուշտ պարսկ. կամ արաբ. բառ, որի ստոյգ նշանակութիւնը մնաց անծանօթ (moqvvas ? - աղեղաձեւ, կամարաձեւ), ստացած նուէրների մէջ կայ. «երկու հատ ղանկակ, Դ (4) մաղաշ, այլեւ հինգ հողաթափ»:

Մամուլ – Յւլ. 28. վրաց. mamul-i - կալուածք, «հայրենիք»:

Մանդատուրթախուցէս – 13, 14. վրաց. mandaturt'uxuces - արքունի պաշտօնեայ, որի պարտականութիւնն էր երկրում կարգ ու կանոն պահպանելը, հնազանդութեան ապահովումը եւ այլն:

Մարճան – 40. պարսկ. marjan - մարջան, կարալ:

Մասրաֆ – Յւլ. 19. պարսկ.-արաբ. masraf - ծախս, սպառում, «առաջնորդն գոլով մասրաֆից տէր»:

Մարշիլ – 123, 157. իտալ. marsili արծաթադրամ՝ երեք աբասի արժողութեամբ:

Մդիւան – Յւլ. 3, Յւլ. 26, Յւլ. 29. վրաց. mdivan-i - քարտուղար, գրագրութիւն կամ ատեան վարող պաշտօնեայ:

Մդիւանբէկ – Յւլ. 29. վրաց. mdivan-beg-i - դիւանապետ: Մդիւան-մծիգնոբար - դիւանադպիր:

Մդիւան-Մոլարեթխուցէս – Յւլ. 29. վրաց. mdivan-molaretuxuces - դիւանադպիր-գանձապետ:

Մեբատոնե -- Յւլ. 2, վրաց. mebatone - տէր, տիրակալ, իշխանաւոր:

Մելիք/Մէլիք – 12, 23, 33, 34, 37, 96, 108, 123, Յւլ. 5, Յւլ. 14, Յւլ. 15, Յւլ. 30. արաբ.-պարսկ. malek - թագաւոր, իշխան:

Մեզրին – 36. արաբ.-պարսկ. mozayyan - զարդարուած, «գոմն գնեցի մեզրին տուն շինեցի»:

Մեյդան – Յւլ. 29. պարսկ. meydān - հրապարակ, դաշտ:

Մինալթուն/Միալթուն – 118, Յւլ. 32. թուրք. minatun - հազար ոսկի:

Մինբաշի – Յւլ. 31. թուրք. min+baši - հազարապետ:

Մծիգնոբար – Յւլ. 3. վրաց. mcignobar–i - դպիր, գրագիր:

Մհալ – 6. պարսկ. mohale - հնարք, հմտութիւն:

Մհասիլ – 64. արաբ.-պարսկ. masūl - բերք, արդիւնք:

Մոլարեթխուցէս – Յւլ. 29. վրաց. molaretuxuces-i - գանձապետ, գանձարանապետ:

Մոհր – 38, 110. արաբ.-պարսկ. mohr - կնիք:

Մորիգէ – Յւլ. 20. վրաց. morige - հերթական, կարգաւորող ծառայութիւն կամ նրա դիմաց՝ հարկ:

Մոքալաք – Յւլ. 29. վրաց. mokalake - արտօնութիւն ունեցող քաղաքացի, թիֆլիսեցի:

Մուադին – 125. արաբ.-պարսկ. mo'adel - համարժէք, հաւասար, նման, «մուադին մենք ենք, պարոնտէրին հետ բան չունի»:

Մուլք – 38, Յւլ. 30. արաբ.-պարսկ. molk - ինչք, կալուած, տիրոյթ:

Մուղայէթ – Յւլ. 19. արաբ.-պարսկ. movaγγat - ժամանակաւոր [պահպանութիւն], «վերահասու եւ մուղայէթ լիցի»:

Մուստաֆ – Յւլ. 1. արաբ.-պարսկ. mostouf - հաշուակալ, պաշտօնեայ, «դրան մուստաֆը երբ ներածի ու գրանցի»:

Մուրաւ (մոուրաւ) – 117. վրաց. mourav-i - կառավարիչ, վերակացու, հոգածու:

Յեսաւոլ – 101. պարսկ.-թուրք. yasavol - ձիաւոր ուղեկցորդ, պահակային զինուոր:

Յոզով/ըոզով – 108, 109. պարսկ. rāzi - գոհ, համաձայն, բաւարարուած:

Նաթեսաւ – Յւլ. 21. վրաց. nat'esav-i - ազգական, տոհմակից, մերձաւոր:

Նացվալ – 114. վրաց. nacval-i - փոխանորդ, տեղապահ:

Նոմոս – Յւլ. 14. յուն. νόμος - թուղթ, գրութիւն, օրէնք:

Շահի – 171, Յւլ. 30, Յւլ. 32, Յւլ. 33 պարսկ. šāhi - շահի, մանրադրամ, այժմ հաւասար է ռիալի 1/20 մասի:

Շահիսեւան – 6. պարսկ.-թուրք. šah+sevan - շահին սիրող. Շահ Աբասի ստեղծած զինուորական ջոկատի անդամ:

Շամայդան – 163. պարսկ. šam'+dān - մոմակալ:

Ուզբաշի – 78. թուրք. yuzbaši - հարիւրապետ:

Ուստա/յուստա – 91, 97. պարսկ. ostād - վարպետ, ուսուցիչ:

Պահէզ – 131, 156. պարսկ. pālēz - պարտէզ, բանջարանոց:

Պահեզատեղ – 127. տե՛ս Պահեզ + հյ. տեղ:

Պատրոն – Յւլ. 3. վրաց. patron-i - տէր, պարոն:

Պուրճ – Յւլ. 17. պարսկ. borj - աշտարակ, բուրգ:

Ջահրայ – *Յւլ. 30. պարսկ.* jahre - *ճախարակ:*
Ջահրատ – *105, 132. պարսկ.* jahat - *կողմ, ուղղութիւն, «դարպասի ջհատումն», «ջահրատն այն առուն է»:*
Ջամիաթ – *25, 29, 105, 111. պարսկ.* jamaat - *համայնք, ժողովուրդ, բազմութիւն:*
Ջարիմայ – *83, 118, 145, 149. արաբ.-պարսկ.* jarime - *տուգանք:*
Ջէրկա – *40. պարսկ. jerge - շարք, շրջան: «Կարմունջի ջէրկա հողերն»:*
Ջիլտու – *6. պարսկ.–վրաց. jaldu (jildo) - պարգեւ, շնորհ:*
Ջուղապ/ջուղաբ – *85, 104, 114, 124, 135. պարսկ.* javāb - *պատասխան, բաւարարութիւն:*
Ջառում – *43. տե՛ս Ջառիմայ:*
Ռահաթ – *92. արաբ.* raiyyat - *հարկատու, հպատակ ժողովուրդ, հողագործ գանգուած:*
Սալթխուցութիւն – *Յւլ. 31. վրաց.* saxlt'uxucesi - *պալատական կառավարիչ, պալատական գործոց կարգաւորող:*
Սալհ – *120. պարսկ. - արաբ.* sele - *պարգեւ, ընծայ, կապ:*
Սահրատ – *21, 24. արաբ.-պարսկ.* sarhadd - *սահման:*
Սամթ – *85, 119, 120. պարսկ. samt - կողմ, ուղղութիւն:*
Սանատներ – *29. արաբ.-պարսկ.* sanad - *փաստաթուղթ, ապացոյց:*
Սառաչ – *Յւլ. 33. պարսկ.* sarraj - *թամբագործ:*
Սարդալ – *Յւլ. 3. պարսկ.* sardār - *զօրավար, իշխան, վերակացու:*
Սարդար-սախլթուխուցէս – *Յւլ. 31 պարսկ. - վրաց.* sardal-saxlt'uxuces - *իշխանաւոր, արքունի կառավարիչ:*
Սաղրամիշ – *64. արաբ.-թուրք.* saγl+miš *(?) - խարտել, փոխաբ. թալանել(?):*
Սիգէլ/սիգիլ/սիկիլ – *11,13, 14, 22, 79, 92, 94, 127, 128, Յւլ. 1, Յւլ. 3. լատ.* sigilum - *կնիք, գիր, գրութիւն, հրովարտակ:*
Սինոռ/սինօռ/սնոռ – *4, 11, 22, 28, 30, 32, 33, 40, 88, 95, 96, 121, Յւլ. 14, 15, 33. յուն.* σύνορ-ος - *սահման, սահմանային:*
Սուրաթ – *34, Յւլ. 15. արաբ., վրաց.* surat, surat-i - *կերպար, արտաքին, նմանակ, պատճէն, «նորին պատճենն, այսինքն սուրաթն»:*
Սուքան – *Յւլ. 33. վրաց.* msukan-i - *գեր, չաղ:*
Սպասալար - *13, 14. պարսկ.* sipāhsālār - *զօրապետ, զօրավար:*
Վալի – *136, Յւլ. 17. պարսկ.* vāli - *խնամակալ, պահապան, կառավարիչ:*
Վաշխ – *36. պհլ.* vaxš - *տոկոս, յաւելավճար:*
Վախմ – *29, 35, 36, 39-43, 45, 51, 77, 78, 83, 88-92, 99, 102, 105, 106, 108, 110, 111, 114, 121, 125, 127, 128, 142, 143-148, 152, 159, 161-164, 167, Յւլ. 21. արաբ.-պարսկ.* vaqf - *ընծայաբերութիւն, եկեղեցուն տրուած նուէր, առանց օտարման իրաւունքի: Հայերէնում գործածական է նաեւ «ոխվ» ձեւով:*
Վախմիաթ – *94, 131. տես «վախմ» - նուիրատուութիւն:*
Վէզիր/վազիր – *12, Յւլ. 1. արաբ.-պարսկ.* vazir - *նախարար, վեզիր:*
Վէքիլ/վեքիլ – *12, 108, Յւլ. 1, Յւլ. 3, Յւլ. 5, Յւլ. 17, Յւլ. 19, Յւլ. 30, Յւլ. 33. արաբ.-պարսկ.* vakil - *լիազօր, հաւատարմատար, ներկայացուցիչ:*

Տախտ – *Յւլ. 26. պարսկ.* taxt - *գահ, աթոռ, թախտ, թեմ:*
Տարուղայ – *12, 161, Յւլ. 1. պարսկ.* darūγe - *վերահսկիչ, պահակ:*
Փայ – *43, 110, 149, 156. թուրք.* pay - *բաժին, մաս:*
Փաշա – *6. պարսկ.-թուրք.* paša - *իշխանաւոր, գլխաւոր, փաշա:*
Փէշքաշ – *4, 11. թուրք.* peškeš - *ընծայ, պարգեւ:*
Քալանթար – *29, 108, 126. պարսկ.* kalāntar - *քաղաքապետ:*
Քամար – *42, պարսկ.* kamar - *գօտի, մէջք:*
Քէդխուդա/քէթխուդա – *Յւլ. 5, Յւլ. 30. պարսկ.* kadxodā - *գեղջաւագ, գիւղապետ:*
Քէօթուկ/քէօտուկ/քէօթուգ/քօթուգ – *12, 168, 174, թուրք.* köduk – *մայր գիրք, ժողովածոյ:*
Քիրա – *Յւլ. 30. արաբ.* kira^{c} - *վարձ, վարձու:*
Քոլ – *43. արաբ.* koll - *բոլոր, ամբողջ, ողջ:*
Քուչակ – *75. պարսկ.* kūc^{c}ek - *փոքր, կրտսեր:*
Քրոնիկոն – *Յւլ. 2, Յւլ. 3, Յւլ. 5, Յւլ. 28. յուն.-վրաց.* xpovikon-kronikon-i - *ժամանակ, ժամանակագրութիւն, թուական, թիւ:*

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱՁԵՒԵՐ, ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղմունք *(աղմուկ) - 149*
Այլվի *(այլ, նաեւ, ուրիշ) - 6, 83*
Այսոնք *(սրանք, այսօքիկ) - 112*
Արաւտգահ/արօտագահ *(արօտավայր) - 108-110, 127*
Արդնակ *(արդիւնակա՞ն, շահեկա՞ն) - 88, 96*
Ավատալիք *(հաւատալիք, վստահելի) - 149*
Բարիշել *(համաձայնութեան գալ, հաշտուել) - 79*
Բրհար *(ջրուղի) «իւր բրհարովն, իր ջրովն տվինք» - 83, «իր բրհարով առանք» - 88*
Գիր *(վկայագիր, ստորագրութիւն) - 12*
Դար-սարով *(սար ու ձորով) - 11*
Դեհ/դեհն/դէհ *(կողմ) «որ Շհառի Բ. (2) դեհն է» - 38, «մի դեհ արինք» - 88, 89, 10, «ներքի դէհէն» -132*
Դորն գնալ *(դէպի ուր) - 101*
Դրաւշա *(դրօշակ, նշանակ) «դրաւշա մի ելանէր», «դրաւշան նուաղէր» - 6*
Ջոռով *(ուժի գործադրմամբ) «քաջութեան զոռով» - 6*
Էնտուր/Էնդուր *(այնու, նրա) - 86, 135*
Ըստակ *(դրամ, սպիտակ) - 85*
Իրար տալ *(խառնել, բորբոքել), «կամ այս բանս իրար տայ» - 82*
Լրբվել *(լրբանալ), «ով որ լրբվի» - 144*
Կարմունջէրք *(կամուրջներ) - 5*
Կոպար *(արահետ, ճանապարհ, սահման, թումբ) - 13, 41, 75, 77, 83, 88*
Կուռ *(կողմ) - 96*
Հէնց *(այնպիսի, ինչպէս), «հէնց գիր տվին» - 77, «հէնց առել եմ՝ էլ հէնց կու ծախեմ» -135*
Հմար *(համար, պատճառով) «վասն պատճառին հմար» - 13*
Հորսագահ/հորսագայ/որսագահ *(որսատեղ) - 13, 108-110, 127, 147*
Հրամանք բռնել *(հրամանը պահել, հրամանին հետեւել) «տիրոջ հրամանքն բռնեցինք» - 89*
Ծաղակ *(անտառ, բացատ, կղզեակ) - 80, 88*

Ճոթ *(ծայր, եզր), «մէկ ծէրն գնում ա Սուլիանց ճոթերն» - 133*
Ղումսութիւն *— 40. բրբ. մասնութիւն:*
Մաշակ *(աշխատաւոր, մշակ) - 117*
Մատնարկ/մատնարգ *(խաղողի նորատունկ այգի, նորք) - 83, 85*
Մեծ եռանդ *(մեծ թումբ), «ներքի ափին՝ մեծ եռանդն» - 95*
Մերի/մէրի *(մշակած, արդիւնաւոր հող) «կէսն բաց, կէսն մէրի» - 106, 156*
Մէկն լէ *(մէկն էլ) - 21*
Մէլիքներաց *(մելիքների) - 34*
Մի դեհ *(մի կողմ) - 96*
Մրձենալ *(ձգտել) «ես միայն այսքան մրձեցայ մինչեւ... նորոգեցի» - 40*
Յարպետ *(հայրապետ) - 118*
Նշանց տալ *(ցոյց տալ) - 5*
Պահէզատեղ *(պարտեզատե՞ղ, բանջարանոցի տեղ) - 108*
Սեռ *(բարձունք, բլրակ) «մինչեւ սեռն հարաւային կողմն» - 96*
Տքնի *(տքնի, հանդգնել) - 87*
Փերթ *(կտոր, մաս, հատ) - 35*
Փոխմնին *(փոխարէն) - 86*
Օքմի *(ոմն, ոք) - 88*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաս – 16, 20, 21, 134, 180
Արաս թագաւոր - 181
Արաս, որդի Սմպատի - 51, 52, 53, 58, 74
Արգար - 47, 57
Արդուլ աղայ - 191, 229
Արեսալոմանց Ասրաթ - 236
Արլարաս - 134
Արուսալ - 58
Աբրահամ եպիսկոպոս Եղեգնաձորեցի - 217
Աբրահամ եպիսկոպոս Կարսեցի - 217
Աբրահամ կաթողիկոս - 201
Աբրահամ վարդապետ - 129, 205, 217
Աբրահամ վրդ. Թէքիրդաղցի - 14
Աբրահամ քահանայ - 191
Աբրահամ, որդի Վարդի - 19
Աբրահամեան Ա. Գ. - 60
Աբրահամեան Յար. - 198
Աբրիամ - 254
Աբօղաւրեան Տէր Մովսէս - 195
Ադոնց Ն. 268
Ազարիա Նարիմանի - 246
Ազիբէկանք - 173
Ազին - 254
Աթաբէգ - 259
Աթաբէկ Իվանէ (տե՛ս նաեւ Իվանէ Աթաբէկ) - 24, 145, 150, 165
Աթայբէ (Ուսուպաց) - 158
Աթանաս վրդ. - 243, 245
Ալայվերտի - 27, 172
Ալանայ - 182
Ալեքսանդր (Իսկանդար) - 273
Ալէքս - 150, 251
Ալէքսան աբեղայ - 140, 144, 152
Ալիբէկ, Ալիպէկ - 25, 156, 163
Ալիխան - 24, 151, 152, 166, 226
Ալիշան Ղ. - 10, 265, 266
Ալմաս-խան - 196
Ալպօյաճեան Ա. - 8
Ալփասլան - 59
Ալփաքսաթ, Ալփաքսատ - 144, 150, 163, 166
Ախթալացի Իոակիմ - 246
Ակովբ երէց - 166
Ակօբ, Ակոբ - 24, 151, 163
Ահտաղչի Գորգի - տե՛ս Գորգի
Աղա-Մահմադ խան - 33, 34, 180
Աղալոյ - 237
Աղալօ, Աւաքի որթի - 248
Աղանեան Գիւտ ա. քահ. - 14, 233, 240
Աղէն Ասլանի - 248
Աղէն Բայինդուրի - 248
Աղէքսանդր - 196, 212
Աղուտ -20, 131
Ամիլախորիազ, Ամիլախօրի - 24, 150
Ամիր Բահապ (Բհաբ, Բհապ, Ամիրբհաբ) – 16, 17, 37, 132, 136, 139
Ամիր Քուրդ (Քուրթ) - 16, 124
Ամիր, որդի Միտիչի - 25, 37, 138
Ամիրազիզ - 167
Ամիրամ - 171
Ամիրզալի Դաւիթ, Ամիր Զալի Դաւիթ - 172, 177
Ամիրխան - 25, 150, 152, 162, 169
Ամիրհասան - 19, 169
Ամիրջան, Յամիրջան - 16, 87, 137
Ամիրջանի Ղուլի - 161, 168
Այդօղմիշ - 150
Այվազ - 24, 151
Այվազ - 248
Անախանում - 254
Անանիա Սանահնեցի - 267
Անանիեայ Շիրակացի (վիճակ) 61, 69
Անասեան Յ. - 267
Անդրիաս - 140, 147, 171
Անդրիասանց Սարգիս - 36, 226
Անթաբեան Փ. - 34
Անի - 253, 254
Աննա - 252, 254

Աննախանում - 188, 189
Անոշ - 170
Անուշ Թագուհի - 20, 69, 122
Անտոն – 19, 169
Անտոն արքայորդի, Արքայազն (կաթողիկոս-պատրիարք) - 189, 236, 237
Անտրիաս - 147
Աշոտ - 20, 49, 50
Աշոտ Բարեպաշտ, որդի Սմբատայ - 58
Աշոտ Երկաթ, որդի Սմպատի - 12, 49, 51, 55, 58, 59, 229
Աշոտ Մսակեր - 58
Աշոտ Ողորմած - 10, 12, 18, 56, 61, 64, 66, 67, 68, 69, 70
Աշոտ, որդի Աբասի, Շահնշահ - 53, 54, 56, 59
Աշոտ, որդի Շապուհի - 58
Աշրափ - 16, 136, 139
Ապով - 226
Ապով, որդի Առուծի - 85
Առաքել արքեպիսկոպոս (Տէր Առաքել) - 27, 107, 108, 109, 120, 121, 183
Առաքել երէց Սամծերեցի - 20, 161
Առաքել կաթողիկոս - 18, 87, 88
Առաքել վարդապետ - 191
Առաքելի Ղազար - 259
Առաքէլ - 137, 143, 147, 152, 157, 167
Առութի Փարսատան - 160
Առուծ - 84, 85
Ասլազ - 173
Ասլամազ (Խէրումի) - 164, 173
Ասլամազ-բէգ - 161, 167
Ասլամազ, որդի Հախնազարի - 156, 162, 165, 174, 175, 228
Ասլամազ, որդի Սարուխանի - 26, 141, 144, 145, 148, 154, 155, 164
Ասլամազեան Բիճա - 260
Ասլամազի Գեօրգի - 259
Ասլան - 27, 149, 160, 173, 176, 227
Ասլանանց Էվանէս - 161, 166
Ասլանբէկ, Ասլան-բէկ, Ասլան բէգ - 27, 137, 140, 154, 162, 173, 228
Ասլանի Խօսրով 259 - տե՛ս Խօսրով
Ասլանի Նոնի 258 - տե՛ս Նոնի
Ասնաւոր - 151
Ասողիկ - տե՛ս Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ
Ասումի Սարգիս - 140, 142, 172
Աստուածապով - 132
Աստուածատուր - 147, 151, 276
Ավթիլ - 176
Ատի - 177
Ատիբէկ, Ատիպէկ, Ատի-բէկ - 23, 25, 26, 27, 140, 141, 142, 143, 154, 156, 162, 163, 172, 179
Ատրներսեհ - 50
Արազ - 35, 36, 226
Արազ բէկ - 173
Արամազնեայք - 100
Արիստակէս գրիչ - 276, 277, 278
Արղութ, Արղաւթ - 23, 24, 41, 42, 111, 112, 120, 146, 149, 150, 151, 154, 157, 161, 163, 179, 225
Արղութաշւիլի Բանդուր-բէկ - 234
Արղութաշւիլի Բարսեղ եպիսկոպոս - 168
Արղութաշւիլի եպս. Տէր Սարգիս - տե՛ս Սարգիս եպս.
Արղութաշւիլի Թաղա - 240
Արղութաշւիլի Մանուչար - 240
Արղութաշւիլի Սիսոայ - 240, 241
Արղութաշւիլի Սոլոմոն 194, 240
Արղութեան Յովսէփ, Երկայնաբազուկ Արղութեանց - 8, 11, 13, 15, 17, 28, 33, 59, 180, 181, 182, 183, 192, 196, 238
Արղութեանց-Քրթանց Ջիմշիդ, Ջիմշիտ - 28, 178
Արղութեանց Աղալօյ - 179
Արղութեանց Դաւթեան Երկայնաբազուկ Ղահրաման - 28, 179
Արղութեանց Շիօշ-բեգ Երկայնաբազուկ - 118, 161, 167, 178, 180, 181
Արղութեանց Սողոմոն - 33

Արղութեցիք, Արղութէցիք, Արղութեաններ, Արղութաշվիլի - 21, 22, 23, 26, 42, 62, 63, 64, 67, 90, 96, 114, 137, 144, 146, 148, 154, 156, 163, 174, 175, 179, 235, 241
Արղութիցկի, Արղութով Փարսադան - 28, 179, 187
Արշակ Մեծ - 57
Արշակունի, Արշակունեաց տոհմ - 17, 48, 57, 58, 69, 122
Արշամ - 57
Արութին - 254, 255, 257
Արութինաշւիլիներ - 261
Արութիւն - 178, 251, 254
Արութիւն Նարիմանի - 246
Արչիլ արքայազն - 186
Արտաշէս - 57
Արտաշիր - 58
Աւագ - 25, 147, 226
Աւագեան Ս. - 37
Աւաք - 140, 248
Աւաքաշւիլի Դաւիթ - 261
Աւգերեան Հ. Մկրտիչ - 9
Աւդանտիլ բէգ - 161
Աւետիս - 120, 155, 162
Աւետիս վրդ. - 75, 114
Աւետիք - 28, 177, 219, 236, 255
Աւետիք վարդապետ - 209, 211, 213, 214, 270
Աւթանդիլ Պողոսի - 247
Աւթանդիլ, Աւթանդիլ բէգ - 25, 28, 163, 167, 178, 198, 255
Աւթանթիլ, Ավթանթիլ - 172, 226
Աւլքէ, որդի Առաքէլի - 137
Աւլքի - 149, 169
Աւքրաւպիլ - 73
Ափխազ Իովանէ 226
Ափկար 247
Ափրիամ Գրդի - 247
Բաբախան - 192
Բաբան, որդի Թաթարի - 23, 141, 154
Բաբէլ - 247, 251
Բաբուռ - 163
Բագարատ Բագրատունի - 229, 230, 231
Բագթաբեկլիշւիլի Սոլոմոն - 236
Բագրատ բատոն - 233
Բագրատ խան - 64
Բագրատունեաց տոհմ, Բագրատունէցոնք - 41, 49, 58, 59, 61, 63, 66, 69, 149, 180, 186, 229
Բագրատունի Յովհաննէս Թագաւոր - 266
Բալի - 141, 145. *տե՛ս Իշխան*
Բալիշէցի Խոցումով - տե՛ս Խոցումով
Բահապ - տե՛ս Ամիր Բահապ
Բաղալ Պապէ - 248
Բաղդասար - 251
Բաղդասարի եղբայր Մէլքօն - 247
Բաղմանչի Յարութիւն - տե՛ս Յարութիւն
Բայդուր, Բայիդուր - 158, 160
Բայինդուր, Բայինտուր - 120, 136, 248
Բայինդուրեան Յարութիւն - 258
Բայրամ, որդի Ասլամազի - 117, 155, 160, 164, 171, 175, 176, 186, 254
Բասի - 251
Բատէնքէցի Գալուստ - 145
Բատիզաման - 148
Բարաթաշւիլի Աննա - 242
Բարաթաշւիլի Ջալ - 242
Բարաթաշւիլի Ջուրաբ - 188
Բարէյլ Բերթրան - 43
Բարթողովմէոս, Բարդուղիմէոս (առաքեալ) - 76, 106
Բարիամ - 141
Բարիոք, Բարիաւք - 16, 136, 139
Բարճիմ - 249
Բարսեղ (միաբան) - 117
Բարսեղ (նուիրակ) - 38
Բարսեղ - 62, 64, 79, 80, 81, 82, 83, 97, 98, 99
Բարսեղ Արղութեանց - 39, 40, 83
Բարսեղ արհեպիսկոպոս (եպիսկոպոս) - 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 28, 36, 41, 84, 88, 101, 102, 104,

105, 111, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 135, 136, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 200, 227, 277
Բարսեղ Կեսարացի - 13, 55, 126, 264
Բարսեղ կաթողիկոս - 17, 41, 206, 230
Բաւուլթ - 165
Բաւրինայ - 182
Բեգիջանաշւիլի Թորոս - 261
Բեգիջանաշւիլիներ, Սարգիս - 261
Բեզբորոդկայ Իլիա Անդրէիչ - 192
Բեհնուշ դպիր - 276
Բեսարիոն արքեպս. - 236
Բէբէք - 22, 38, 112, 114, 140, 141, 153, 168, 171
Բէբէքանց Բախուտոյ - 161, 166
Բէգաղայ - 178
Բէգթաբէգեան Սողոմոն - 240
Բէժան - 120, 141, 160, 251, 252, 258
Բէժանի Միրզայ - 259
Բէժին - 24, 142, 150, 157, 163, 175
Բէկ - 16, 130, 162
Բէկիջան - 147
Բէկում - 147
Բէկումեանք - 120
Բէհբուդեանք - 195
Բէնօ - 253
Բէշկէն, Բէշքէն - 20, 137, 161, 170
Բէջան - 138
Բէր - 52
Բէրաւ (Բէրօ) - 141, 163, 252
Բէրոս, Բերոս - 157, 158, 159, 174, 175
Բհատուր - 169
Բորենայ արքայադուստր - 16, 123
Բումբէ - 73, 75
Բուչոնց Փիրղուլ - 145
Բուտախ - 137
Բըրնչանք - 165
Բօղտաղ (Բարսեղ) - 143
Բօյխաչի Դաւիթ - 258
Գաբրիել Ռատիեւ - 187
Գաբրիէլ - 134, 244
Գագիկ թագաւոր Բագրատունի - 50, 54, 55, 59, 206, 229, 230, 231
Գալիկանց Յակոբ - 176
Գալուստ - 140, 161, 167, 168, 171, 177, 247
Գալուստ Այվազի - 247
Գալուստ եպիսկոպոս - 217
Գալուստի Ալիխան - 166
Գամաղիէլ վրդ. - 243, 245
Գայիանանք - 76, 79
Գանջեցի Ուռուշան - 258
Գանջըցի Յակոբ - 248
Գասպար - 26, 141, 144, 154, 155, 159, 174, 175, 225, 226
Գասպար, Ջալբէկի որդի - 23, 25, 155, 163
Գարատին (գեներալ) - 192
Գարբանիել - 69, 122
Գաւկի - 141, 175
Գաւրգէն - 72, 74
Գաւրգի - 151
Գաւրգի, վրաց թագաւոր - 59
Գերվիսան - 237
Գէանջցի Տէր-Գալուստ Փիփեցի - 261
Գէորգ (Գէորգի, Գեօրկի) Բագրատունի թագաւոր - 124, 125, 126, 168, 183, 206, 229, 231
Գէորգ-Աւագսարկաւագեան Սուքիասեանց - 35
Գէորք - 252
Գիգոլ - 259
Գիլայգտակէցի Խէչատուր - 142
Գիորգի - 247
Գիորգի վալի-խան - 168
Գիորգի, Գէօրգի արքայազն - 185, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 229, 240
Գլախէ Վէրմիշի - 247
Գոգաբ - 24
Գոգի, Գօգի - 157, 252
Գոզալ - 170
Գոշ վրդ. - տե՛ս Մխիթար Գոշ

Գորգի- 157
Գորջասպ - 237
Գուզալ - 166
Գուլ-Ասլան - 174
Գուլազիզ - 21, 170
Գունիէ - 120
Գուրգէն - 54, 55, 59, 255
Գուրգէն, որդի Աշոտ Ողորմածի - 16, 56, 66
Գրիգոլ քահ. - 245
Գրիգոր - 13, 20, 55, 135, 171, 259, 273
Գրիգոր Ամիրայ - 181
Գրիգոր եպիսկոպոս - 217
Գրիգոր երէց - 134
Գրիգոր Մագիստրոս - 268
Գրիգոր Նարեկացի - 272
Գրիգոր Նիւսացի - 14
Գրիգոր որդի Աբասայ - 16, 20, 21, 72, 73, 74, 111, 126, 127, 268
Գրիգոր որդի Աշոտի - 126
Գրիգոր որդի Մուրաչի - 24, 157
Գրիգոր սարկաւագ Հոռոմէրէցի - 139
Գրիգոր վանահայր - 264, 265
Գրիգոր վարդապետ - 19, 20, 271
Գրիգոր վարդապետ Տուտէորդի, Գրիգոր Տուտէորդի - 20, 125, 126, 129, 131, 134, 205, 268
Գրիգոր Տաթեւացի - 276
Գրիգոր Լուսաւորիչ - 47, 52, 57, 76, 77, 80, 81, 82, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 97, 99, 102, 105, 106, 115, 202, 204, 230
Գրիգորէս գրիչ - 269, 270
Գրիգորիոս - 76, 79, 81,
Գրիգորիոս կաթողիկոս - 18, 17, 34, 41, 85
Գրիքոր - 251, 256
Գօգի (բրուտ) - 247
Գօգի - 27, 151, 159, 163, 174, 227, 247, 254
Գօգուպ, Գօգուբ - 142, 150, 165
Գօղերձի, Գօտերցի - 120, 248
Գօրգի (Ահտագչի) - 142
Գօրգի, Գիօրգի, Գօրկի - 24, 59, 61, 69, 71, 115, 116, 150
Գօրէցի սարկաւագ Ներսէս - տե՛ս Ներսէս սարկաւագ
Գօրէցի Տէր Մովսէս - տե՛ս Տէր Մովսէս
Գօրէցի Տէր Յօվսեփ - տե՛ս Տէր Յովսէփ
Դաղիանի - 186, 189
Դաթունայ - 187
Դանէլանց Մելիք - 19, 135
Դանթի Մաքօյի - 248
Դանիէլ կաթողիկոս (Տէր Դանիէլ) - 12, 28, 34, 106, 110
Դարախան - 227
Դարայ - 257
Դարբնանց Սաքի - 161
Դարեջան թագուհի - 189,
Դարէջան - 178, 251, 253, 255
Դարիսպան - 150
Դարչի (մէլիք) - 238
Դարպասեցի Մուրատ - տե՛ս Մուրատ Դարպասեցի
Դարպասէցի Վարդումի Կարապետ - տե՛ս Վարդումի Կարապետ
Դաւթի Յօսէփ - 259
Դաւիթ - 17, 18, 19, 20, 25, 49, 87, 130, 131, 133, 140, 147, 148, 161, 198, 241, 251
Դաւիթ Բագրատունի - 58, 59, 72, 189, 196, 197
Դաւիթ Եկուլի որդի - 152
Դաւիթ եպիսկոպոս - 217
Դաւիթ թագաւոր վրաց - 20, 59, 60, 68, 69, 122, 181
Դաւիթ թոռ Անաւորի - 151
Դաւիթ Ծալտաբիխ - 249
Դաւիթ Նիկողոսի - 249
Դաւիթ որդի Ղարախանի - 168, 175
Դաւիթ որդի Մանթաշի - 137
Դաւիթ որդի Շողրկայ - 128
Դաւիթ Սուլխանի - 249
Դաւիթ քհն. (միաբան) - 117

Դաւնդար բէկ - 63
Դաւնմազ - տե՛ս *Դոնմազ*
Դաւութ որդի Բէկումի - 147
Դաւփն - 181
Դեմիրնաշուիլի - 240
Դեմուր - 138, 152
Դերձակեան Գէորգ վրդ. - 7
Դէմէտրէ - 59, 251
Դէմուրի Սարգիս - 140, 161
Դէոսկորոս կաթողիկոս - 68, 69, 122
Դիմիտրի - 244
Դիմուր - 157
Դիոսկորոս - 267, 268
Դոլւաթիար, Դօլվաթիար - 25, 171
Դոմենտի վարդապետ - 245
Դոնմազ, Դօնմազ - 25, 137, 142, 151, 171
Դոսիթէոս քահ. - 243, 245
Դուկաս - 268
Դուրայխան, Դուրախան - 26, 27, 144, 156, 160, 162, 164, 165, 172, 174, 175, 176, 228
Դուրգար Աբրահամ - 247
Դուրմիշ 147
Դուրմիշխան - 25, 147, 154, 162
Դօլիկ, Դաւլիկ, Դուլիկ - 141, 149, 150, 156, 163, 175
Դօլիկանք - 166
Եանչաղի Գօգի - 259
Եանչաղի Ղազար - 259
Եգան - 227
Եգանեան Օ. - 10, 34
Եգետիա Պողոմեանց - 58
Եզեան Կ. - 34
Ելիսաբեթ - 252, 253
Եկան - 23, 147, 165
Եկատերինէ Իվանովնա - 192
Եկուլ - 152
Եղիազար կաթողիկոս - 11, 18, 21, 22, 100, 104, 116, 117, 198, 199
Եղիշէ - 25
Եսայի եպիսկոպոս - 67, 217
Ետիլ - 276
Երազ - 24, 161
Երազիզ - 21, 170
Երալի - 227
Երեմեան Ա. - 272, 273, 274, 276
Երեմիա եպիսկոպոս - 217
Երզնկեան Ռոստոմ-Բէկ - 14
Երիցեանց Ա. - 14
Երկար Յակոբ - 246
Երուանդ - 57
Եւսեփի - 245
Եփրեմ - 245
Զաալ (Զալբէկ) Բարաթաշուիլի, Բարաթով - 10, 224
Զազ, Զազի - 23, 151
Զազարէ, Զաքարէ շահնշահ, Զաքարեայ Ամիրսպասալար - 16, 17, 22, 23, 59, 72, 73, 74, 75, 119, 124, 126, 127, 130, 133, 134, 179, 180, 181, 183
Զազա - 256
Զալա - 174
Զալբէկ - 25, 155, 163
Զալի - 159, 175
Զալիկ - 168, 176
Զահալամ - 165
Զայցոյեանց - 192
Զայցով - 192
Զատան - 160
Զաքարէ, Զազարէ - 137, 141, 148, 149, 150, 155, 159, 255
Զաքարիա դեկանոզ - 244, 245
Զաքարիա վարդապետ - 13, 16, 168, 238, 239
Զէկէլ - 28, 157
Զէյթունեան Ա. - 34
Զոհրապ, Զաւհրապ-բեկ - 17, 134, 137
Զովրէցիք - 152
Զուկակ - 248
Զուրաբ, Զուրապ - 26, 27, 90, 142, 147, 148, 150, 152, 156, 158, 164, 172, 173, 176, 188, 189, 227, 228, 256
Զուրաբանք - 227
Զուրապ-բէկ - 155

Զօրթեան Համբարձում - 8
Զօրի - 165
Զօրին - 120
Էգնատէ քահանայ - 244
Էդիշէլի - 15
Էթերի - 254
Էլէն - 252, 256
Էլիզբար, Էլիզպար – 25, 26, 141, 144, 149, 155, 156, 163, 164, 165, 166, 174, 175, 176, 178, 179, 225, 227
Էլիզբար-բէկ - 137
Էլիսաբէթ - 254, 255
Էլումանց Մէհրաբ - 161, 166, 167
Էկէլանց Ղազար - 39, 115
Էնդրօնիկ - 199
Էստատէ - 150
Էվանէս (Ունանանց) - 145
Էվանէս (Պիլօշ) - 153
Էվանէս – 19, 24, 23, 142, 148, 151, 169
Էվատ - 170
Էտիլ - 177
Էտիշէլ - 117
Ըռամազ 198
Ըռէւազ-բէկ - 200
Ըռըստոմ խան 137
Ըռստում բէկ - 171
Թաբօ Ստեփանի - 247
Թադէոս (առաքեալ) - 106
Թադէոս կաթողիկոս - 18, 34, 76
Թաթար - 3 25, 141, 144, 145, 163
Թաթարխան - 137
Թաթէոս - 85
Թաթոս էրէց - 135
Թաթուլ - 252, 253, 255, 259
Թահմազ Ղուլի-խան - 39, 116, 235
Թահմազ- բէկ - 24, 41, 149
Թաղայդին - 170
Թաղի - 28, 177
Թաղոյ - 238
Թաղումանց Մկրտում - 236
Թաղրիվերմիշ, Թաղրիվէրմիշ - 20, 136
Թամազ, Թահմազ - 23, 25, 27, 140, 146, 147, 149, 151, 153, 154, 159, 160, 165, 175, 198, 227, 253, 257
Թամազխան-բէկ - 26, 179
Թամազով - 120
Թամար - 253, 254, 259
Թամար թագուհի - 20, 59, 123, 124, 134, 181
Թամարխաթուն - 276
Թամարով - 193
Թամուրազ - 118, 119
Թամրազ - 232
Թայիկ - 182
Թարախան - 175
Թարօ - 254
Թարօ Բէժանի - 247
Թեւդօրէս - 134
Թէլաւէցի Յօհաննէս - 247
Թէմուր - 114, 140
Թէմուրեան Գիգօլի - 259
Թէմուրեան Սիմէոն - 259
Թէյմուրազ - 236
Թէյմուրազ արքայ - 188, 189, 208, 235, 237
Թէոդոս Փոքր - 58
Թէոդորոս - 69, 122
Թինաթին - 178, 250
Թոմայ քահ. - 244
Թորոս - 147
Թուխան, որդի Կլկըլայի - 133
Թումա - 20, 172
Թումա Րաբունի - 278
Թուման - 176, 190, 226, 239
Թուման Ծոփանեցի - 139
Թուման Տալաւերէցի - 136
Թումանեան Մանուչար - 240
Թումանեանք - 237
Թումանիշուիլի Գորջասպ - 189
Թումանիշուիլի Սուլխան - 236
Թումանորդի - 172
Թուշմալ Զուրաբ - 233, 234
Թօմա - 115
Իասէ - 244, 245
Իգնատիոս - 195

Իգնատիոս Սեւլեռնցի - 32
Իհնուք - 237
Իեսէ - 236, 246
Իլլոն - 196
Իշխան - 141, 145, 148
Իոակիմ (Ախթալացի) - 246
Իոան - 245
Իոսէ քահ. - 244
Իոսէբ քահ. - 243, 244, 245
Իսայեան-Դավիթեան-Սողոմոնեան-Բագրատովանի - 188
Իսայի Մկրտում Թաղոանց - 237
Իսկանդար, Իսկանտար - 18, 135
Իվանէ, Իւանէ - 16, 59, 72, 73, 74, 119, 124, 125, 126, 127, 133, 134, 181, 256
Իւան Բէժինէ - 24, 150
Իւան Լազրիչ - 192
Լազարով Իվան Պետրովիչ - 240
Լալօ - 252, 256
Լաշա-Գօրգի, Լաշա Գէորգի - 17, 59, 60, 134
Լեւան արքայազն - 186, 189
Լեւան, Լէվան - 27, 71, 158, 159
Լեւոն, կայսր Յունաց - 51
Լէլէ - 27
Լէլի - 115, 119
Լիանոս - 137
Լուարսաբ, Լվարսափ - 17, 70, 84, 255
Լուջին - 134
Խաթուն - 19, 127
Խաթուն, մայր Ռօստոմի - 259
Խանի - 24, 113, 175, 177
Խանում - 27, 120, 173, 178, 240
Խանփէրի - 255
Խանփէրվան - 251
Խաչատուր (միաբան) - 117
Խաչատուր - 20, 145, 158
Խաչատուր գրիչ, ծաղկող - 270, 277, 278
Խաչատուր էրէց - 168
Խաչատուր վարդապետ - 268
Խաչիկ - 55, 67
Խաչիկ Ա. Արշակունի կաթողիկոս – 10, 13, 202
Խաչիկեան Լ. - 7, 34, 35, 36, 226, 265, 271, 273, 276, 277, 278
Խառատանք - 153
Խասատար Նազար - 158
Խարազ Դէմէտրէ - 247
Խարազ Կիկօլին - 247
Խաւճա - 138
Խաւճում - 135
Խաւսի - 163, 174
Խէչատուր - 35, 136, 226
Խէչէրես - 26
Խէչէրէսանք 165
Խէչիկ - 118, 157, 161, 163, 167, 175
Խէչում - 135
Խէրումի Ասլամազ - 164
Խիչիկ - 176
Խոճազիզ Հոռոմայրեցի - 19, 136
Խոճամիր, Խաւճամիր, Խօճամիր - 17, 139
Խոնդամիրանց Ղուլի - 142
Խոստրով, Խուստրով - 24, 57, 58, 142, 159
Խոսրով, Խօսրով - 182, 259
Խոսրովանոյշ, Խոստրովանոյշ, Խոսրովանուշ - 54, 55, 56, 59, 67, 68, 72, 74
Խորիշան - 178
Խոցիկ - 171
Խոցումով - 41, 149
Խուբիարանց Խաչատուր - 172
Խուբիարանց Տէր Գրիգոր - 140
Խուդաբանդէ - 65
Խութլղան - 132
Խութլու - 16, 130
Խուլ Գէվօ - 246
Խուպիար - 147
Խուրդա (Խուրդայ)-Ղուլի - 41, 149
Խուցի որդի Ամիրխան - 150
Խօրէղան - 254
Ծատուր - 27, 147, 154, 171, 172
Ծիպլոյ Պետրոս - 248
Կալթէլ - 181

Կախոյ - 257
Կակաբեթցի Յարութիւն - տե՛ս Յարութիւն Կակաբեթցի
Կաղ Միրաք - 19, 136
Կատարինէ - 251
Կարապետ (Դարպասեցի Վարդումի) - 142
Կարապետ - 25, 140, 161, 162, 166, 168, 171, 269, 276
Կարապետ արքեպիսկոպոս - 184
Կարապետ գրիչ, Սաղմոսավանեցի - 274
Կարապետեան Մ. - 45
Կարճըկայ, Կարճիկ՞ - 128
Կեկելիձէ Կ. - 188, 190, 193, 194, 195, 224, 234, 261
Կիկօլ - 257
Կիրակոզաշւիլիներ - 261
Կիրակոս - 28, 54, 140, 167, 260
Կիրակոս աբեղայ (հաբեղա) - 138, 141, 142, 144, 149, 168, 171
Կիրակոս Գանձակեցի - 12, 267
Կիրակոս վարդապետ - 137, 138
Կիւլէսէրեան Բ. - 277
Կիւրիկէ - 59, 60, 69, 122, 123
Կիւրիկէ թագաւոր Աղուանից - 181, 206, 229, 231
Կլկըլայ - 133
Կոշորիձէ - 245
Կոստանտ - 144
Կոստանտիլէ - 189
Կորնիլիոս քահ. - 244, 246
Կորնիլոս - 246
Կուկիեցի Տէր Առաքել - 260
Կուկիեցի Տէր Գէորգ- 260
Կուկիեցի տիրացու Հայրապետ - տե՛ս Հայրապետ տիրացու Կուկիեցի
Կուճիպարկ - 16, 130
Կունդիկանք - 165
Կուրակեան - 192
Կօնի Աբրահամի - 247
Հաբէլի Յօսէփ - տե՛ս Յօսէփ Հաբէլի
Հալուաբարցի Տէր Ղազար Տէր Խաչատուրով - 260
Հախնազար, Հաղնազար - 22, 23, 25, 26, 90, 137, 141, 144, 145, 148, 149, 156, 162, 163, 164, 165, 174, 175
Հախնազարանք - 227
Համազանք, Համզանց - 26, 159, 175
Համազասպ, որդի Սարգսի - 73, 75, 182, 269
Համազասպանք - 128, 131
Համզանց Մխիթ (Մխիթար) - 26, 174
Համզէ, Համզա - 17, 169, 253
Համլիկ Համազասպեանց, Համազասպ, որդի Սմբատի - 19, 126, 128
Հայկազեանց ազգ (Հայկազունեաց սեռ) - 48, 54, 100, 106, 203
Հայրապետ տիրացու (Կուկիեցի) - 260
Հանէս, որդի Իսկանդարի - 19, 135, 167, 174, 175
Հասա (Հասան) Մուրատ - 141, 145
Հասան - 19, 24, 128, 148, 151, 161, 171
Հերակլ Ա. - 234
Հերակլ Բ. - 68, 71, 108, 109, 189, 190, 194, 207, 232, 233, 235, 237, 238, 240
Հեքիմ Յակոբ - 246
Հովադեղ - 161, 166, 171
Հունավար, որդի Մկան - 182
Հռիփսիմեանք - 57, 76, 79
Ղաբար - 170
Ղաբուզաշւիլի Սիմոն - 261
Ղազար - 28, 157, 254
Ղազա՛ր էրէց - 140, 142
Ղազար Թաթուլի - 248
Ղազար կաթողիկոս - 108, 204, 207
Ղազար վարդապետ - 271, 272, 273
Ղազարի Հովիկ - 148
Ղազարոս - 24
Ղայթմազեան Փիլիպոս - 235, 236
Ղայիթմազ - 145, 170

Ղանդուրալոնց Առաքէլ - 142
Ղառլիա - 233
Ղասիմ տանուտէր - 136
Ղարագաւզ - 136
Ղարախան (Ղարայխան), Ղարայ Ղարայխան-բէկ, Ղարախան բէգ - 23, 24, 25, 27, 28, 38, 90, 113, 140, 142, 143, 148, 149, 153, 154, 157, 162, 167, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179
Ղարիբ - 28, 167, 253
Ղարիկանց Վարդան աբեղայ - 164
Ղափար - 24, 146, 147, 148
Ղափլան 142
Ղաֆադարեան Կ. - 60, 72, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 181, 262, 265, 266
Ղիաս - 161
Ղորխմազ, Ղաւրխմազ, Ղօրխմազ - 15, 136, 151
Ղորխմազ-բէկ, Ղորխմազ- պէկ, Մելիք Ղաւրխմազ-բէկ, Ղաւրխմազ-բէկ Արղութէցոնց - 23, 90, 112, 137, 144, 145, 146, 148, 154, 156
Ղորղան – 12, 17, 16, 168
Ղորղանանց Զուրաբ - 253
Ղորղանաշւիլի Բեժան - 233
Ղորղանաշւիլի Դաւիթ - 236
Ղորղաննեն̣ք - 28
Ղորղանինց Լէլէ - 178
Ղորղունաշվիլի Զաքարիա վարդապետ - 168
Ղուզան - 23, 136, 142, 170
Ղուզիկ - 19, 135
Ղուլի - 75, 138, 147, 149
Ղուկաս - 138, 149, 163
Ղուկաս եպիսկոպոս, որդի Զումին – 19, 62, 64, 89
Ղուկաս եպս. պարոնտէր - 17, 21, 22, 112, 132, 137, 138, 139, 148
Ղուկաս կաթողիկոս - 12, 33, 109
Ղուկաս վարդապետ - 139
Ղուկասանք - 120
Ղուշչի Ամիրագիզ - 167
Ճալի - 149
Ճապուկլի տղայ Բաւութ - 165
Ճարօ - 253
Ճեմճեմեան Հ. Սահակ վ. - 265
Ճուչեան Պողոս - 248
Մագթաղ - 252, 253
Մաթեւոսեան Ա. - 13, 55, 264, 268
Մաթոս - 255
Մալում - 161, 162
Մալում Տաշտաձորեցի - 21, 119
Մախարգրձել, որդի Շահնշահի - 130
Մախարոյ – 24, 150
Մախուշ - 139
Մահմադ աղայ - 191
Մահմատ Թաղի-բէկ - 146
Մահմատ փաշա - 63, 64
Մահմետ, Մահմատ - 10, 60
Մաճկալանց Յօսէփ - 258
Մաճուտաձէ Օթար - 158
Մամգուլաց Բէրո - 158
Մամոյ - 28, 157
Մամուկայ որդի Ալէքսի - 150
Մային - 255, 256
Մայիսի Զաքար - 259
Մանդակունի Գրիգոր ա. ք. - 67, 191, 196
Մանդավաքաշվիլի Թանդիլ - 261
Մանթաշ - 17, 26, 37, 137, 141, 144, 145, 149, 155, 156, 162, 165, 174, 175, 227
Մանթաշ-բէկ - 156
Մանթաշխան, Մանթաշ խան - 26, 164
Մանկունի Վ. եպս. - 9
Մանուչար - 23, 120, 145, 150, 160, 167, 172, 176, 227, 228, 236, 247
Մաշթար - 18, 133
Մառմառ - 173
Մատթէոս - 269
Մատթէոս Ուռհայեցի - 267, 268
Մատթէոս Ջուղայեցի - 32
Մատին - 247
Մարգար - 127
Մարգարէ (տանուտէր) - 151

Մարգարէ եպիսկոպոս - 217
Մարգարէ Շահիջան - 20, 166
Մարգարէ որդի Առուծի - 85
Մարգարէ որդի Էվանիսի - 142
Մարզպան - 73, 75
Մարթա - 254, 255
Մարիամ - 251, 252, 253, 254, 255
Մարիամ Բագրատունի, արքայադուստր - 16, 123
Մարիամ Դէդօփալի - 226
Մարիամ թագուհի - 17, 70, 181, 186, 187
Մարին - 256
Մարկոս - 260, 273
Մարկոս Ծոփցի (Մարկոս Էրէց, Ծոփըցի) - 19, 139
Մարմար - 120, 256
Մարտիրոս - 19, 24, 113, 151, 159, 169, 171, 174, 272
Մարտիրոս քահ. (միաբան) - 117
Մարտիրոսեան Վ. - 237
Մարտոս Էրէց - 152
Մելիք Ամիրջան - 17
Մելիք Դաւիթ - 17
Մելիք-Աւան - 271
Մելիքսեթ-Բէկ Լ. Մ. - 13
Մելիքսեթեկ - 273
Մելքիսեդ - 120
Մեծ Դաւիթ - 249
Մեհրապ - 146
Մեսրոպ Մագիստրոս - տե՛ս Տէր-Մովսիսեան Մ.
Մերաբ - 237
Մերաբով - 187
Մէիթի բէգ - 191
Մէլիտոն - 155
Մէլիք - 135, 147
Մէլիք Աղայ - 222
Մէլիք Աւետիք - 222
Մէլիք Միրիման -36
Մէլիք-շահ -29
Մէլքօն -78, 247
Մէկի -55
Մէհրաբ -98
Մէսրոպ -26
Միանայ -9, 158, 192
Միգէլ -34
Մինաս եպիսկոպոս - 257
Մինաս վարդապետ - 91, 92, 161
Միտիչ (Հաւս Միտիչ) - 20, 23, 24, 37, 138, 145, 161, 166
Միր Վէլի, որդի Առուծի - 85
Միրան - 147, 172
Միրանանք - 160
Միրզա - 23, 151, 175
Միրզա-ղուլի - 149
Միրզէ - 20, 169
Միրիան - 147, 163, 173
Միրիման - 176
Միրիման որդի Միրիմանի - 144, 171
Միրինանք - 178
Միքայէլ կթղ. Սեբաստացի - 17, 18, 21, 68, 83, 84, 86, 87
Միքայէլ, թագաւոր Յունաց - 229
Մխարգրձել - 19
Մխիթար - 26, 125, 135, 141, 174, 175
Մխիթար Այրիվանեցի - 268
Մխիթար Գոշ - 271
Մխիթարեաններ - 273
Մկրտիչ - 139, 226
Մկրտիչ եպիսկոպոս - 217
Մկրտիչ կրօնաւոր - 278
Մկրտիչ վարդապետ - 202, 203, 205
Մկրտում - 238
Մճեդլիշւիլի Անանիա - 261
Մճեդլիշւիլի Աւետիք - 261
Մճեդլիշւիլի Պապա - 261
Մնացականեան Ա. - 34
Մոթ - 172
Մովսէս - 48, 254
Մովսէս ա. ք. Սայաթնեանց - 11
Մովսէս Խորենացի - 50
Մուկ - 182
Մուշէ - 136
Մուշեղ - 27, 143, 166, 172, 176
Մուշեղ որդի Աբասի - 53, 59
Մուշեղ որդի Թամազի - 25, 26, 153, 154, 155, 165, 175, 179

Մուսէս - 127
Մուրադ Մեծ - 160
Մուրադանք - 166
Մուրադեան Պ. - 6, 45, 242
Մուրադենց Առաքել (Սանահնեցի) - 13, 166, 167, 180
Մուրաչ - 24, 157
Մուրատ (Դարպասեցի) - 140, 167
Մուրատ - 24, 151, 152, 153, 168, 177
Մուրատանք - 26, 159
Մուրատխան - 142
Մուրատշայ - 169
Մուրատով - 41, 149
Մօսի - 255
Մօսկոյ - 260
Յակոբ (Շիլաչի) - 247
Յակոբ - 94, 159, 166, 248, 259
Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի - 92, 96, 99
Յակոբ Ուռհայեցի - 268
Յակոբ Քարափնեցի - 267, 268
Յակոբեան Վ. - 37, 58
Յակոբի Ստեփան - 259
Յակովբ կաթողիկոս - 12, 17, 18, 22, 25, 101, 104, 112, 114, 202, 215
Յարութիւն Կակաբեթցի - 260
Յարութիւն Ղարաբաղցի 260
Յարութիւն - 167, 259, 260
Յարութիւն քահ. Սուզանանց - 11
Յաւանգուլենք - 27
Յեարալի որդի Սմբատի - 27, 166
Յեաւանգուլինց, (Յաւանգուլենց) Գասպար - 178
Յեկան - 146, 157, 158, 159, 160
Յեկուլ - 142
Յեղիբաբ - 167
Յեղիշէ - 167, 177
Յերազ Զորակարանց - 177
Յերազիզանց Յոհանէս էրէց - 154
Յերիզանց Դաւօ - 161
Յըռըստէվան - 169
Յոհաննէս վարդապետ - 257
Յովհան (Իռանէ) - տե՛ս Օրբէլեան
Յովհան Մանդակունի - 34
Յովհաննէս - 26, 271, 272, 274, 275, 278, 255
Յովհաննէս Անեցի - 276
Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Սանահնի - 13, 16, 17, 18, 19, 20, 53, 54, 55, 58, 77, 78, 79, 114, 133, 134, 190, 264, 265, 269, 270
Յովհաննէս եպիսկոպոս - 217
Յովհաննէս Կաֆայեցի - 276
Յովհաննէս կաթողիկոս - 183
Յովհաննէս Ղրիմեցի - 10, 44
Յովհաննէս Մանկասարենց - 275
Յովհաննէս Սանահնեցի – 18, 272, 273, 274, 275, 277, 278
Յովհաննէս Սարկաւագ - 13, 16, 60
Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան Ջուղայեցի - 7
Յովհաննէս, առաջնորդ Հաղբատի - 20, 224, 230, 231
Յովսէփ - 227, 252, 253
Յովսէփ եպիսկոպոս - 217
Յովսէփ վարդապետ - տե՛ս Արղութեանց Յովսէփ
Յովսէփեան Գ. - 13, 265, 267, 268, 269
Յորդանան - 136
Յուղբաշի - 25
Յունան - 148, 149
Յուրամ - 27, 172
Յռուգնայ - 20
Յռուսուքան, Յռուսուգան - 123, 124
Յօհան - 252, 253
Յօհաննէս Ջուրաբի - 247
Յօհաննէս Տիտոսի - 248
Յօսէփ - 166
Յօսէփ Հաբէլի - 259
Յօսէփ Նասղիդն - 259
Յօվսէփ - 255
Նաբուգոդոնոսոր - 49
Նազար - 140, 144, 158
Նազար փաշա - 63, 64
Նազարալի խան - 21, 118, 119, 168, 188, 235
Նազարբէկ - 236

Նազարի Ղազար - 248
Նահապետ Ա. Եդեսիացի - 11
Նահապետ կաթողիկոս – 11, 12, 22, 103, 168
Նասիպ - 170
Նասղիդա Մամասախալիս - 259
Նասղիդի Թանդիլ - 259
Նասղիդի որդի Դաւիթ - 259
Նարիման - 163, 246
Նացուալ Գօգի - 248
Նացուալ Մարտիրոս 253
Նաւասարդ - 118, 167
Նեոփիտէս - 237
Ներկարարանց Պապի - 154
Ներսէս - 48, 136, 229, 230,
Ներսէս գրիչ - 273, 274, 276, 277
Ներսէս Շնորհալի - 271
Ներսէս սարկաւագ Գօրէցի - 260
Նէրս գրիչ - 163
Նիգաէփն - 181
Նիկողայոս Առաջին (կայսր) - 183, 184
Նիկողոս - 224
Նոնիա - 224
Նուգզար - 150
Նուկրար - 277
Նունիկ - 182
Նօնի - 253, 254, 258, 260
Նօնի Գաբրիէլի - 247
Նօնի Ղամբարի - 247
Նօնի Մանանով - 247
Նօնի քաղաքացի - 246
Շաժադէ - 178
Շալուսանք - 175
Շալվէ - 134
Շալվիսանք - 176
Շախուլխէ - 19, 169
Շահ - Աբաս, Շահ Ապազ, Շահ Աբազ, Շահ Այբազ - 23, 64, 65, 112, 137, 146, 225
Շահ Թամազ - 28, 65
Շահ Սուլէյման - 21, 65, 117, 118, 119
Շահ Սուլթան Հուսէին - 65
Շահանշահ, Շահնշահ Սպասալար - տե՛ս Զաքարէ
Շահինեանց Դաւիթ քհնյ. - 34
Շահիսմէիլ - 65
Շահլամանք - 174
Շահղուլի - 154, 155, 166
Շահնազար (Սմբատի) - 154, 226
Շահնազար - 140, 144
Շահնաւազ թագաւոր (Վախթանգ Ե.) - 186, 187, 188
Շահնվազ - 115
Շահվերդի, Շահվէրտի - 24, 146, 148, 152, 172, 173, 176, 227
Շահվէլի - 170
Շահրիմահ - 19
Շահրիման - 169, 253
Շամուշ - 120
Շանշէ, Շանշի - 20, 23, 150, 151, 166, 169
Շաշ - 157
Շապուհ, Շապոյհ - 20, 50, 69, 122
Շավերդան - 234
Շատպէր - 24, 150
Շարխան - 226
Շարմազան - 143
Շարքար - 115
Շաքարօ - 191
Շերբարօք - 128
Շերգիլ - 173
Շերմազան, Շէրմազան - 24, 27, 41, 137, 140, 149, 165, 166, 167, 172, 173, 227, 228
Շէրմալան - 27
Շիլաչի Յակոբ - տե՛ս Յակոբ Շիլաչի
Շիխ Մխիթար - 163
Շիխ-Սեփի - 65
Շիօյ - 252
Շիօշ, Շիօշ բէգ - տե՛ս Արղութեանց Շիօշ բէգ - 118, 161, 167, 178, 180, 181
Շմաւոն Տաթեւացի - 274, 276
Շնհոր - 157
Շոդրիկ - 19
Շուլաւերցի Տէր Մովսէս - 260

Շօրխանըցի Շերմազան - 149
Ոհան - 143
Ոհանէս - 135, 173
Ոհանէս Խաչենցի - 20, 127, 130
Ոնորիոս - 229
Ոսկան (փակակալ) - 117
Ոսկեան Հ. Համազասպ - 10, 44, 264, 262, 267, 270, 271, 272
Ոսկերիչ Գուրգէն - 247
Ոսկերիչ Պապէ - 247
Ոսկի (Ղարաքիլիսեցի) - 173
Ոսկիաբան Յօհան- 205
Ովայգիմ - 136
Ովանէս կաթողիկոս - 125
Ովանէս, Ովաննէս - 126, 158
Ովհաննէս, Ովհանէս - 124, 131
Ուզբաշի - 143, 153
Ուզբաշով - 120
Ուլուխան - 27, 120, 144, 159, 176
Ումէկ - 19, 75, 169
Ունանանք - 22, 26, 145, 174
Ուռուշան - 259
Ուսուբ-բէկ - 159, 160, 163
Ուսուբաց Դիմուր - 157
Ուսուպաց Աթայբէ - 158
Ուսուփ, Ուսուֆ - 26, 50, 51, 151, 156
Ուրդու-բէկ - 140
Ուրքմազ - 147, 151
Ուրքում, Ուրքումբէկ - 17, 139
Չալէան - 251
Չարենց Ե. - 274
Չէկուր Առաքել - 247
Չիթախինց Չալին - 177
Չիթաւ Սարգիս - 247
Չիտօյի Մարտիրոս - 259
Չլնգարի Աւետիք - 248
Չլնգարի Գլախէ - 249
Չլնգդար Դաւիթ - 248
Չոբանիչվիլի Ռեւազ - 261
Չորակարանց Յերազ - 177
Պալի - 176
Պալօ - 27, 159
Պահիդուր - 157
Պահլաւունի (Պալհաւունի) Գարբանէլ - 20, 122
Պապ - 57, 258
Պապանսաղ - 154
Պապէ - 27, 160, 166
Պապի - 24, 25, 142, 145, 147, 150, 157, 171
Պապին - 147, 148, 252, 254
Պապունայ, Պապունա-բէկ - 24, 150, 188
Պապունո - 142, 168
Պապօ, որդի Էլիզբարի - 155
Պատի - 147
Պարոն Խութլղան - 16
Պաւղիկարպոս, Պողիկարպոս - 55, 264, 265
Պետրէ - 245
Պետրոս - 246
Պետրոս (տիրացու) - 260
Պետրոս - 14, 141, 144, 166, 226, 251
Պետրոս եպիսկոպոս - 217
Պետրոս վարդապետ - 209, 210, 211, 256
Պետրոսեան Ե. արքեպս. - 32, 45
Պետրոսեան Պէպան - 248
Պէպան - 252
Պէպան Պետրոսեան - տե՛ս Պետրոսեան Պէպան
Պէտրէ Բաղդօյի - 247
Պլիկ Ծատուր - 171, 177
Պղնձագործ Բաբէլ - 248
Պղնձագործ Դաւիթ - 248
Պղնձագործ Պողոս - 247
Պօղոս եպիսկոպոս - 217, 226
Պօղոս, Պաւղաւս - 35, 36, 134, 135, 136, 169, 226, 227
Ջալալեանց Ս. վրդ. - 13, 14, 44, 67, 71, 122, 125, 225, 262
Ջաղաթայ - 21, 61, 62
Ջամէլ, Ջամէլէ - 15, 134
Ջանին - 153
Ջանղուլենց Գիօրգի - 259
Ջանփաշայ - 277
Ջաւախ Ռամազ - 258
Ջաւտ - 133
Ջուլհակ - 147
Ջումանց Թամազ - 160
Ջումէ - 136, 172
Ջումի - 62, 112, 171
Ռամազ - 23, 144
Ռեւազ-բէկ - 234, 235
Ռէթէոս եպիսկոպոս - 217
Ռէվազ - 154, 251, 252
Ռըստակէս - 139
Ռոստեւան - 233
Ռոստոմ - 27, 173
Ռուբինեանք - 12
Ռուսուդան (Յռուսուքնայ) արքայադուստր, (թագուհի) - 16, 181
Ռուսուդան - 123
Ռօստօմ (Ռոստոմ) թագաւոր (Բագրատունի), Ըռօստօմ խան - 8, 17, 41, 69, 70, 112, 140, 146, 149, 150, 226
Ռօստօմ - 255, 259
Ռօտօմեան Մարտիրոս - 258
Սաղաթ - 148
Սադաղ - 174
Սադուն ամիրսպասալար - 182
Սահակ - 147, 198
Սահառունի Տէր Առաքել - 238
Սամուէլ վարդապետ, փակակալ - 131
Սայաթնեանց Մովսէս աւագ քահանայ - 184
Սանահին - 144
Սանասարեան Մկրտիչ - 35
Սանատրուկ - 57
Սանդուխտ - 251
Սառայ - 254
Սառաջ Բաթօ - 248
Սառաջ Պէպան - 248
Սատաթի Օաքն - 145
Սատաղ - 177
Սարգիս (Ասումի) - տե՛ս Ասումի Սարգիս
Սարգիս - 20, 21, 36, 38, 39, 120, 128, 135, 144, 157, 161, 166, 168, 170, 253, 261
Սարգիս Արտաւազայ որդի - 134
Սարգիս ամիր-սպասալար - 124, 133, 180
Սարգիս արքեպս. Արղութեցի - 8, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 41, 42, 70, 72, 75, 89, 91, 92, 95, 96, 107, 116, 117, 118, 121, 146
Սարգիս գրիչ - 118, 270
Սարգիս եպս. պարոնտէր, որդի Բէբէքի, Արղութեանց - 112, 114, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 171, 174, 175, 176, 177, 186, 187, 193, 194, 195, 226, 242
Սարգիս էրէց - 140
Սարգիս Կունդ - 32
Սարգիս որդի Սմբատի - 126, 131
Սարգիս քահ. - 21
Սարգիս-ջան, որդի Էլիզբարի - 155, 160, 175
Սարգիսեան Բ. - 273
Սարկաւագ - տե՛ս Յովհաննէս Սարկաւագ
Սարուխան - 25, 42, 90, 141, 144, 145, 149, 153, 154, 163, 164, 171
Սարուխան-բէկ - 25, 154, 155, 156
Սարուտ - 134
Սարքիս - 254, 255
Սաւղումն - 144
Սաքօ - 249
Սերապիոն վարդապետ - 246
Սերգեյ Լազրիչ - 193
Սեւ Սարգիս - 261
Սեւադա - 182
Սէբաշըփլի Վարդան վարդապետ - 168
Սէիդ-բէգ - 191
Սէսօ Դանիէլի - 248
Սիլիբիստրոյ քահ. - 245
Սիմէոն - 13, 21, 54, 55, 224
Սիմէոն գրիչ - 264, 266
Սիմէոն խան 62, 64

Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի - 44, 108, 208, 214, 221
Սիմէոն Սանահնեցի - 267
Սիմէօն Տէր-Յովսէփեան - տե՛ս Տէր-Յովսէփեան Ս.
Սիմոն - 255
Սիմոն Խուզարածի - 249
Սիմօն Սէթի - 246
Սիսոայ - տե՛ս Արզութաշւիլի Սիսոայ
Սիրադեղանց Պէտրոս - 154, 156
Սիրադեղանց Սիրադեղ - 227
Սիրաւագ - 147
Սհակ (Սահակ) - 140
Սմբատ - 16, 19, 20, 27, 49, 159, 166, 182, 227
Սմբատ Բագրատունի, որդի Դաւթի - 58
Սմբատ որդի Ուիքանայ - 181
Սմբատ սպասալար - 125, 126, 131
Սմբատ Տիեզերակալ, որդի Աշոտի - 58, 59
Սմբատ, որդի Աշոտ Ողորմածի - 16, 56, 67, 68, 69, 70, 122
Սմբատ, որդի Գագիկի - 229
Սմբատանց - 120
Սմբատի Շահնազար - 154
Սմպատ, որդի Աշոտ Մսակերի (Աբլաբաս) - 58
Սմպատ, Սմբատ Բագրատունի, որդի Աշոտի - 50, 51, 54, 55, 202
Սոկրատ - 268
Սոոքնի Գօգի - 259
Սուզանեանց Յարութիւն - 184
Սուիմոն - 189
Սուլխան - 24, 41, 42, 149, 150, 169, 236
Սուլհխանանք - 178
Սուլուխանանք - 227
Սուլուխանք - 166
Սուրիկ - 27, 172
Սուքան Սաքօ - 248
Ստեփան - 237
Ստեփան Մարգարի - 246
Ստեփանէ վարդապետ - 236, 237
Ստեփաննոս եպս. – 9, 10
Ստեփաննոս կաթողիկոս Աղուանից - 230
Ստեփանոս - 260
Ստեփանոս գրիչ - 269, 270, 274, 275
Ստեփանոս կաթողիկոս - 11, 17, 18, 84, 86
Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ 12, 51, 53, 54, 56, 264, 266
Ստէրան 255
Սրապիոն գրիչ 278
Սրուանձտեան Գ. 272, 278
Սօլօման Հաբուլի 248
Սօղարթմիշ, Սօղարդմիշ - 142, 150, 164, 165, 175
Սօղօմ - 154
Սօսի Բէգլարի - 246
Սօսի Հասանի - 248
Սօսի-բէգ - 227
Սօրիկ - 227
Սօրիկանց Թամազ - 161
Սօրիկանց Ղարախան - 161, 166, 178
Սօրիկանց Շէրմազան - 167
Վախախ - 19, 128
Վախթանգ արքայազն - 188, 189
Վախուշտի - 13
Վախտանգ - 71, 248
Վահրամ - 175
Վաղարշ - 57
Վաղարշակ Արշակունի - 49, 57
Վայնան - 130
Վանէնի - 180
Վանիկ - 136
Վաչէ - 134
Վաչէ Կամսարական - 58
Վաչէտ - 19, 129
Վաչուտ - 19, 129
Վասակ - 19, 20, 23, 40, 62, 90, 111, 137, 148, 149, 155, 161, 166, 181, 225
Վասակ Կուճիպարկ - 73, 75
Վասակ որդի Սմբատի - 19, 127, 131
Վասականք - 114
Վասիլ կայսր - 58
Վարազդատ - 57
Վարդ - 19
Վարդան - 16, 130, 131, 135, 145, 167, 252
Վարդան Արեւելցի - 271
Վարդան արեղայ - 164
Վարդան ծաղկող - 272, 273, 274, 276, 277
Վարդան Սանահնեցի - 267
Վարդան վարդապետ - 11, 15, 116, 168
Վարդան, որդի Իսկանդարի - 19
Վարդանան - 145, 150
Վարդանանք - 18, 133
Վարդեւան, Վարդէվան - 19, 135
Վարդում - 162
Վարդումի Կարապետ - 142, 177
Վարթան Խանգուլի - 249
Վարթին - 167
Վարլամ - 243, 245
Վէլին - 162
Վէլիջան, որդի Առուծի - 85
Վէլիատի որթի Գիօրգի - 246
Վռամշապուհ - 58
Տայի - 146
Տաշեան Յ. - 273
Տարաս սարկաւագ - 245
Տէտին - 256
Տէր Աբրահամ -28, 177, 206, 217
Տէր Աղէքսանդր կթղ. - 206, 208, 210
Տէր Անտոն - 9, 210
Տէր Առաքել - 33, 160, 166, 167, 170, 258
Տէր Աստուածատուր - 136, 152, 206, 217
Տէր Արութիւն - 248, 257
Տէր Աւետիս - 157, 257
Տէր Ափրիա - 236
Տէր Բաղդասար - 248, 257
Տէր Բարսեղ - 27, 174, 255
Տէր-Բարսեղեանց Յարութիւն Շնողնեցի - 184
Տէր Գաբրիէլ - 217, 256
Տէր Գալուստ Փիփեցի - 261
Տէր Գէորք - 248, 254, 257, 258
Տէր Գրիգոր - 166, 170, 259
Տէր Գրիգոր Խութիարանց - 140
Տէր Գրիքորիս կթղ., - 206
Տէր Դաւիթ - 257
Տէր Եղիազար կթղ. - 206
Տէր Զաքարիա, որդի Ղորղանի - 11, 168
Տէր Ըստեփանոս (Ստեփանոս) - 135
Տէր Թաթոս - 170
Տէր Իսայի 236
Տէր Խաչատուր - 147, 152, 160, 172, 173, 217
Տէր Կարապետ կթղ., - 206
Տէր Ղազար - 147, 153, 175, 177, 178, 258
Տէր-Ղազարանց Շաքրոյ - 237
Տէր Մարգարէ - 135, 147, 169
Տէր Մարտիրոս - 147, 159, 166, 167, 227, 248
Տէր Մելիքսէթ - 217, 222, 257
Տէր-Մելիքսէթեան Տէր Մելքիսեդէկ - 33, 34, 35
Տէր Մխիթար - 217
Տէր Մկրտիչ - 251
Տէր Մովսէս Գօրէցի - 260
Տէր Մովսէս - 195, 257, 258
Տէր-Մովսիսեան Մ. - 12, 15, 35, 277
Տէր Յակոբ - 236
Տէր Յակոբ Զուսափեան - 261
Տէր Յակոբ էրէց - 157, 170
Տէր Յակոբ կաթողիկոս - 206
Տէր Յարութիւն Բօղնեցի - 260
Տէր Յէրէմիա - 165
Տէր Յոհաննէս - 142, 170, 182, 222
Տէր Յովանէս - 129, 138
Տէր-Յովսէփեան Ս. - 110
Տէր-Յովսէփեան Տէր Սիմէոն - 28
Տէր Յօհան - 254, 257
Տէր Յօհաննէս Դեմուրեան - 261
Տէր Յօսէփ - 259
Տէր Յօվսեփ Գօրէցի - 260
Տէր Նահապետ կթղ. - 206

Տէր Ներսէս - 9
Տէր Նիկողայոս արքեպս. - 9, 217, 222
Տէր Շմայոն - 12, 28, 65
Տէր Շմաւոն - 237, 258
Տէր Ովանէս, Ոհանէս - 42, 128, 136, 150, 153, 176
Տէր Ուհանէս - 159, 175
Տէր Պետրոս - 161
Տէր Սահակ, Տէր Սհակ - 141, 173, 206, 228
Տէր-Սահակեան Տէր Արութիւն - 248, 251
Տէր Սարգիս - 135, 159, 169, 174, 206, 227
Տէր Սարգիս որդի Մէլիտոնի - 155
Տէր-Ստեփանեան Ա. - 32
Տէր Ստեփաննոս կթղ. - 14, 206
Տէր Վարդան - 42, 150, 155
Տէր-Վարդանեան Գ. - 6, 9, 45, 35
Տէր Փիլիպէ - տե՛ս Ղայթմազեան Փիլիպոս
Տէր Փիլիպոս - 217
Տէր Փիլիպոս կթղ. 206
Տէրունական - 276, 277, 278
Տէրտէրի Աբրահամ - 260
Տէրտէրի Մօսէս - 258
Տիգրան - 57
Տիրան - 57
Տիրանուն - 266
Տիրատուր, Տէր Տիրատուր - 25, 138, 162, 276
Տիրոս - 24, 113, 140, 152
Տղայպարոն - 161
Տուտի որդի Գրիգոր - տե՛ս Գրիգոր Տուտէորդի
Տրդատ ճարտարապետ 56
Տրդատիոս, Տրդատ - 47, 57
Տրթատիոս - 48
Տօտաղեան Դաւիթ - 258
Րիմ-բէգ - 191
Ցխիլվանցի Տէր Դաւիթ - 260
Փանոս - 25, 171
Փառաշ - 20
Փասօ - 252
Փարաղալի - 26
Փարղալի-բէկ - 159
Փարէմուզ - 120
Փարղուալիս - 156
Փարղուզաթ - 135
Փարնաւազ - 196
Փարսադան Արղութով - տե՛ս Արղութեան
Փարսադան, Փարսատան - 20, 24, 113, 120, 142, 148, 152, 160, 169, 186
Փարսատան-բէկ - 154, 163, 164
Փարվանա - 170
Փէշօ - 198
Փէրմուզ - 157
Փիլիպոս - 130, 200
Փիլիպոս կաթողիկոս - 22, 38, 88, 90, 92, 96, 112, 202
Փիրազիզ - 19, 135
Փիրալի - 71, 161
Փիրղուլ Բուչոնց - 145
Փիրղուլ-բեկ - 153
Փփինէնց Իսակ - 248
Փոխոտանք - 160
Փորթուխայ 181
Փութուրիձէ Վ. - 187
Փրճոլանց Անտոն - 160, 161, 166
Քալօ - 253
Քաղաքացի Անտօն - 247
Քաղաքացի Տէր Գէորգ - 260
Քաղաքացի տիրացու Իօվանէ - 260
Քամալ - 25
Քամար - 171
Քայիխօսրով - 178
Քավքնանց Նաւասարդ - 118
Քարախոստրո - 138
Քարախոստրով-բեկ (բէկ) - 96, 154, 156, 163, 164
Քեթեւան, Քէթէվան - 27, 178, 253, 254, 255
Քեղուբաթ - 19, 135
Քոլանջեան Ս. - 15
Քուդամնութ (Քուրդ Ամիրայ) - 182

Քուչաք Գրիգոր - 136
Քուչիւկ-Յովհաննիսեանց Խ. - 34
Քուրդայշահ - 127
Քուրդբէկ - 144, 145
Քուրդիկ - 27, 176
Քուրթ, որդի Սմբատի - 19, 124, 126
Քուրթիկ - 141, 149
Քուրթիկ-բէկ - 137
Քրտընքանք - 141
Քօթօյեան Յօհաննէս - 260
Քօվլուփ Պետրոս - 248
Օթանդիլ որդի Թաթարի - 23, 141, 145
Օթար - 255
Օթար Մաճուտաձէ - տե՛ս Մաճուտաձէ Օթար
Օլքէ - 19
Օլքի Ջագարէ - 155
Օլքի Ղուլի - 141, 145
Օղուզ - 120
Օնոփրէ քահ. - 243
Օսէփ - 236
Օտեան Գասթարեան Ալիս - 9
Օրամ - 227
Օրբելեան Ստ. -10
Օրբէլեան Իւանէ (Յովհան, Իոանէ) - 125, 237, 240
Օրբէլի Յ. - 34
Օրմանեան Մ. - 43
Օւքրօպիլ - 75

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբգարայ ջուր - 69
Ագատակու ձոր - 83
Ագարակ - 37, 73, 75, 94, 137
Ագրամ գիւղ - 250, 252, 257
Ագիզբօյուկ - 206
Ալավերդի - 245, 249, 255
Ախալշէն - 249
Ախալցիխէ - 246
Ախալքալաք, Ախըլքալաք, Ախլքաղաք - 18, 41, 81, 231
Ախատէլ գիւղ - 249, 255
Ախթալայ - 242, 243, 246, 261
Ախուրեան - 56
Ախտախան - 144
Ածողվէր, Ածղօր գիւղ - 231, 249, 255
Ակոռիի Ս. Յակոբայ վանք - 10
Ակռաւաշինու հողեր - 148
Աղարծնու վանք - տե՛ս Հաղարծնի վանք
Աղաւնոց այր - 275
Աղբակ - 266, 267
Աղբիւրի գլուխ - 148
Աղբուղայ - 206
Աղբրի լանջ - 162
Աղդան գիւղ - 206
Աղէկ, Աղեկ - 73, 75, 94
Աղէկու Մղարդէ (Յաղէկու Մղարդէ) - 94, 97, 100, 103, 201
Աղխտէփ, Աղստեւ, Աղեստեւ, Աղէստափէ - 70, 204, 206, 231
Աղճաղալայ - 79
Աղուանից երկիր - 62, 206, 231
Աղունկա ծով - 173
Աճարայ ձոր - 85, 94, 97, 100, 103, 147, 201
Ամաւճ - 74, 84
Ամենափրկիչ եկեղեցի (Սանահին) 50, 124
Ամերսէթ - 206
Անագայ գիւղ - 250
Անանիա Շիրակացւոյ վիճակ - 61, 69
Անբերդ - 275
Անի - 56, 59, 266, 267, 273
Անկիւրիայի Ս. Աստուածածին (Կարմիր) վանք -9
Անչխախատ- 244, 245
Անտուկու ձոր - 204
Աշկոյ (հանք) - 80
Աջառանց (Աչառանց) այր - 14, 15, 33
Առջասպ, Առչասպ - 83, 87
Ատէն - 230
Արարատեան գաւառ - 273, 275
Արաքունի - 227
Արդահան (Արտայհան) - 61, 69
Արդանուճ - 231
Արեւելեան Հայաստան - 273
Արընթքայ տափ - 122
Արշակունեաց գաւառ - 53, 58
Արտօղան գիւղ - 249, 255
Աւագ կարմունջ - 62
Աւգաւրվայ ձոր - 40, 73, 75, 111
Աւկաւնի - 83
Բաբաճանայ ձոր - 103
Բաբաքար - 85
Բազալի այգի ի Շէնգաւիթ - 129
Բաղում լեռ - 67
Բակուրցիխայ գիւղ - 250, 252
Բաղանց տախտ 230
Բամբակաձոր, Բամբկու ձոր - 18, 70, 83, 88, 94, 97, 100, 103, 108, 201
Բարամ - 231
Բարէթ, Բարալէթ - 41, 81
Բարձրէլի - 147
Բաւղաւսքլիսի - 83
Բեթղէհէմի եկեղեցի (Թիփլիս) - 217, 219
Բերդի Կաթողիկէ եկեղեցի - 14, 190
Բերդի Փոքր եկեղեցի (Հրեշտակապետաց, Թիփլիս) - 41, 109

Բերթ - 85
Բերթի Մեծ եկեղեցի (Ս. Գէորգ) - 238, 240
Բերթիկ Տիկնաքարի (այգի) - 127
Բխովէլ գիւղ - 250, 251
Բոլիրոն գիւղ - 266
Բորթկայ ջաղաց - 111
Բուլախլու - 21, 86
Բուլբուլեան - 231
Բուղամու ձոր - 230
Բռնջադար - 160
Բրբչանի կամուրջ - 40, 111
Բրինձ - 230
Բրտաձոր - 40, 111, 135
Բօռչալու, Բորչալոյ - 193, 232, 235
Գարդառ - 73, 75
Գարթալը կղզի - 10
Գաւաղէն - 231
Գաքէ - 231
Գեղարքունիք - 271
Գիլայգտակ - 152
Գոգարացւոց կողմանս - 59, 86
Գորանի, Գաւրանի - 21, 86
Գորուլի սինուռ - 147
Գուգարաց աշխարհ - 67
Գուլգուլայ գիւղ - 249
Գուրջիան գիւղ - 250, 251
Գռեխձոր - 61, 69
Գրիգորիոպօլիս - 180
Գօգարանց սար - 69
Գօգարանց սինուռ (սինօռ) - 61, 69
Գօգու գեղ - 147
Գօրական - 231
Գօրգու այգի - 64
Գօրի - 198
Գօրուլինայ - 147
Դամբա տեղի հող - 163
Դանդալակ - 163
Դապախմելա - 41, 82
Դարայբըլք - 19, 135
Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս վանք - 10
Դարափուլ - 162
Դարբ գիւղ - 40
Դարի գեօղ, Դարք - 70, 73, 111, 113
Դարմայ թաղ - 85
Դարպասի այգի - 25, 39, 70, 113, 116, 171
Դարպասի ջահրատ - 152
Դարպասի սինուռ - 142, 152, 161, 176
Դաւլբանդլու - 93
Դաւրիշօղլի - 206
Դեղում - 230
Դէրէգ, Թէպէտ - 93, 206
Դիղոմի, Դուղամու - 41, 82
Դմանիս - 230
Դուրախան - 175
Դպրէվանք - 53, 58
Դռնաւորի Մեծ Ջատայ 206 - տե՛ս Ջատայ
Դվին - 51, 58
Դրաբուլ - 161
Դրսեղ, Դսեղ, Դըսեղ, Տսեղ - 79, 94, 97, 100, 103, 201
Ելուդարէ - 69
Եղնախաղ - 70
Եպիսկոպոսի գիւղ - 23, 39, 40, 64, 111, 113, 115, 116, 146, 147, 148, 168, 186, 187, 233, 234
Երեւան - 11, 70, 192, 198
Երուսաղէմ - 56-7, 64, 73, 74, 96, 133, 225, 273, 275
Զաւպէ - 231
Զաքարայ ձօրու հող - 165
Էլիարի գիւղ - 204
Էջմիածին - 11, 33, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 97, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 110, 117, 143, 161, 162, 168, 170, 180, 193, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 213, 214, 217, 219, 220, 223
Էվատ - 148
Էտանեք - 158
Էրատակ - 112
Էրնջակ - 51

Ընկզեց փոս - 22, 112, 113, 141, 148, 149
Ըռշտարի հող - 227
Ըստեփանոսի գեղ - տե՛ս Ստեփանոսի գիւղ
Ըստըմբալ - տե՛ս Ստամբուլ
Թամարաշէն - 230
Թառական - 206
Թատում - 231
Թբիլիսի - տե՛ս Թիֆլիս
Թէլաւ, Թելաւ - 196, 246, 250, 251
Թէլէթ - 41, 82
Թէպէտ - տե՛ս Դեբեդ
Թիֆլիս, Թիլֆիզ - 13, 15, 33, 34, 41, 44, 109, 110, 121, 179, 180, 181, 190, 212, 214, 215, 217, 224, 230, 242
Թմօգվի - 231
Թնդոց - 26, 156, 162, 164
Թումանց բերդ - 190
Թռեղք (Թրիալեթ, Թրիալէթ) - 18, 40, 41, 81
Թրուանճ, Թուանճ գիւղ Կարնոյ - 35, 226
Թօխլէւր գիւղ - 250
Իգուհանք - տե՛ս Կոհանք
Իլուդարէ - 61
Իղալթօյ գիւղ - 249, 255
Իմէրէթ - 231, 232
Ինճու ձոր - 206
Իսպահան - 200
Իտալիա - 266
Լաճվարդ - 85, 93
Լանջ - 227
Լաւռի, Լոռի, Լոռէ - 18, 88, 93, 106, 126, 150, 187, 188, 191, 204, 272. տե՛ս նաեւ Լաւռի
Լաւքայ (Լօքայ) երկիր - 94, 97, 100, 201
Լաւքայ բերթ - 87, 93
Լեղվարայ - 94, 97, 100, 103, 201
Լէջէնուք - 37, 137
Լիսի - 41, 82
Լուսայգի - 37, 137
Լոռէ, Լաւռէ քաղաք - 53, 59
Լոռէ, Լաւռի բերդ, Լոռի ամրոց - 39, 63, 116, 206, 230
Լոռու գիւղաւրայք - 70, 84, 206
Լոռու թէմ - 70
Խազան - 79
Խաչերեսի ձոր - 103
Խաչի ետի հող - 165
Խաչմիան գիւղ - 249, 254
Խեչէրկութ, Խեչէրկուտ - 227
Խէչի գեղ - 175
Խէչքարի Ջէրկի թեղէց հող - 170
Խոշոռնու ձոր, Խոշոռնի, Խոշորնոյ ձոր - 18, 40, 74, 75, 79, 94, 97, 100, 103, 111, 133, 134, 201
Խուխունէթ գիւղ - 249, 254
Խօջաբազար - 231
Խօրխէլ - 249, 255
Խօրնուտակոտ - 230
Ծաղկոցաց ձոր - 56, 67, 70
Ծանկունոյ տախտ - 230
Ծաւկիս գիւղ - 258, 259
Ծինանդալ գիւղ - 249, 253, 261
Ծիտնայանեք - 158
Ծոբրդայ, Ծոբրթայ լեռ - 74, 84
Ծոպայ ձոր, Ծօփայ ձոր - 61, 69, 83
Ծոփ, Ծոբ (գիւղ) - 17, 74, 79
Ծոփի Քարինջք - 87
Կաթողիկէ եկեղեցի Անիի- 56
Կաթուղիկէ եկեղեցի Սանահնի - 66, 73, 112, 125
Կալաւոր - 249
Կախէթ, Կախեթ - 41, 67, 68, 70, 71, 109, 118, 189, 193, 194, 196, 230, 232, 235, 237, 239, 246, 257
Կած գիւղ Գեղարքունիքի - 271
Կակաբէթ գիւղ - 250
Կաղնէց հող - 169
Կաճաճկուտ - 87, 93
Կամակատար Սբ. Աստուածածին Թիֆլիսի - 33
Կամուրջ - 17
Կամրջաձորի վանք - 264

Կայեն, Կայէն-Կէծոն, Կայեան - 67, 86, 231
Կանկառք - 61, 69
Կապ - 158
Կապուտքար - 53, 58
Կատաւէթ - 74, 84
Կարդանեթ գիւղ - 250
Կարին - 35, 226
Կարծարծախ, Կարծախ - 41, 81
Կարմիր եկեղեցի - 94, 97, 100, 103, 174, 201
Կարմունջայ խելի ջաղաց - 112
Կարմրջաձոր, Կարմնջայձոր - 53, 58
Կարուց սինուռ - 61, 69
Կարս - 52, 53, 59, 116
Կացոցկայ ճանփայ - 167
Կացոցկայ բիսին - 173
Կեչուտ - 17
Կեռատու գիւղ - 100, 103, 201
Կիլիկիա - 267
Կիկէթի - 41, 82
Կիտի նաւ - 112
Կիրանցուի ձոր - 206
Կլտիկարայ երկիր, Կլդեկարի - 18, 40, 41, 81
Կկվայշէն - 129
Կոգովիտ - 266, 267
Կոխալայ ձոր - 69
Կոխբայ ձոր - 61
Կոկ եկեղեցի - 206
Կոհանք - 132
Կողէսան - 75
Կոնայ սար - 158
Կոշաձոր, Կոշայձոր - 40, 64, 111, 112, 120, 127
Կոստանդնուպոլիս - 10, 51, 193, 267
Կորիկատափ այգի - 112, 114
Կուճատան, Կոճատան - 249, 253, 258
Կումիս - 41, 82
Կունէ - 206
Կուսանաց եկեղեցի - 261
Կուտինայի Ս. Աստուածածին եկեղեցի – 8, 9
Կուր - 52
Կռապաշտի հող - 165
Կօնդօլ գիւղ - 250
Հալալաշէն - 72, 73
Հակառակի գլուխ - 162
Հակու - 74, 84
Հաղարծնի վանք - 108, 204, 205, 206, 208
Հաղբատ գիւղ - 188, 189, 234, 242, 243, 261
Հաղբատ, Հաղբատայ վանք, Հախպատ, Հախբատ - 10, 12, 13, 16, 18, 20, 22, 28, 54, 59, 61, 83, 91, 93, 107, 108, 109, 129, 133, 134, 179, 181, 182, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 235-237, 238, 239, 257, 266, 267, 269, 277
Համզաչիման - 18, 83, 88, 94, 97, 100, 103, 106, 201
Հայաստան, Աշխարհ Հայոց, Երկիր Հայոց - 21, 35, 41, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 59, 62, 218, 266, 278
Հայունւոյ տախտ - 230
Հայտարբէկու, Հայտարբէգի ձոր - 93, 94, 97, 100, 103, 201, 206
Հասարակաց իգի - 138
Հաւուց թառ - 274
Հին Լաւռի - 85
Հոգէդեղ - 79
Հոռոմոսի վանք - 53, 58
Ձիթահանուց ձոր, Ձիթհանուց սար, Ձիթահանքի սար - 40, 83, 88, 94, 97, 100, 103, 106, 111, 144, 201, 206
Ձորագեղ - 231
Ձորի այգի - 127
Ձուէլգուալ գիւղ - 250, 256
Ղազախ - 193, 232, 235, 239
Ղալթախչի - 21, 86
Ղայղուլի, Ղայիղուլի երկիր - 61, 69, 97, 100, 103, 106, 116, 201

Ղանդաւոր գիւղ - 250, 252
Ղարաբաղ - 193, 234
Ղարախաչ - 69, 87, 93, 206
Ղարայղալա - 206
Ղարաքիլիսա, Ղարայքիլիսա - 93, 94, 97, 100, 103, 201, 206
Ղաւչայ (Ղօշայ) եկեղեցի - 94, 97, 100, 103
Ղաւրչու (Ղօրչու) հող - 147, 148
Ղբչախայ սինուռ - 61
Ղըզըլաւրան, Ղըզլ Լաւրան - 40, 86, 111
Ղողա եկեղեցի - 201
Ղորնիս - 230
Ղուբաթի ջաղաց - 162
Ղուզանի գիւղ - 23, 146
Ղուրդղէլաւոր գիւղ - 249
Ղվթաերա (եկեղեցի) - 244
Ղփչաղաց սինօռ - 69
Ղօգիցի - 230
Ղօրէլ գիւղ - 249, 254
Ճալայ - 85, 87, 112
Ճալի հող - 141, 142
Ճալին բրհարք - 149
Ճապալայ - 230
Ճենայ - 85
Ճոճկան - 85
Ճուճուլափոս - 227
Մաթիչ - 126
Մալխա գիւղ - 250
Մակարայ վանք - 206
Մահկան - 231
Մաղարդայ Նախավկայի վանք - 8
Մաղարօյ գիւղ - 250
Մաղրան գիւղ - 249, 255
Մամխուտ - 22, 84, 92, 111
Մանաս - 231
Մանաւ գիւղ - 250, 256
Մանթաշայ բերդ, Մանթաշաբերդ - 204, 206
Մանտուայ քաղաք - 266
Մաչխան - 252
Մատան գիւղ - 249, 255
Մարձ, Մարձայ գոմէր - 17, 83, 87, 97
Մարձու ձոր, Մարցու ձոր - 94, 97, 100, 103
Մարմաշէնու սինօռ - 69
Մարմարաշինու սինուռ - 61
Մարու ձոր - 201
Մարտղօփ, Մատղոփ - 250, 261
Մեծ Հայք - 76, 88, 94, 97
Մեծ Շհառ - 148
Մեծ Որտի - 148
Մեծ ջուր - 70
Մեծոփայ վանք - 265
Մետեխ - 243, 244
Մէլքի գիւղ - 206
Մէփորայ (Մեփուրայ) - *ձոր* 61, 69
Մըղարթ - 111
Մթածմինդայ - 244
Միխանայ - 204
Միրիանու խաչ - 70
Մծօվրէթ - 230
Մոզդոկ - 197
Մոխիրաղաճի ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
Մուկուզան գիւղ - 249, 253
Մուղնի, Մօղնու եկեղեցի - 15, 110, 217, 219
Մցխէթ, Մծխիթայ - 210, 231
Յելու - 116
Յերգատուկ - 116
Յոհանայ վանք - 134, 137
Յուժիայ գիւղ - 249
Նաբախտէվի - 230
Նախարէուլ Սանիօրի - 249
Նախէդուռ - 230
Նասօմխար գիւղ - 250, 252
Ներքի գեղ - 171
Ներքին Տաշիր - 67, 74
Նիգ գաւառ - 67
Նինոծմինդայ, Նինօյծմինդայ - 245, 250, 256
Նշխարախեց - 143
Նոր Նախիջեւան - 180
Նոր Վանք - 70

Նորաշէն - 72, 73, 111
Նորաշէնի եկեղեցի - 13, 40, 217, 219, 235
Նորատուս - 145
Նուգզարի գիւղ - 150
Նուկրիա գիւղ - 250
Նքա տուն - 86
Նօրիայ գիւղ - 252
Նօրք գիւղ - 249
Շալանց ընձան - 151
Շալուսանց Տափակ հողեր - 143
Շահվէրդի - 227
Շամշադին - 232
Շամքօր - 231
Շարքար - 148
Շաքի, Շաքէ - 230, 231
Շենգաւիթ - 19, 129
Շէկ բերթ, Շէկբերդ - 85, 93
Շիլդայ գիւղ - 249
Շիխոնց կալ - 163
Շինդիս գիւղ - 258
Շիրակ գաւառ, Տուն Շիրակայ - 50, 53, 58, 67
Շիրակախոռ (Աշոտայ) - 86
Շիրակի թէմ - 70
Շհառ - 112
Շուլաւեր - 74, 75, 84
Ոռնակ գիւղ, «Ոռնակայ ծիլ», Որնակ, Ոռնակադոմ - 23, 25, 26, 27, 69, 70, 72, 73, 74, 96, 113, 116, 127, 128, 137, 153, 154, 155, 162, 163, 164, 165, 172, 173, 175, 176, 225, 227
Ոռնակա փխիվէր (փսվեր) հող - 156
Ոռնակայ ձոր - 173
Ոռնասարի աղբիւր - 156
Ովանիս (գիւղ) - 80
Որբէթ - 230
Որդնավայ ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
Ուձուն - *տե՛ս Օձուն*
Ուռաբերդ, Ուռայբերդ, Ուռա բերթ - 21, 86, 88, 94, 97, 100, 103, 111, 201
Ուտայ բերթ - 40
Ուրիէթուբան - 249, 253, 258
Չալայուրան գիւղ - 250, 252
Չայիլուր - 250
Չընըխչի - 20
Չընչխուտ - 86
Չիխօր - 230
Չիչմանիս - 206
Չիտալագու ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
Չխչօպանու սինուռ, Չխչոբան - 116, 148, 233
Չումլախ գիւղ (Չումլաղ) - 250, 251, 261
Չպուխլու, Չիպուղլու, Չուպուխլու - 87, 116, 206
Պալուղայէ - 93
Պարսկաստան, Պարսից երկիր - 229
Պետերբուրգ, Սանկտ-Բետրբուրգ - 34, 35
Պիծակ, Պեծակ - 61, 69
Ջալալաւղոյ կարմունջ, Ջալալօղլու կամուրճ - 87, 206
Ջաղացի ջուր - 70
Ջանան գիւղ - 249
Ջանտարու ձոր, Ջանդարու ձոր - 85, 94, 97, 100, 103, 201
Ջավախէթու սինուռ - 116
Ջատայ - 206
Ջաւախք - 40, 61, 69
Ջերկի հող - 162
Ջիլղու գետ - 116
Ջիմէթ գիւղ - 250, 252
Ջուղագ - 206
Ջումանց - 228
Ջումի յիգի - 140
Ջրախառնութ - 19, 135
Ջրանցի կամուրջ - 40, 111, 112, 227, 228
Ջրանցի ջաղաց - 112
Ռոյիսպիր գիւղ - 249, 255, 257, 261
Ռուիպիր - 261
Ռուսաց երկիր, Ռուսաստան - 33, 180, 192

Սագարէջոյ - 250, 256, 261
Սադաղ - 174
Սահակի հող - 147
Սաղմոսավանք - 273
Սաղուձոր - 26, 112, 159, 165, 174, 175, 225
Սամերի, (Սամէրու) եկեղեցի (Սուրբ Երրորդութիւն) - 21, 39, 40, 118, 145, 146, 147, 152, 162, 167, 168, 171, 244
Սամէրու գիւղ - 152
Սամէրու տուն - 111, 113, 116
Սամծերի, Սամծէրի, Սամծէվրիս, Սամծուէրի - 18, 24, 39, 40, 64, 70, 111, 113, 115, 118, 150, 169, 230
Սամշւիլդա - 230
Սամցխէ - 231
Սանահին գիւղ — 7, 8, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 62, 63, 64, 93, 116, 128, 145, 149, 150, 168, 178, 179, 180, 240
Սանահին կամուրջ - 113
Սանահնի Սբ. Աստուածածին - 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 36, 37, 38, 41, 53, 56, 58, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 73, 74, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 96, 105, 106, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 163, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 204, 225, 226, 234, 264, 272, 275, 277
Սանահնի վանք, Սանահնի ուխտ, Աթոռ Սանահնի - 7, 11, 12, 16, 17, 33, 35, 39, 41, 43, 44, 54, 55, 59, 60, 62, 66, 67, 69, 70, 72, 74, 76, 79, 80, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 144, 146, 167, 171, 176, 178, 183, 184, 187, 191, 194, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 213, 214, 221, 225, 226, 233, 234, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278
Սաջաւախօ - 231
Սատաղ - 148
Սարույերի, Սարուէրի (Սարվէրու) ձոր - 97, 100, 103, 116, 201
Սեաւ եկեղեցի - 206
Սեաւ քար - 206
Սեաւորդեաց աշխարհ, Սեւորդեաց ձոր - 54, 61
Սիբիր - 196
Սիոն - 243, 244
Սիս - 275
Սիւնիք - 273
Սուքայ - 150
Սուրամ - 230
Սուրբ Նշան (Թիֆլիս) - 217
Սուրբ Նշան (Սանահնի) - 134
Սուրբ Նշան - տե՛ս Հաղպատու Ս. Նշան
Սպահան - 168
Սռայքաշ - 147, 152
Սռի մեծ քար - 142
Սվանտալէ - 231
Ստամբուլ - 64
Ստեփանոսի գիւղ - 148
Սօմխէթ, Սաւմխէթ, Սումխէթայ տուն - 70, 88, 103, 106, 109, 116, 161, 186, 187, 193, 230, 260
Սօմխէթու ձոր - 94, 97, 100, 201
Վաղարշապատ - 81, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 99, 100, 103, 106, 198, 199, 201, 204, 208, 210
Վանանց Թարփ, լանջ - 167, 227
Վանգի ճալի - 167
Վանքի եկեղեցի - 217
Վաշլէվան - 41, 82

Վաշխ - 72, 73
Վասակի գիւղ - 23, 147, 148
Վասակի յիգի - 149
Վասպուրական - 7, 50
Վարդխուրան, Վարտայսուպան - 41, 82
Վարխուան - 230
Վենետիկ - 265
Վերի Գորի - 230
Վերի գեղ - 84
Վերի Ծերաքա - 40, 111, 171
Վերի Ցխեյվա - 230
Վերին Տաշիր - 67, 204, 206
Վէլիցիխայ, Վէլիսցիխայ - 249, 253, 257, 261
Վէջին գիւղ - 250, 251
Վէրի մառան - 112
Վհակնիու, Վհակնու ձոր - 83, 94, 97, 100, 103, 201
Վրաստան, Վրաց երկիր - 18, 21, 50, 51, 52, 59, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 84, 146, 147, 150, 161, 184, 186, 189, 190, 192, 195, 218, 224, 232, 233, 235, 237, 240
Վօղամած - 231
Տաբախմել գիւղ - 258, 259
Տադնայ - 41, 82
Տալաւեր, Տոլավէր - 18, 20, 22, 40, 70, 84, 92, 111, 113, 116, 176, 230
Տալաւէրու ձոր - 94, 97, 100, 103, 201
Տայոց երկիր, Տայք - 62, 184
Տայօղ - 231
Տաշիր, Տաշրաց երկիր — 13, 18, 22, 51, 59, 61, 69, 85, 87, 88, 94, 97, 100, 106, 131, 201, 230
Տաշտաձոր, Տաշտայձոր - 24, 113, 167, 171, 177
Տաշրայ սինուռ - 94, 97, 100, 103, 201
Տափակ հողեր - 144
Տափի - 164
Տեփրադիմաց, Տէփրայ դիմաց - 19, 24, 169
Տէփուր - 74, 79, 135, 157
Տողնիան գիւղ - 253
Տուրիսցիխայ (Տուրիզցիխայ) - գիւղ 249, 254, 257
Տսեղ - տե՛ս Դսեղ
Տփխիս, Տփխիզ - 14, 19, 51, 59, 67, 70, 82, 86, 183, 235, 237. տե՛ս նաեւ Թիֆլիս
Ցորբթայ - 75
Փամբակ, Փանբակ - 191, 240
Փանիա գիւղ - 250, 252
Փաշան գիւղ - 249, 254, 258
Փաշիվանք 18, 41, 82, 83
Փէթղահեմի եկեղեցի - տե՛ս Բեթղէհէմի եկեղեցի
Փընդուկի սար - 87, 93
Փշաւէլ գիւղ - 249, 255
Փուրանեք - 158
Քայեն - 79
Քարագլուխ - 112, 141
Քարատակ, Քարայտակ - 24, 40, 111, 113, 142
Քարթլի - 41, 109, 189, 193, 232, 235, 237, 239
Քարինջք - 17, 83
Քարկապ - 113
Քէնի ագարակ - 85
Քէօթահիա - 9
Քիսէղ, (Քիսիղ, Քիզիղ) գիւղ - 250, 252, 257, 261
Քիստում - 142, 144
Քոշորիձէ (եկեղեցի) - 244
Քուրդէվան - 206
Քուրտաքար - 85
Քստաւոր գիւղ - 249, 255
Քվաշոէթ (Քաշուէ՞թ) - 244
Քօբուլեան - 231
Քօդալայ գիւղ - 250, 251
Օձնու տախտ - 230
Օձուն, Օծուն - 18, 73, 74, 75, 84, 206
Օրան Լոռոյ - 206

Ի ԼՐՈՒՄՆ

«Յիշատակարանում» պահպանուած դրամական միաւորներն ու նրանց փոխարժէքները քննութեան առնելիս օգտակար է աչքի առաջ ունենալ պրոֆ. Ն. Ադոնցի ստորև բերուող դիտարկումը. 1936թ. Գարեգին Յովսէփեանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը» աշխատութիւնը գրախօսելիս Ն. Ադոնցը կարևոր է նկատում ուշադրութեան առաջարկել միջնադարեան նուիրագրերում եղած վճարումների և ի պատասխան սահմանումների փոխարժէքութեան հարցը. «Նուիրատուների տալիքը և պայմանները աւելի կարևոր են քան կարծւում է, և պէտք է ուշադիր լինել ստոյգ ընթերցանութեամբ: Օրինակ՝ Մամքուն նուիրում է Ի = 20 դահեկան և պարտաւորում երկու ժամ (Յաւել. Ա., 83): Սխալ է, պէտք է կարդալ Խ = 40 դահեկան: Նկատելի է, որ տարուան մէջ մի ժամ (այսինքն պատարագ կամ եկեղեցական պաշտօն արժէ 20 դահեկան, երկու ժամը՝ 40 դահեկան, երեք ժամը՝ 60, վեց ժամը՝ 120 և այլն), երբ մի այգի նուիրաբերողը պահանջում է 2 ժամ, նշանակում է նրա այգին արժէ 2 x 20 = 40 դահեկան: Եւ ուշագրաւ է, որ այգիների խոշոր մասը գնահատուած է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան: Երբ մի խորանի շինութեան համար պարտադրում է չորս ժամ, նշանակում է շինութիւնը նստել է 4 x 20 = 80 դահեկան: Այսպիսով ստանում ենք մի որոշ պատկեր տնտեսական կեանքի վերաբերեալ երևոյթների: Ոմն (Յաւել. Ա., 33) տալիս է 1000 սպիտակ և խնդրում հինգ ժամ: Հինգ ժամը արժէ 5 x 20 = 100 դահեկան, որի հակակշիռն է հազար սպիտակ, ասել է թէ 10 սպիտակը մի դահեկան է: Մի ուրիշ անգամ տասն հազար սպիտակի դէմ համաձայնում են տալ քառասուն ժամ, ուրեմն 40 x 20 = 800 դահեկան: Տասն հազար սպիտակ = ութ հարիւր դահեկան. հետևաբար՝ մի դահեկան կարժէ 12 1/2 սպիտակ:

Դահեկանն՝ ոսկի դրամ է, սպիտակը՝ արծաթ: Ոսկէ և արծաթէ դրամների այս յարաբերութիւնը (1 = 10 կամ 12 1/2) հաստատւում է ուրիշ աղբիւրներից: Յիշենք նաև, որ 40 դուկատը պարտադրում է 2 ժամ, այսինքն՝ 40 դահեկան, որից երևում է, որ դուկատը ոսկի դրամ է, հաւասար դահեկանի: Այս և նման անսպասելի և կարևոր հետևութիւնները պահանջում են, որ արձանագրութիւնները որքան հնարաւոր է խնամքով հրատարակուեն»:

***Նիկողայոս Ադոնց**, Երկեր հինգ հատորով, Բ, պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններ, [աշխատասիրութեամբ Պ. Յովհաննիսեանի], Երևան, 2006, էջ. 502-503:*

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

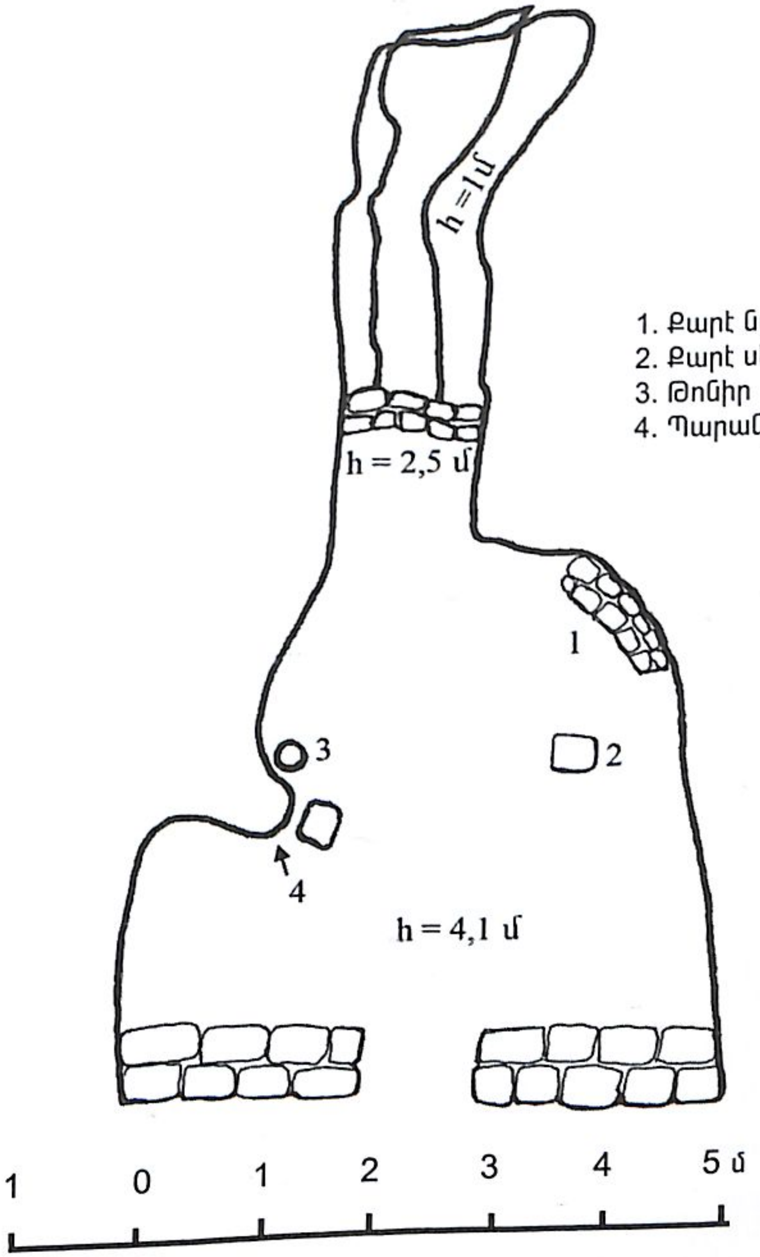

1. Քարէ նստարան
2. Քարէ սեղան
3. Թոնիր
4. Պարանը կապելու անցք

ՍԱՆԱՀԻՆ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՁՈՐ, ԱՉԱՌԻ ԱՅՐԸ
(Չափագրութիւնը՝ անձաւագէտ Էդուարդ Սարգսեանի)

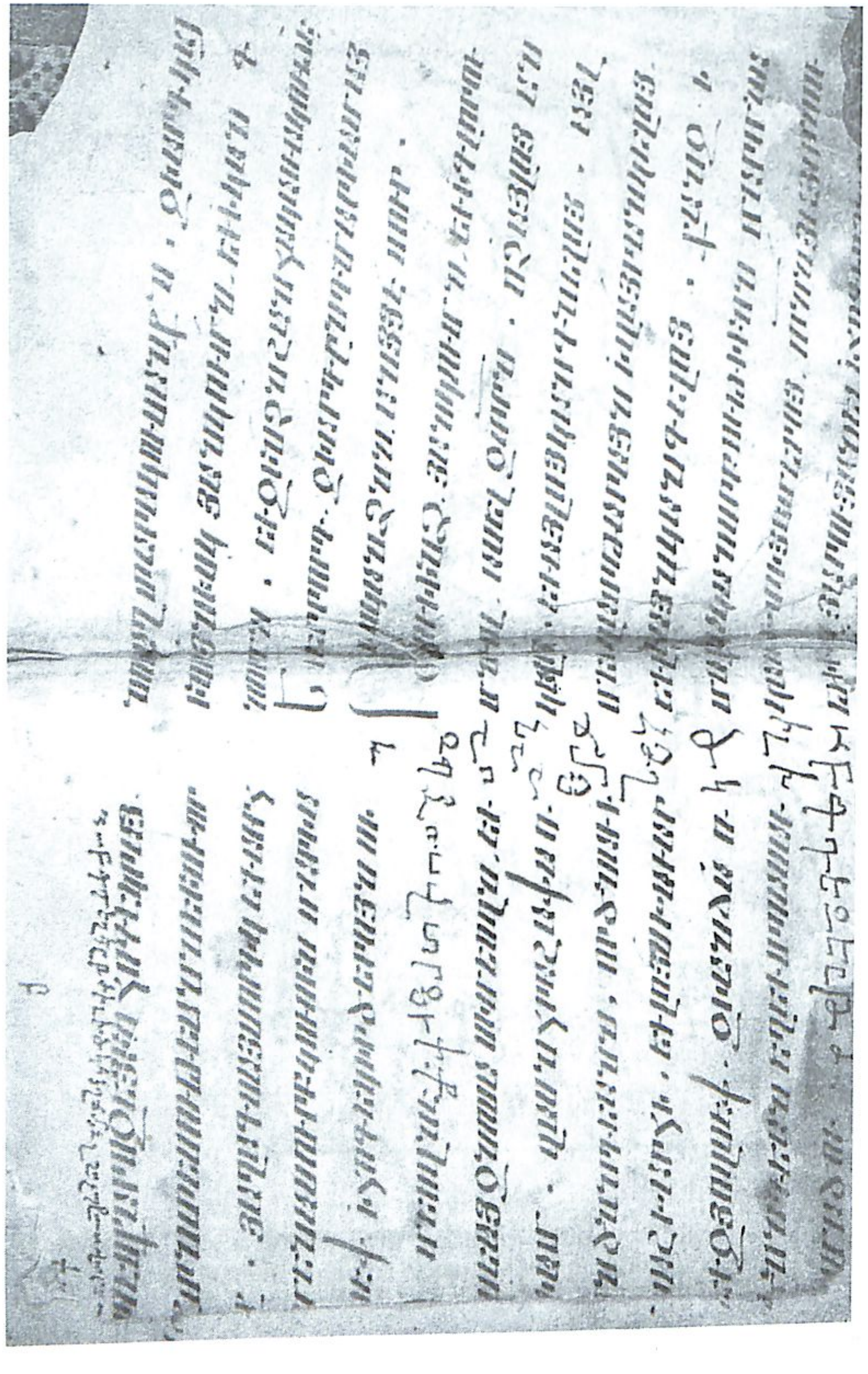

Ձեռագիր 3031: Սկզբի պահպանակ, միջին բացվածք

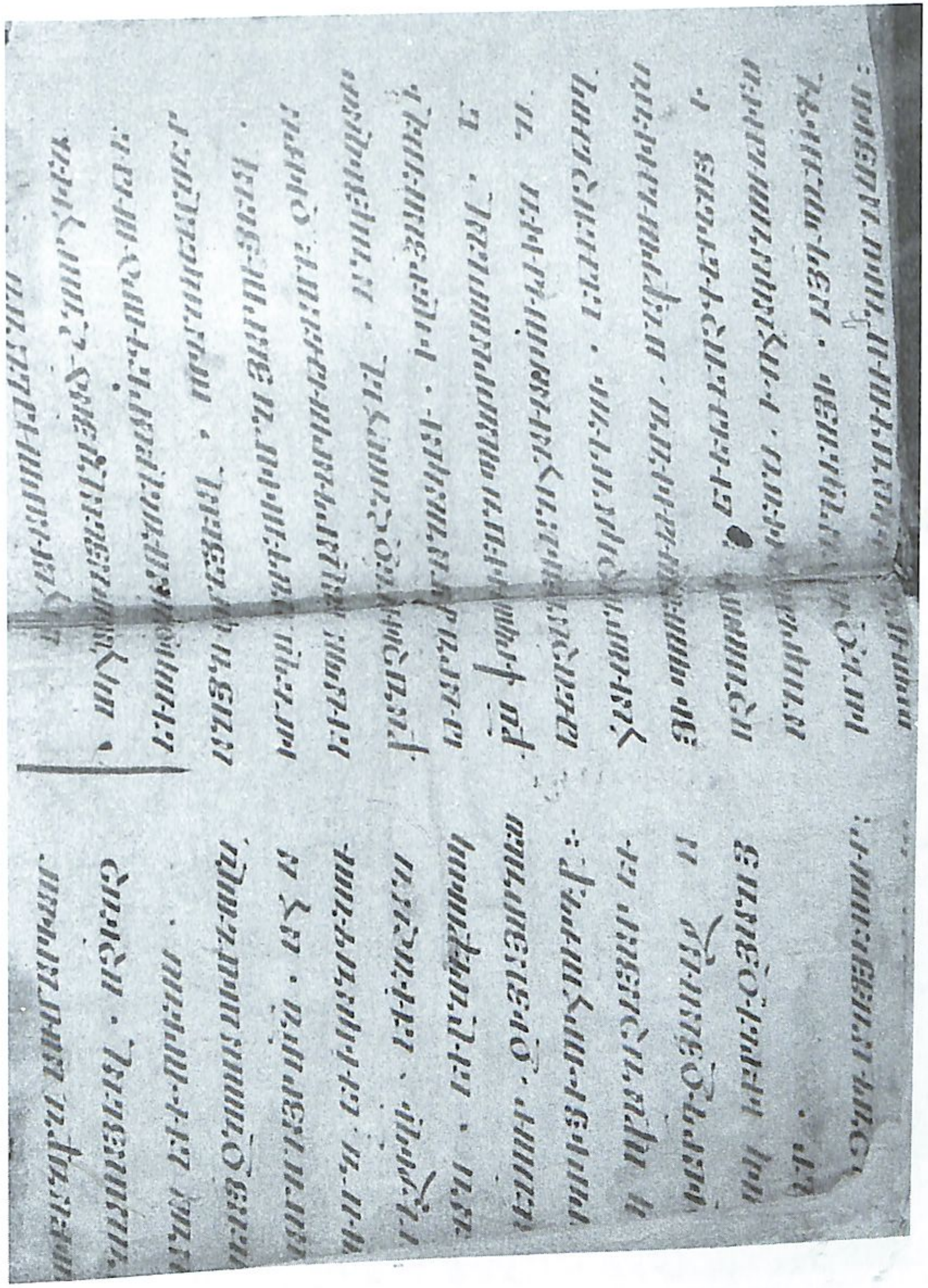

Վերջի պահպանակ, միջին բացվածք

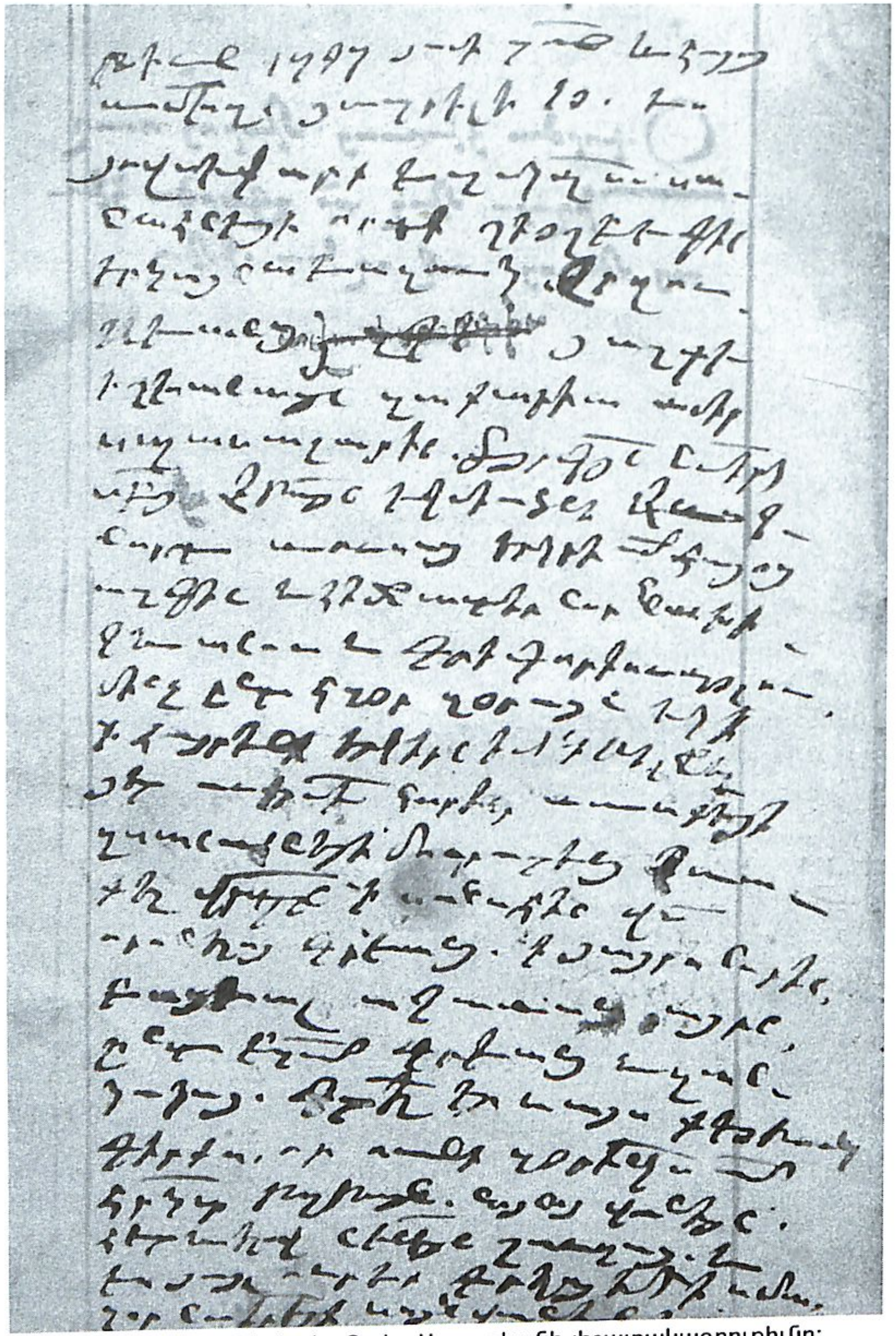

Ձեռագիր 3031, էջ 1v, Յովս. Արղութեանի յիշատակագրութիւնը:

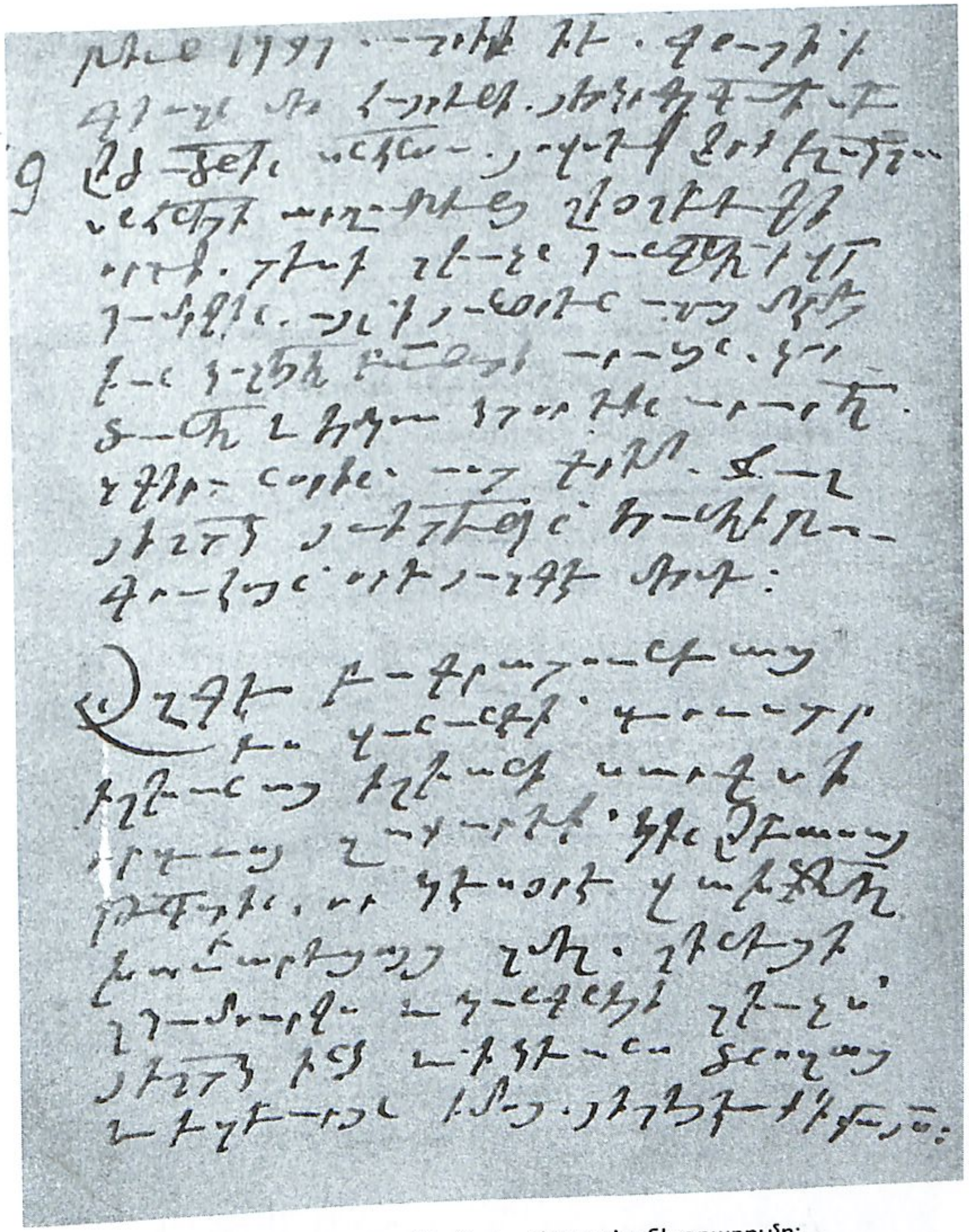

Ձեռագիր 3031, էջ 45v, Յովս. Արղութեանի գրառումը:

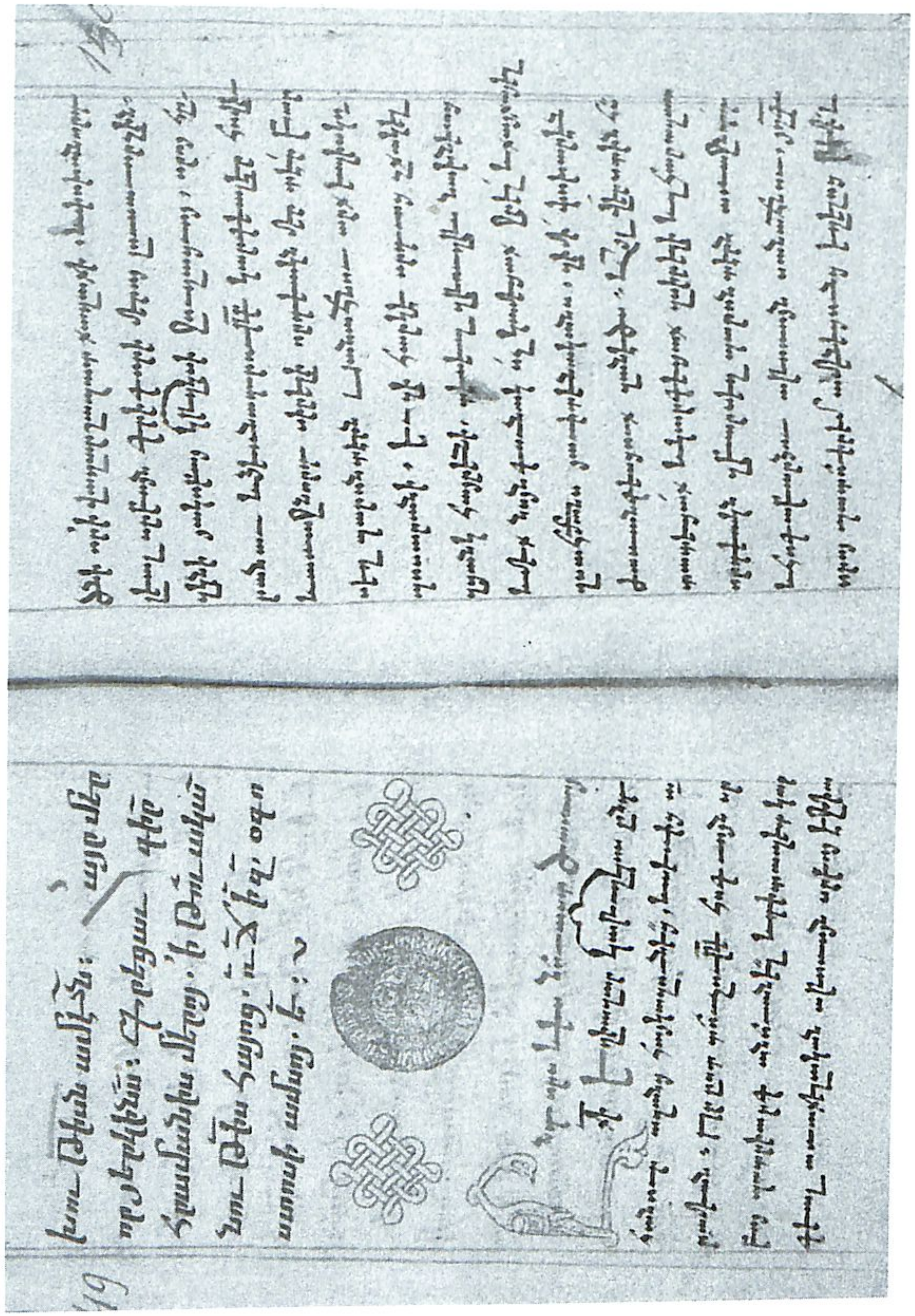

Ձեռագիր 3031, էջ 75v-76r, Եղիազար կաթողիկոսի կոնդակը՝ կնիքով:

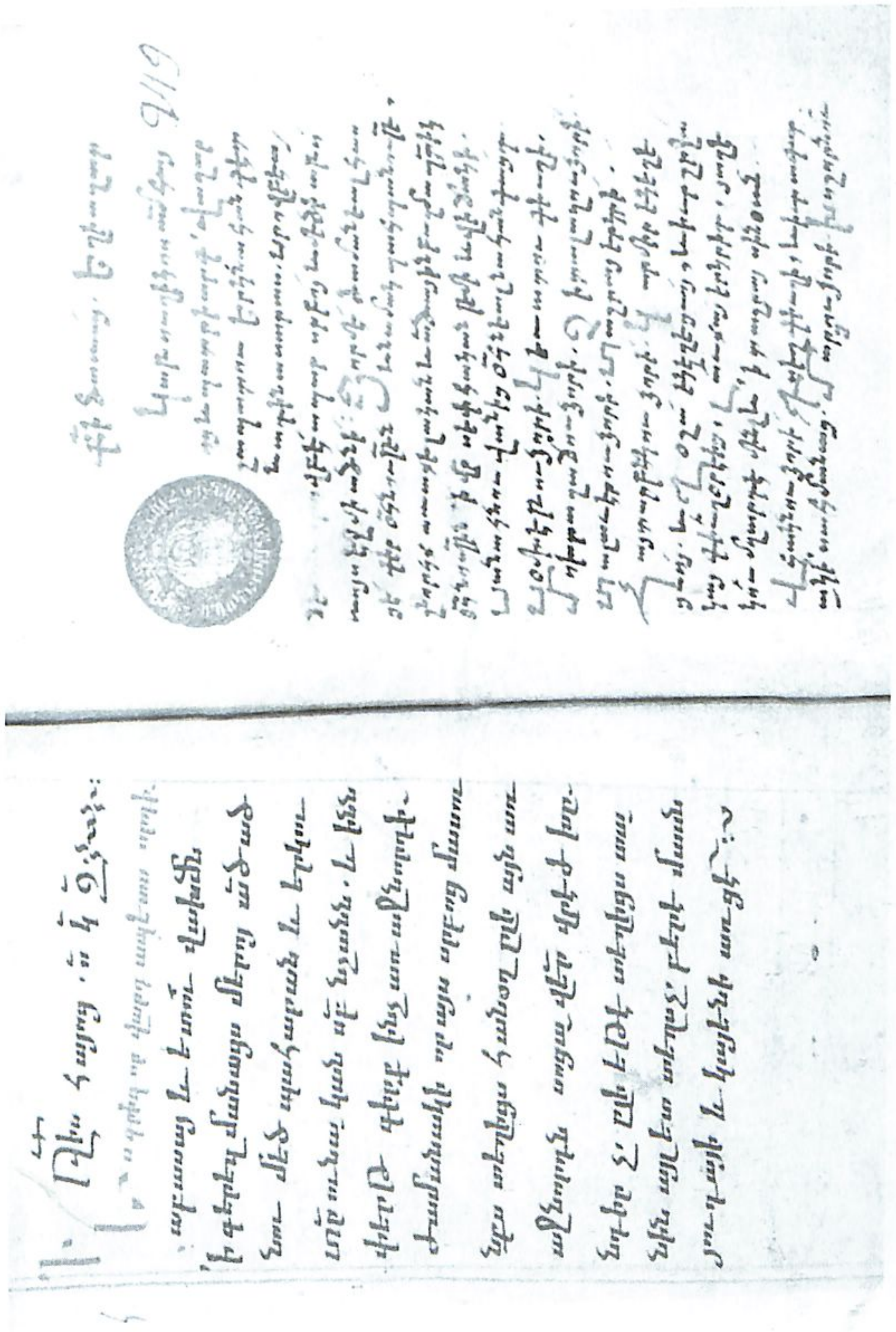

Ձեռագիր 3031, էջ 125v-126r, Գրիգոր վրդ. Աբասայ որդու նուիրագիրը և Եղիազար կաթողիկոսի կոնդակը:

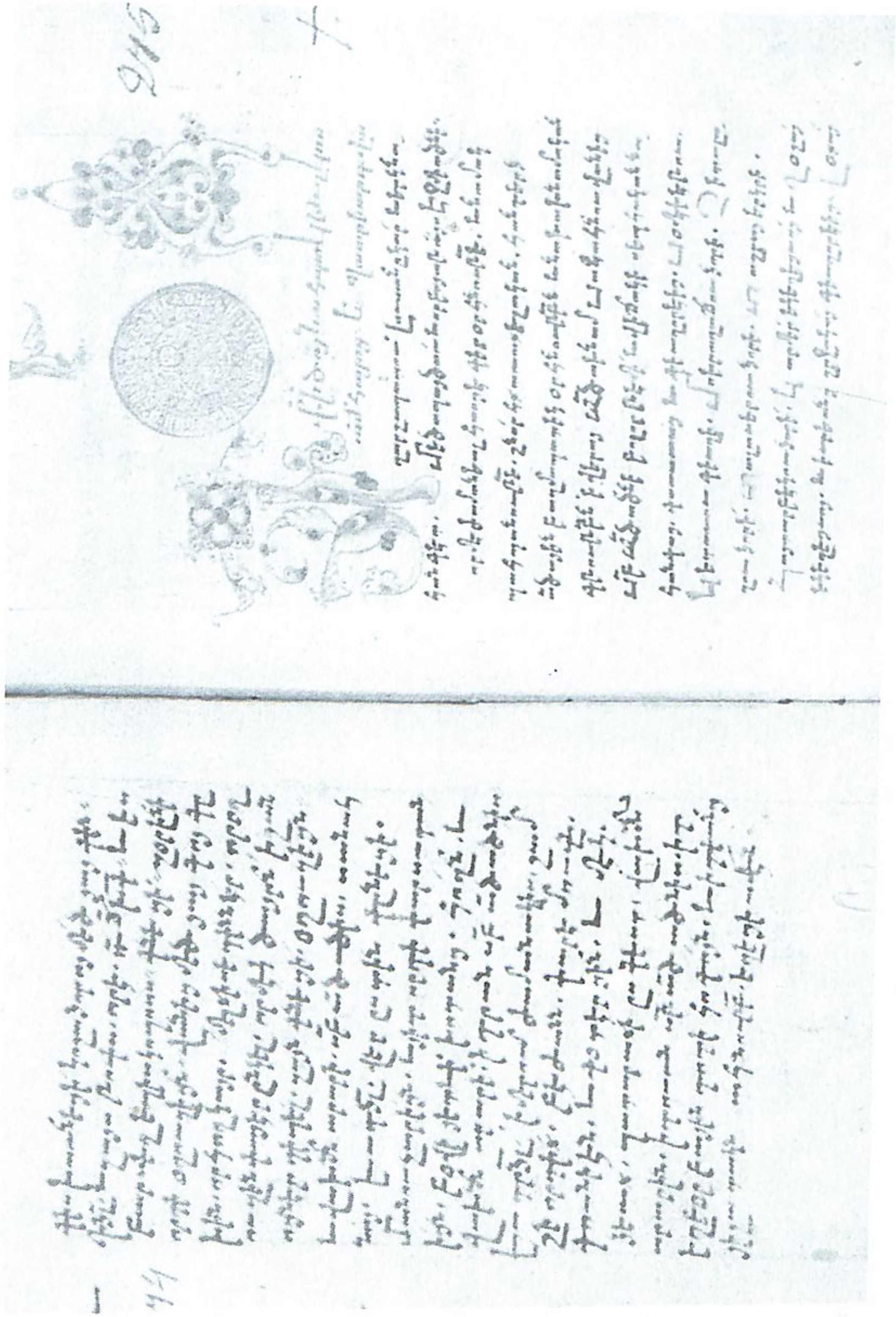

Ձեռագիր 3031, էջ 139r, Նահապետ կաթողիկոսի կոնդակը՝ կնիքով:

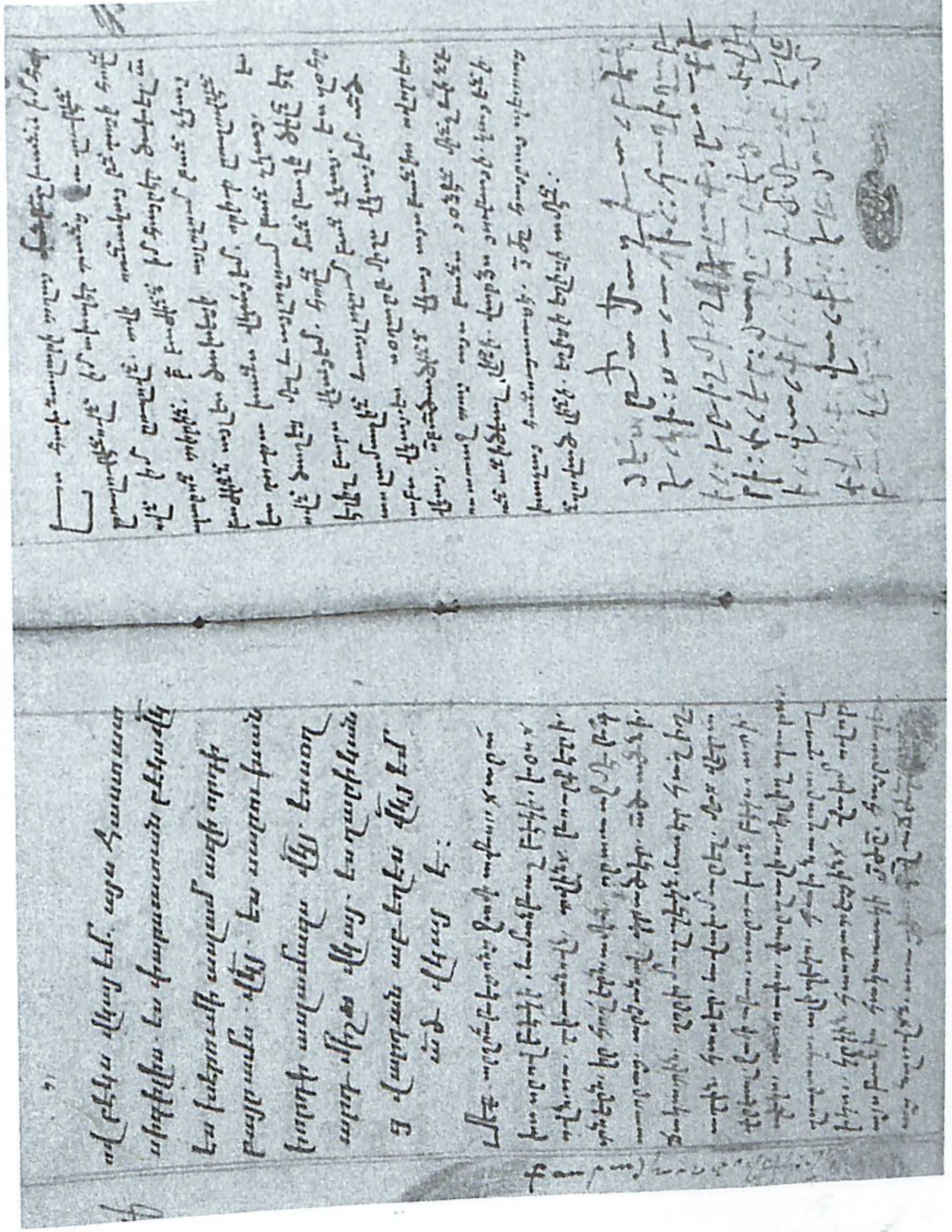

Ձեռագիր 3031, էջ 210v-211r, այլևայլ նուէրագրեր

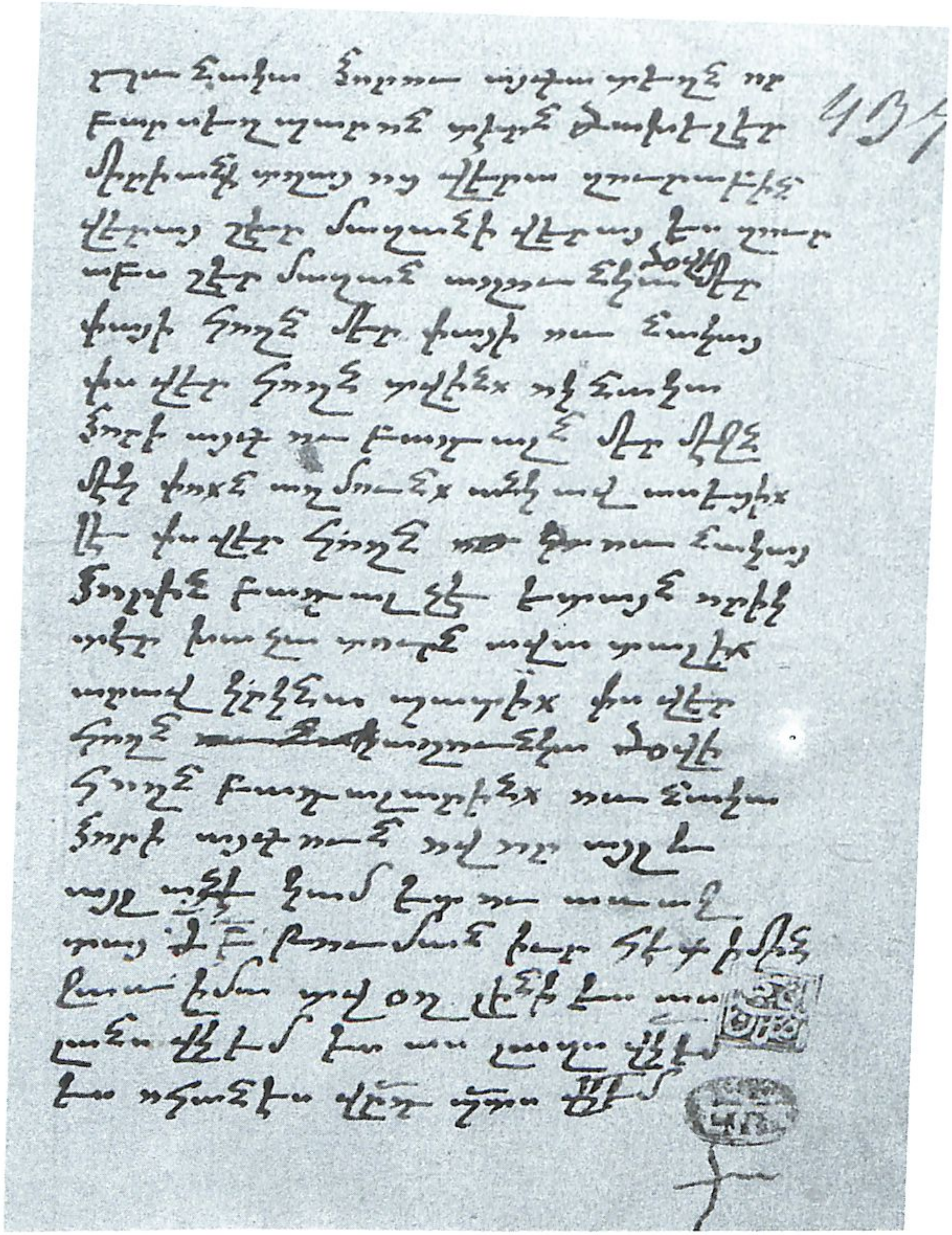

Ձեռագիր 3031, էջ 220r, տնտեսական գործարք՝ վկաների արաբատառ կնիքներով:

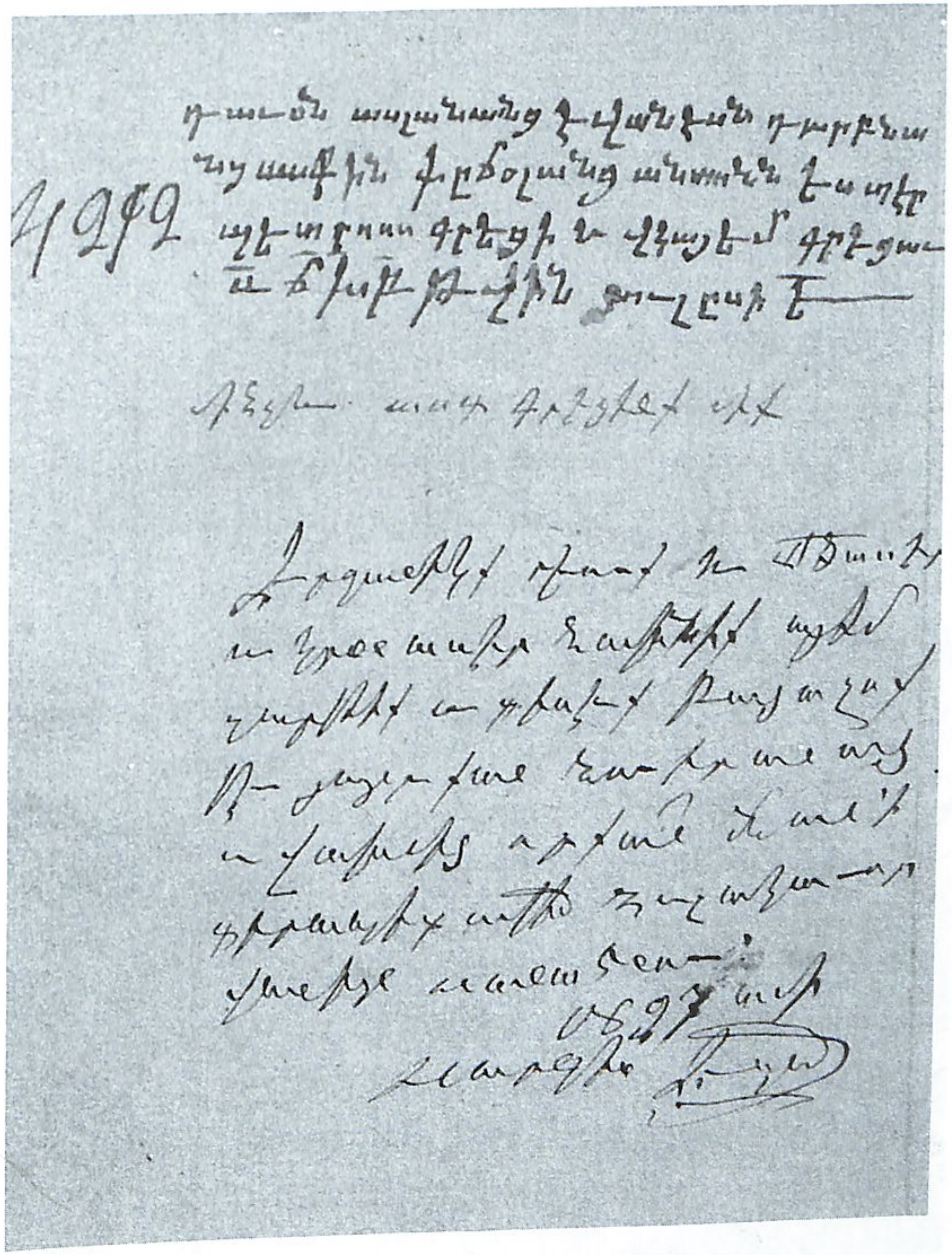

Ձեռագիր 3031, էջ 222v, Սարգիս եպիսկոպոսի գրառումը:

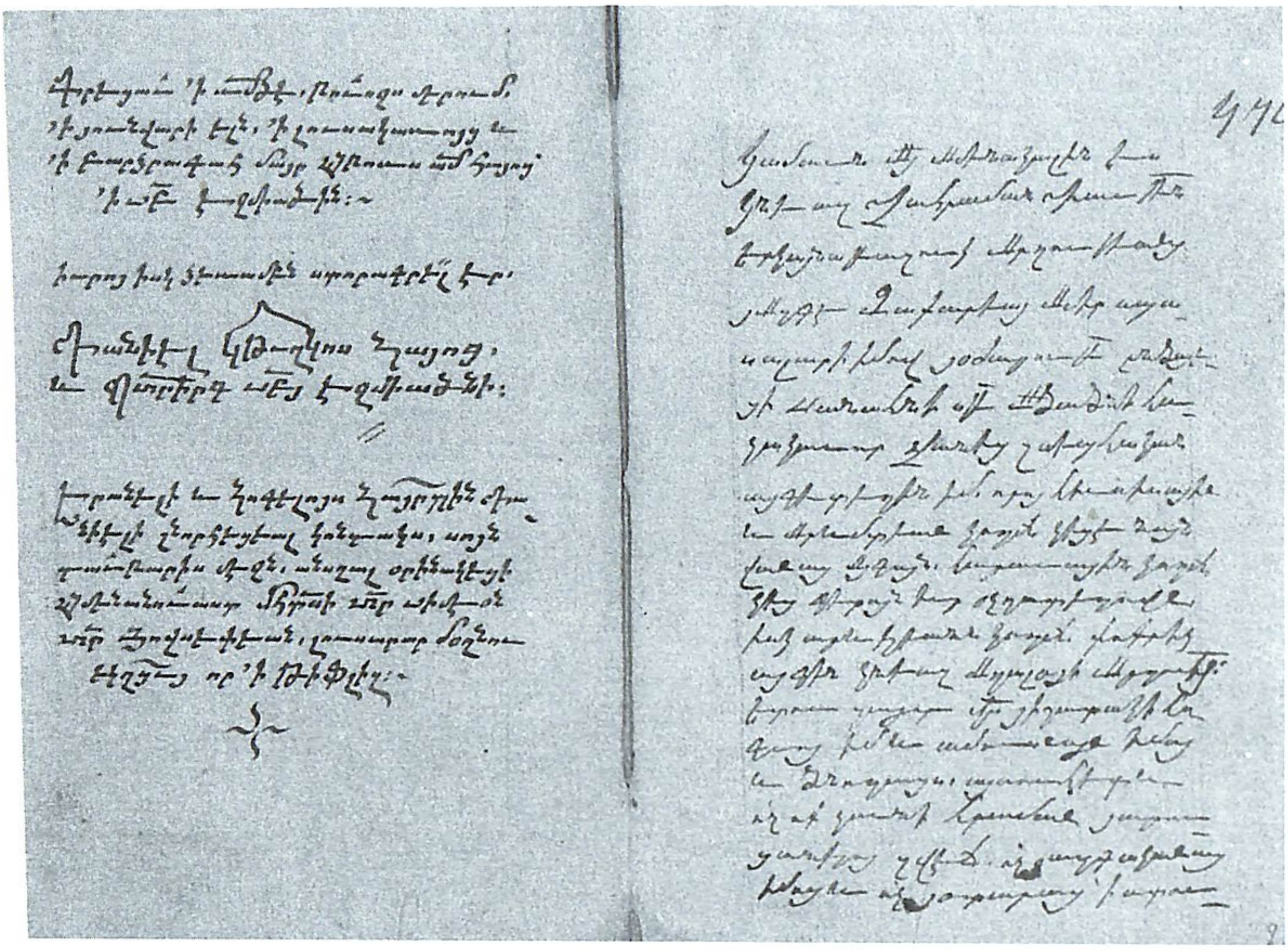

Ձեռագիր 3031, էջ 235v-236r, Դանիէլ կաթողիկոսի կոնդակի աւարտամասը և իշխան Վահրամ Արղութեանցի նուիրագիրը:

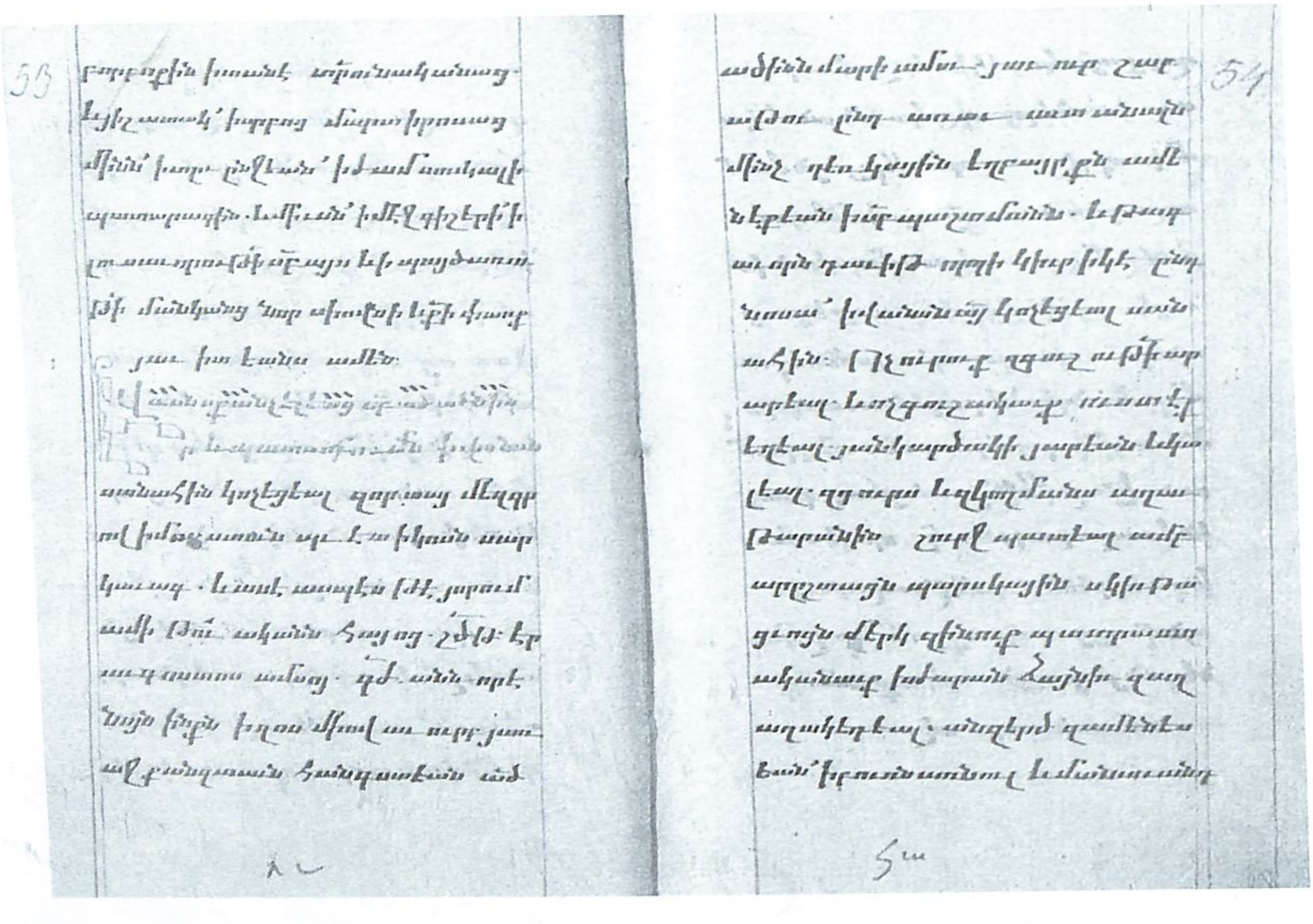

Ձեռագիր 3031, էջ 27v-28r, «Վասն սքանչելեաց սբ. Աստուածածնին»:

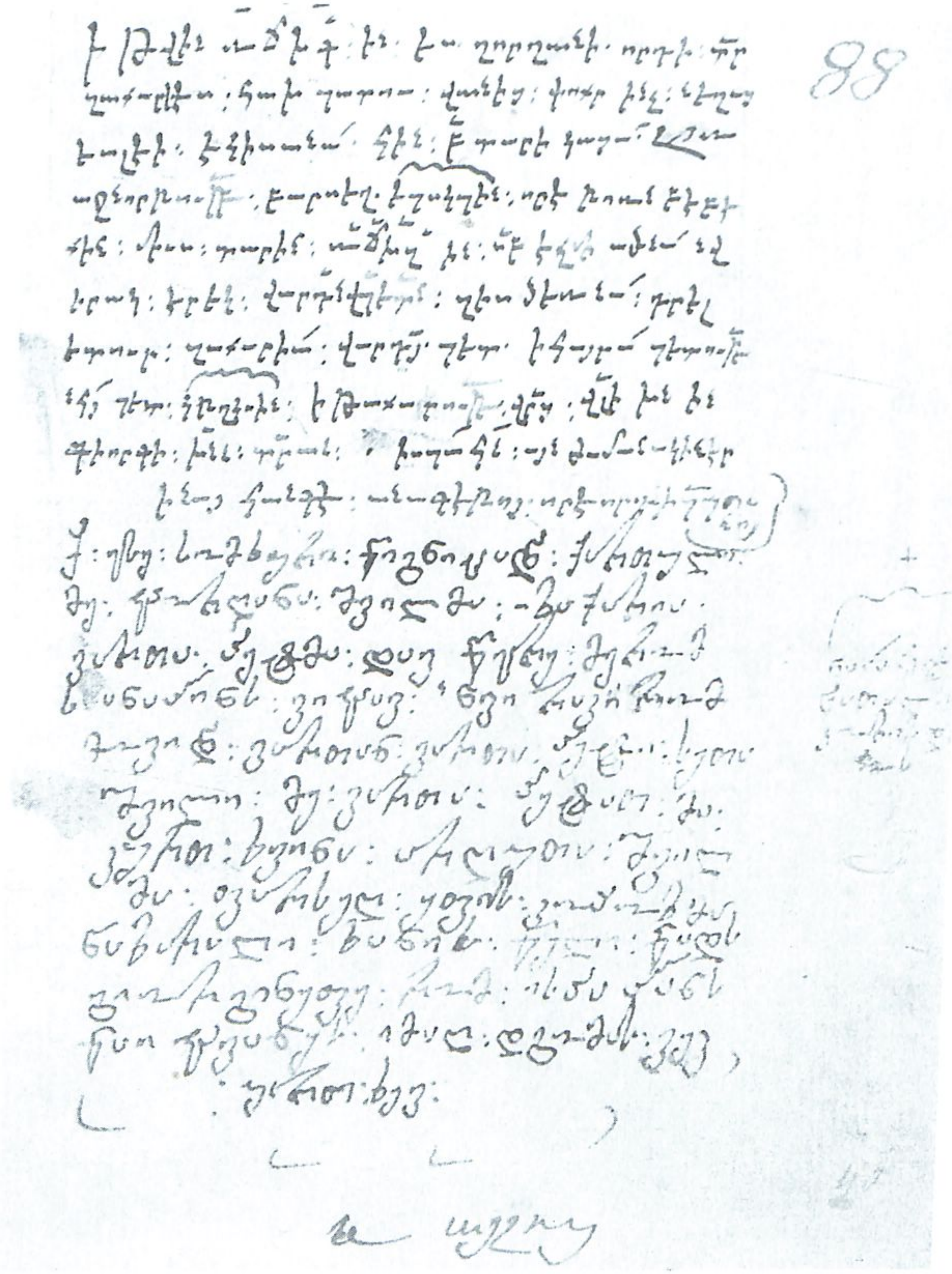

Ձեռագիր 3031, էջ 45r, Ղորղանի որդի Զաքարիա վրդ.-ի հայերէն և վրացերէն յիշատակագրութիւնը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

..........5
Առաջաբան..........46
Պատմութիւնք անցից..........66
Թագաւորականք..........72
Նուիրագիրք իշխանաց..........111
Գրութիւնք առաջնորդաց..........122
Ի վիմագրաց Սանահնոյ..........133
Նուիրատուք, առ ու ծախք..........180
Յիշատակագրութիւնք

..........185
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ..........186
Արքայականք..........198
Կաթողիկոսականք..........225
Ընծայագրեր, առ ու ծախք..........229
Պատկանելութեան վճիռներ..........242
Եկամուտներ եւ ծախսեր..........262
Սանահնի վանքի առաջնորդները.
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ Բ.
- Ա. Մաթեւոսեան, Սանահնի գրչութեան կենտրոնը..........264

..........279
Օտար եւ անծանօթ բառերի բառարան..........285
Բարբառային բառաձեւեր, արտայայտութիւններ..........287
Անձնանունների ցանկ..........306
Տեղանունների ցանկ..........314
Ի լրումն..........315
Պատկերներ..........331
Բովանդակութիւն

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐ - Ա

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԱՆԱՀՆՈՅ ՎԱՆԻՑ

(ՄԱՆԱՀՆԻ ՔԸՕԹՈՒԿԸ)

Աշխատասիրութեամբ՝ ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆԻ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2007

Համակարգչային աշխատանքները՝
Հրատարակչական բաժնի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ